

tmmob
makina mühendisleri odası

TMMOB GAP ve SANAYİ KONGRESİ 2005

BİLDİRİLER KİTABI

23-24 Eylül 2005 / Diyarbakır

Yayın No E/2005/407

tmmob
makina mühendisleri odası

Sümer Sok. 36/1-A
06440 Demirtepe / ANKARA
Tel: (0312) 231 31 59 Faks: (0312) 231 31 65
e-posta: mmo@mmo.org.tr
<http://www.mmo.org.tr>

Yayın No: E/2005/407

ISBN: 9944-65-0

Bu yapının yayın hakkı Makina Mühendisleri Odası'na aittir. Kitabın hiçbir bölümü değiştirilemez. MMO'nun izni olmadan kitabın hiçbir bölümü elektronik, mekanik vb. yollarla kopya edilip kullanılamaz. Kaynak gösterilmek kaydı ile alıntı yapılabilir.

Şubat 2006 / Ankara

Baskı: Mattek Ltd.
Tel: (312) 229 15 02

SUNUŞ

Makina Mühendisleri Odası, mesleki, demokratik, kitle örgütü olma sorumluluk ve bilinci ile ülke ve toplum çıkarları doğrultusunda çalışmalarını ve etkinliklerini sürdürmektedir.

Odamızın ülke gerçeklerini sorgulamak, sorunlarını tespit etmek ve sorunlara çözüm bulmaya yönelik yaptığı çalışmalardan biri de GAP ve Sanayi Kongresidir.

GAP ve Sanayi Kongresinin birincisi 1999 yılında, ikincisi de 2001 yılında Diyarbakır Şubemiz tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yapılan kongrelerin devamı ve tamamlayıcı niteliğindeki III. GAP ve Sanayi Kongresi 18-19 Ekim 2003 tarihinde yine Diyarbakır'da gerçekleşmiştir. 23-24 Eylül 2005 tarihinde TMMOB GAP ve Sanayi Kongresi ise TMMOB adına Odamız tarafından, Diyarbakır Şube yürütücülüğünde düzenlenmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi; doğal kaynak ve nüfus niceliği yönünde büyük bir kalkınma potansiyelini kendi bileşkesi içinde taşımaktadır. Buna karşın; bölge, sanayi, tarım, sosyo - kültürel, eğitim, kentsel ve konut yerleşimi bileşenleriyle, ekonomik yapı bağlamı içerisinde, ülke ortalamasının gerisinde kalmaktadır. Bundan hareketle, TMMOB GAP ve Sanayi Kongresi; entegre bir bölgesel kalkınma projesi olan GAP'ın öncesini, şimdiki durumunu ve sonrasını sorgulamayı, bölgesel kalkınma modelleri konusunda perspektifler sunmayı, bölgenin sosyo-ekonomik az gelişmişlik durumunu incelemeyi ve bu arayışlar neticesi açığa çıkacak perspektiflerle bölgenin hammadde, işgücü ve sermaye birikimini harekete geçirmeyi amaçlamıştır.

Bölge sorunlarının tartışıldığı, çözüm yollarının önerildiği altı oturumda sunumu yapılan bildiriler ile poster bildirilerin tamamı bu kitapta yer almaktadır.

1999 yılında birincisi düzenlenen Kongre'de bölgeye ilişkin sağlıklı, dengeli ve gerçekçi bir sanayi stratejisinin belirlenmesinin koşulunun ancak yörenin kapsamlı bir sanayi envanterinin çıkarılmasıyla mümkün olacağı düşüncesinden hareketle GAP İllerinin tamamını kapsayan bir çalışma yapılmış ve sonuçları Kongre'de değerlendirilmek üzere envanter ortaya konmuştur. Daha sonra 350 sayfadan oluşan bu çalışma kitap olarak basılarak Oda yayınlarımıza kazandırılmıştır. 2003 yılı içerisinde yalnız Diyarbakır ili ölçeğinde bir envanter çalışması yapılmıştır. Bu yıl düzenlenen etkinlikte ise alan araştırması ve değerlendirmeleri ile ilgili çalışmalar gerek bildiri kitabında gerekse ayrı olarak basılan kitaplarda yer almıştır.

TMMOB adına Diyarbakır Şubemiz Sekreteryahında gerçekleştirilen TMMOB GAP ve SANAYİ KONGRESİ'nin gerçekleşmesini sağlayan Düzenleme Kurulu'na, Yürütme Kuruluna, Danışmanlar Kuruluna, Destekleyen Kurum ve Kuruluşlara, Kongre Sekreterine, Şube Çalışanlarına, bildiri sunan meslektaşlarımıza, katılımcılara ve emeği geçenlere teşekkür ederiz.

TMMOB Makina Mühendisleri Odası

Yönetim Kurulu

Aralık 2005

KONGRE DÜZENLEME KURULU

Alaeddin ARAS	TMMOB
Ali Rıza TANRIVERDİ	TMMOB
A.Ekber ÇAKAR	MMO Merkez
Tahsin AKBABA	MMO Merkez
A.Özcan BAYRAKÇI	MMO Merkez
Çetin TEKİN	FMO
H.Ülkü ÖZER	İMO Merkez
M.Simavi BAKIR	MMO Eskişehir Şube
Ali PERİ	MMO G.Antep Şube
Meftun GÜRDALLAR	MMO İstanbul Şube
Kırami KILINÇ	MMO İzmir Şube
Nuray BOZOKALFA	MMO İzmir Şube
İsmail ÖZKARAKAYA	MMO Konya Şube
Hasan NACİ ÖZDOĞAN	MMO Samsun Şube
Hakan OLUROĞULLARI	MMO Trabzon Şube
İ.Semih OKTAY	MMO Diyarbakır Şube
Şahismail YUSUMUT	MMO Diyarbakır Şube
Nejdet ATALAY	MMO Diyarbakır Şube
Ahmet ÇET	MMO Diyarbakır Şube
Hakan SUBAŞI	MMO Diyarbakır Şube
Şehmus AĞIRMAN	MMO Diyarbakır Şube
M.Ali KAHRAMAN	MMO Diyarbakır Şube
Tamer ÖZBEN	MMO Diyarbakır Şube
Hakan MERTOĞLU	MMO Diyarbakır Şube
Şükrü SALIK	MMO Diyarbakır Şube
Deniz KIRAÇ	ÇMO D.Bakır İl Tems.
Bilal GÜMÜŞ	EMO Diyarbakır Şube
Tarık ÖDEN	EMO Diyarbakır Şube
Ahmet ÇILGIN	Gıda Mühendisleri Odası Diyarbakır Şube
Talip KIRAN	Harita ve Kadastro Müh. Odası Diyarbakır Şube
M.Recep ÇETİN	İMO Diyarbakır Şube
Barış Ozan ÇELİK	Jeofizik Müh.Odası Diyarbakır İl Temsilciliği
Fahrettin ÇALAN	Jeoloji Müh.Odası Diyarbakır Şube
Muzaffer KAÇAR	Jeoloji Müh.Odası Diyarbakır Şube
Turgay ÇELEBİOĞLU	Kimya Müh.Odası Diyarbakır İl Temsilciliği
Mustafa AYHAN	Maden Müh.Odası Diyarbakır İl Temsilciliği
Özgür AKKOYUN	Maden Müh.Odası Diyarbakır İl Temsilciliği
Nihat ÇEN	Mimarlar Odası Diyarbakır Şube
Selvi ÇOLAK	ŞPO Diyarbakır İl Temsilciliği
M.Lezgin YALÇIN	ZMO Diyarbakır İl Temsilciliği
A.Haydar ÖZÇİRİŞ	MMO Adıyaman İl Temsilciliği
Hanefi TÜZÜN	İMO Batman İl Temsilciliği
Rıdvan ÖKSÜZ	MMO Elazığ İl Temsilciliği
Şinasi AKSAKAL	MMO Elazığ İl Temsilciliği
Yalın KALELİ	MMO Elazığ İl Temsilciliği
Erdal YAVAŞ	MMO Malatya İl Temsilciliği
Mehmet KILIÇ	MMO Mardin İl Temsilciliği
Yusuf YAZAR	MMO Mardin İl Temsilciliği
Misbah MELİK	MMO Urfa İl Temsilciliği
Hüsnü UÇKAN	MMO Van İl Temsilciliği

KONGRE YÜRÜTME KURULU

İ.Semih OKTAY	MMO Diyarbakır Şube
Nejdet ATALAY	MMO Diyarbakır Şube
Hakan SUBAŞI	MMO Diyarbakır Şube
Şehmus AĞIRMAN	MMO Diyarbakır Şube
Mesut ÇELİK	MMO Diyarbakır Şube
Hakan MERTOĞLU	MMO Diyarbakır Şube
Bilal GÜMÜŞ	EMO Diyarbakır Şube
M.Recep ÇETİN	İMO Diyarbakır Şube
Mehmet KOYUNCU	JMO Diyarbakır Şube
Lezgin YALÇIN	ZMO Diyarbakır Şube

KONGRE DANIŞMANLAR KURULU

Av. Osman BAYDEMİR	Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı
Aydın ÇELEBİ	Jeoloji Mühendisleri Odası
B.K.Özgür ÜLKER	Kursan Sentetik Çuval San. ve Tic. A.Ş
Doç.Dr.Bülent GÜLÇUBUK	Ankara Üniversitesi
Doç.Dr.Saadettin KAPUCU	Gaziantep Üniversitesi
Doç.Dr.Suat CANBAZOĞLU	İnönü Üniversitesi
Dr.Erol KILIÇKAP	MMO Diyarbakır Şube
Yrd.Doç.Dr.Orhan ÇAKIR	MMO Diyarbakır Şube
Dr.Ismail YILDIZ	Harran Üniversitesi
Efkan ALA	Diyarbakır Valisi
Halim KARAŞİN	İMO Diyarbakır Şube
İnş.Müh. Zülküf ARATEKİN	Kayapınar Belediye Başkanı
Kutbettin ARZU	Diyarbakır TSO Başkanı
Mak.Müh.Hasan ESEN	Köy Hizmetleri / Eskişehir
Mert Nedim ALHAS	İMO Diyarbakır Şube
Nasır ÇELİK	İMO Diyarbakır Şube
Prof. Dr. Ahmet SAĞIROĞLU	Jeoloji Mühendisleri Odası
Prof. Dr. Aydın TURGUT	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Dursun PEHLİVAN	Fırat Üniversitesi
Prof.Dr.Ahmet AVCI	Selçuk Üniversitesi Mühendislik Fakültesi
Prof.Dr.Fikri KAHRAMAN	Maden Mühendisleri Odası
Prof.Dr.İ.Hakkı İNAN	Trakya Üniversitesi
Prof.Dr.İbrahim HALİL	Harran Üniversitesi
Prof.Dr.Yaşar BİÇER	Fırat Üniversitesi
Selma YILMAZ	GAP-GİDEM
Yrd. Doç. Dr.Hamza M.BULUT	Harran Üniversitesi
Yrd. Doç.Dr.Mustafa AYHAN	Maden Mühendisleri Odası
Yrd.Doç.Dr.A.Muttalip ŞAHİNASLAN	İnönü Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr.Gülen ELMAS	Gazi Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr.Gülşen Erenler ÇAKAR	Gazi Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr.Kamuran SAMİ	Mimarlar Odası Diyarbakır Şube
Celal BEŞİKTEPE	
Yrd.Doç.Dr. Abdullah SESSİZ	
Yrd.Doç.Dr.M.Şefik İMAMOĞLU	

KONGRE SEKRETERİ

Mehmet TARHAN

MMO Diyarbakır Şubesi

KONGREYİ DESTEKLEYEN KURUMLAR

Diyarbakır Valiliđi

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi

Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası

Diyarbakır Ticaret Borsası

Harran Üniversitesi Rektörlüğü

ukurova Üniv. Mühendislik Fakültesi Tekstil Mühendisliği Bölümü

Güneydoğu Sanayici ve İ Adamları Derneği

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ PROGRAMI

23 Eylül 2005 / Cuma

- 9.00 / 10.00** Kayıt
- 10.00 / 10.45** **Açılış Konuşmaları**
İ.Semih OKTAY *Makina Mühendisleri Odası Diyarbakır Şubesi YK Başkanı*
Emin KORAMAZ *Makina Mühendisleri Odası YK Başkanı*
Mehmet SOĞANCI *TMMOB YK Başkanı*
Kutbettin ARZU *Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı*
Osman BAYDEMİR *Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı*
Ahmet AYDIN *Diyarbakır Vali Yardımcısı*
- 10.45 / 11.30** Açılış Oturumu: Genel Bakış
Oturum Başkanı : Alaeddin ARAS / *TMMOB YK Üyesi*
Oturum Katılımcıları : Prof. Dr. Korkut BORATAV
Genel Bakış / Türkiye Sanayisi ve Bölgesel Yapılanma
- 11.30 / 12.45** I. Oturum: Sanayileşme, Bölgesel Kalkınma ve GAP
Oturum Başkanı : Fahrettin ÇAĞDAŞ / *Jeoloji Mühendisleri Odası Diyarbakır Şube YK Başkanı - Diyarbakır İKK Sekreteri*
Oturum Katılımcıları : Prof. Dr. İzzettin ÖNDER
Güneydoğu Anadolu Bölgesi İçin Bölgesel Kalkınma Projesi
Doç. Dr. Fuat ERCAN
Bölgesel Kalkınmada Değişim: Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Merkezli Birikime
- 12.45 / 14.00** Öğle Arası
- 14.00 / 15.40** II. Oturum: GAP Sonrası Sanayileşmenin Bölgeye Etkileri
Oturum Başkanı : M. Recep ÇETİN / *İnşaat Mühendisleri Odası Diyarbakır Şube YK Başkanı*
Oturum Katılımcıları : Dr. Metin ÖZASLAN
Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Sosyo- Ekonomik Gelişme
Doç.Dr.Tarık ŞENGÜL, Prof.Dr.Melih ERSOY
Kentsel Yoksulluk ve Geçinme Stratejileri: Diyarbakır ve Şanlıurfa Kentlerinin Zonguldak ve Ankara Kentleriyle Karşılaştırılmalı Bir Değerlendirmesi
Prof. Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ
Tarımda Yeni Politika Arayışları "Fark Ödeme"
- 15.40 / 16.00** Çay Arası
- 16.00 / 17.30** III. Oturum: GAP ve Tarım
Oturum Başkanı : Lezgin YALÇIN / *Ziraat Mühendisleri Odası Diyarbakır Şube YK Başkanı*
Oturum Katılımcıları : Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR
Avrupa Birliği sürecinde GAP'ın değerlendirilmesi ve Tarım Politikaları
Gökhan GÜNAYDIN
Tarımda Kapitalistleşme Sürecinin Türkiye ve GAP'a etkileri

24 Eylül 2005 / Cumartesi

- 09.30 / 11.10** IV. Oturum: GAP ve Tarım
Oturum Başkanı : İ.Semih OKTAY / *Makina Mühendisleri Odası Diyarbakır Şube YK Başkanı*
Oturum Katılımcıları : Abdullah AYSU
GAP, Su ve Tarım
Doç. Dr. Bülent GÜLÇUBUK
GAP Öncesi ve Sonrasında Toprak Mülkiyet Yapısı ve Bötüşüm İlişkilerinde Değişimler
Doç.Dr.Yücel ÇAĞLAR
Kırsal Kalkınmada ve Tarımsal Gelişmede "Planlı Plansızlık Deneyimi": GAP
- 11.10 / 11.25** Çay Arası
- 11.25 / 12.35** V. Oturum: GAP'ta Enerji ve Doğal Kaynaklar
Oturum Başkanı : Yrd.Doç.Dr. Mustafa AYHAN / *Maden Mühendisleri Odası Diyarbakır İl Temsilciliği YK Başkanı*
Oturum Katılımcıları : Dr.Bilal GÜMÜŞ
GAP Bölgesinin Enerji Üretim, Tüketim Yapısı ve Ülke Enerji Yapısındaki Yeri
Yrd.Doç. Dr. Mehmet BAYRAK
GAP'ta Enerji Kalitesi Sorunları
Hayrullah DAĞISTAN
GAP Bölgesi Jeotermal Enerji Kaynakları
- 12.35 / 13.30** Öğle Arası
- 13.30 / 14.40** VI. Oturum: GAP'ta Enerji ve Doğal Kaynaklar
Oturum Başkanı : Talip KIRAN / *Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası Diyarbakır Şubesi YK Başkanı*
Oturum Katılımcıları : Dr. İlker ŞENGÜLLER
GAP Bölgesinin Kömür, Turba ve Asfaltit Yatakları
Tufan ERDOĞAN
GAP Bölgesi Doğalgaz Sorunu: Çözümler ve Alternatifler
Yrd.Doç.Dr. Mustafa AYHAN, Öğ.Gör. Özgür AKKOYUN
Madencilik ve Yaşam;Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Madencilik Profili
- 14.40 / 15.00** Çay Arası
- 15.00 / 17.00** Genel Değerlendirme
Oturum Yöneticisi : Ali Ekber ÇAKAR / *Makina Mühendisleri Odası YK Sekreter Üyesi*

İÇİNDEKİLER

AÇILIŞ KONUŞMALARI 1

AÇILIŞ OTURUMU

Prof. Dr. Korkut BORATAV

Genel Bakış / Türkiye Sanayi ve Bölgesel Yapılanma 17

I. OTURUM

Sanayileşme, Bölgesel Kalkınma ve GAP

Prof. Dr. İzzettin ÖNDER

Türkiye’de ve Bölgede Kalkınma Politikaları, Bölgesel Kalkınma Modelleri ve Bölgeye

Uygulanabilirliği 23

Doç. Dr. Fuat ERCAN

Bölgesel Kalkınmada Değişim: Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Temelli Bölgesel

Kalkınmaya 35

II. OTURUM

GAP Sonrası Sanayileşmenin Bölgeye Etkileri

Dr. Metin ÖZASLAN

GAP Öncesi ve Sonrası Sanayileşmenin Durumu ve Ekonomik Göstergeler 67

Doç. Dr. Tarık ŞENGÜL, Prof. Dr. Melih ERSOY

Kentsel Yoksulluk ve Geçinme Stratejileri: Diyarbakır ve Şanlıurfa Kentlerinin, Zonguldak ve Ankara Kentleri ile

Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi 103

Prof. Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ

Tarımda Yeni Politika Arayışları “Fark Ödeme” 105

III. OTURUM

GAP ve Tarım

Prof. Dr. İşıya ÜŞÜR

Avrupa Birliği Sürecinde GAP’ın Değerlendirilmesi ve Tarım Politikaları 117

Gökhan GÜNAYDIN

Tarımda Kapitalistleşme Sürecinin Türkiye ve GAP’a Etkileri 123

IV. OTURUM

GAP ve Tarım

Abdullah AYSU

Türkiye’de ve Bölgede Tarım Politikalarının Kritiği ile GAP Sonrası Karşılaştırması 135

Doç. Dr. Bülent GÜLÇUBUK GAP Öncesi ve Sonrası Toprak Mülkiyet ve Bölüşüm İlişkilerinde Değişimler	143
Yücel ÇAĞLAR Kırsal Kalkınmada ve Tarımsal Gelişmede "Planlı Plansızlık" Deneyimi: GAP	149
V. OTURUM	
GAP'ta Enerji ve Doğal Kaynaklar	
Dr. Bilal GÜMÜŞ GAP Bölgesinin Enerji Üretim, Tüketim Yapısı ve Ülke Yapısındaki Yeri	179
Yrd. Doç. Dr. Mehmet BAYRAK GAP'ta Enerji Kalitesi Sorunları	191
Hayrullah DAĞISTAN GAP Bölgesi Jeotermal Enerji Kaynakları	201
VI. OTURUM	
GAP'ta Enerji ve Doğal Kaynaklar	
Dr. İlker ŞENGÜLER GAP Bölgesinin Kömür, Turba ve Asfaltit Yatakları	239
Tufan ERDOĞAN Bölgenin Doğalgaz Potansiyeli	245
Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYHAN, Öğ. Gör. Özgür AKKOYUN Madencilik ve Yaşam; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Madencilik Profili	251
Sonuç Bildirgesi	259

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005

23-24 EYLÜL 2005

DİYARBAKIR

AÇILIŞ KONUŞMALARI

İ. Semih OKTAY

TMMOB Makina Mühendisleri Odası Diyarbakır Şube Yönetim Kurulu Başkanı

Emin KORAMAZ

TMMOB Makina Mühendisleri Odası Yönetim Kurulu Başkanı

Mehmet SOĞANCI

TMMOB Yönetim Kurulu Başkanı

Av. Osman BAYDEMİR

Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı

Ahmet AYDIN

Diyarbakır Vali Vekili

İ. Semih OKTAY*TMMOB MMO Diyarbakır Şube Başkanı*

TMMOB Makina Mühendisleri Odası Adına, Diyarbakır Şubesi yürütücülüğünde 1999 yılından beri iki yılda bir düzenlediğimiz GAP ve SANAYİ Kongresinin dördüncüsünü, TMMOB adına Makina Mühendisleri Odası Diyarbakır Şubesi sekreteryalığında 23-24 Eylül 2005 tarihlerinde gerçekleştireceğiz.

Kongre öncesi yaptığımız bölge illeri sanayi envanteri ve kongre sırasında yapılan envanter değerlendirmesi ile bölge sanayinin ve sorunları gözler önüne sunuldu ve taraflara tartışıldı.

Kongrede yine bölgede; Sanayi, tarım, hayvancılık, kentleşme, enerji, altyapı ile ilgili mevcut durum, sorunları ve çözüme yönelik önermeler değerlendirildi.

Kongrede de; hammadde ve pazar ilişkisine dayalı bölgenin baskın sektörlerini sorguladı, atıl durumdaki hammadde ve işgücü potansiyeli değerlendirildi, GAP projesi sorgulanmaya çalışıldı ve küreselleşme sürecinde bölgesel kalkınma işlendi.

Kongremizde daha çok siyasal ve ekonomik yönü vurgulanacak.

Kongre ile Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde bölgesel kalkınmayı sorgulamak, GAP projesinin hedef ve gerçekleşme durumunu değerlendirmek, kongrede sunulacak perspektiflerle bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasına katkı sunmak hedefleniyor. Güneydoğu Anadolu Bölgesi doğal kaynakları potansiyeli ve nüfus açısından büyük bir kalkınma potansiyeli taşımaktadır. Buna karşın bölge sanayi, tarım, sosyo-kültürel, eğitim, kentsel ve konut yerleşimi bileşenleriyle ülke ortalamasının gerisindedir. Buradan hareketle, IV. GAP ve Sanayi Kongresi; entegre bir bölgesel kalkınma projesi olan GAP'ın öncesini, şimdiki durumunu ve sonrasını irdelemeyi, bölgesel kalkınma modelleri konusunda perspektifler sunmayı, bölgenin sosyo-ekonomik ve az gelişmişlik durumunu değerlendirmeyi ve bu konular üzerine yapılacak sunum ve tartışmalar sonucu açığa çıkacak

perspektiflerle bölgenin hammadde, işgücü ve sermaye birikimi potansiyelinin harekete geçirilmesi amaçlanmaktadır.

Konusunda uzman akademisyenler, yetkin kişiler ve ilgili kurum temsilcilerinin bulunduğu kongremizde tarafları buluşturarak, olabildiğince kapsamlı tartışabileceğimize inanıyoruz. IV.GAP ve Sanayi Kongresinde bizleri destekleyen Sayın Valimize, Büyükşehir Belediyesine, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odasına, Diyarbakır Ticaret Borsasına, Harran Üniversitesi Rektörlüğüne, Çukurova Üniversitesi Müh. Fak. Tekstil Mühendisliği Bölümüne, Güneydoğu Sanayici ve İş Adamları Derneğine, çalışan ve emeği geçen tüm arkadaşlarımıza teşekkür ederim. Kongremizin verimli geçeceğine inanarak, "doğru kentleşmiş ve sanayileşmiş Güneydoğu Anadolu" dilekleriyle tüm katılanları saygıyla selamlıyorum.

Emin KORAMAZ*TMMOB MMO Yönetim Kurulu Başkanı*

Değerli Konuklar, Değerli Katılımcılar,

Hepinizi Makina Mühendisleri Odası Yönetim Kurulu ve şahsım adına saygıyla selamlıyorum. TMMOB adına düzenlediğimiz TMMOB GAP ve Sanayi Kongresi'ne hoş geldiniz.

Oda sunumunda da izlediğiniz üzere, meslek ve uzmanlık alanlarımızla ilgili gelişmeleri ve sorunlarımızı tartışmaya açmak, görüş ve önerilerimizi yetkililere iletmek, kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla Kongre, Kurultay ve Sempozyum düzeyinde bir dizi etkinlik düzenliyoruz.

Bu etkinliklerle yeni teknolojileri ve sektörel gelişmeleri tanıma ve üretilen bilgiyi paylaşmayı, yaygınlaştırmayı ve meslek alanlarımızdan hareketle toplumsal yaşamı olmasın gereken normlara ulaştırmayı hedefliyoruz. Bu amaçla demokratik bir işleyişle konunun bütün taraflarını bir araya getiriyor ve söyleyecek sözü olan her kesime bağımsız ve demokratik platformlar açıyoruz.

Değerli katılımcılar,

Odamızın 2004/2005 yıllarını kapsayan 40. çalışma döneminde 17 ilde ulusal ölçekli 24 adet kongre ve sempozyum düzenlenmesi programlanmıştır.

Çalışma programımızda yer alan etkinliklerden, bugüne değin Antalya'da İklimlendirme Sempozyumu'nu, Ankara'da Öğrenci Üye Kurultayı ile III. Ulusal Uçak, Havacılık ve Uzay Mühendisliği Kurultayı'nı, Gaziantep'te Marka Yönetimi Sempozyumu'nu, Adana'da III. İş Sağlığı ve Güvenliği Kongresi'ni, Denizli'de II. Bakım Teknolojileri Kongre ve Sergisi'ni, Bursa'da Otomotiv ve Yan Sanayi Sempozyumu'nu, İstanbul'da İletim Teknolojileri Kongresi'ni, Kayseri'de Yeni ve Yenilenebilir Enerji Kaynakları/Enerji Yönetimi Sempozyumu'nu, Mersin'de Güneş Enerjisi Sistemleri Sempozyumu ve Sergisi ile Konya'da Makina Tasarımı ve İmalat Teknolojileri Kongresi'ni gerçekleştirmiş bulunuyoruz..

Zonguldak'ta dün başlayıp bugün ve yarın sürecek olan Demir Çelik Kongresi ile bugün açılışını birlikte yaptığımız, TMMOB GAP ve Sanayi Kongresi'ni;

İstanbul'da yapacağımız İş Makinaları Sempozyumu, Samsun'da yapacağımız, Ulusal Tıbbi Cihazlar İmalatı Sanayi Kongresi ve Sergisi,

Edirne'de yapacağımız, Trakya'da Sanayileşme ve Çevre Sempozyumu,

Gaziantep'te yapacağımız Tekstil Teknolojileri ve Tekstil Makinaları Kongresi,

Kocaeli'nde yapacağımız, Ulusal Kaynak Teknolojileri Kongresi,

Eskişehir'de yapacağımız, Ulusal Ölçüm Bilim Kongresi,

Ankara'da yapacağımız Mühendislik Eğitimi Sempozyumu,

İzmir'de yapacağımız, Ulusal Tesisat Mühendisliği

Kongresi ve Sergisi ile Ulusal Hidrolik-Pnömatik Kongre ve Sergisi,

Ve yine Zonguldak'ta yapacağımız, Endüstri İşletme Mühendisliği Kurultayı, etkinlikleri izleyecektir.

Aralık ayı ortalarına kadar sürecek olan bu etkinliklerin sonuçları, 1960'lardan beri bağımsız, sanayileşen ve demokratik bir Türkiye özlemiyle TMMOB adına iki yılda bir düzenlediğimiz ve bu dönem 16-17 Aralık 2005 tarihinde Ankara'da düzenleyeceğimiz TMMOB Sanayi Kongresi'ne taşınacaktır.

Sevgili katılımcılar,

Burada başlıklar halinde dile getirdiğim Kurultay, Sempozyum ve Kongrelerin her biri 1.5 yılı aşan yoğun çalışmaların ürünü olarak gerçekleşmektedir.

Bütün bu çalışmaların, harcanan bunca emeğin tek bir amacı vardır. Bu amaç, ülkemizin sanayileşmesi ve demokratikleşmesidir. Halkımızın mutlu bir yaşam sürmesidir. Örgütsel olarak üzerimize düşen sorumluluğun yerine getirilmesidir.

Değerli katılımcılar,

TMMOB Makina Mühendisleri Odası adına Diyarbakır Şubemiz yürütücülüğünde 1999 yılından beri 2 yılda bir düzenlediğimiz GAP ve Sanayi Kongresi'ni bu dönem TMMOB adına düzenliyoruz.

Geçmiş kongrelerde özelle;

- Bölge sanayisinin ciddi bir gelişme sağlayamadığı, bölgedeki işletmelerin hedef pazarının bölge ve yurtiçi pazarlar olduğu, bölgedeki firmaların aile kökenli olup, yeni girişimlerin süreç içinde tutunamadığı, varlığını sürdüren firmalarda mühendis ve teknik eleman istihdamının önemli bir yer tuttuğunu;
- Proje ile ulaşım politikalarının paralellik arzemediğini;
- Ülke elektrik ihtiyacının % 25'inin bölgedeki üretimden karşılanmasına karşın elektrik kilovat/

saat fiyatının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğunu, bölgede kişi başına tüketilen enerji miktarının ülke ortalamasının altında bulunduğunu ve bundan bölge sanayisinin olumsuz etkilendiğini, mobil santrallerin halk sağlığını tehdit ettiğini;

- Tarımsal sulama için gerekli planlama ve kaynak transferinin yapılması gerektiğini, toprak mülkiyetinin küçük bir azınlığın elinde toplandığını, bölge ve ürün bazında tarım politikalarının geliştirilmesi, mayınlı bölgelerin temizlenerek organik tarımın teşvik edilmesini, çayır-mera alanları oluşturulmasını, hayvancılığın teşvik edilmesini;
- Okur-yazar oranı düşüklüğünü, cinsiyet ayrımcılığının yaygınlığını,
- İstihdama yönelik kamu yatırımlarının bulunmamasını, kamu ve özel girişimlerin verimli kılınması için kamunun eğitim ve teknoloji desteği vermesi gerektiğini;
- Üreticilerin örgütlenmesi ve desteklenmelerinin gerektiğini, zorunlu göçlere maruz kalan köylülerin ön koşulsuz köylerine geri dönüşlerinin sağlanarak üretim sürecine dahil edilmelerini;
- Projenin sahihsiz bırakıldığını ve bitirilmesi için özel bütçe gerekliliğini, proje ve master planlarda meslek örgütlerinin ve ilgili kesimlerin katılımlarının sağlanmasını;
- Toplumsal refah ve huzurun sağlanması ve sosyal yaşamın yeniden düzenlenmesinin ancak barışçıl demokratik bir ortamda olabileceğini ve dolayısıyla ülke demokrasisinin istikrarlı bir zemine oturması için yapısal reformların gerçekleştirilmesini, Güneydoğuda yaşanan şiddet politikalarının ortaya çıkardığı tüm olumsuz koşulların ortadan kaldırılmasını; insan hakları ihlallerinin durdurulmasını, faili meçhul

cinayetlerin aydınlatılmasını, bölgenin özgün sorunlarına ilişkin insani, demokratik, çözümlere yönelmesi gerektiğini, hep ifade ettik.

Ancak siyasal iktidarlar bölge sorunlarına karşı üretmiş olduğumuz çözüm önerilerine karşı kulaklarını tıkadılar ve herhangi bir adım atmadılar. Bu duyarsız tavırlar bugün de sürmekte ve bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel sorunlarına karşı çözüm üretilmemektedir.

Ancak Odamız bu etkinlik ve önerilerdeki meşruiyet ve isabetlilikten hareketle çalışmalarını sürdürmektedir.

Kongremizde ana başlıkları itibarıyla Sanayileşme, Bölgesel Kalkınma ve GAP, GAP Sonrası Sanayileşmenin Bölgeye Etkileri, GAP ve Tarım, GAP'ta Enerji ve Doğal Kaynaklar ile bağlantılı konuları değerli akademisyenler ve katılımcılarla birlikte ayrıntılı olarak irdeleyecek ve bölgenin geleceğine katkıda bulunmaya çalışacağız.

Sevgili katılımcılar,

Ülkemiz ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin genel bazı sorunları ile GAP'ın, içinde yaşadığımız genel süreçlerle yakın bağları bulunmaktadır. Bu nedenle bu genel bağlam üzerinde biraz durmak istiyorum.

Savaş ve işgallerin eşlik ettiği küreselleşme olgusu son 15 yıldır özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomisini her düzeyde etkilemekte, giderek sıklaşan aralıklarla devam eden ekonomik krizler toplumsal ve politik dengeleri bozmakta ve sanayi yatırımları azalmaktadır. Başını ABD'nin çektiği emperyalist tekeller orta ve uzun vadeli rekabet/ paylaşım politikalarında stratejik alanlara yayılmak, dünya enerji, petrol ve su kaynakları rezervlerini kontrol altında tutmak için tüm dünyayı bir savaş alanına çevirmiştir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki tüm artı değer ve zenginliklere el konulmakta, özelleştirme uygulamaları ile geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelerin sanayisi, tarımı, ormanları, madenleri, kamusal varlıkları ve kültürel mirasları talan edilmektedir.

Küreselleşen sermayenin ihtiyaçları devletin sosyal nitelikli görevlerden arındırılmasını, emek piyasalarının kuralsızlaştırılmasını (esnekleştirilmesini) ve sermayenin önündeki ulusal engellerin kaldırılmasını beraberinde getirirken aynı zamanda ulus devletlerin yeniden yapılandırılmasını da tercihten öte zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk aynı zamanda yerel yönetimlerin de yeniden yapılandırılmasını gündeme getirmektedir.

Değerli katılımcılar,

GAP işte bu politikalarından doğrudan etkilenmektedir. "Küreselleşme-yerelleşme" şeklinde ifade edilebilecek bir süreç, bölgesel kalkınma dahil kalkınma ve planlama yaklaşımlarını dışlayıcı yeni "uyum yasaları" eşliğinde ülkemize dayatılmıştır. Bunun doğrudan bir sonucu, ülkemizin her köşesinin ve özellikle büyük bir proje olan GAP'ın un ufak edilerek tamamen piyasa güçlerine terk edilmesi olacaktır.

Sevgili katılımcılar,

Basınımdaki GAP ile ilgili haber ve makalelerin bir kısmı, "GAP'ı gaptırma" esprisi eşliğinde çıkmaktadır. Doğrudur, ateş olmayan yerden duman çıkmaz.

Onyıllar önce dünyanın en büyük 8. projesi olan GAP'ın bugünkü durumuna ilişkin şimdi sıralayacağım hususları, Türkiye ve GAP bölgesinin stratejik konumu eşliğinde değerlendirmek gerekiyor.

GAP'ta enerji üretimi dışındaki hiçbir hedefin tutturulamaması hazindir. Enerjide % 74, ulaşım ve haberleşmede % 38, imalatta % 40, sulamada % 13, tarımda % 21, turizmde % 27, kamu hizmetlerinde % 87, genel gerçekleştirme oranında ise % 52 civarında adım atılması düşündürücüdür.

GAP bir planlama eşliğinde kurgulanmış ancak ülkemizdeki egemen sermaye birikim modeli, yıllar içinde onu yatırım ve planlama politikalarının dışlandığı bir ortamda el yordamıyla yürür ve giderek tasfiye olmaya mahkum kılmıştır.

Projenin tamamlanma yılının 2005'ten 2010'a ertelenmesine karşın, projenin tamamlanması için takriben 16 milyar dolarlık bir kaynak gerektiği, bu kaynağın aktarılmadığı ve aktarılmayacağı bilinmektedir. Her yıl ortalama 30 bin hektar alanın sulamaya açıldığı düşünülürken, Projenin 2010'da değil ancak 2040'larda bitirilebileceği bir başka gerçektir. Öte yandan GAP İdaresi'nin mevcut ödeneklerle projenin ancak 19 yılda tamamlanabileceğini öngörmesi, GAP'a ilişkin kamuoyunun duyduğu kaygıları doğrulamaktadır.

Projenin tamamlanmamasının işsizliğin yüksek olduğu bölgede istihdamı olumsuz yönde etkilediği açıktır. GAP'ın istihdam yaratacak olması iddiaları, projenin aksaması ve hızlı göç gerçeğinin altında ezilmiştir.

GAP'a yapılması gereken yatırım tutarının ancak yarısının (16-17 milyar dolar) gerçekleşmiş olması, onun neden geciktirildiğini de gözler önüne sermektedir. Bu noktada bölgeye yatırım yapmadığı için özel sektöre yüklenip, devletin yatırım yükümlülüklerini askıya almasının, planlamacı yaklaşıma ve projenin kurgusuna tamamen ters olduğu görülmelidir.

Değerli katılımcılar,

Bölgenin sulanabilir topraklarında sulama açısından % 13'lük bir gerçekleştirme olmuş; % 7'si inşa, % 25'i ihale, % 55'i ise planlama aşamasındadır. Yanlış ve fazla sulama ile 30 bin hektarın kurumuş olması ayrıca kaydedilmelidir. Bu husus, bölgede çölleşme, bataklık, tuzlanma, erozyon ve kanalizasyon tehdidi yaratmaktadır.

Su politikalarının ülkemiz ve bölge açısından önemi yanı sıra uluslararası stratejiler açısından taşıdığı stratejik öneme karşın, sulamadaki başarısızlık dolayısıyla, sulamanın AB kontrolüne verilebilecek olması, ülkemiz ve bölgenin çok yönlü emperyal çıkar ve amaçların cirit attığı bir alan olmasına da neden oluşturabilecektir.

AB'ye yönelik "uyum yasaları" uyarınca, GAP İdaresi ortadan kalkacaktır. GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin görev süresi 2007 yılı sonunda bitecek ve ondan sonra aynı uyum yasaları gereğince bölgede kurulması planlanan 3 kalkınma ajansının devreye girecektir. Bu durum, GAP'ın, Proje birikiminin parçalanması ve uluslararası ekonomik etken ve çıkarlara açılması anlamına gelecektir. Öte yandan devreye girecek kalkınma ajanslarının altyapıyı geliştirme gibi bir görevlerinin bulunmaması, projenin geleceği açısından ayrıca uyarıcı olmalıdır. Kalkınma ajanslarıyla ilgili düzenlemelerin kamu denetimini dışlaması ve Kamu İhalesi Yasasını devre dışı bırakmasıyla, GAP bölgesi ve projesi tamamen serbest piyasa faktörlerinin etkisi altında tam bir talan ve rant alanına dönüşecektir.

Bölgede yabancılara yapılan arazi satışları ile İsrail'in Proje bölgesine ilgisi, dikkat edilmesi gereken orta ve uzun vadeli bir olgu olarak ayrıca değerlendirilmelidir.

Değerli katılımcılar,

Evet, GAP elden gidecek gibi görünmektedir. Ama ülkemizin genel durumu da böyle değil midir? O halde umutsuzluk ve karamsarlığa yer vermemek, yapıcı görüş ve önerilerimizi bir sistematik içinde dile getirmeye, yaymaya ve taleplerimizin yaşam bulması için mücadele etmeye devam etmek gerekmektedir.

Ülke planlaması ve kalkınması ile bölge planlaması ve kalkınması üzerine temel yaklaşımlarımızı korumak ve geliştirmek görevi önümüzde durmaktadır. Ülkemiz ve bölgelerimizin kalkınması, sanayinin gelişmesi, toplumsal refah ve huzurun sağlanması ve sosyal yaşamın yeniden düzenlenmesi, ancak barışçı, demokratik bir ortamda mümkündür.

Son günlerde ülkemizde hızla şiddet ve linç kültürünün egemen olduğu bir toplumsal psikoloji geliştirilmeye çalışılmaktadır. Bu ortamın emperyalist

çevrelerin çıkarları doğrultusunda kışkırtılması da söz konusudur. Toplumun şoven yaklaşımlarla etnik kökenleri üzerinden birbirine düşman etmeye ve şiddet uygulamalarını meşrulaştırmaya yönelik gelişmeler karşısında, barışı, demokrasiyi ve halkların kardeşliğini her zamankinden daha fazla sahiplenmeliyiz.

Makina Mühendisleri Odası olarak, bir kez daha hoşgörü, özgürlük, eşitlik ve kardeşliğe vurgu yapma gereğini duyuyor, ülkemizi bir iç savaş ortamına sürüklemeye yönelik girişimleri kınıyor, sorunun çözümünün baskıcı ve dayatmacı politikardan değil demokrasiden geçtiğini bir kez daha ifade ediyoruz.

Sevgili katılımcılar,

Bu Kongre ile Odamız, tüm tarafları bir araya getirerek, ülkemizde GAP ve Sanayileşme ile ilgili sorunların tartışılmasını, bunların bir plan dahilinde organize edilmesini, böylece bölgesel eşitsizliklerin giderilerek ekonomik kalkınmanın sağlanması ve bir meslek odası olarak bu kapsamda görevlerinin açığa çıkarılmasını hedeflemektedir. Etkinlikten çıkan görüş ve sonuçların bir öneri paketi şeklinde ilgililere ve kamuoyuna duyurulması ise kongremizin nihai hedefidir.

Bu düşünceler ışığında, kongremizin gerçekleşmesini sağlayan Düzenleme, Danışma ve Yürütme Kurulları ile Kongre Sekreteryasına, Diyarbakır Şube Yönetim Kurulu ve çalışanlarına, Kongrede bildiri sunacak ve panelde yer alacak değerli akademisyen ve konuşmacılara, delege ve izleyiciler ile katkıda bulunan kurum ve kuruluşlara, Şube Başkanımız İ. Semih OKTAY'a, Oda Yönetim Kurulu Sekreteri Ali Ekber ÇAKAR'a, Oda Yönetim Kurulu Üyesi Tahsin AKBABA'ya ve eski Yönetim Kurulu Üyemiz A. Özcan BAYRAKÇI'ya, şahsım ve Oda Yönetim Kurulumuz adına içtenlikle teşekkür ediyor; Kongremizin başarılı geçmesini diliyorum.

Mehmet SOĞANCI*TMMOB Yönetim Kurulu Başkanı*

Sayın Bakanım, Sayın Valim, Sayın Belediye Başkanım, Sevgili konuklarımız, Sevgili meslektaşlarım, Örgütümüzün çeşitli kademelerinde görev yapan ve yan yana yürüttüğüm sevgili yönetici arkadaşlarım, Sevgili Basın mensupları,

Hepinizi Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği adına ve TMMOB Başkanı sıfatıyla şahsım adına saygıyla sevgiyle selamlıyorum.

MMO yürütücülüğünde TMMOB tarafından düzenlenen Gap ve Sanayi Kongremize hoş geldiniz. Örgütümüzün bu kongresine katılımınızdan dolayı çok büyük bir onur duyduğumu ifade ediyorum.

Bu etkinliğimizin düzenleyicilerinin, bilgiyi bizimle paylaşacak bilim insanlarının ve uzmanların, görüşlerini bizimle paylaşacak katılımcıların ellerine sağlık diyorum. Yüreklarine, beyinlerine sağlıklar diliyorum. Bu etkinliğin gerçekleşmesinde emeği geçen arkadaşlarıma teşekkür ediyorum. Düzenleme Kurulu'na, Oda Başkanım Emin Koramaz'a, Sekreterim Ali Ekber Çakar'a, Yönetim Kurulu Üyemiz Tahsin Akbaba'ya, İKK Sekreterimiz Fahrettin Çağdaş'a, Şube Başkanımız Semih Oktay'a temsil ettikleri yapılar adına teşekkür ediyorum. Oda çalışanı arkadaşlarıma da teşekkür ediyorum.

Bilim insanlarının, uzmanların yoğun emekle hazırladıkları bildiriler, siz katılımcıların katkıları ve bunların sonucunda hazırlanacak etkinlik sonuç bildirisinin ilgililerince ve siyasal iktidarca önemsenmesi gerektiğini ifade ediyorum. Örgütümüz bu görüşlerin takipçisi olacaktır. Bunu biliyorum.

Sevgili katılımcılar,

Hepimiz biliyoruz ki; mühendislik, bilim ve teknolojiyi insanla buluşturan bir meslek. Bizim örgütümüz TMMOB; odağında, öznesinde insanın olduğu bir mesleğin uygulayıcılarının örgütü. İnsan odaklı olmasından dolayı, bizim mesleğimiz onurlu bir meslek ama bir o kadar da sorumlulukları olan bir meslek. Dolayısı ile bu mesleğin örgütünün, TMMOB nin de sorumlulukları ona göre fazlalaşıyor.

Biz, bir yandan insana ve insanlığa karşı işlenmiş suçlara karşı çıkıyoruz, öte yandan da insana ve insanlığa olan sorumluluklarımızı biliyoruz ve sorumluluklarımızın gereklerini yerine getirmeye çalışıyoruz. Bir yandan da üyelerimizi haklarının elde edilmesine, taleplerinin gerçekleşmesine yönelik çabalarda bulunuyoruz.

Biz yanlış yapınca, yaptığımız binalar yıkılıyor, kazanlar patlıyor, trenler devriliyor, tarladan ürün alınmıyor, ormanlarımız, yer altı ve yer üstü kaynaklarımız yağmalanıyor, yatırımlar boşa gidiyor. Mühendisler sıfır hata ile çalışmak zorundalar. Bunlar biliniyor.

Öte yandan, sorunlarımızın, toplumun ve halkın sorunlarından ayrı tutulamayacağını da biliyoruz. Sıkıntılı, sancılı, sorunlu bir ülkede yaşıyor olmanın tüm sonuçları mühendis kimliğimizle birlikte, yurttaş kimliklerimiz dolayısı ile gene bizi buluyor. Bunun için yazdıklarımızın sonunda, kamuoyuna duyurularımızın sonunda mutlaka "kurtuluş yok tek başına, ya hep beraber ya hiç birimiz" diyoruz.

Sevgili katılımcılar

Biz çalışmalarımızı, kesişme noktaları çok olan iki ana ekseninde yürütüyoruz:

Birincisi: Mesleğimiz ile ilgili alanlarda, enerjiden ormana, ziraattan, kentleşmeye, sanayileşmeden, yer bilimlerine kadar tüm mühendislik alanlarında, ülke gerçeklerini tanımlamaya çalışıyoruz. Sorunları tespit ediyor, bunlara karşı aydınlık bir Türkiye için çözüm yollarını öneriyoruz.

İkincisi: Mesleki denetimin vaz geçilmez ön koşulu olarak gördüğümüz bir çalışmayı, üyelerin uzmanlaşması ve belgelenmesine yönelik çalışmaları, meslek içi eğitim çalışmalarını sürdürüyoruz.

İşte bu kongre ve benzerleri bu çabalarımızın gerçekleşmesine yönelik çalışmaların önemli bir kesişme noktasını oluşturuyor. Bu çalışmalarda bilim insanlarının ve uzmanların yoğun emek harçayarak oluşturduğu bilgi erişilebilir ve ulaşılabilir hale geliyor. Bilgi bu etkinliklerimizde paylaşılıyor. Öte yandan

meslek alanı ve sektör ile ilgili ülke gerçekleri ve sorunlar yapılan panellerde, açık oturumlarda konunun tarafları bir araya getirilerek, ortaya konuluyor.

Bu anlayışlarımızla bu etkinlikten sonra, bağlı odalarımızın etkinlikleri dışında Urfa'da Toprak Reformu Kongresi, Ankara'da Öğrenci Üye Kurultayı, Mühendislik Eğitimi Sempozyumu, Enerji Sempozyumu, Su Politikaları Sempozyumu ve Sanayi Kongresi etkinliklerimizi gerçekleştireceğiz. Her birinize, şimdiden bu etkinliklerimizden ilginizi çekene katılımınız için çağrıda bulunuyorum.

Sevgili katılımcılar

Sevgili başkanım Emin Koramaz'ın Gap ve Sanayi için yaptığı özlü değerlendirmenin üzerine belki de şunları söylemek doğru olacak.

GAP ve Sanayi başlıklı bir konunun anlaşılması ve bu etkinlikte olduğu gibi sorunların ortaya konulmasında öncelikle nasıl bir dünya ve Türkiye sorusunu ve bunun yanıtlarını da vermek gerekiyor.

TMMOB dünyaya ve Türkiye'ye nasıl bakıyor ve neleri öneriyor, neleri talep ediyor?

Sevgili Katılımcılar,

Dünya küreselleşmenin yıkıcı etkisi ile şekilleniyor. Sermayenin sınırsız hareketliliğini ifade eden küreselleşme çağında, sermaye fiili ve ideolojik olarak yaşamın bütün gözeneklerinde tahakküm kuruyor. Küreselleşme ile dünya kaos ortamına sürükleniyor; ülkeler, bölgeler, şehirler, mahalleler arasındaki eşitsizlikler gün geçtikçe artıyor, yoksulluk, açlık ve işsizlik yaygınlaşıyor, şiddet günlük yaşamın her noktasında boy gösteriyor, ABD Ortadoğu'yu kan gölüne çevirdi, işgal derinleşerek devam ediyor. Uygulanan neo-liberal politikalar dünyayı bir karabasana sürüklüyor. İdeolojilerin sonu, kapitalizmin sonsuzluğunun ilan edildiği dönemde, egemenlerin tüm dünyaya sunduğu refah, demokrasi ve özgürlük vaadini yoksulluk, savaş, işsizlik ve açlık yalanlıyor.

Türkiye'nin küreselleşme sürecine eklenmesi 'Türkiye çağ atlıyor' reklamları ile başlamıştı. Gerçek olan ise Türkiye'nin çağ atladığı değil, dünyayı sermayenin ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden düzenleyen 'küreselleşme çağına' eklenmesiydi. Sermayenin dünyayı içselleştirdiği, sınırları, kuralları kendi lehine ortadan kaldırdığı, bütün alanlara etkin ve doğrudan müdahale ettiği bir dönem Türkiye'de de yaşanmaya başladı. Türkiye açısından son dönem yapılan yasal düzenlemeler bu durumun son hamlesi olarak gerçekleşiyor. Bir yandan kamu hizmetleri paralı hale getirilirken, diğer yandan da kamu kurumlarının mülkiyeti sermayeye devrediliyor. Yaşanan durum medyada tartışıldığı gibi verimlilik, işletmecilik tartışmaların ötesinde 'sermaye lehine bir dönüşümü ifade ediyor'. Özelleştirmenin ve ticarileştirmenin yaratacağı toplumsal etki ise kısa vadede oluşacak işsizlik üzerinden tartışılarak, geçici kimi çözümlerle geçiştirilmeye çalışılıyor. Oysa yaşanan durumun toplumsal sonuçları daha derin olacak, uzun yıllardır uygulanan neo-liberal politikalarla yoksullaşan halk bu uygulamalarla eğitim, sağlık gibi en temel insani haklardan bile yararlanamayacak duruma gelecek, yoksulluk derinleşecek, toplumsal dışlanma yaygınlaşacak .

Üretimin yerini finans hareketlerinin aldığı, sosyal devletin ortadan kaldırıldığı, devlet-yurttaş ilişkisinin sermaye-müşteri ilişkisi olarak yeniden tanımlandığı, tüm hizmetlerin paralı hale getirildiği günümüzde, yaşam gün geçtikçe güvencesizleşiyor

Türkiye'nin politik yönelimlerinden, çalışanların ücretlerine kadar her şey IMF, Dünya Bankası ve AB ile kurulan ilişkiler çerçevesinde belirleniyor. Finans kapitalin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hazırlanan bütçe, rant, faiz ve dış borç ödemeye endeksleniyor. Ekonomik istikrar, büyüme, enflasyonun tek haneli rakamlara inmesi gibi sürekli gündemde olan gelişmeler halkın yaşamına yansımıyor. AKP, 'ekonomi büyüyor ama kimse bizden iş istemesin' diyor. IMF yetkilileri ise Türkiye'nin gelişimin önündeki engel olarak 'asgari ücretin yüksek olmasını' gösteriyor. Hükümet kamu çalışanları ile yaptığı toplu görüşmelerde sefalet

ücretinde ısrar ediyor, IMF'ye verilen sözlerin dışına çıkılmayacağı ifade ediliyor. AB kendi içinde tarımı desteklerken, Türkiye'den tarıma desteği çekmesini, tarım alanlarının kısıtlanmasını istiyor. 2005-2006 yılı özelleştirmeler yılı olacak diyen AKP iktidarı, Türkiye'nin en önemli kamusal varlıklarını 'parayı veren düdüğü çalar' aymazlığı ile satıyor. Bütün bu politikalar Türkiye'de yaşanan dönüşümün yönünü gösteriyor.

Ekonomik göstergelerdeki iyileşmelerin temelinde üretim, yatırım, istihdam, teknolojik gelişmeler gibi nedenler yatmıyor. Gelişmeler ücretler üzerindeki baskıya, istihdamdaki daralmaya yani sermayenin emek üzerindeki daha etkin sömürüsüne dayanıyor.

Bu durumdan mühendisler, mimarlar ve şehir plancıları da olumsuz etkileniyor. Mühendisler, mimarlar ve şehir plancıları üretime, yatırıma dayalı bir ekonomik modelin, yani gelişmenin önemli yapı taşlarıdır. Bilim ve teknolojiyi toplumsal yararın hizmetine sunan mühendisler, mimarlar ve şehir plancıları toplumsal yararı göz ardı eden, sermayenin güvenilirliği, karı için düzenlenmiş rant ekonomisi içinde eriyor. Rant ekonomisinin yarattığı plansızlık ve karmaşa içinde mühendislerin, mimarların ve şehir plancılarının yaşam koşullarının yanında, mesleki kimlikleri de erozyona uğruyor.

Sermayenin çıkarları için yürütülmeye çalışılan bu değişim projesine karşı emek ve demokrasi güçlerine, emekten yana bir seçeneği hayata geçirmek için mücadele etmek düşüyor.

Yoksulluğa, sefalet ücretlerine, özelleştirmelere karşı TMMOB,

* Özelleştirmelerin durdurulmasını, Telekom'un, Tüpraş'ın ve diğer özelleştirilen kurumların satışının iptalini istiyoruz

* Kamu hizmetlerinin paralı hala getirilmesine karşı, eğitim, sağlık gibi en temel insan hakkı olan hizmetlerin herkes için ulaşılabilir, nitelikli ve parasız olmasını istiyoruz.

* Ranta, faize, borç ödemelerine odaklanan değil, halkın ihtiyaçlarını gözeten bütçe istiyoruz.

* Sözleşmeli çalışma, performans uygulaması gibi çalışma hayatını piyasa mantığı ile düzenleyen, esnek çalışma yöntemleri ile güvencesiz çalışmayı yaygınlaştıran uygulamalara karşı iş güvencesinin sağlanmasını istiyoruz.

* Asgari ücretin yoksulluk sınırının üstüne çekilmesini, çalışmayanları güvence altına alacak sosyal uygulamaların hayata geçirilmesini istiyoruz.

* Kamu çalışanlarının sözleşmeli personel uygulaması ile güvencesizleştirilmesine, sefalet ücretine mahkum edilmesine, örgütlenme hakkının önündeki engellere karşı, insanca yaşanacak bir ücret, iş güvencesi ve örgütlenme hakkının önündeki engellerin kaldırılmasını istiyoruz.

* Toplumsal eşitsizliğin her düzeyde yaygınlaşmış olmasına karşı, adalet ve eşitlik istiyoruz.

* Finans kapitalin hareketliliğine bırakılmış ekonomik gelişme yerine, üretime ve yatırıma dayalı ekonomik modelin hayata geçirilmesini istiyoruz.

* Yoksulluğun, işsizliğin ve eşitsizliğin tetiklediği toplumsal şiddetin önlenmesi, toplumsal dışlanmanın ortadan kaldırılması için sosyal politikaların geliştirilmesini istiyoruz.

* Kültürel kimliklerin baskı altında tutularak yok sayılmasına, her düzeyde milliyetçiliğin kışkırtılmasına, şiddetin çözüm yolu olarak sunulmasına karşı, sorunun demokrasi ve kardeşlik temelinde çözümünden yana taraf olduğumuzu ifade ediyor, barış istiyoruz.

* Türkiye'nin IMF ve diğer uluslararası kurumlar eliyle yönetilmesine karşı, halkın her düzeyde yönetimine katılmasını, ülke yönetiminde halkın söz, yetki ve karar sahibi olmasını savunuyor, demokrasi istiyoruz.

Bilimi ve teknolojiyi toplumla buluşturan bir mesleğin uygulayıcılarının örgütlü olarak TMMOB. üretimden ve sanayileşmeden hızla uzaklaştırılan ülkemizin,

yeniden üretim, yatırım, istihdam ve hakça bölüşüm temelinde politikalara döndürülmesini talep ediyor.

Üyelerinin sorunlarını toplumsal sorunlardan ayırt etmeyen, emekten ve demokrasiden yana tavrını ifade eden ve güçlendiren, toplumsal sorumluluğu gereği toplumsal muhalefetin içinde yer alan TMMOB, bugün de dünyada ve ülkemizde yaşananlara seyirci kalmayarak, savaşa karşı barışı, eşitsizliğe karşı adaleti, şiddete karşı kardeşliği, sömürüye karşı emeği savunmaya, başka bir Türkiye ve başka bir dünya mücadelesinde onurlu ve dik yürüyüşünü sürdürmeye devam edecektir.

Biz barış, eşitlik ve özgürlük istiyoruz

Biz, şiddet ve baskı politikalarında ısrar edenlerin, çok kimlikli çok kültürlü bir toplumsal modeli dışlayarak, barışın kalıcı hale getirilmesinden kaçınanların, iç ve dış politikada, gerilim yaratmaktan medet umanların, demokratikleşmeyi AB ile pazarlıkların sınırında tutup, hak arama mücadelesini anti-demokratik olarak görenlerin, yasal düzenlemelerdeki gelişmeleri bile hayata geçirmeyenlerin, barışın önünde en büyük engel olduğunu biliyoruz.

Biz, barışın, demokrasinin ve insan haklarının yerleşmediği bir ülkede emekçilerin haklarının korunmasının olanaklı olmadığını da biliyoruz.

Bugün barıştan yana olmak, emekten ve demokrasiden yana bütün güçlerle birlikte sermayenin yasalarla, bombalarla dünyada emekçilere karşı giriştiği savaşa karşı durmak demektir.

Bugün barıştan yana olmak, siyasal iktidarın çıkarmaya çalışacağı yasalara karşı 'emek'ten yana olmak demektir.

Bugün barıştan yana olmak, Kürt sorununun barışçıl çözümünde ısrarcı olmak demektir.

Biz, bütün dünyada ekilen nefret tohumlarına, halklar arasında yaratılan düşmanlığa karşı barış istiyoruz, bölge halklarıyla dostluk ve kardeşlik içinde yaşamak istiyoruz, halkların kültürel ve insani haklarına saygı gösterilmesini istiyoruz.

Biz, yayılmacı ve teslimiyetçi bir dış politika izlemeyen, savaşa, işgale ve talana ortak olmayan, demokratik, sosyal hukuk devleti niteliğine sahip, kimliği, kültürü, dili, dini, mezhebi, görüşü ne olursa olsun, eşit haklara sahip yurttaşlar olarak yaşayabileceğimiz, ülkemizin ve toplumumuzun bir daha savaş ve şiddeti yaşamaması için öncelikle demokratikleşmeye yönelik çözümlerin benimsendiği, bağımsız, demokratik ve barış içinde bir Türkiye istiyoruz.

Gelecek ona sahip çıkan ellerle şekillenecektir. Başka bir dünya yaratma umudu ve inancı; bizim ellerimizde başka bir dünyanın kurucu iradesine dönüşecektir.

Sermayenin yaşama tüm gücüyle saldığı, emperyalistlerin dünyayı savaşa sınıadığı bu dönemde bize düşen bir olmaktır, umudu diri tutmaktır ve kavgada birlikte olmaktır.

Başka bir Türkiye, başka bir Dünya için, ellerimizi birleştirip emeğin ve özgürlüğün Türkiye'sine uzanalım.

Gösterdiğiniz sabıra teşekkür ediyor, hepinizi saygılar sunuyorum.

Av. OSMAN BAYDEMİR

Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı

Değerli Katılımcılar;

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin çok boyutlu göstergeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, Türkiye'nin bölgelerarası dengesizlik basamaklarının en altında yer aldığı bilinen bir durumdur. Bu durum son yirmi yılda yaşanan sıkıntılar nedeniyle daha da kronik bir hal almış bulunmaktadır.

Türkiye'de uzun yıllardır bu durum kalkınma planlarında da vurgulanmakta, gelişme öncelikli yöreler ve benzeri programlar oluşturularak soruna çözüm bulunması önerilmektedir. Çok uzun süredir bu tür programlar yürürlükte görünmekle birlikte, bugün Güneydoğu Anadolu Bölgesinin gelişmişlik sürecinde geri kalmışlığı geçmiştekenden çok daha dramatik boyutlardadır. Diğer bir anlatımla, devletin

sorunu çözmek için ortaya koyduğu politika , strateji ve projeler sorunu çözmekten çok uzak kalmış, sorun çözülmek bir yana derinleşmiştir.

Güneydoğu Anadolu'nun makus talihini yeneceği savlanan ve Türkiye'nin her dönemde öğünerek gündemde tuttuğu GAP Projesinde çok uzun süredir gündemimizdedir. Projenin gerçekleşme yüzdelerinin öngörülenin çok gerisinde kaldığı ve projenin hedef bitirme tarihlerinin sürekli uzatıldığı da bilinmektedir.

Kuşkusuz GAP Projesi bölgedeki tarım potansiyeli açısından önemli bir projedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki söz konusu proje bir bölge kalkınma projesi değildir. Her ne kadar söz konusu proje, merkezi yönetim tarafından bir sulama projesi olmaktan çıkarılıp, bir kalkınma projesine dönüştürülmek istenmişse de, söz konusu proje özü itibarıyla bir tarımsal sulama projesi olmaktan öteye geçmemiştir. GAP Projesi olsa olsa bir kalkınma projesi ve planının sektörel bir parçası olarak tanımlanabilir. Yakın zaman içinde, GAP Projesine endekli bir GAP Bölgesi Kalkınma Planı hazırlanmış ve DPT tarafından onaylanmıştır. Bu plana baktığımızda da bizlere gelecek vadeden bir yaklaşımın benimsenmediği, geleceğe yönelik öngörülen Güneydoğu Anadolu Bölgesinin az gelişmişlik sorununu çözmek radikallikte kararlar içermediği görülmektedir.

Bir örnek vermek gerekirse; planda, plan uygulaması sonucunda Bölge'de kişi başına gelir Türkiye ortalamasına yaklaşacaktır denilmektedir. 1998 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kişi başına gelir Türkiye ortalamasının yarısı iken plan dönemi sonunda bu oran yüzde 62 'ye yükselmesi öngörülmektedir. Plan gerçekleşirse, öngörülen dönemde Türkiye ortalaması 5764 dolar oluşurken, bölgedeki kişi başına ortalama 3563 olacaktır. Planın

öngördüğü rakam öngörülen dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi için radikal bir değişimin olmayacağıdır. Öte yandan Türkiye'de planların hiçbir zaman hedeflerini tutturamadığı düşünülürse, öngörülen bu kısmi düzelmenin de gerçekleşmeyeceğini de şimdiden söyleyebiliriz.

Söz konusu plan birçok açıdan sorunlu olduğu gibi, mekânsal organizasyonu açısından da önemli sıkıntılar içermektedir. Plan Alt bölgeleri tanımlarken Diyarbakır'ın kendi doğal bölgesel etki alanını gözetmek yerine, keyfi bir uygulamayla Diyarbakır'ı Urfa ile bir bölge olarak kurgulamıştır. Oysa gerek ekonomik gerek sosyo - kültürel ilişkiler açısından Diyarbakır'ın bir bölge merkezi olarak etkileşim alanı çok daha farklı il ve kentlerle kurulmaktadır. Aslında merkezi yöntemin taşra örgütlerinin bölgesel örgütlenmesine baktığımızda da, Diyarbakır'ın merkezi olduğu bölge GAP kalkınma planından çok farklı belirlenmektedir. Bu örnek bile, söz konusu planın pratikteki uygulanırlığı konusunda soru işaretleri bırakmaktadır.

Bölgenin geri kalmış sorununa yaklaşım konusunda birkaç temel noktaya da değinmekte yarar vardır. Son yıllarda merkezîyetçi bir planlama ve bölgesel - yerel kalkınma anlayışından, bölgesel dinamikleri ve inisiyatifli öne çıkartan bir yaklaşıma yöneldiği görülmektedir. Bu tür bir yaklaşımın Türkiye'de başta resmi çevreler olmak üzere benimsenmeye başladığı görülmektedir. Bu tür bir yaklaşımın iyi analiz edilmesi gerekir.

Kuşkusuz bölgesel yerel dinamiklerin harekete geçirilmesi önemlidir. Tepeden inmece çözümlerin işlemediği, sorunları tespit edemediği ve daha da önemlisi yerel düzeyde sahiplenilmediği uzun süreli deneyimlerin gösterdiği bir durumdur. Bu nedenlerle, bölgesel yerel dinamikler önemlidir. Ancak burada

	Kişi Başına Gelir (Dolar) 1998	Kişi Başına Gelir (Dolar) 2010
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	1 685	3 563.1
Türkiye	3 243.5	5 764.0

yatan tehlike şudur. Eğer bu modelden yola çıkarak önerilen bölgesel - yerel birimlerin kendi kaderlerine terk edilmesiyle bu kabul edilebilir bir çözüm değildir. Uzun süreli geri bırakılmış bölgelerin yarışmacı bir ortamda kendi kaynakları ve olanakları ile ayakta durmasını beklemek gerçekçi değildir. Ekonomik açıdan olsun, insan kaynakları açısından olsun, söz konusu bölgelerin kendi ayaklarının üzerinde durabilmesi yerel üstü kaynak ve bilgi aktarımını gerektirmektedir. Bu nedenle, bölgemizin sorunlarının çözümü de bu noktada kilitlenmektedir. Bölgemizin içinde bulunduğu sorunların çözümü ancak bölgeye yönelik bir pozitif ayrımcılık ile çözülebilir.

Ancak bu tür yaklaşımın eski katı merkezîyetçilik anlayışından çıkarak, söz konusu kaynakların kullanımı ve yönetim sürecini yerel aktörlerle paylaşması gerekir. Yerel ve bölgesel aktörlerin bölgeye yakınlığı, sorunları tespit etmede ve kaynakları yönlendirmedeki kapasitesinin iyi kullanılması gerekir. Bunlardan daha önemlisi bölgede ve yerel birimlerde kullanılacak kaynakların demokratik bir planlama içinde gerçekleştirilmesi özellikle seçilmiş birimlerin öne çıkartılması ile mümkün olacaktır. Ancak yönetsel yapıda bu dönüşüm sağlandığı zaman hem kaynakların etkin ve verimli hem de demokratik kullanımı mümkün olacaktır.

Bir kez daha GAP kalkınma planına dönersek, planın kendisi yeni yaklaşımı benimsendiğini belirtmekle birlikte, söz konusu planın hazırlanma sürecinde yerel katılımçılık açısından ne bir yaklaşımın ne de somut adımların atılmadığı görülmektedir. Bu çerçevede, belediyeler başta olmak üzere yerel sektörlerin söz konusu sürece herhangi bir katkısı olmamış, plan merkezden hazırlanmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak bırakınız plan'ın sahiplenilmesini, yerel düzeyde görev yapan resmi ya da sivil toplum düzeyindeki kuruluşların hemen çoğunun plan ve içeriğinden haberi yoktur.

Son birkaç belirleme daha yapıp konuşmamı noktalamak istiyorum. GAP ve Sanayinin tartışılacağı bir toplantıda Diyarbakır'ın sanayileşme potansiyeli

üzerine birkaç belirleme yapmak gerekiyor. Diyarbakır gelişmişlik endeksinde 81 il içinde yakın döneme kadar 61. sıradaydı. Yakın zamanda durumu daha gerileyerek 63. sıraya düşmüş bulunuyor.

İlin ekonomik yapısına baktığımızda şu tür bir sektörel dağılım görülüyor. Diyarbakır da nüfusun % 47'si hizmet sektöründe % 17,2'si ticaret, % 10 u inşaat sektöründe ve sadece % 9 'luk bir kısmı sanayi sektöründe çalışmaktadır. Kuşkusuz her kentin sanayi sektörü ağırlıklı olması gerekmez. Bazı kentler yönetim fonksiyonları üstlenebilir. Diyarbakır'da hizmet sektörünün bu derece ağırlıklı olması bu çerçevede yorumlanabilir. Ancak bu türden bir hizmet fonksiyonunu üstlenmiş bir birimde o zaman eğitim, sağlık gibi kritik alanlarda yeterli bir yapılanmanın olması gerekir. Bu açıdan baktığımızda Diyarbakır gelişmişlik endeksinde 63. sırada görünürken eğitimde 72. sırada görünmektedir. Eğitim kurumlarının gelişmişlik düzeyinin hizmet fonksiyonları açısından da ne derece zayıf bir konumda bulunduğu çarpıcı bir göstergesidir.

Bütün bu göstergeler bize şunu gösteriyor : Bölgesel ölçekte sanayi, hizmet, ticaret ve tarım sektörlerini bir araya getiren entegre bir kalkınma planına ihtiyacımız vardır. Bu tür bir plan çerçevesinde iller ve kentlerin uzmanlaşması gerekmektedir. Söz konusu planın başarısı bölgeye pozitif ayrımcılıkla kaynak aktaran bir merkezi yönetimi ve bölge planının hayata geçirilmesinde inisiyatif sahibi katılımçı bir yerel yönetim yapısını gerektirir. Oysa bugün yapılanlar bunun tam tersidir. Ortada bölgeye kaynak aktarmak konusunda gönülsüz ama güçlü bir merkezi yönetim, kaynakları sınırlı ve inisiyatif kullanılmasına izin verilmeyen bir yerel yönetim modeli vardır.

TMMOB Makina Mühendisleri Odası tarafından belli aralıklarla düzenlenen ve bugün 4.sü gerçekleştirilen GAP ve Sanayi Kongresinin yukarıda özetlenen ve gerçekçilikten uzak ve demokratik olmayan yaklaşımlara alternatif oluşturacak bir yaklaşımın oluşturulmasında önemli bir çıkış noktası oluşturulacağından emin olduğumu belirtir, toplantının başarılı geçmesini dilerim.

AHMET AYDIN*Diyarbakır Vali Vekili*

Sayın Büyükşehir Belediye Başkanım, Sayın Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Başkanımız, oda başkanlarımız, çok değerli katılımcılar, değerli basın mensupları; bugün gerçekten konuşmacılar çok önemli konulara değindiler. Türkiye'nin, özellikle GAP'ın gelişmesi, GAP'ın gelişmesiyle birlikte Türkiye'nin gelişmesi, hepsi birbirine paralel şeyler. Turgut Özal rahmetle anıyoruz, rahmetli Özal'dan sonra GAP yetim kaldı, hepimiz biliyoruz. Gerçekten, değişik hükümetler zamanında hiçbir yatırım da yapılmadı, bunu biz de görüyoruz, devlet olarak hissediyoruz, bir an evvel bunun başlaması gerekiyor.

Diğer taraftan, Avrupa Birliği kapsamında yerinden yönetimler olsun, uyum yasaları olsun bunlar olması gereken şeyler. Her ne kadar oda başkanları bunu kabul etmiyorsa da, herkes biraz kendi işine bakması lazım. Oda başkanları kendi işlerine, siyasi hukuki devleti yöneten bizler de kendi işimize bakmamız lazım. Yerinden yönetim dediğimiz zaman, ben kaymakamım. Yıllarca kaymakamlık yaptım ve gerçekten son düzenlemeler, yerinden yönetim çok isabetli oldu.

İnsan hakları konusunda, demokrasi konusunda atılan adımlar çok isabetli oldu. Bunların da destekçisiyiz, bunları devlet adına, Sayın Valim adına ben "bunlar olması gerekirdi" diyorum. Diğer taraftan, Diyarbakır'ımız gerçekten önemli bir bölge, yani Sayın Başkanın belirttiği gibi, değişik illerde metropol şehirler kurulabilir, Diyarbakır bunlardan biri olabilir, hatta ben "Diyarbakır veya GAP bakanlığı kurulabilir" diyorum. Bu noktada büyük bir atılımlar maddi olur, manevi olur. Bunlar yapılması gereken şeyler.

Biz bu bölgeyi geliştirirsek, inanın bölgedeki ülkeler, Irak olsun, Suriye olsun, İran olsun burasını cazibe merkezi haline getirirsek, herkes bizi örnek alır, yani o noktadan bunu yapmamız lazım; devlet olarakta bunu yapmamız lazım. Amerika'nın olsun, Avrupa

Birliğinin olsun değişik bize yaptırımları var. Bunu kabul etmemiz lazım. Biz de iyi hesap edeceğiz, bunun ne kadarı bize faydalı? Yüzde 90'ı faydalıysa, belki yüzde 10'u kesinlikle taviz vereceğiz veya bunu hoş göreceğiz. Ama, Türkiye olarak bunu iyi irdelememiz lazım, devlet olarakta irdelememiz lazım.

Bugün itibariyle şu toplantının çok olumlu geçtiğini ümit ediyorum. Buradan çıkacak sonucun devletimize, milletimize, insanlarımıza bir yol göstereceğini ümit ediyorum, hayırlı uğurlu olmasını diliyorum. Öncelikle, Diyarbakır'ımıza, bölgemize, Türkiye'mize hayırlı olmasını diliyorum. Katılımcılara, hocalarımıza, değerli sunuş yapacak arkadaşlarımıza şimdiden teşekkür ediyorum, tebrik ediyorum, hayırlı uğurlu olsun diliyorum.

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005

23-24 EYLÜL 2005

DİYARBAKIR

AÇILIŞ OTURUMU

Oturum Başkanı

Alaeddin ARAS / TMMOB YK Üyesi

Oturum Katılımcıları

Prof. Dr. Korkut BORATAV

Genel Bakış / Türkiye Sanayi ve Bölgesel Yapılanma

GENEL BAKIŞ / TÜRKİYE SANAYİSİ VE BÖLGESEL YAPILANMA

Prof. Dr. Korkut BORATAV

İki başkanın, yani Makina Mühendisleri Odası ve TMMOB Başkanının söylediklerine katılıyorum. Her ikisine de, "ağızlarına sağlık olsun" diyerek yerime geçebilirim; ama iki-üç eklenti yapayım. Birincisi kişisel bir saptama, özgeçmişimde bilgi olarak sunmadım. Ben TMMOB'nin fahri bir üyesi sayılırım. Ben sosyal bilimlerden akademik mesleğe geçmiş bir insanım. Genel olarak herkes çocuklarını kendisi gibi yapmak ister. Benim üç çocuğum var, üçü de mühendis oldu.

Birisi de, Makina Mühendisleri Odası Yönetim Kurulu Başkanının sınıf arkadaşı. Dolayısıyla, Sayın Başkan fahri üyeniz olarak beni kabul ediyor musunuz? Gördüğüm kadarıyla onların çocukları da bu yolu izleyecekler.

İkinci söyleyeceğim şu: Bu toplantıyı beni de davet ederek konuşma fırsatı verdikleri için Kongre Düzenleme Heyetine sonsuz teşekkür ederim. Ben iki gün boyunca tartışılacak GAP ağırlıklı, ama esas olarak bölgesel kalkınma, tarım, enerji, doğal kaynaklar perspektiflerine doğrudan doğruya bir katkı yapmak için burada değilim. Biraz genel bir çerçeveye bakmak istiyorum. Bu bakışında şu anlayıştan hareket edeceğim: Bugünün dünyasında öyle bir ortam içinde yaşıyoruz ki, mikro düzeyde, yani günlük hayatımızın en küçük noktasında zaman zaman karşımıza gelen problemler, durumlar dünya düzleminde, uluslararası düzlemde neler olup bittiğiyle ilgili.

Basından bir örnek vereyim: Aslında başkanlar ve Belediye Başkanımız bu olgunun bölgeye yansımalarıyla ilgili örnekler de verdiler. Bir çocuk ilköğretim okulunda velisinden istenen bağış vermediği için para vermeyenlerin hepsinin toplandığı bir sürgün sınıfına yollanmış. Bu olay dünyada olup

bitenlerle son derece de yakından ilgilidir. Niye? Çünkü, okula ödenek verilmemiştir. Milli Eğitim bütçesi kısıtlıdır, okulun en basit ihtiyaçları veli katkılarıyla sağlanmak zorunda. Peki, niye bu durum olmuş? Bu durum olmuş, çünkü kamu maliyesi, kamu hizmetleri üretmek yerine, tüm yönelişini "faiz dışı fazla" sağlamak için masrafları olabildiğince kısıp, vergileri (ama hangi vergiler olduğunu da biliyorsunuz), alabildiğine yükseltme önceliğine yıkılmış. Niye bunu yapmak zorunda kalmış? Çünkü, dünya ekonomisinin bizim gibi çevresinde yer alan ülke ekonomilerini yönetmekle görevli olan "Uluslararası Para Fonu" denilen bir örgüt "bunu yapmak zorundasın" diye talimat vermiş. Niye bu talimatı kabul etmek zorunda kalmış? Çünkü, iç ve dış borcunu döndürmek ve yürütmek sıkıntısını ancak böyle karşılayabileceği ifade edilmiş; yani alacaklarını tatmin etmek, eğitim hizmeti sunmanın önüne geçmiş. Peki, alacaklılar karşısında niye bu boynu bükük duruma düşmüş? Çünkü, yakın geçmişte 2001 yılında Türkiye'yi temellerinden sarsan bir büyük krizin sonunda olağanüstü bir borç yüküyle karşılaşmış. Niye olağanüstü bir borç yüküyle karşılaşmış? Başka etkenlerin yanı sıra, yani Türkiye'yi aşırı borçlanmaya sürükleyen uluslararası koşulların yanı sıra borcu yönetmekle görevli kılınan Uluslararası Para Fonu 2000 sonunda gelmiş Türkiye'ye "özel bankaların bütün dış borçlarını da devlet yüklenecek" demiş.

Bu bağlantılar bize Türkiye'de en küçük düzlemde, yani bir ilköğretim okulunda sürgünler sınıfına gönderilen küçük öğrencilerin kaderinin dahi neyle bağlantılı olduğunu gösteriyor.

Bazıları "küreselleşme budur" diyor. Yani, dış dünyayla o kadar bütünleşmişiz ki; artık herkes

herkesi etkiliyor. "Herkes herkesi etkiliyor; yani dış dünya Türkiye'yi, Türkiye de dış dünyayı etkiliyor, hakim olan, bağımlı olan kimse yoktur" söylemini karikatürize etmek mümkün. Salondaki kadın izleyicilerimizin hoş görüşüne sığınarak, bu "karikatürleştirme" üzerinde bir örnek vereyim: Bir ev kadını mutfakta çalışırken tabağı düşürüyor, kırıyor ve "Allah belanı versin herif" diyor. "Herif", yani kocası ile tabak kırılması arasındaki nedensellik bağı var mıdır? Kadının kafasına göre elbette vardır, çünkü o herifle evlenmeseydi, şu anda mutfakta bulaşık yıkıyor olmayacaktı. Bu tür bir bağlantı doğrudur, ama açıklayıcı değildir. Kadının o anda mutfakta olmasına o evlilik vesile olsa bile, son tablilde tabağı kıran kendisidir.

İşi karikatürize etmeyelim, "Türkiye dünyayı, dünya da Türkiye'yi etkiliyor" türü söylemlere kapılmayalım. Bizi, "küreselleşme" denilen olgunun özüne götürecek bir teşhis lazım ve bu teşhisin ilk adımı olarak bize sunulan terminolojiyi bile sorgulamak lazım. Terimler masum ve tarafsız değildir. Bir terim yerleşince, ister istemez kullanmak zorunda kalıyorsunuz. Ama, "küreselleşme" terimine kendimizi kaptırırsak, kaçınılmaz, önlenemez, dolayısıyla karşı çıkmanın mümkün olmadığı, mücadele etmenin beyhude olduğu bir dönüşüm algılarız. Buna mukabil, olayın özüne bakarsak, "küreselleşme" adı altında karşılaştığımız sürecin uluslararası ve giderek yerel sermayenin bir saldırısının söz konusu olduğunu belirliyoruz. Bu, sermayenin emeğin, halk sınıflarının ve mazlum halkların üzerindeki sınırsız tahakkümünü oluşturma saldırısıdır. Ve 20. yüzyılın önemlice bir dilimi boyunca halkların sağladıkları ekonomik, sosyal ve politik edinimlerin adım adım aşındırılması, tasfiye edilmesi gündemini içermektedir.

"Küreselleşme yaftası altında sürdürülen bu saldırıyı halk sınıfları nezdinde meşrulaştırmak, saygınlılaştırmak için her zaman solda yer alan siyasi hareketleri partileri sermayenin programına ortak ettiler veya bazen bu programı doğrudan doğruya icra etmekle, yürütmekle fiilen görevlendirdiler.

Batıda sosyal demokratik partiler bu işi üstlendi, Türkiye'de de iki büyük kriz, 1994 ve 2001 krizleri ilgi çekicidir. Her iki krizde de kendine "sol veya sosyal demokrat" diyen partiler ya iktidardaydılar yahut iktidar ortağıydılar. Bu acı ilaç başka türlü yutturulamazdı. Sermaye sınıfları, "sol" partilerden bu tür bir suç ortağı bulamamışlarsa, askeri rejimleri sahneye çıkardılar. Türkiye'de 1980 12 Eylül rejiminde olduğu gibi... Latin Amerika bunun örnekleriyle doludur. Böylece sermaye sınıflarını doğrudan doğruya temsil eden partiler faturayı tek başlarına, hatta bazen hiç yüklenmediler.

Üçüncüsü; krizlerde oluşan operasyonların geçici değil, kalıcı olması lazım. Yani, bir kriz dönemini aştıktan sonra, eskiye dönüş yollarının da kesilmesi, önlenmesi lazımdı. Bunu mümkün kılmak için çok ciddi ve ağır bir ideolojik operasyon gerekiyordu. İki şey yapıldı. Birincisi; çok kuvvetli bir beyin yıkama pompalamasıyla "alternatifi yoktur" söylemi yerleştirildi. Bu söylemin yerleştirilmesinde benim de dahil olduğum iktisat mesleğinin büyük günahı vardır. İkincisi; terminolojik meşrulaştırma operasyonları yapıldı. Bunun bir örneğini, "küreselleşme" teriminin böyle bir işlev gördüğünü açıkladığımda verdim. Bir başka örnek vereyim: Vahşi kapitalizmin adı, "serbest piyasa ekonomisi" oldu. Dikkatinizi çekerim, "serbest piyasa ekonomisi"nin İngilizce'den doğru çevirisi, "hür piyasa ekonomisi"dir. Bunu bizde geçmişte ısrarla kullanan rahmetli Aydın Yalçın vardı. Yani tam çevrilse "hür" piyasalardan söz ediyor olacaktık. Piyasayla hürriyet arasında ilişki kurmak büyük bir ideolojik operasyondur. Türkiye'de "serbest" denildi. Elbette serbest terimi de meşrulaştırma işlevini taşıyor, ama daha zayıf bir biçimde... Gerçekte ise yerleşik iktisat yazını piyasalara "serbest", "hür" gibi sıfatlar yakıştırmaz; rekabet derecesine göre bir değerlendirme yapar ve "tam rekabetçi" piyasaların kaynakları iyi ve etkin olarak tahsis ettiğini ileri sürer.

Bu tür terminolojik operasyonlar ideolojiktir. Vahşi kapitalizme, hür piyasa ekonomisi dersiniz, emperyalizm kavramını unutup, onun yerine

küreselleşme terimini kullanırsanız, size içirilen zehirin ilaç olduğunu zannediyorsunuz.. Elbette şunu da hatırlayayım; bu dönüşümün bir noktasında günahları ve sevaplarıyla Sovyet tipi sosyalizmin çökmesi de önemli bir katkı yaptı.

Sermayenin bu saldırısı 15 yıl kadar muvaffak oldu, yani sineye çekildi. Bu büyük dönüşümün yol açtığı beklenen direnmeler meydana gelmedi. Fakat, 1990'lı yılların ortalarından itibaren dalga dalga direnme ve mücadele ortamlarının doğduğunu, bıçak kemiğe dayandıktan sonra tepkilerin patlak verdiğini görüyoruz.

Burada bir-iki şey daha ekleyeyim: Sözü ettiğim sürecin kapitalizmin geçmiş birikim biçimlerine göre biraz farklılıklar taşıdığını da vurgulamak lazım. Bu sefer kapitalizm yaratarak, teknik ve teknolojik devrimlerle, sürükleyici sınıfların yüksek tasarruf, yüksek birikim, yüksek yatırım yapımlarıyla oluşturmuyor bu dönüşümü. Daha çok sermaye birikimini yatay genişleterek, yani yıkarak ve yutarak gerçekleştiriyor. Elimizdeki servete el konuluyor. Uluslararası sermaye geliyor, bizim gibi ülkelerde geçmiş sermaye birikiminin ürünlerini devralıyor. Yerel sermaye de bunu bazen yapıyor. Bir büyük işadamımız örneğin, birkaç milyar dolarlık yeni yatırım yapacağı yerde, büyük bir devlet kuruluşunu satın almayı tercih ediyor, yani ülke ekonomisinin sermaye stokuna net eklemeler yaparak değil, var olan sermaye stokunu yutarak büyüyor.

Bunun en kötü biçimi, emperyalizmin eski yöntemlerinin yeniden doğmaya başlaması, işte Amerikan işgali altında Irak'ta olduğu gibi. Bu türden, mülksüzleştirici sermaye birikiminin sınırları ve sonuçlarını ciddi şekilde algılamaya başladı insanlar. Ünlü bir Mısırlı iktisatçı olan Samir Amin hafif spekülatif bir öngörüyle "sermayenin üçüncü dünya tarımına dönük saldırısı devam ederse, önümüzdeki 10-15 yıl içerisinde Kuzeyin 750 bin zengin ve desteklenen büyük çiftçisi Güneyde 2 milyar köylüyü üretimden koparma şansına sahiptir" diyor. Yani, 2 milyar köylünün kaderi demin sözünü ettiğim yatay ve mülksüzleştirerek sağlanan gelişme sonunda

topraktan ve üretimden kopabilir. Bu tür bir dönüşümün sosyal ve politik sonuçları üzerinde çeşitli senaryolar inşa edebiliriz.

Son olarak direnme süreçlerine değineceğim. Direnme farklı biçimlerde oluyor. Birincisi; uluslararası düzlemde dalga dalga genişleyen Porto Alegre'de gözlenen küreselleşme karşıtı hareketlerin temsil ettiği direnme var. Bir de ulus-devlet düzlemlerinde bazen sokak, bazen sandık aracılığıyla sözünü ettiğim program ve politikaları benimseyen iktidarların devrilmesi var. Sokak, mesela Latin Amerika'da çok yaygınlaştı. Büyük kitlesel nümayişler hatta neredeyse ayaklanmalar sonunda Latin Amerika'da devrilen, kaçıp giden cumhurbaşkanlarının sayısını şu anda çıkaramıyorum. Belki 8-9-10 örnek var son birkaç yılda.

Bazen sandık o işlevi görüyor. Benim kendi algılamama göre, Türkiye'de 2001 krizini ve o krize yol açan süreci yürüten, hayata geçiren ve sorumlu görünen siyasi partileri büyük bir sandık tepkisiyle halk iktidardan ve parlamentodan tasfiye etti. Türkiye hatta parlamenter demokrasi tarihinde bu tür bir toplu tasfiye olayı nadir görülmüştür. Parlamentodaki koalisyon iktidarının üç partisi ve o politikalarla çok yakın ilişkili görülen bir dördüncü parti parlamentodan tasfiye ediliyor. Ama, mesele şu: Bütün bu halk tepkileri sonunda oluşan yeni iktidarlar, yeni kadrolar büyük çoğunluğuyla, birkaç istisna dışında eski programa teslim oluyorlar. Ya zaten teslim olmuşlardı ve bunu belli etmiyorlardı; yahut da sonra teslim alınıyorlar. Bu teslim alma sürecini, bu dönüşme ve uyum sürecini yakından izleme, odak altına alma görevi bizim gibi insanlarda yatıyor. Bu sürecin tekrerr etmemesi lazım, halkın özlem ve tepkilerini iktidara, siyasete taşıyacak yöntem, süreç ve çözümleneleri yapmak zorundayız. Bu kısır döngü ebediyen devam etmeyecekse, alternatif programları tartışmak gündeme geliyor.

Burada ben iki şey vurgulayarak sözlerime son vereceğim: Birincisi; ılımlı, sistem içi alternatifler halkın özlem ve tepkilerinin hayata geçirilme aracı

olamaz. Bu tür sistem-içi alternatifler derhal ve hızlı kurulu düzenin temsil eden kurum ve çevreler tarafından sahipleniliyor. Tipik bir örnek vereyim: Mülksüzleştirmeye, işsizliğe yol açan, vurgun ve yoksullaşmayı yaygınlaştıran ve derinleştiren neoliberal politikaların sözü geçen yıkıcı etkileri üzerinde aşağı yukarı bizim meslek çevrelerimizde ve bütün aydın çevrelerde geniş fikir birliği var. Bu politikalara yolsuzluğu azaltıcı ve yoksulluğu önleyici, hafifletici öğeler eklemeyi, yani "yoksulluk nasıl azalır?" gündemini tartışmaya getirdiğiniz anda, bir de görüyorsunuz ki, kendiliğinden Dünya Bankası bunu benimsemiş. Yani yolsuzluğu önleyici ve yoksulluğu hafifletici politikalar neoliberal politikaların eklentileri haline gelmiş. Yani, zehri içirdikten sonra ağı kesici veriyorlar ve dolayısıyla zehri içirme sorumluluğunu hafifletiyorlar. Bu tür sistem-içi alternatif arayışları, sözünü ettiğim sermayenin beynelmilel saldırısına karşı oluşan halk tepkilerini ve özlüklerini iktidara geçirmenin araçları olamazlar. Çok daha radikal platformların oluşması lazım. Fakat, "çok daha radikal" derken, sistemi kökten değiştirecek derecede radikal alternatifleri tartışıyorum.

Birkaç basit örnek vereyim: Böyle bir tartışmanın gündemimize fazlasıyla zorlayacağını bilerek şöyle birkaç örnek vereyim: Şu anda öyle bir ortamda yaşıyoruz ki, dünyanın tüm emekçi sınıfları birbirlerini düşman görüyorlar. Amerikan işçi sınıfı işsizliğinin arkasında, Meksika ve Çin işçi sınıfını görüyor. Çünkü, orada ücretler düşük ve onların düşük maliyetleriyle rekabet edemiyorlar. Türkiye işçi sınıfı da, Çin işçi sınıfını kendi düşmanı görüyor. Niye? Çin'deki düşük maliyetin ardındaki ücretlerle ben rekabet edemiyorum. Peki, nasıl rekabet edecek? Eskiden döviz kuruyla rekabet ederdik, iktisatçılar bilir, döviz kuru ayarlayarak rekabet etmenin yolu "komşunu yoksullaştır" politikasıydı. Yani devalüasyon yaparım, komşum karşısında ben rekabet avantajı kazanırım. O seçenek, neoliberalizmin kaçınılmaz bir sonucu olarak en azından kısa dönemde şimdi ortadan kalktı. Bunun

yerine "işçini yoksullaştır" politikaları egemen oldu. Yani, dolayısıyla her ülke kendi işçisi üzerinde baskı yaratarak, ücretleri aşağıya çekip, Çin'in veya Hindistan'ın işçi sınıfıyla nasıl rekabet ve mücadele edebilirim perspektifine teslim oldu. Bu durum dünya çapında ideolojik bozulmanın ve sermayenin karşı saldırısını içselleştirmenin tipik bir örneğidir.

Bunu önlemenin tek yolu ihracat fetişizmini ve dünyaya açılma perspektifini külliyen değiştirmektir. İç pazarı yeniden ön plana çıkaran bir stratejik perspektife dönmeden bu açmazdan kurtulmamız mümkün değildir. Türkiye için veya tüm ülkeler için iç pazara dönük ve öncelik veren bir strateji demek, ihracata dayalı rekabet gücü tutkusunun ve yarışmasının arka plana girmesi demektir. İhracat sadece Türkiye'nin gelişme sürecine destek olması gerektiği ölçüde katkı yapacak bir değişken olarak görülmelidir.

Bazı şeyleri ciddiyetle sorgulamamız lazım. Mesela, sermaye kaçışı şantajına teslim olunması... Sermaye kaçışı Türkiye'nin üretim güçlerinin zayıflamasına yol açacaksa, niçin kamu sektörünü yeniden genişlemesiyle telafi edilmez? Borsanın varlığını bile yeni baştan düşünmemiz lazım. Ciddiyetle düşünün, borsa Türkiye'de sermaye birikimine katkı yapan bir kurum mudur, yoksa bir kumarhane midir? Tabii, bazı arkadaşları rahatsız ediyorum, ama her şeyi yeni baştan düşünmek lazım. Dikkat ediniz, bu türden bir düşünme öyle sistemi değiştirme, sosyalizme geçiş gibi bir gündem değildir. Bu aslında, Türkiye'yi 20 yıl boyunca sağlıklı bir şekilde geliştirmiş olan ekonomik politika parametrelerinin yeni koşullarda yeniden canlandırılmasının gündeme getirilmesi demektir. Ayakta kalmanın mümkün olabileceğini ciddi çalışmalarla savunmak zorundayız.

Benim söyleyeceklerim esas olarak bu kadar, tekrar beni buraya çağırıp, konuşma fırsatını verdikleri için ve çok yararlı, üretken gündeminizi herkesin bildiği birkaç konuyla; biraz yukarılarda gezen bir söyleşiyle açmadan ibaret olan konuşmamı sabırla dinlediğiniz için hepinize teşekkür eder, saygılar sunarım.

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005

23-24 EYLÜL 2005

DIYARBAKIR

I. OTURUM

Sanayileşme, Bölgesel Kalkınma ve GAP

Oturum Başkanı

Fahrettin ÇAĞDAŞ / Jeoloji Mühendisleri Odası Diyarbakır Şube YK Başkanı, Diyarbakır İKK Sekreteri

Oturum Katılımcıları

Prof. Dr. İzzettin ÖNDER

Türkiye'de ve Bölgede Kalkınma Politikaları, Bölgesel Kalkınma Modelleri ve Bölgeye Uygulanabilirliği

Doç. Dr. Fuat ERCAN

Bölgesel Kalkınmada Değişim: Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Temelli Bölgesel Kalkınmaya

TÜRKİYE'DE VE BÖLGEDE KALKINMA POLİTİKALARI, BÖLGESEL KALKINMA MODELLERİ VE BÖLGEYE UYGULANABİLİRLİĞİ

İzzettin ÖNDER

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi

I. VAR OLAN DURUMUN TESPİTİ VE YAKLAŞIMLAR:

1. Giriş:

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi ile birlikte çeşitli nedenlerle geri kalmış ya da geri bırakılmış, Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Hakkari, Mardin, Şanlıurfa, Siirt ve Şırnak illerini içine alan, 60 bin kilometre kare dolayındaki yüzölçümü ile ülke yüzölçümünün % 7.5 oranlık bölümünü oluşturan en ufak bölgedir. Bölge, en uzun sınırimız olan Suriye sınırı üzerinde yer almakta, Irak ile çok ufak bir sınır boyuna sahip bulunmaktadır. Bölgenin denize açılımı olmamakla beraber, Ortadoğu'nun çok önemli iki su kaynağı olan Dicle ve Fırat bu bölgeden geçmekte ve GAP çerçevesinde hem bölgenin büyük çapta sulama gereksinimi karşılanmakta, hem de ülke elektrik üretiminin yaklaşık üçte birinin üretimi gerçekleştirilmektedir. Kuzeyi ve doğusu dağlarla çevrili olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarıma elverişli ve düzlük alanlara sahip bulunmaktadır. Bölge, Adıyaman'da Nemrut Dağı, Batman'da ünlü Hasankeyf, Şanlı Urfa'da Balıklı Göl ve daha birçok tarihî eserleri ile turistik değerlere de sahiptir.

2. Doğal Zenginlikler:

Güneydoğu Anadolu Bölgesi yeraltı ve yerüstü kaynaklar açısından zengindir. Yeraltı doğal kaynaklarına baktığımızda bu bölge başta petrol olmak üzere, manganez, fosfat, krom, bakır, linyit gibi sanayileşme açısından önemli ve ekonomik

değeri çok yüksek maden yataklarına sahip bulunmaktadır. Türkiye'nin petrol gereksiniminin yaklaşık yedide birini karşılayan bu bölgedeki petrol yatakları, başlıca, Batman, Siirt, Adıyaman ve Diyarbakır'da bulunmaktadır. Batman'da bir de petrol rafineri tesisi bulunmaktadır. Günümüz teknolojilerinde önemli bir girdi olan fosfat da, bu yörenin monopolü altında, Mardin, Mazıdağı'nda üretilmektedir. Bölge, fosfat üretiminde petrole de olduğu gibi ilk sırada yer almaktadır. Günümüz teknolojisinde olduğu kadar gelecek için büyük ümit vaat eden krom cevherinin de bu bölgede önemli miktarda bulunması bölge doğal zenginliğine önemli katkı yapmaktadır. Bunların dışında, Adıyaman, Gölbaşı'nda Linyit, Kilis'de Manganez ve nadir olarak bulunan tuzlalar da bölgenin maden kaynakları zenginliği arasında sayılabilir.

Yerüstü doğal zenginlikler olarak, ekili-dikili alanlarla birlikte kısmen tarla ve otlak halinde kullanılan çayır, step ve fundalıklar mevcuttur. Bölgede nadir olarak, ormanlar, açmalar ve yamaç otlaklıkları bulunmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, sadece % 1'lik orman alanı ile son sırada yer almaktadır.

Bölgede ekonomik faaliyet genellikle tarıma dayalıdır. Ülke hayvancılığında ikinci sırada yer alan bu bölgede küçükbaş hayvancılık alanında özellikle koyun ve tiftik keçisi yetiştirilmektedir. Ekili dikili alanlar bölgenin % 20'sini kaplamakta ve bu niteliği ile bölge Türkiye'de dördüncü sırada yer almaktadır. Bölgede hakim konumda olan buğday ekiminin yanında arpa, çavdar, yulaf ve benzeri tahıl ekimi de yapılmaktadır. Yer yer üzüm bağlarının bulunduğu bu

bölgede fıstık, tütün, pamuk ve özellikle de Diyarbakır yöresinde pirinç üretimi yapılmaktadır. Bölge, mercimek ve karpuz üretiminde Türkiye'de birinci sıradadır.

3. Demografik Yapı ve Değişimi:

2000 yılı sayımına göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 6.6 milyon nüfusu ile Türkiye nüfusunun yaklaşık % 10'unu oluşturmaktadır. Bölgede nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının üzerindedir. Nüfus yoğunluğunda Türkiye ortalaması kilometre karede 83 kişi iken, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 112 kişidir. Bölge yoğunluk açısından Türkiye genelinde ikinci sırada bulunmaktadır. Bölgede nüfus artış hızı da Türkiye ortalamasının üzerindedir. Nüfus artış hızı itibariyle Türkiye ortalaması binde 18.34 olduğu halde, bölgede nüfus artış oranı binde 24'tir. Kentleşmenin genellikle düşük olduğu Güneydoğu Anadolu'da nüfusun % 62'si kentlerde, geri kalan nüfus ise kırsal alanlarda yaşamaktadır. Bölgenin kentleşme oranı % 65 oranındadır, bu oran Türkiye ortalamasının altındadır. Demografik değişimin göstergesi olarak, bölge dışı bazı merkezlerle

karşılaştırmalı olarak, ilin aldığı göç ve ilin verdiği göç ile birlikte ilde kalan ölçütüne göre, genel duruma bakarsak, aşağıdaki tablo genel bir fikir verebilir İlin aldığı, ilin verdiği ve ilde kalan nüfus oranları il nüfusu esas alınarak verilmiştir.

Göç veren illerden büyük merkezlere gidenlerin, merkezler arasındaki oransal dağılımını da, genel büyüklüklerle, aşağıdaki tabloda izleyebiliriz.

Göç alan merkezler olarak İstanbul ve Adana öne çıkmaktadır. İstanbul'un önemi, tahmin edilebileceği gibi, ülkenin en önde gelen ekonomik faaliyet merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Göç alma sırasında ikinci durumda buluna Adana ise, hem bölgeye yakınlık hem de mevsimlik emek gereksinimi kapasitesi itibariyle önemli olmaktadır.

Göç verme olgusu ekonomik durumla ilgili olduğundan, GSMH payları itibariyle Güneydoğu Anadolu Bölgesini mercek altına alınması gerekmektedir. İl bazında GSMH payı olarak ve dolar bazında ortalama kişi başına gelir olarak bölgenin genel görünümü şöyledir.

Tablo 1. Bazı İllerde Gözlenen Demografik Değişim (1990 Yılı İtibariyle)

İl	Aldığı Göç	Verdiği Göç	İlde Kalan
Diyarbakır	0.14	0.20	0.81
Ş. Urfa	0,06	0,26	0.78
Mardin	0.09	0.50	0.65
Adıyaman	0.05	0,32	0.75
Batman	0.19	0.12	0.87
Şırnak	0.11	0.08	0.92
Siirt	0.08	0.66	0.58
Hakkari	0.12	0.13	0.87
Malatya	0.13	0.42	0.67
Erzurum	0.10	0.51	0.64
Ağrı	0.08	0,40	0,65

Kaynak: Bölgesel Eşitsizlik, M. Sönmez , Alan Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 173.

Tablo 2. Göçlerin Farklı Merkezler Arasındaki Dağılım Oranı (1990 Yılı İtibariyle)

<u>Göç Veren İl</u>	<u>İstanbul</u>	<u>İzmir</u>	<u>Ankara</u>	<u>Adana</u>
Diyarbakır	0.38	0.26	0.12	0.24
Ş. Urfa	0.27	0.18	0.07	0.48
Mardin	0.25	0.38	0.07	0.29
Adıyaman	0.41	0.04	0.05	0.47
Batman	0.45	0.18	0.18	0.27
Şırnak	0.30	0.17	0.13	0.40
Siirt	0.63	0.07	0.06	0.23
Hakkari	0.31	0.17	0.15	0.36
Malatya	0.70	0.08	0.11	0.11
Erzurum	0.54	0.23	0.19	0.02
Ağrı	0.45	0.05	0.06	0.51

Kaynak: Sönmez, a.g.e, s. 174.

Tablo 3. İl Bazında GSMH Payı ve Kişi Başına \$ Olarak Gelir Durumu (1995 Yılı İtibariyle)

<u>İller</u>	<u>GSMH Payı (%)</u>	<u>Kişi Başına Gelir (\$)</u>
Diyarbakır	1.2	1,696
Ş. Urfa	0.9	1,238
Mardin	0.4	1,229
Adıyaman	0.5	1,222
Batman	0.3	1,157
Şırnak	0.1	877
Siirt	0.2	1,326
Hakkari	0.1	950
Malatya	0.9	1,878
Erzurum	0.5	1,312
Ağrı	0.1	666

Kaynak: Sönmez, a.g.e., s. 197.

Bölge illerinden Gaziantep dışındaki tüm illerin yanında, Doğu Anadolu Bölgesi içinde kalan Malatya, Erzurum ve Ağrı illerinin de alınmış olması, dar çerçevede de olsa, bu bölge ile komşu bölge örnekleri arasında bir karşılaştırma olanağı oluşturmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Ulusal gelirden aldığı payın zaman içinde gelişimin diğer bölgelerinkilerle

karşılaştırdığımızda, durumun sadece vahim olduğunu değil, giderek daha da vahimleştiğini açıkça görürüz. Bu durum, aşağıda Tablo - 4'te görülmektedir.

Tabloda izlenen durum hiçbir ilâve açıklamayı gerektirmeyecek kadar açıktır. Ege, İç Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri istikrarlı konumlarını

Tablo 4. Yıllar İtibariyle Bölgelerin GSMH Payları

Bölgeler	1987	1993	2001
Marmara	35	36	38
Ege	17	17	17
İç Anadolu	17	16	16
Akdeniz	12	12	12
Karadeniz	10	9	9
Doğu Anadolu	4	6	3
Güneydoğu Anadolu	5	4	5

Kaynak: *Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2004, S. 172.

korumaktadır. Buna karşın, Marmara Bölgesi gelişmekte, Doğu Anadolu Bölgesi gerilemiş, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise, küçük olan konumunu ancak koruyabilmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ulusal gelirden aldığı payın daha da gerilemesi, insan yaşamı açısından fazla olası değildir. Nitekim, sosyal göstergeler açısından bölgenin özelliklerine baktığımızda, Devlet Plânlama Teşkilâtı'nın araştırmalarına göre, bölgede okur-yazar oranı Türkiye ortalamasının çok altında olarak ancak % 73 dolayındadır. Bölgede 2 bin kişiye bir hekim, 20 bin kişiye bir diş doktoru, 6 bin kişiye bir eczane düşmektedir. (Cumhuriyet, 29.Ağustos.2005) Bölgenin sosyo-ekonomik olumsuzluğu yükseköğretime girişte de açıkça görülmektedir. 2005-2006 dönemi için lisans programına yerleştirme oranı, Batı kentlerinde ortalama yüzde onun üzerinde gerçekleşirken, bu oran Batman, Diyarbakır ve Elâzığ'da % 8, Iğdır, Kars, Muş ve Mardin'de % 7, Hakkari ve Şırnak'ta ise ancak % 5 olmuştur. (Cumhuriyet, 25.Ağustos.2005) Tam bir tezat oluşturacak şekilde, aynı yazıda, aynı zamanda Hakkari milletvekili olan bir aşiret reisinin oğlu ile aynı bölgeden bir işadammın kızının düğünündeki takıların gelinin boynunda taşınamayacak, para hediyelerinin ise sayılamayacak derecede abartılı olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, bölgenin genel

yoksulluğu yanında, gelir ve servet dağılımındaki büyük uçurumun ve aşiret ilişkileriyle halkın yoksulluk içinde köleleştirildiğinin açık kanıtıdır. Aşiret reisliği ve milletvekilliğinin aynı kişide birleşmesi ise, sosyal durumun sürgit devam etmesinin olduğu kadar, gelir ve servet dağılımı bozukluğunun düzeltilmemesinin de çok temel bir nedenidir.

4. Ekonomik Faaliyetler :

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bölgesel ana endüstri merkezi olarak bilinen Gaziantep ve çevresinde maden sanayii, yağ ve sabun sanayii, kimya endüstrisi ve kok fabrikası bulunmaktadır. Bunların dışında bölge petrolde Türkiye'de birinci sıradadır. Batman'da petrol rafinerisi üretim yapmaktadır. Bölgede yer yer dokuma endüstrisi, bakır işleme fabrikası ve tütün-yaprak işleme fabrikası bulunmaktadır.

Bölgede hayvancılık ve zahire alanları başta olmak üzere, bölge içi ve sınır ticareti de gelişmiştir. Zaman zaman akamete uğrayan sınır ticaretinin hem Güneydoğu Anadolu hem de Doğu Anadolu Bölgelerinde yerel halkın ekonomik refah düzeyi üzerinde etkisi olan önemli bir ekonomik faaliyet alanı olduğu bir gerçektir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde gelişmiş bir yöre olarak Gaziantep'te sanayi kuruluşları bölge istihdamına katkı yapmaktadır. Ancak, bunun dışında bölgede yaygın işsizlik hakimdir. 2004 yılı çalışma istatistiklerinden alınmış verilere göre, bölgede genel işsizlik oranı % 10.6 düzeyindedir. Tarım dışı işsizlik oranı ise, % 16.1'dir. Tarımda işsizlik oranının düşük çıkması, kırsal alanda yaygın olan gizli işsizliğe bağlıdır. Son dönemlerdeki çözümlere rağmen, yörede toprak mülkiyet dağılımı fevkalâde adaletsizdir. Aşağıda, Tablo-5'de toprak mülkiyet dağılımındaki adaletsizlik açıkça görülmektedir.

ekonomik açıdan birbirine ters olan iki kent, Gaziantep ve Diyarbakır'da hane gelirlerinin dağılımına baktığımızda ciddi boyutta bir çarpıcı tablo karşımıza çıkmaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsü hanenalkı gelir anketi sonuçlarına göre, Gaziantep'te en zengin % 5 il gelirin % 17'sini, en yoksul % 5 ise gelirin % 1'ini alıyor. Buna karşın Diyarbakır'da ise, en zengin % 5 gelirin % 25'ini, en yoksul % 5 ise gelirin % 1'ini almaktadır. Her iki ilde de en yoksulun konumu değişmemekle beraber, il bazında genel yoksullaşmanın gelir dağılımını da olumsuz etkilediği, ya da tersinden yaklaşırsak, il bazında sanayileşmenin

Tablo 5. GAP Bölgesinde Toprak Mülkiyeti Dağılımı (1989 Yılı, yüzde olarak)

İller	Topraksız Aileler	1 – 20 H	20 – 50 H	50 – 100 H	100 +
Adıyaman	21.2	75.0	2.8	0.7	0.3
Diyarbakır	45.1	51.6	2.1	0.7	0.5
Mardin	41.3	56.3	1.6	0.5	0.3
Siirt	44.6	53.8	1.0	0.5	0.1
Ş.Urfa	43.1	50.2	4.1	1.9	0.7

Not: (H) hektar

Kaynak: DPT, GAP Master Planı, Ankara, 1989.

Tablo 6. Hane Gelirlerinin % 20'lik Dilimli Tasnife Göre Dağılımı (2003 Yılı İtibariyle)

İller	1. % 20	2. % 20	3. % 20	4. % 20	5. % 20
Gaziantep, Adıyaman	6.5	10.7	14.8	21.1	46.9
Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	7.9	12.2	15.3	10.9	44.7

Not: Gelirde % 20'lik dilimler yoksuldan varsıla doğru sıralanmaktadır.

Kaynak: DİE, Hanenalkı Gelir Anketi, Ankara, 2003.

Toprak mülkiyet dağılımının gelir dağılımında birinci derecede role sahip olduğu açıktır. Nitekim, hane gelirlerinin % 20'lik dilimler halinde beşli sınıflamasında bölgedeki gelir adaletsizliği açıkça görülmektedir.

Hane gelir dağılımındaki bozukluk, kentsel düzeyde daha da belirginleşmektedir. Bölgenin iki büyük, fakat

orta gelir gruplarının gelir dağılımındaki payının artmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır.

5. Bölgeye Yönelik Kamu Politikaları:

Salt Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik kalkınma program ve projelerinin genel tarihçesine göz atmak gerekirse, plânlı dönem boyunca kamu yatırımlarının

dağılımı bu konuda genel bir fikir verebilir. Program ödenekleri itibariyle ilk beş plân döneminin dökümü, aşağıda Tablo-7'de verilmiştir. GAP inşaatının devreye alındığı bir dönemi kapsamaması itibariyle 1963 - 1986 dönemi önemlidir. 1990'lı on yıl ise, maalesef, borç ve faiz yükünün aşırı boyutlara ulaştığı ve yaşanan ekonomik ve siyasal kaos nedeniyle toplum için bir kazanç dönemi olarak görülemez. Nitekim, Türkiye ekonomisinin 1960 - 1990 döneminde yıllık ortalama büyüme oranı yaklaşık % 6 dolayında seyrederken, 1990 - 2000 aralığında yıllık büyüme oranı ise, ilk dönemin yarısına yakın düzeyde, ancak % 3.2 oranında gerçekleşmiştir.

Şanlıurfa ve Yozgat illeri ise kalkınmada ikinci derecede iller kapsamına alınmıştır. Tabloda da izlenebildiği gibi, plânlama felsefesinin en hararetili döneminde ve GAP projesi yürütülürken de, tüm kalkınmakta öncelikli iller yöresine kamu yatırımlarının ancak % 25 oranı dolayındaki bir bölümü götürülmüştür.

Kamu yatırımlarının bölgeler arasındaki bölünümü kadar, belki de ondan daha önemli olarak, kamu yatırımlarının ulusal gelir içindeki oranıdır. Dönemler boyunca kamu yatırımlarının ulusal gelir içindeki oranı % 7.5 ile % 4.5 arasında değişmiştir. Bu durumda, ulusal gelir içindeki payı itibariyle

Tablo 7. Kamu Yatırımlarının Dönemler İtibariyle Farklı Yörelere Arasındaki Oransal Dağılımı

	Birinci Derecede	İkinci Derecede	Öncelikli	Diğer İller
<u>Dönemler</u>	<u>Öncelikli İller</u>	<u>Öncelikli İller</u>	<u>İller Toplamı</u>	<u>İller Toplamı</u>
1. Plân D.	9.9	17.3	27.2	72.8
2. Plân D.	7.0	14.8	21.8	78.2
3. Plân D.	6.9	18.4	25.3	74.7
4. Plân D.	8.1	20.6	28.7	71.3
5. Plân D.	8.7	18.4	27.1	72.9
1963 - 1986 Ort	8.1	17.9	26.0	74.0

Kaynak: DPT, muhtelif dönemler Yıllık Programları.

Kalkınma Plânları'nın uygulama dönemlerinde il sayıları değişmiş olmakla beraber, "*Kalkınmada Birinci Derecede Öncelikli*" ve "*Kalkınmada İkinci Derecede Öncelikli*" kavramlar içine alınmış olan illerin kapsadığı alanlarda bir değişiklik yoktur. Kalkınmada öncelikli il sayısı 1978 yılında 40, 1979 yılında 41 iken, bu sayı, 1983 yılında 25 il sayısı ile sınırlandırılmıştır. Diğer yandan, kalkınmada öncelikli kavramının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin büyük bölümünü kapsadığı da 1984 yılı tasnifinden anlaşılmaktadır. 1984 yılında yapılmış tasnife göre, Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli ve Van birinci derecede kalkınmada öncelikli iller; Amasya, Artvin, Çankırı, Çorum, Elâzığ, Erzincan, Erzurum, Kastamonu, Malatya, Kahramanmaraş, Sinop, Sivas, Tokat,

kalkınmada öncelikli yörelere yapılan yatırımların oldukça düşük düzeyde kaldığı sonucuna ulaşabiliriz.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi iki açıdan kamu otoritelerinin odağındadır. Bunlardan birincisi, Fırat ve kolları Göksu ve Nizip'in, Dicle ve kolları Botan, Garzan ve Batman'ın bölgeye can veren ana su kaynakları olması, ikincisi ise, doğanın bu verilerine karşı bölgenin geri kalmışlığı ve, yukarıda da işaret edildiği gibi, gelir dağılımının bozukluğudur. Fırat ve Dicle nehirlerinin debi ölçümleri Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de yapılmıştır. Ancak, bölgenin sulanmasına ve elektrik üretimine, halen inşaatı sürmekte olan GAP ile başlanmıştır. GAP'ın toplam yatırım tutarının 32 milyar olacağı tahmin edilmektedir. 2000 yılı başına dek bu projeye yaklaşık olarak 14 milyar dolar harcanmış ve projenin % 43'ü

tamamlanmıştır. GAP çerçevesinde 8 baraj, 2 hidroelektrik santral, 10 sulama tesisi yapılmıştır.

Devlet Plânlama Teşkilâtı'nın yürüttüğü "*Bölgesel Kalkınma Projeleri*" çerçevesinde iç kaynaklar yanında özellikle Avrupa Birliği katkılı dış kaynaklar da geniş çapta kullanılmaktadır. Bu projelerde Türk uzmanlarla birlikte dış uzmanlar da çalıştırılmaktadır. Bunun için de DPT "*Dış Uzman Havuzu*" oluşturmuş bulunmaktadır.

Türkiye'nin 1990 yılları boyunca toplam olarak Güneydoğu Bölgesi'ne yatırım amaçlı ayırdığı kaynağın toplam kamu yatırım tutarına oranı sadece % 8'dir. Toplam kamu tahsislerinde görece büyüklük sırasına göre bölge illerinin aldıkları paylar şöyledir: Şanlıurfa % 5, Diyarbakır % 2, Gaziantep % 1, Adıyaman % 0,4, Batman % 0,4, Hakkari % 0,2, Mardin % 0,2, Siirt % 0,1, Şırnak % 0,1. Bu oranlar, toplam olarak, ancak % 9,4 ederken, tek başına İstanbul'un söz konusu kaynaklardaki hissesi % 10, Ankara'nınki % 11, İzmir'ininki % 8. bu üç ilin toplam hissesi ise, yaklaşık % 30'a ulaşmaktadır.

Kaynak sıkışıklığının yarattığı bu tahdit karşısında Devlet Plânlama Teşkilâtı Müsteşarlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Aralık 2004 tarihinde "*AB Destekli Bölgesel Kalkınma Programları*" adı ile bir proje oluşturmuştur. (DPT, AB Destekli Bölgesel Kalkınma Programları, 2004) Bu projenin amacı, "*Az gelişmiş bölgelerin istihdam düzeyi ve rekabet güçlerinin artırılması yoluyla bölgeler arası ekonomik ve sosyal gelişmişlik farklılıklarının azaltılması*" olarak tanımlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak da, KOBİ'lerin desteklenmesi; küçük ölçekli alt-yapı inşaatlarının desteklenmesi; yerel kalkınma girişimlerinin desteklenmesi; ve, kurumsal kapasitenin oluşturulup, güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Toplam olarak 43 ilin kapsanacağı projenin toplam bütçesi, 42 milyon euro iç, 232 milyon euro dış katkı olmak üzere, 274 euro olarak saptanmıştır.

Projenin uygulama mekanizmaları olarak da, proje uygulama birimlerine teknik destek sağlamak üzere

Teknik Yardım Ekibi kurulması; arıtma tesisi, yol, restorasyon gibi alt-yapım ihalelerinin gerçekleştirilmesi; tarım alanında ise, aynı yardım uygulamaları, çiftçilere eğitim yanında, küçük alet, fide, tohum vb gibi yardım paketleri verilmesi tasarlanmaktadır. Bunların yanında, yarışma ortamında oluşabilecek bazı projelere hibe uygulaması da program çerçevesinde öngörülmektedir.

II. BÖLGE İÇİN UYGULANABİLİR GELİŞTİRME PROGRAMI:

1. Bölgesel Kalkınma Önündeki Engeller

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde daha belirgin olmak üzere, Türkiye'nin doğu bölgesi ve hemen hemen tüm doğu illeri doğal zenginlikler itibarıyla kalkınmaya elverişli yöreler olmakla beraber, şimdiye dek yaşanmış olan sosyolojik ve politik faktörler bu bölgelerin kalkınmaları önünde ciddi engel oluşturmuşlardır. Söz konusu yöreler çağımızın önemli enerji kaynağı olan petrol ve bölge için yaşamsal önemi haiz olan su bakımından fevkalâde zengindir ve önemlidir. Bu yönü ile bölge dış güçlerin daimi ilgi odağı olduğu kadar, iç politikada da kırılma hatları oluşturmuştur. Arap yarımadası ülkelerinin sınırları Batılılar tarafından cetvelle çizilmiş olduğu gibi, Türkiye'nin güneydoğu sınırı da tam bir ülke hakimiyeti bağlamında ve karşılıklı müzakereler sonucunda oluşturulmamıştır. Bu sınır çizgisi oluşturulurken parçalanmış aileler kadar bölünmüş kaynaklar da, ileride bölgenin kaderinde söz sahibi olmak isteyen güçler tarafından kullanılabilir kozlar olarak tarih sahnesinde canlı tutulmuştur.

Bölgenin bir gerçeği olan feodal ve aşiret ilişkileri kapitalistleşme önünde büyük bir engel oluşturmuş olduğu gibi, kapitalistleşmemek ya da kapitalistleştirilmemiş olmak da, feodal-aşiret ilişkilerinin canlı tutulmasında etken olmuştur. Feodal yapılarda bölge içi dinamikler olduğu kadar dış dinamikler de hem feodal yapının devamı, hem de kalkınmanın ertelenmesi konularında tam bir işbirliği içinde olmuşlardır ve bu ilişkinin halen devam ettiğini

söylemek de fazla yanlış olmaz. Bölge içi yapılar itibariyle, feodal yapılar feodal ağanın hakimiyetini sürdürebilmesi için yaşatılması gereken sosyal yapılardır. Feodal bey sahip olduğu çok sayıdaki köylerden sadece birkaçını üretime iterek buradan elde ettiği gelirin büyük kısmı ile kendi ağalığını sürdürürken, diğer köylerde yaşayanların kendisine hizmetkâr kalmasını sağlar. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında oluşturulan Köy Enstitüleri'nin amacı insanları köye kapatmak olmayıp, tam tersine kalkınmayı köyden başlatarak, kalkınan çevrede "birey" bilincine ulaşanların ağaları başlarından atmasını sağlamaktır. Zaten böyle bir ideolojye sahip olduğu içindir ki, sosyal temeline dinamik koyulduğunu anlayan ağaların olduğu kadar, burjuvazinin de Köy Enstitüleri'ne karşı yoğun tepkisi gelişmiş ve, maalesef, malûm sona gelmiştir.

Köy Enstitüleri'ne burjuvazinin tepkisi ise, bu yöre ağaları ile ilişki kurarak, tüm yöre halkının yönetimini ele geçirmek amacıyla olan kent burjuvazisinin çıkarlarını korumaya yöneliktir. Şöyle ki, ağaları ve şeyhleri siyaset ya da kentsel burjuvazi ile ilintilendiren sistem, görece az miktarda bir kaynakla tüm yöre halkına sistemi benimsetmek ve işleyişi rahatlatmak olanağına kavuşabilmektedir. Günümüzde dahî siyasetin içinde yer alan ünlü şeyhler, ağalar, ya da yukarıda sözü edildiği gibi, milletvekilliğine getirilen aşiret reisleri, sömürdükleri insanlar üzerinden kendi rahatlarını sağlarken, aynı zamanda kendilerinin de ucundan ilişkilendirildikleri kapitalist burjuva sınıfının idamesini sağlamış olmaktadır. Hal böyle olunca, ne siyasete giren aşiret reisi, ne de ulusal gelirden fazla bir kaynak ayırmak külfetine katlanmadan onbinlerin hatta milyonların oyunu alarak sistemi sürdüren burjuvazi böyle yoz ve sömürü düzenini ıslâha yönelmektedir. Keza, Büyük Millet Meclisi'ne girmiş olan hemen hiçbir doğulu ya da güneydoğulu aşiret reisi milletvekilinin etkili toprak reformu yapılması ya da bölgeye güçlü kamu hizmeti götürülmesi önerisinde bulunduğu görülmemiştir. Buna karşın, bu yörelerde ezilen ve sömürülen bireylerin ise, siyasete girmek ve ülke çapında sözlerini duyurma şansı olmamıştır ve halen de olmamaktadır.

Bu yörelerin gelişmemiş olarak kalması sadece Türkiye burjuvazisinin değil, aynı zamanda dünya enerji kaynakları üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan gelişmiş sömürücü Batılılar tarafından da arzulanan bir hedeftir. Sömürgecilik politikalarında görüldüğü üzere, Batılılar söz konusu gelişmemiş yörelerin ekonomik konumlarının bir miktar düzelmesi, ama kendi başlarına buyruk olacak kadar gelişmemesi politikası izlemekteler. Böylece, yöre halkı daima denetlenebilir bir konumda tutulmuş olmaktadır. Gelişen yörelerin kapitalizme direnmeleri sınıf bilincine dayanır. Sınıf bilinci üzerine yükselen tepkiler ise, merkezde gelişmiş kapitalist ülkeler için de çok tehlikeli olabilir. Zira, merkez kapitalist ülkelerde proleter sınıf çok gelişmiştir ve özellikle de günümüz koşullarında bu ülkelerde de işsizlik büyümekte ve sosyal politikalar eritilmektedir. Bu itibarla, sınıf bilincine dayanan ideolojiler tüm yerkürede olabildiğince geri plâna çekilmektedir. Buna karşın, ekonomik olarak gelişmemiş sosyal formlarda görüldüğü gibi, etnisite üzerinde yükselen direnç ve sosyal bölünüş fert başına gelir düzeyi düşük, kalkınmakta olan çevresel konumlu ekonomileri sıkıntıya sokarken, zenginliğin paylaşılmasının biraz daha rahat olduğu merkez kapitalist ülkelerde fazla bir kıpırdanma yaratmaz. Bu nedenle, çevresel konumlu geri bölgelerin küreselleşme ortamında da geri kalmışlık konumlarını sürdürmesi merkez kapitalist ekonomiler için büyük bir avantajdır. Günümüzün küreselleşme koşulunda, sermaye başta emekçi sınıf olmak üzere tüm sermaye-dışı sınıf ve kesimlere saldırıyor olduğu halde, söylemlerde ve politikalarda sınıf bilinci silinmeye, bunun yerine bireylerin ve toplulukların alt-kimliklerde toplanmasına çalışılmaktadır. Bu projenin başarılı olabilmesi için de bölge ekonomik halklarının gerilik düzeyinin sürgit devam etmesi istenmekte ve tüm politikalar bu yönde oluşturulmaktadır. Nitekim, günümüze izlenen Büyük Ortadoğu Projesi'nin yürütülmesinde bölge halklarının ekonomik geri düzeyi ve sınıf bilincinden yoksun olmaları önemli bir kolaylaştırıcı rolü oynamıştır.

Osmanlı döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren bölgede yaşanmış olan ve zaman zaman yoğunluğu artan güvensizlik ve çatışma ortamı, aşiret reisliğine benzer şekilde, hem bu yörede ekonomik aşama yapılmasına engel oluşturmuştur, hem de ekonomik aşama yapılamadığı için bu tür olaylarda ciddi ve kalıcı bir düzelmeye sağlanamamıştır. Batılıların bölge üzerindeki ilgileri, sorunun salt Türkiye içi bir mesele olmayıp, kapitalist Batının emperyalist amaçları ile de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Emperyalist Batının bölge ile ilgisi, her ne kadar özgürlükler ve demokrasi söylemi üzerinde yükseliyorsa da, bölgenin zengin doğal kaynak yatakları ihtiva etmesinin ve bu bölgede kendi aralarında (örneğin, ABD ve AB) yaşadıkları yeni paylaşım savaşının doğal sonucudur.

2. İzlenmesi Gereken Politikalar :

Kalkınma politikalarının oluşturulması ve kalkınma sürecinin başlatılması, iç ögeler kadar dış ögelerle de ilişkilidir. Bölge insanının çıkarı kalkınma yönünde olduğu halde, bu bölgeye hakim aşiret reislerinin, ağaların ve özellikle de dış çevrelerin çıkarları bölgenin kalkınmamasındadır. Zira bölge, ancak geri kaldıkça dış çevrelerin ve aşiret reislerinin boyunduruğu altına alınabilecektir. Bu itibarla, kalkınma süreci önünde yıkılması gereken ilk engel söz konusu çevrelerin bölge halkı üzerinde kurmuş olduğu ideolojik baskılamadır. Belki de, aşılması gereken ilk ve en güçlü engel budur.

İkinci olarak, kapitalist dinamikler de çok önemli bir geriletici rol oynamaktadır. Samir Amin ve sol iktisat geleneğine sahip diğer birçok düşünürün ileri sürdüğü "*eşitsiz kalkınma*" süreci, kapitalist sistemin bir tür demir yasasıdır. Bu yasaya göre, gelişmiş bölgeler arasında kalkınmasını yapmaya çalışan bir ekonomi, tüm geriletici ideolojik baskılardan arınmış olsa da, çevre ile sürdürdüğü ticaret ve böylece aralarında oluşan ticaret hadleri sonucunda mutlak kalkınma yaşarken, aynı anda görece gerileme gerçekleşir. Teorinin açıklaması şöyledir. Geri bölgeler tarım girdisi ya da ham madde ve/veya yarı

mamul satarlar, buna karşın, gelişmiş yörelerden sanayi ürünü alırlar. Bu iki farklı tür ürün arasındaki değişim oranı (görelî fiyatlar) sanayi ürünü lehine gerçekleşeceğinden dolayı, böyle bir ticaretle geri ülkelerde ilerleme görüleceği halde, gelişmiş ekonomilerdeki ilerleme hızı daha yüksek olacağından, ekonomik gelişme farkı ortaya çıkacaktır. Bu döngünün kırılabilmesi için hızlı sanayileşme ve üretim teknolojisinde gelişmiş ekonomilerle aradaki farkı kapatmak kaçınılmazdır. Ancak ekonomiler arasındaki teknoloji farkı kapandıkça, mutlak gelişme ile beraber görece gelişme de sağlanır.

Bölge kendi haline bırakıldığında kendi dinamikleri ile kalkınması da fazla olası görülemez. Zira, aşiret reisleri ve toprak ağaları bölgenin kalkınması için gerekli ekonomik kaynak ve burjuvazi ile ilişki ağına sahip olsa da, bunu yörenin kalkınması emrinde kullanmak eğiliminde olmazlar. Feodal bey, ağa ve aşiret reisi toprak köylüsünün kalkınması ve ekonomik güce ulaşması sonucunda ağalık sistemine darbe vurulacağına bilincindedir. Bu nedenle, ekonomik kalkınmanın başlatıcı ajanı olarak görülebilecek olan yörenin ileri gelenlerinden böylesi bir atılımı beklemek hayal olur.

Bölgenin kalkınması hem ekonomik hem de sosyal açıdan olmak üzere ikili bir hat üzerinden sürdürülmesi gereken bir olgudur. Bu iki hat üzerinden sürdürülmesi gereken kalkınma faaliyetinde kamu kesiminin başat yardımcı olarak devreye sokulması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Zira, bu bölgede hem sosyo-ekonomik alt-yapıyı oluşturacak, hem de sanayi alanında üretim yapacak firmalara gereksinim vardır. Diğer bir deyişle, bölgeye hem yol, enerji kaynağı veya ulaşım gibi maddî alt-yapı, hem de eğitim ve sağlık gibi emeğin üretimini ve idamesini sağlayacak, aynı zamanda da bölge halkına da sosyal alt-yapı desteğinin sağlanması gerekmektedir. Böylece oluşturulan maddî ve sosyal alt-yapı üzerine üretim ünitelerinin kurulması gerekmektedir. Kalkınma adı verilen bu süreç, bölgede ekonomik uyanma ortamının oluşturulması

(Scitovysky anlamında dışsallık), bu ortamda yatırım faaliyetinin sürdürülmesi ve böylece yaratılan katma değer in bölgede bırakılması ile olasıdır. Bu sonucun sağlanması ancak şu koşullarda olasıdır:

- Bölgede ekonomik ve maddî alt-yapı yatırımlarının yapılması için bölgeye yönelik kamu harcamalarının artırılması;
- Bölgede, sömürüye dayanmayan, ekonomik faaliyetin başlatılması ve sürdürülebilmesi için kamu iktisadî işletmeciliğinin yaşama geçirilmesi.
- Bölgedeki ağalık ve aşiret reisliği ilişkisini kırabilmek için etkili toprak reformunun yapılması ve toprak reformu sonucu üretimin artırılabilmesi için çiftçilikle uğraşacak yeni toprak sahiplerine teknik ve malî destek sağlanması;
- Bölgenin kalkınması önünde ciddi bir engel oluşturabilecek olan aşiret reislerinin siyasetle ilgisinin kesilmesi ve halkın gücünün açığa çıkarılması.

Dikkat edilirse bu önlemler arasında kesinlikle özel kesime vergi avantajı sağlayarak, bölgeye çekilmesi amaçlanmamaktadır. Bunun iki önemli nedeni vardır. Birincisi, özel sermayeye verilen her teşvik, diğer koşulların sabit kalması koşulunda kâr oranını yükseltir. Çeşitli nedenlerden dolayı çok zayıf bir olasılık olmakla beraber, kâr oranı yükseldiği için, özel sermaye bu bölgeye geliyor olabilir. Bu olasılık olumlu gelişme bile, bölgeye gelen özel kesimin bölgede bırakacağı katma değer payı sadece çok düşük olan ücret tutarından ibaret olacaktır. Buna karşın, devletin almadığı vergi payını da sermayeye tahakkuk edecek olan kâra katan özel sermaye, böylece oluşturacağı toplam kazancını batıdaki merkeze gönderecektir. İşte, Samir Amir ve diğer yazarların sözünü ettiği mutlak kalkınma ile gerçekleşen görelî yoksullaşma böyle bir süreç sonucunda oluşmaktadır. İlginç olan da şudur ki, böyle bir gelişme süreci içinde mutlak iyileşmeyi yaşayan yöre halkı görelî olarak yoksullaştığını, yâni gelişmiş merkezlerle arasındaki gelir uçurumunun daha da açıldığını idrak edemez. Özel sermayeyi

teşvik ederek bölgenin kalkınmasını beklemenin zayıf bir umut olmasının ikinci bir nedeni de, bölgeye gelip yatırım yapacak olan bir yatırımcının, biraz gelişme sağlayıp, palazlandıktan sonra büyük merkeze gitme eğilim içinde olması ve yatırımını bölge dışına taşımasıdır. Bunların dışında, yatırım teşviklerinin kötüye kullanıldığı, geri bölgede yatırım yapmak için teşvik alındıktan sonra yatırımların gelişmiş bölgelere yapıldığı da uygulamada sıkça görülen kötü sonuçlardır. Bu nedenlerle bu bölgenin kalkınmasında özel kesime bel bağlamak, hiç değilse kısa dönemde, söz konusu olmamalıdır.

Bu bölgede özel kesimin yerini dolduracak olan kurumlar kamu iktisadî teşebbüsleridir. Kamu iktisadî teşebbüslerinin çok önemli bir işlevi de, azalan maliyetli doğal tekeller dışında da, bazı bölgeleri kalkındırmak amacıyla "sosyal amaçlı zararlar"la çalışıyor olmasıdır. Güneydoğu Anadolu bölgesi, güney komşularla yapılacak ticaret dışında Türkiye pazarı bakımından piyasa merkezlerine oldukça uzaktır. Bu uzaklık firma kârını törpüleyebilir, hatta zarar oluşmasına neden olabilir. Bir KİT'in zarar etmesi ilke olarak arzulanır olağan bir sonuç değildir, ama izlenen politik amaçlar nedeniyle bazı zararlar oluşabilir, bu zararlar karşılığında sağlanacak toplumsal kazancın ileriki dönemlerde sosyal avantaj dikkate alınarak, bu zararların kamu bütçesinden finansmanı yoluna gidilebilir. Diğer bir deyişle, muhasebe zararı oluşturulmasına karşılık, kâğıt üzerinde gözükmeyen sosyal kazanç sağlanmış olur. Özel sermaye böyle bir mantıkla ekonomik faaliyette bulunmadığı halde, kamu kesimi bu görevi yerine getirir ve getirmelidir de! Bölgenin hızla sanayileşerek kalkınmasını sağlayabilecek ekonomik faaliyetler DPT ve bölge uzmanlarıyla birlikte oluşturularak, KİT'lerin hangi alanda faaliyette bulunmaları gerektiğinin saptanması söz konusu olabilir.

Bölge kalkınmasını ilke olarak kamusal bir işlev olarak görmekle beraber, bu işlevde yerel idarelerin rolü fazla olamaz. Zira, Peacock-Wiseman hipotezinde de belirtildiği üzere, bölgesel ekonomik kalkınma gibi bölgesel kaynak dağılımını gerektiren kamusal faaliyetler yerel idarelerce yürütülemez. Bunun

nedeni, bir defa, yerel idarelerin gereği kadar geniş fonlara sahip olamaması, ikinci olarak da, bölgesel kalkınmanın maliyetinin tüm ülkeye yayılması, her ünite tarafından algılanacak kalkınma baskısının görece hafif olması ve kalkınmaya karşı malî direncin böylece düşük olmasının sağlanması gereğidir. Kalkınma maliyetini tüm topluma, özellikle de gelişmiş yörelere yıkarak yükün sosyalizasyonunu sağlayabilecek tek güç merkezî devlettir. Bu itibarla, merkezî devletin bölgesel kalkınmada birinci derecede rol ve güç sahibi olması kaçınılmazdır.

3. Uygulama Güçlükleri:

Yukarıda anahatlarıyla açıklanan kalkınma modelinin önünde aşılması gerçekten çok güç bazı engeller vardır. Bunlar şöylece özetlemek olasıdır:

- Bir defa, Yeni Dünya Düzeni ve Küreselleşme dayatmaları, Vaşington Uzlaşması (Washington Consensus) çerçevesinde tüm ekonomilerin piyasa kuralı çerçevesinde işletilmesini, kamunun ekonomiden çekilmesini ve özelleştirme yapılmasını öngörmektedir. Bu ilkelerle her ekonomi olduğu kadar, ekonomiler içinde her farklı bölge de bir anlamda kendi kaderine terk edilmiş olmaktadır. Elindeki KİT'leri ne pahasına olursa satma politikasını güden bir devletin, böyle bir politika ve uygulama ortamında bölgesel kalkınma politikası aracı olarak KİT'leri kullanması oldukça kuşkuludur.
- Kamu hizmeti ve kamu yatırımı açısından meseleye baktığımızda, bütçe üzerinde faiz yükünün sıkıştırdığı bütçeden gölgesel kalkınma için gerekli kadar kaynak ayırmak fazla olası görülmemektedir. Bu itibarla kalkınma fonu oluşturulması ve bölgesel özel hizmetler için gerekli kaynakların bütçe tahdidi altında kalmadan devamlı olarak oluşturulması kaçınılmazdır.
- Siyasetle ve burjuvazi ile çok yakın ilişki içinde olan aşiret reisleri ve toprak ağaları bölgesel kalkınmayı destekleyici bir unsur olmayıp, tam tersine köstekleyici unsurlardır. Bu unsurların

toplumsal ve ekonomik kararlarda kesinlikle etkisizleştirilmesi gerekir. Bunun için de toprak reformu kaçınılmaz bir gerekliliktir. Halkı aşiret reislerinin ve toprak ağalarının elinden kurtarmak için kullanılan zor ve hatta baskı demokrasiden sapma değil, demokratik uygulama olarak görülmelidir.

- Bölge halkı ve kalkınma projesinde rol alacak ajanların şu iki konuda aldanmamaları gerekir. Bunlardan birincisi bölgenin ekonomik üretim aracı olarak emeğin, üretim girdisi olarak da, kolaylığına binaen, madenler dışında tarımsal üretimin öne çıkıyor olmasıdır. Böyle bir ortamda üretim plânlaması ve yönlendirilmesi tarımsal girdi ağırlıklı ve emek-yoğun üretim tekniklerini kullanan alanlara yönelik olabilir. Böyle bir yöneliş bölge için fevkalâde tehlikeli gelişmeler ortaya koyar. Bir defa bu yöntemle yaratılacak katma değer fazla yüksek olmayacağı için paylaşımında ciddi sıkıntılar yaşanır. İkinci olarak da bölge mutlak iyileşme aldatmacası altında görece yoksullaşma yaşar. Bu bölgenin kaderi ve emperyalistlerin elinde oyuncak olmaktan kurtulmasının tek çıkar yolu, hızla ve devlet eliyle (başka türlü olamayacağı için) sanayileşmesidir. Tüm aksi söylem ve politikalara rağmen, 1930'larda tüm ülke için gerekli ve geçerli olan devlet işletmeciliği politikası, günümüz koşullarında, diğer tüm sorun ve konular mahfuz kalmak şartı ile, hiç değilse doğu ve güneydoğu bölgelerinin kalkındırılması için aynı derecede geçerlidir.

KAYNAKÇA

1. DPT. GAP Master Plâni, Ankara, 1989.
2. DİE, Hanehalkı Gelir Anketi, Ankara, 2003.
3. DPT, muhtelif dönemler Yıllık Programlar.
4. DPT, AB Destekli Bölgesel Kalkınma Programları, Ankara, 2004.
5. İstanbul Ticaret Odası Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı, İstanbul, 2004.
6. İstanbul Ticaret Odası Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı, İstanbul, 2004.

BÖLGESEL KALKINMADA DEĞİŞİM: DEVLET MERKEZLİ BÖLGESEL KALKINMADAN PİYASA MERKEZLİ BÖLGESEL BİRİKİME

Doç. Dr. Fuat ERCAN
Marmara Üniversitesi İktisat Bölümü
ercanfu@marmara.edu.tr

1-GEÇMİŞ: ALTI YIL ÖNCESİNE DÖNÜŞ

TMMOB'un bölgesel kalkınmaya ilişkin ilk kongresi için 1999'da Diyarbakır'da bir araya gelmiştik. Aradan altı yıl geçti ve yine bir aradayız. Geçen bu süre içinde bir yandan 1999 yılında bölgesel kalkınma sorununun anlaşılması için kullandığım çerçevenin önemli ölçüde süreci anlamamızı sağlayan özellikler taşıdığını gördüm. Ama diğer yandan yaşanan değişimin hızı aynı zamanda kullandığım teorik çerçevenin özellikle 'yerel dinamikleri' dikkate almayan bir eksikliği olduğunu da bize gösterdi. Bölgesel ya da yerele ait son dönem yaşanan değişimleri anlamak için 1999 yılındaki kendi sunuşumu referans almanın anlamlı olacağını düşündüm. 1999 yılında gerçekleştirilen sunuşun teorik çerçevesinden hareketle, ama bu çerçeveyi öz-eleştirel bir taramadan geçirmek bir dizi açılım sağlayacaktı. Çünkü öz-eleştirelin temel kaynağı bizzat son yıllarda yaşanan olgulardı, ama öz-eleştiri yaptığımız teorik çerçeve aynı zamanda yaşanan süreci anlamamızı sağlayan teorik açılımları da içerdiği için yazının akışı/yapısını bu tarz bir zaman kurgusu üzerinden inşa etmeye çalıştım. Bu yüzden gerçekleşen değişimleri işaret edebilmek için 1999 yılında yaptığım sunuştaki "bölgesel azgelişmişliğe ilişkin" teorik açıklamayı kısaca hatırlatmamız anlamlı olacak. Teorik çerçeveyi hatırlatmanın üç nedeni var. Bu nedenler aynı zamanda yazının kurgusunu belirliyor;

- değişim süreci; aslında prensip olarak *aynı teorik çerçeveden* hareketle analiz edilecek,
- geçen zaman bu teorik çerçevenin eksik yanlarını açığa çıkardığı oranda *öz-eleştirisini yapacak*,
- son olarak bölgesel kalkınmaya ilişkin son dönem analizlerin genellikle yapı-sınıf ilişkisini göz ardı ettiği göz önüne alındığında, günümüzde baskın olan yaklaşımların *eleştirisini* bu teorik çerçeveden hareketle gerçekleştirilecek.

Bu sunuşumda teorik genel çerçeveye ilişkin kısaca şu ifadeleri kullanmıştım:¹ Bölgesel kalkınmamışlık ya da azgelişmişliği anlamak için, bakılması gereken en önemli nokta, *sermaye birikim* süreci ile *sermayenin mekansal* olarak eşitsiz dağılımı arasındaki ilişkileri sorgulamak olacaktır. Kapitalizmin mekansal dinamiklerine ilişkin açıklamaları ile önemli açılımlar sağlayan D. Massey'e göre: "Sermaye birikim süreci ve bu sürecin her bir aşaması aynı zamanda mekansal açıdan bir dizi işbölümünün (spatial division of labour) varlığına yol açar" (Massey, 1979). Kapitalizmin temel işleyişinin ifadesi olan sermaye birikimi, her toplumun tarihsel-toplumsal pratikleri dolayında biçimlenir. Sermaye birikiminin genel yapısal işleyişinin belirli bir tarihte ve mekanda işleyişinin analizi için gerek birikimin en genel işleyişini gerekse de bu işleyişin biçimlendiği sosyal-mekansal özelliklerin dikkate alınması gerekiyor. G.Fahrenkrog'un belirttiği gibi; "ne zamanki mekansal bir işbölümünden bahsediyorsak, aynı

¹ Bu çalışma için bak; F.Ercan(1999).

zamanda verili bir sosyal formasyonda, sosyal olarak farklılaşmış gerçek birimlerden bahsediyoruz” demektir. Verili toplumsal formasyon ve üretim sürecinde ajanların varlığı, aynı zamanda verili bir üretim ilişkisini gündemimize almamızı gerektirir (Fahrenkrog,1984). Massey’in ifadesi ile “sosyal değişim ile mekansal değişim birbirine ikin” oldukları oranda sosyal yapıların mekansal olarak biçimlenmesi aynı zamanda sınıf ilişkilerinin mekansal işleyişini açığa çıkarır, bu mekansal işleyiş sadece belirli bir mekanda olma halı değil, sınıfların belirli mekanlarda kendilerini ifade etmelerine de yol açar (Massey, 1994,22). Kısaca işaret ettiğimiz bu ifadelerden hareketle, bölgesel bir analiz için gerekenleri kısaca şu başlıklar altında toplayabiliriz;

- çok daha soyut bir düzlemde *sermaye birikimi* ve bu birikimi tanımlayan mekanizmalar,
- sermaye birikimi belirli bir zaman dilimi içinde gerçekleştiği için, *zaman faktörü*,
- bölge kavramı ile çok daha somut ve daha çok kendine özgü dinamikleri içinde taşıyan ve genellikle de sosyal bilimlerde analizlerden dışlanan bir kavram olarak *mekan kavramı*.
- *süreç* ile *mekan* kavramlarını anlamlı kılan temel değişken ise *sosyal aktörler-sınıflardır*.

Sermaye birikim süreci ilişkiye taraf olanlar arasında bir dizi eşitsizliği içerdiği için, süreç mekansal bir dizi işbölümü ve dolayısıyla eşitsizlikleri içerir. Bölgesel azgelişmişlik, merkez, çevre, üçüncü dünya ve benzeri kavramların temel referansı bir dizi sosyal ilişkilerin yanı sıra, bu sosyal ilişkilerin mekansal ifadeleri olduklarını da belirtmemiz gerekiyor. E.Mandel’e göre “bölgesel eşitsizlik, tekil ülke içinde sermaye birikiminin öze ilişkin bir koşuludur.” Bu anlamda, sermaye birikimi sürecindeki emek ile sermaye arasındaki eşitsiz ilişkiler aynı zamanda belirli yerlerin sömürüsüne (explotation of places) neden olur (Browett,1984,159). Sermayenin ülke içinde eşitsiz mekansal yapılar üretmesi, ülke içinde farklı donanımlara sahip bölgesel yapıların varolmasına neden olur. Mekanlar arasında eşitsizlik

ve farklılığın artması ile bölgesel eşitsizlik zamanla *yapısallaşır*. Zamanla mekansal eşitsizlikler/ farklılıklar toplumsal yaşamda bir dizi gerilime kaynaklık ederler. Gerilimler ister istemez devletin müdahalesini gündeme getirir. Belki daha doğru bir ifade ile eşitsizliğin oluşum süreci tam anlamıyla devletin de içinde yer aldığı bir süreç olmakla birlikte, gerilimin belirli bir aşamaya ulaşması ile devlet ‘baskı’ araçları ile doğrudan bu gerilimli alana müdahale eder. Pre-kapitalist toplumsal ilişkiler ile kapitalist sermaye birikim sürecinin farklı düzeylerde etkileşimi ile oluşan dinamik bölgesel azgelişmişlik yaşam biçimleri arasında, kültürler arasında farklılıklara neden olduğu ölçüde, siyasal açıdan da bölgesel eşitsizliğe ilişkin bir dizi mekanizma yaratır. Bölgeler arası artan eşitsiz ilişkiler beraberinde farklılaşan güç ilişkilerinin önemli kaynaklarından biri haline gelir. J.Galtung’un *yapısal güç* olarak tanımladığı olgu (kültürel, ekonomik ve cezalandırıcı güç), birbirleriyle farklılaşan ilişkilerle birlikte işlemeye başlar. Güç ile birlikte sadece *baskı* değil, *itaat* ve *bağımlılık mekanizmaları da geliş(tiril)ir* (Cafer,1979,23).

Bölgesel kalkınmayı sağlamaya ya da bölgesel gerilimleri çözmeye yönelik analizlerde, çok değişkenli bu bütünsel dinamik/süreçler analize dahil edilmediği için, gerek bölgesel kalkınma gerekse bölgesel eşitsizliğin yarattığı gerilimlerin çözülmesinde başarı sağlanamamıştır. Bu ifadenin ne kadar geçerli olduğunu son çeyrek asırlık Türkiye örneği gözler önüne serdi. *Yapısal güç* ifadesini son altı yıl içinde gerçekleşen değişim açısından düşündüğümüzde, *açık-seçik güç ilişkilerinin* tanımladığı bir aşamadan *kapitalizmin yapısal özelliklerinin tam olarak egemen olduğu bir aşamaya geçişin* sancılarını yaşadığımızı ifade edebiliriz. Belirli bölgelerin tarihsel donanımsızlıkları, bu anlamda azgelişmiş bölgeler içinde bazıları için avantaja (örnek olarak bölgedeki ticari ve üretken sermaye/girişimcileri için üretim araçlarından kopan/ koparılan nüfus -doğu ve güneydoğuda sadece birikim süreci sonucu değil, bir fiil siyasal baskılar sonucu üretim araçlarını kaybetmeleri- üretimde kullanılacak ucuz emek gücüne dönüşmüştür) bazıları için ise dezavantaja dönüşmüştür. Devlet

Bakanı Kürşat Tüzmen'in ifadesi ile "Türkiye'nin kendi Çin'ini yaratması" fikrinin işadamlarının örgütlerince çokça kabul görmesi bu tarz bir gelişmenin ürünüdür. Kapitalizmin tarihsel olarak yarattığı bölgeler arasındaki eşitsizlik, birileri için kullanılacak avantaja dönüşmüştür. Bu tek örnek bile, bölge sorunun doğru biçimde analiz edilmesi için dinamik (yapısal-sınıfsal özelliklerin mekansal olarak biçimlenme tarzları) bir çerçevenin gerekliliğini açığa çıkartıyor.

Bölgesel az gelişmişlik olgusuna, sermaye birikimi ve birikimin sınıfsal-mekansal bağlantılarını işaret ettikten sonra başka bir vurgunun daha yapılması gerekir. Sermaye birikimi dinamik bir süreçtir, sermaye birikiminin gelişimiyle birlikte;

- a-) üretimdeki artışla birlikte açığa çıkan metalar için daha geniş bir pazar ihtiyacı doğar,
- b-) üretimin yoğunlaşarak artmasına bağlı olarak gerekli *yedek işgücüne* olan talep artar,
- c-) aşırı sermaye birikimine bağlı olarak belirli bölgelerde aşırı biriken sermayeler için yeni *yatırım alanlarına* yönelme hayati önem kazanır.

F.J.B.Stilwell'in haklı olarak işaret ettiği gibi; sermaye birikimiyle birlikte açığa çıkan tüm bu değişiklikler, aynı zamanda mekansal sonuçları olan değişikliklerdir (Stilwell, 1978). Normal olarak süreç içinde piyasaya duyulan ihtiyaç, ve bu ihtiyaca paralel olarak gelişen ulaşım olanakları, yukarıda işaret ettiğimiz eşitsiz bölgesel yapıya ters yönde işleyen bir sürecin başlamasına neden olur. Yani metaların serbestçe ülke içindeki dolaşımı, tüketime yönelik ekonomik mekanların aynılaşması yönünde bir eğilimin varlığına neden olur. Diğer yandan F.J.B.Stilwell'in işaret etmediği bir diğer önemli değişken, ölçek ekonomilerinin gelişmesine bağlı olarak, bireysel sermayeler karşılarında büyük kitlelere varan örgütlü işçi sınıfların oluşmasıdır. Bireysel sermaye açısından, sermaye birikiminin bir aşamasında, sermayenin mekansal olarak yer değiştirmesinin önemli nedenlerinden biri, sermaye ile emek arasındaki süren tarihsel mücadelenin bir

aşamaya ulaşmasıdır. R.A.Walker'in vurgusunu burada işaret etmek anlamlı olacak; "sermaye gelişmenin bir aşamasında sınıf mücadelesi ve sosyal kontrolden özgürleşmek için mekansal yer değiştirmeyi seçecektir" (Walker, 1978).

Bu kısa vurgulardan da anlaşılacağı gibi, sermaye birikim süreci dinamik bir süreç olduğu ölçüde, mekansal yapılarla ilişkisi de dinamiktir. Bu ifadelerin sonucunda;

- sermaye birikim biçimini tanımlayan belirli bir tarz içindeki gelişim eğilimlerinin mekan üzerindeki etkileri ile,
- bir sermaye birikim tarzından diğerine geçişin mekan üzerindeki etkileri oldukça farklı olacaktır.

1970'li yıllarla birlikte, erken kapitalistleşen ülkelerde sermayenin içine girdiği süreç, *yoğun sermaye birikim* tarzının krize girmesidir. Sermayenin derinleşen krize karşı, ayakta kalma mücadelesi ile şekillenen bu yeni birikim tarzı, aynı zamanda mekansal bir dizi değişimin gerçekleşmesine neden olmuştur. Erken kapitalistleşen ülkelerde yoğun sermaye birikim tarzının krize girmesi ile birlikte, aşırı biriken sermayenin değer yitirme süreci bireysel sermayeler arası rekabeti hızlandırmıştır. Rekabet sürecinde bireysel sermayelerin üretim maliyetlerini aşağıya çekecek çarelere başvurması ilk elden işaret edilmesi gereken bir özellik olacaktır. Temel maliyet unsurları olan hammadde ve emek-gücü ve bizzat üretim faaliyetlerinin sürdürüldüğü mekanların yoğunlaşma nedeni ile aşırı-değer kazanması, bireysel kapitalistlerin mekansal sonuçları olan kararlar almasına yol açmıştır. Karar alma sürecinde emek ve hammaddenin ucuz olduğu bölge ve ülkeler, üretilen metalar için pazar olanağı sağlayan bölge ve ülkeler sermayenin en çok ilgisini çeken mekanlar/bölgeler olmuştur. 1980'li yıllarda özellikle erken kapitalist ülkelerde açığa çıkan de-endüstrileşme ve desantralizasyon eğilimleri beraberinde bir dizi çöküş bölgeleri ile üretim faaliyetlerinin yoğunlaştığı yeni bölgelerin eşzamanlı gelişimi gerçekleşmiştir (Estall, 1991/ Goldsmith, 1984/Bradbury, 1985). Sermayenin mekana ilişkin doğrudan sonuçları olan

kararlarının yanı sıra, verili mekansal matrisin dönüşmesini hızlandıran dolaylı etkileri de işaret etmek anlamlı olacaktır. Mekansal sonuçları olan ve işaret edilmesi gereken en önemli dolaylı etki, rekabet içindeki bireysel sermayelerin teknoloji yönelimli yatırımlara yönelmeleri olmuştur. Birinci ve ikinci sektör diye tanımladığımız üretim mallarının üretimi ile tüketim mallarının üretiminde gözlemlenen teknolojik yenilikler, özellikle daha önce tek bir üretim sürecinde gerçekleşen üretimin farklı aşamalara ayrıştırılması mekansal olarak önemli bir dizi olanağı sermayelere sağlamıştır. Teknolojik gelişmenin direkt sonuçlarından biri, üretim sürecinin parçalara ayrıldığı ölçüde, her bir parça için dünya ölçeğinde ya da ülke düzeyinde, en uygun mekanların seçilebilmesidir. Bunun anlamı 'ölçek ekonomilerin' entegre üretiminin parçalanmasıdır. Gerek dünya ölçeğinde kaynak kullanımının maliyetler açısından yarattığı fırsatlar, gerekse artan rekabete bağlı olarak sabit yatırımların sermayenin toplam döngü sürecini arttırmasının yönelik olumsuz etkileri sonuçta bireysel sermayelerin etkinliklerinde yeni mekansal seçimlere yönelmelerinin yolunu açmıştır. Bunun anlamı üretim faaliyetlerinin dünyanın belirli bölgelerine saçılması, sonucu ise dünya ölçeğinde var olan üretime ilişkin mekansal işbölümünün yeniden oluşmasıdır. Bu dinamik sürecin temel yapısal belirleyeni ülke ve bölgeler arası kâr oranlarının farklılığı ve sınıfsal mücadelenin farklı gelişme aşamalarında olmasıdır. Uluslar arası yeni mekansal işbölümünün oluşumunda yapısal ve özel belirlemelerin olduğunu söyleyebiliriz. Kar oranlarının yüksek-düşük olması ve bu tarz yapısal farklılıkların özel belirlenimi olan 'sınıf mücadeleleri'nin ulaştığı aşama aynı zamanda 'mekanların' sosyal ilişkiler içindeki alacağı/aldığı konumu belirleyecektir. Bu gelişmeler özellikle aşırı sermaye birikimi ve 'değersizleşme' problemi ile yüzleşen bireysel sermayeler için 'mekansal kısıtları' aşma anlamında özgürlükler sağlıyordu. Yani son zamanların moda ifadesi ile sermayenin aşırı mobil olmasına yol açıyordu. Fakat bu mekansal özgürlük sadece ve sadece, dünya ölçeğinde faaliyeti gerçekleştirebilecek uluslararası sermayeler açısından önem taşıyordu.

Üretim etkinliğinin dünya üzerine saçılması, zorunlu olarak uluslararası sermaye ile faaliyetini aktardığı mekan ve ülkelerde yeni ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur. Bu ilişkilerden en önemlisi, *uluslararası alt-sözleşme* ilişkileridir. *Uluslararası alt-sözleşme* ilişkilerinin geç kapitalistleşen ülkeler için anlamı ise,

- mekansal olarak ya eski endüstriyel mekanların yeni sermaye birikim tarzına ilişkin yeni dinamiklerle karşılaşması,
- yada daha önce kapitalist üretim süreci ile tanışmayan yeni mekanların artan ölçüde kapitalist ilişkilerle tanışmasıdır.

Örnek olarak otomotiv sektöründe bir araba 20.000 parçadan oluşuyor ve önceleri bu parçaları bir bütün olarak üretmeye çalışan firmalar, krizle birlikte özellikle bu parçaları fabrika dışına taşıyarak küçük birimlerle yapılan alt sözleşmelerle temin etmeye başlamıştır. Alt-sözleşme ilişkileri ve bu ilişkilerin etkin bir şekilde re organizasyonu aslında son dönem bazı sermayelerin (özellikle Japon sermayesi) elde ettiği başarının temel nedenlerinden biri olarak gösteriliyor. R.A.Palat çalışmasında gösterdiği gibi tipik bir Japon otomobil üreticisi 170 birincil alt-sözleşme ilişkisine girerken, birincil alt-sözleşmeye dayalı üretim yapan firmalar ise 4700 firma ile alt-sözleşme ilişkisini yürütmekte, ikinci alt-sözleşme ilişkisine bağlı bir diğer alt-sözleşme yapan firmaların sayısının ise 31.600 olduğu belirtilmektedir. Son alt-sözleşme ilişkisine giren küçük ölçekli firmaların altında ise geniş sayılara varan eve iş alan kadınlar yer alıyor (Palat, 1996).

Alt-sözleşme ilişkilerini ele vermesi açısından UNCTAD'ın *Dünya Yatırım Raporu* bu anlamda oldukça önemli ipuçları veriyor. Ana firmaların yukarıda şekilde verdiğimiz üretim sürecini parçalara ayırmak için girdiği ilişkinin yoğunluğunu vermek açısından gelişen ülkelerdeki 9323 ana firmaya karşılık bu firmanın denetlediği ve yakın ilişkiye girdiği firma sayısının 230 696, oysa gelişmiş ekonomilerde durum oldukça farklı, 43 442 ana firma sadece 96620 firma ile ilişkiye girmiş görünüyor. Son yıllarda kendinden sıkça söz ettiren

Çin'in durumu ise daha ilginç, 379 ana firmaya karşılık 145000 yavru firma görülüyor. Bunun açık anlamı, yavru firmaların daha çok geç kapitalistleşen ülkelerde yoğunlaşmasıdır(UNCTAD; 1998).

1970'lerden itibaren sayı ve yoğunluğu artan küçük ölçekli firma gerçeği neo-popülizmin öncüsü olan Schumacher'in "küçük güzeldir" yönündeki sloganın temel kaynaklarından biri haline gelmiştir (Schumacher, 1989). Küçük güzeldir sloganı felsefi bir boyut taşırken, P. Drucker gibi popüler işletme bilimi ile uğraşanlar ise "firmaların küçülerek güçleneceği" bir döneme girildiğini dile getirmeye başladı (Drucker, 1994). Diğer yandan küçük işletmelerin belirleyici olduğu esnek uzmanlaşmaya yönelik vurgularla birlikte, küçük ölçekli firmaların sadece firmalar açısından değil, az gelişmişlikten çıkış açısından da bir dizi avantajı içinde taşıdığı belirtilmeye başlandı (Schmitz, 1982). Bir adın daha atacak olursak, yeni esnek uzmanlaşmanın beraberinde az gelişmiş ülkelerde, sanayi bölgeleri (industrial district) ve yerel birimlerin (localities) gelişmesine olanak sağlayarak bölgesel kalkınmaya katkıda bulunacağı sonucuna varılmıştır (Eraydın, 1992). Esnek uzmanlaşma konusunda ilk çalışmaları ile tanınan C.Sabel bu yeni gelişim eğilimlerini "bölgesel ekonomilerin rönesansı" olarak tanımlamıştır (Sabel, 1995).² Türkiye'de son dönem yaşadığımız gelişmeleri *bölgesel ekonomilerin rönesansı* olarak tanımlayabilir miyiz? Acaba *bölgesel ekonomilerin yükselişi* geri kalmış bölgelerin sorunlarını çözebilir mi? Yoksa *bölgesel ekonomilerin rönesansı* 'geri kalmış bölgeler' de belirli toplumsal kesimlerin yükselişimi? Türkiye'de son zamanlarda gözlemlenen bölgesel gelişmeler 'devasa firmaların' küçülme stratejilerinin ürünü mü, yoksa geri kalmış yada gelişmiş bölgelerde yeni gelişen sermaye grupları ve bu gruplarla ilişkiye giren devasa firmalar arası çoğul ilişkilerin ürünü mü? Bu süreç devletin işlevlerinde değişiklikler yaratı mı?³ Bu soruların ısrarla sorulması ve cevap verilmesi gerekiyor. Bu yazıda bu sorulara detaylı cevap vermekten daha

çok, bu tarzdaki soruları sormamıza olanak sağlayacak bir çerçeve geliştirilecek.

Eleştirel-marksist bir çerçevenin sunduğu olanaklar ile Türkiye'de bölge sorununa baktığımızda, geç kapitalistleşen bir ülke olan Türkiye'de bölgesel eşitsizliğin özellikle 1990'larda muazzam boyutlara vardığını görüyoruz/görmüştük. Bölgesel eşitsizliğin düşük yoğunluklu savaşa dönüştüğü bu topraklarda, sorun ne yazık ki tarihsel ve toplumsal özellikleriyle birlikte ele alınmamıştır. Türkiye'nin sermayenin uluslararası gelişimine eşitsiz eklemlenmesi süreci, aynı zamanda ülke içi mekansal eşitsizliklerin artmasına yol açmıştır. Sadece 19.yy sonlarındaki ulaşım sistemine bakıldığında bile, bu mekansal eşitsizliğe ilişkin anlamlı ipuçları bulunabilir. Ağaç tipi ulaşım sistemi, ülke içi kaynakların yoğunlaştığı bölgeler arasında meta ve para dolaşımını artırarak, bu dolaşımı liman şehirleri ile uluslararası dolaşıma bağlarken, ülke içindeki dolaşım ve beraberinde bütünselliğin artan ölçüde kırılğan bir hal almasına yol açmıştır. Kurtuluş Savaşından sonra ülke sınırlarının siyasi tercihlere bağlı olarak çizilmesi, özellikle Güneydoğu Anadolu'nun 'ekonomik-yaşam mekanının' yapay olarak birbirinden ayrılmasına neden olurken, aynı zamanda ekonomik anlamda oldukça donanımsız bir bölgenin varlığına neden olmuştur. Kurtuluş Savaşı sonrası, yine siyasi bir tavır olan, İstanbul yerine Ankara'nın başkent yapılması ve çeşitli bölgelere fabrikalar açılması İstanbul merkezli yoğunlaşmaya karşı anlamlı bir tepki olmakla birlikte (Tekeli, 1981), sermaye birikim süreci, ülke içinde bölgesel farklılıklar /eşitsizlikleri artırmıştır. Sermaye birikim sürecinin ilk aşaması olan ticari sermayenin belirgin olduğu yıllar, 1920-1950 arası, aynı zamanda İstanbul, İzmir ve az da olsa siyasi merkez olduğu için Ankara, ticari sermayenin dolaşımının yoğunlaştığı alan olurken, diğer bölgeler ticari sermaye döngüsüne sadece ucuz kaynak ve insan gücü sağlama yönünde katılmıştır. Ulusal planlama deneyiminin başlamasının nedenlerinden birinin de, "Doğu Anadolu ile Batı

² Esnek uzmanlaşmanın mitleştirilmesine karşılık önemli ve anlamlı eleştiriler yapılmıştır. Bunlar içinde en anlamlı olan A.Amin((1991),J. Curry (1993), Williamson et,all(1987).

³ Bu tür sorgulamalar için anlamlı bir çerçeve için bak B.G.Müftüoğlu (2005)

Anadolu arasında gittikçe artan eşitsizlik/farklılıkları gidermek olduğunu belirten" İ.Tekeli, bu amaca rağmen ilk dört planın dayandığı ekonomik modelin sektörel nitelikte olduğunu belirtmiştir (Tekeli, 1981,372). Oysa ilk planda bölgesel eşitsizliği işaret eden önemli bir pasaj vardır; "Bu gün bile sosyal ve ekonomik yönden geri bölgelerde, zorlukla toplanan zayıf fonların, girişimcilerle birlikte gelişmiş bölgelere aktığını ve bu akışın bu bölgelerin yoksulluğunu artırdığını, gelişmiş ve geri kalmış bölgeler arasında varolan farklılıkları yaygınlaştırdığını" açık bir şekilde dile getirmiştir (DPT, 1963). 1960'larla birlikte ithal ikamesine dayalı sermaye birikim biçiminde, sanayi sermayesinin etkinliğinin artması, bir yandan üretken yatırımların daha çok İstanbul-İzmit koridorunda yoğunlaşmasına neden olurken, diğer yandan eşitsizliği daha da artıracak bir iç göçün başlamasına yol açmıştır.

İ.Tekeli'nin sanayi sermayesinin belirleyici olduğu 1960-1980 arası dönemin, mekansal açıdan ele alarak analiz ettiği çalışmasında, iller arası gelir yoğunlaşmasında üç grubun varlığı ve dolayısıyla bölgeler arası eşitsizliğin ulaştığı aşama bulgulanmıştır. Çalışmaya göre, üç gruptan ilki,

- Türkiye'nin ekonomik merkezi olan İstanbul ve onun tamamlayıcısı *Kocaeli, Bursa, İzmir ve Ankara* bulunmakta,
- ikinci grupta, *Antalya, İçel, Adana, Hatay, Gaziantep* gibi iller bulunmakta,
- üçüncü grup ise, 'coğrafi bir bütün olarak *Hakkari, Van, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Muş, Ağrı ve Bingöl* illerinden oluşuyor.

1980 temel alındığında İ.Tekeli'ninde işaret ettiği gibi, *İstanbul, Kocaeli, Bursa*, merkez-çevre modeli içinde ülkenin merkezini oluşturmuştur (Tekeli,1981,382).

Sonuç olarak ithal ikamesine dayalı ve özde sermaye birikim sürecinde üretken sermaye donanımının geliştiği yıllar (1963-1977 arasındaki yıllık imalat sanayi artışı % 7,5 oranında), aynı zamanda üretken sermayenin ülke düzeyinde eşitsiz geliştiği yıllardır.

Normal olarak yabancı sermaye girişleri de, aynı şekilde belirli mekanlarda yoğunlaşmıştır. 1972 temel alındığında Türkiye toplamında 110 yabancı sermaye yönelimli firmanın, 82'sinin Marmara Bölgesinde faaliyet gösterdiği bulgulanmıştır.

Neo-liberal politikaların yaşama geçirildiği, 1980'li yıllar bilindiği üzere toplum mitleştirilen piyasa güçlerinin etki alanına bırakıldı. Sermayenin güç donanımını artırdığı bu yıllarda bölgeler arasındaki dengesizlikleri daha da artırdı.

İhracata yönelik sanayileşme süreci, aslında ülke içi sermayenin toplam döngüsünün, uluslararası sermaye ile eklemleme çabalarının sonucuydu. Bu çabaların belirleyici yönü ihracat olmasına rağmen, bu politikaların yaşama geçirildiği ilk yıllarda ihracatın doğal kaynaklar ve emek-yoğun metallerde yoğunlaşmıştır. İhracata yönelik sanayileşme döneminde, üretken yatırımlarda önemli ölçüde azalma gözlemlenirken, hizmet ve finans sektörü büyük ölçüde artışlar olmuştur (Aksoy,1997). Çok fazla detaya girmeden, üretken yatırımlarda gözlemlenen düşüşe paralel olarak bölgesel eşitsizliğin daha da yoğunlaştığını söyleyebiliriz. 1994 Hane Halkı Gelir Dağılımı sonuçları bu eşitsizliği açıkça gözler önüne sermiştir.

Gelir Dağılımının yanı sıra, önemli bir diğer değişken olan bölgelerin GSYİH'daki paylarına baktığımızda, dengesizlik yine kendisini açıkça gösteriyor. Türkiye'yi 100 olarak aldığımızda, 1987 yılında Marmara Bölgesinin payı % 35,26 iken, bu pay 1995 yılında % 36,74'e yükselmiştir, Akdeniz Bölgesi'nin payı ise 1987 yılında % 11,96 iken, 1995 yılında bu oran % 12,22'ye yükselmiştir. Diğer yandan Doğu Anadolu'nun payı 1987 yılında %4,09 iken, bu oran 1997 yılında 3,49'ya düşmüştür, Güney Doğu Anadolu'nun payı ise 1987 yılında % 5,23 iken , bu oran 1995 yılında aynı kalmıştır (Küçükçiftikçi ve Özdemir,1997).

1980'li yıllar bölgesel dengesizliğin, artık sadece ekonomik değişkenlerle açıklanmasının mümkün olmadığı yıllar olmuştur. Eşitsiz bölgesel gelişme 1980'li yılların ortasında, yukarıda bölgesel sorunsal

olarak tanımladığımız değişkenlerin tümünü içine alacak bir boyuta ulaştı. Sorunun temelinde tarihsel ve öze ilişkin bir dizi değişken yatmasına rağmen, Türkiye'nin kapitalistleşme süreci ile sorun daha bir kompleks hal almıştır. Bölgesel dengesizlik, yukarıda teorik açıdan vurgulandığı gibi hem sermaye birikimi için itici güç olmuş, hem de bir aşamadan sonra sermayenin gelişimini olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Dengesizliğin yarattığı gerilimli alan, sonuçta bölgesel dinamiklerle, devlet güçleri arasında son yıllarda şahit olduğumuz çatışmanın da temelini hazırlamıştır.

Aynı sunuş ve çalışmamızda aslında bu yazının temel konusu olan bölgesel sermaye birikimine ilişkin ise şu ifadeyi kullanmıştık; "Diğer yandan henüz 'Anadolu Sermayesi' hakkındaki bilgilerimiz, ampirik açıdan yeterli çalışma olmadığı için bilimsel bilgi aşamasına ulaşmış değil. Anadolu Sermayesi belirli bir aşamaya ulaşmış olsa bile, sonuçta bu gelişmenin mekansal açıdan eşitsizlikleri gidereceği anlamına gelmeyeceğini bilmemiz gerekir. Unutmamak gerekir ki, 1994 Hane halkı verilerine göre, yatırım ve gelirin en yoğun olduğu İstanbul, aynı zamanda gelir eşitsizliğinin en fazla olduğu il olmuştur." Anadolu sermayesi ve bölgesel gelişmeye ilişkin sermaye birikimi olduğuna dair ifadelerle karşı, bu gün de savunacağımız şu açıklamayı yapmışız; "*Sermaye ilişkilerinin gelişmesi ile eşitsizlik ve özellikle bölgesel eşitsizliklerin ortadan kalkacağını beklemek pek gerçekçi görünmüyor*"

II. GÜNÜMÜZDEN GEÇMİŞE ÖZ-ELEŞTİREL-ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

a-)Teorik Çerçeveye İlişkin Bir Özeleştiri

Toplumların tarihinde altı yıl oldukça kısa bir süre olduğunu işaret etmemiz gerekiyor. Geçen altı yıl içinde Türkiye'de gerçekleşen değişimleri alt alta yazdığımızda oldukça önemli değişimler yaşandığını görüyoruz. Türkiye'de yaşadığımız son yıllar, ilk elden yukarıda işaret ettiğimiz kapitalizmin mekansal eşitsiz gelişimine ilişkin genel teorik çerçevemizi doğrulayacak nitelikte iken, aynı zamanda yetersizliğini de açığa çıkarmıştır. Yukarıda genel

çerçevesini verdiğimiz sermaye birikiminin beraberinde mekansal eşitsiz bir işbölümü yarattığına ilişkin teorik çerçeve, doğru olmakla birlikte Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerin kendi iç dinamiklerini dikkate almadığı ölçüde yetersiz kaldığını ifade etmemiz gerekiyor. Geçen zamanın *kişisel özeleştirisi ya da başka bir açıdan kişisel gelişim, geç kapitalistleşen toplumların dinamiklerinin sadece aşırı sermaye birikim krizini çözen erken kapitalist ülkelerin dinamiklerine bakılarak anlaşılmayacağını fark etmek biçiminde oldu*. Sermaye birikimi eşitsiz de olsa sermayenin dünya ölçeğinde işleyen mekanizmasına eklenen her mekanda ve her mekanın kendi özellikleri dolayında yaşam buluyor. Bu ifadeyi bölgesel kalkınma başarılarını mumla arayan uzmanlardan farklı olarak, olumlu bulmuyorum. Sadece gerçekliğin bu yönde olduğunu işaret etmek istiyorum. Kapitalizmin yapısal özellikleri, dünya ölçeğinde egemenleştiği oranda farklı mekanlara içkin dinamikler, kapitalizmin yapısal özellikleri dolayında yeniden tanımlanıyor. Aslında erken kapitalistleşmiş ülke sermayeleri ile üretim, ticaret ya da parasal dinamiklerle ilişkiye girme sadece geç kapitalistleşen ülkelerin sosyal-mekansal özellikleri üzerinde etkide bulunmuyor, aynı şekilde tüm kapitalist sistem üzerinde de değişikliklere yol açıyor. Kısaca her yeniden tanımlanma aynı zamanda sürece etki eden ilişki-mekanların farklılaşmasına neden oluyor. Kapitalizmin derinleşerek-genişleyerek ve yeniden derinleşerek gelişimi, aynı zamanda eşitsizliğin farklı mekansal ölçüler arasında ve mekan içinde artmasına, sınıfsal karakterlerin her bir mekanın kültürel-değerler sistemi ile bütününe daha bir görünmez ama daha bir görünür hal almasına neden oluyor. Kapitalizmin farklılıklar üzerinden gelişip-serpildiği her aşamada, kültürel ve yerel özellikler yapısal özellikleri gizleyecek bir özellik kazanıyor.

Bu düşüncüyü daha açık bir ifade ile şu şekilde ifade edebiliriz;

"Dünya ölçeğinde sermayenin toplam sosyal döngüsüne katılan sermayeler, ayakta kalma mücadeleleri içinde sahip oldukları donanımlara bağlı olarak diğer sermayelerle doğrudan ya da dolaylı

ilişkiler kurarlar. Bu bağlamda günümüzdeki ölçek değişimlerinin farklı sermayeler arasındaki çoğul güç ilişkileri ile biçimlendiğini söyleyebiliriz. Sermaye birikiminin görece geç gerçekleştiği coğrafyalarda, birikim dünya ölçeğinde süregelen sermayenin toplam döngüsü ile eşitsiz bir ilişki içinde biçimlendiği için, sınıfsal konumlar da bu süreç içinde belirginlik kazanır. Tarihsel olarak sermaye birikimi, üretken sermaye döngüsünün tamamlandığı ve genellikle de korunduğu ulusal pazarlardan uluslararası pazarlara doğru ilerler. Bu süreçte üretken sermayelerin birikim tarzları aynı zamanda dünya ölçeğinde süregelen sermaye birikimi ile kuracakları ilişkinin niteliğini de belirler. Genellikle bu dinamiklerin çoğu eş zamanlı olarak gerçekleşir. Tüm bu dinamikler verili ölçekler sermaye birikimine bağlı olarak mekansal olarak yukarıya doğru çekilir, yani yeni mekanlara doğru büyüyerek gelişir (sermayenin uluslararasılaşması) fakat aynı gelişme diğer yandan bazı sermayeler için var olan ölçeğin aynı düzeyde kalması yönünde mücadelelerin varlığına neden olur. Fakat konumuz açısından önemli olan nokta ise uluslararasılaşma eğiliminde olan daha donanımlı sermayelerle, henüz birikimin ilk aşamalarında olan sermayeler arasında eşzamanlı ve çoğul ilişkilerin oluşmasına kaynaklık eder. Burada yeni olan sadece uluslararasılaşan sermayelerin daha küçük ölçeklere yönelmesi değil, ayrıca daha küçük ölçekte birikim sürecinde olan kesimlerin birikimleri için ölçeği yukarı doğru çekme çabalarıdır. UNCTAD'ın yayınladığı yıllık Dünya Yatırım Raporları'nda var olan veriler bu anlamda önemli. 2005 Yılı Yatırım Raporu'na baktığımızda doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının üretim, satışlar, varlıklar ve ihracattaki rakamları bu anlamda oldukça değişime ilişkin önemli bir eğilimi bizlere veriyor. Dünyanın dört bir yanında kapitalist üretim sürecine eklenen irili-ufaklı 'firmalar' ve dolayısıyla bu firmaların mekansal temsili olarak 'yerelleri" bizlere gösteriyor. Fakat bu veri ya da değişime Türk sosyal bilimcisinin genel bakışı, olgusal olanı işaret etmekten daha çok olgusal olanı değer yükleyerek yok etmek yönünde. Yerel olanak ve kaynakların bireysel sermayeler tarafından dünya ölçeğinde işleyen mekanizmaya eklenmesi sadece ya "az gelişmiş denem ülkelerin kaderini bu şirketlere

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımların İlişkili Olduğu Yavru Firmaların Gelişimi (Satışlar, Varlıklar, Üretim ve İhracat) 1982-2004*				
	1982	1990	2002	2004
Satışlar	2765	5727	16963	18677
Varlıklar	2113	5937	32186	36000
İhracat	730	1498	3073	3690
İstihdam	19579	24471	53196	57394
Üretim	647	1476	3573	3911

* Milyon dolar

Kaynak: UNCTAD World Investment Report-2005

teslim etmesi" ve 'atölyeleşmesi' olarak tanımlanmış (Somel,1996,103) ya da aynı anlama gelecek şekilde gelişmelerin "çevre ülkeleri için 'fiktif kazanmışlık duygusu' yaratıldığı" ve "sanayileşiyoruz" sloganlarıyla küresel hiyerarşik/hegemonik yapının daha da güçlenmesinin olanaklarının doğduğu" belirtiliyor (Dikmen,1966,299). Bu tür yaklaşımların oldukça belirleyici olduğunu söyledikten sonra, bu tarz analizlerde sorunlu olanın sadece 'ilişkinin eşitsizliği' üzerinde yoğunlaşmış asıl olgunun göz ardı edilmesi olduğunu belirtmemiz gerekiyor. İlişkiye taraf olan daha az donanımdaki firmanın bulunduğu bölge ve ekonomilerde üretim ilişkileri ve güçlerinin daha doğrusu sermaye birikim oluşumu göz ardı ediliyor. Geç kapitalistleşen ülkelerde 1982 yılında 647 milyon dolar olan üretim 2004 yılında 3 911 milyon dolara çıkmış ise ve aynı zamanda bu üretimi gerçekleştirecek işçilerin sayısı da 19 milyondan 57 milyona çıkmış ise, varlıkların değerinde muazzam artış olmuş ise ilk etapta bu bölgede emek-sermaye arasındaki asli ilişkinin kurulduğunu işaret etmek, bu tarz çalışmaların ilk uğrağı olması gerekiyor. Son dönem gelişmeleri eşitsiz de olsa, yerel sermaye birikiminin gerçekleşmesi olduğunu söyleyebiliriz.

"Kapitalizmin son zamanlarda geçirdiği dönüşümü bu çerçevede yeniden düşündüğümüzde, ölçek değişimlerini farklı donanımlardaki sermayeler arasındaki çoğul etkileşimle açıklamamız mümkün hale gelir" (Ercan ve Oğuz, basılacak)

Kişisel özeleştirisi sonucu gerçekleşen bu teorik açılım; "bölgesel asgari ücret" ya da "Bölgesel Kalkınma Ajansları" talebinde bulunan genel olarak sermaye (TUSİAD, İSO, TOBB; ATO, ASO vs vs) ile onu

kültürel ve bölgesel özellikler ile sanıp-sarmalayarak talep eden Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Derneği (GUNSİAD), Diyarbakır (DİSAD), Hakkari, Gaziantep, Mersin, İzmir, Trabzon sermayeleri ve bunların sahip oldukları işveren örgütlerinin talep ve eylemliliklerini inceldiğimizde ete kemiğe bürünüyor. Gerçekten de iş adamlarının il ve bölgesel düzeyde örgütlenmeleri (SİAD hareketi) ve bunun son zamanlarda federasyonlara dönüşmesi (BASİFED, DASİFED, DOĞUNSİFED, İÇSİFED, MAKSİFED, SEDEFED) ve çatı örgüt olarak TÜRKONFED'in kurulması önemli gelişmeler. Kuruluşa ilişkin bildiriye ifade edilen amacı düşünmemiz anlamlı olacak : "Sanayici ve İşadamı Dernekleri'nin güç birliği yapma arayışı ile başlayan SİAD hareketi, 17 Ekim 1997 tarihinde, İstanbul'da TUSİAD'ın ev sahipliğinde ilk zirvesini gerçekleştirdi. Katılımcı SİAD'lar, bu zirvede amaçlarını, "yurt sathına yayılmış sanayici ve işadamlarının sesini, kamuoyuna, meclis ve hükümetlere duyurmak, ulusal ve bölgesel kalkınmaya katkıda bulunacak projeler üretmek olarak" tanımladılar. Bölgesel ve sektörel sanayici ve işadamlarının oluşturduğu bu yeni yapılanmada 7500 sermaye sahibi bir araya gelmişlerdir. Temel amaçları ise "Bölgesel ve sektörel kalkınma vizyonları geliştirerek uluslar arası entegrasyona ve rekabet gücünün artırılmasına yardımcı olacak projeler üretmek"(TÜRKONFED,2005a/2005b).

Kısaca bölgesel kalkınma sorunu yukarıda işaret edilen sermaye birikiminin mekansal eşitsiz dinamikleri ile bağlantılı iken, bu dinamikleri sadece erken kapitalist ülkeler dediğimiz İngiltere, Amerika ya da Fransa'nın aşırı sermaye birikim krizlerine ya da bu ülke sermayelerinin kar amaçlı çabalarına bağlanamaz. Hiç kuşkusuz bu dinamikler oldukça önemli, ama genellikle göz ardı ettiğimiz değişken bu dinamiklerin ilişkiye girdiği/girmek istediği *bölgelerdeki sermaye birikimi ve sınıfsal taraflardır*. Dönemi tanımlayan ve *bölgesel sermaye birikimi* olarak tanımladığımız bu gelişmeler "yeni" olmayı hak eden gelişmedir. Anadolu Kaplanları ifadesi, Anadolu iş adamlarının oluşturduğu derneklerin sayısındaki artış, bu bölgelerde gerçekleşen üretim

değişimleri ve üretim, ihracat değişimleri gelişmenin önemli belirtilerinden sadece bir kaçı. Yerellik sorunundan bahsediyorsak, yerel dinamikler üzerinde yoğunlaşmamız gerekiyor. Önümüzdeki dönemde 'yerel' yada 'bölgesel' dinamiklerin detaylı analizlerinin önem kazanacağını şimdiden söyleyebiliriz. Aslında son dönem büyük sermayeyi temsil eden TUSİAD'ın çalışmalarına baktığımızda, her bir bölgenin sahip olduğu kaynakların detaylı dökümleri yapıldığını görüyoruz. Bu konuda özellikle DPT uzmanları ile ortaklaşan yapılan ve aslında devletin bölgesel kalkınmaya ilişkin teşviklerinin aslında bölgesel eşitsizliği de azaltmadığı sonucuna vardığı *Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları-Sektör-Bölge Yoğunlaşmaları Raporu* bu anlamda içeriğinden daha çok TUSİAD'ın ülke üzerindeki kaynaklara yönelik çabasını anlamamız açısından önem arz ediyor. Yine aynı şekilde, İstanbul sermayesi ya da büyük sermayeyi temsil eden TUSİAD'ın "artık Anadolu sermayesini de kucaklamaya" karar verdiğini gazetelerden okuyoruz. Aslında TUSİAD'ın Anadolu Sermayesi dolayısıyla 'bölgesel birikime' ilgi göstermesinin önemli ipuçlarından biri de yayınladığı coğrafya ders kitabıdır. Kitapta bölge politikalarının önemi üzerinde duruluyor; "Türkiye'deki bölgesel eşitsizlikler sorunsalı, AB ülkelerine göre yaşanan hızlı kalkınma sürecinin, bireyler ve bölgeler arasında yine Avrupa ölçülerine göre çok yüksek ölçeklerde eşitsizlikler yarattığı saptamasıyla ortaya koyulmaktadır." Bu ifadelerden hareketle: "Coğrafya 2002 kitabına göre, yeni bölgesel gelişme yaklaşımında bölgesel kalkınma kurumları yeni bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre, sözlü geçen kurumlar, yerel potansiyeli harekete geçirmeyi ve bölgenin refah düzeyini artırmayı amaçlar; mekansal ve sektörel düzeyde sorunu tanımlar; sorunun çözümüne yönelik strateji geliştirir ve çözüm üretecek plan ve projeleri destekler; ekonomik kalkınma ağları kurar, bunları düzenler ve destekler; "bütünleşik kalkınma" ilkesinin hayata geçirilmesini sağlar. Bölgesel kalkınma kurumlarının kuruluş şekli, işlev ve yapıları farklı olabilir. Ortak paydaları, sürdürülebilirlik ve katılımcılık ilkelerini benimsemeleri, kalkınma odaklı

olmaları, belirli bir coğrafi bölgenin bölgesel kalkınmasını amaç edinmeleri ve bölgesel potansiyeli harekete geçirmeleridir” (Kendir, 2005).

Türkiye'nin farklı bölgelerde sahip olduğu potansiyellere ilişkin sağlıklı bilgiye ulaşma kaygısının bir diğer kaynağı AB'dir. AB'nin talepleri ve AB'ne uyum için geliştirilen yeni idari bölümlenme bu anlamda önemli olacaktır. Yerel olanın sahip olduğu donanımı açığa çıkaracak bu tarz dışarıdan müdahalelerin en önemli destekleyicisi ise yerel dinamik güçlerin, bu çalışmalara yoğun destek vermesidir. Bu konuda sürekli yeni ve iş dünyası için heyecan verici haberlerle karşılaşyoruz: “Kelkit Havzası Kalkınma Birliği'nin kurucuları, diğer bölgelere “*Biz doğru yoldayız. Sizde vakit kaybetmeden yola çıkın diye seslendi*” (Radikal, 26, Ocak, 2006). Yerel birlikler yola çıkmadan önce sahip oldukları avantaj, dezavantajları fırsat ve hedefleri belirlemeye yönelik analizler yapıyorlar (SWOT analizleri). Geçen kısa sürede yerel aktörlerin talepleri ve talepleri elde edebilmek için örgütlenmeye yönelmiş durumdadılar.

b-)Bölgesel Kalkınmaya İlişkin Egemen Yaklaşımların Eleştirisi

Geçen bu kısa süre içinde “bölgesel kalkınma sorununu” analiz eden aydın-uzmanların geçirdiği dönüşüm, ayrıca incelenecek ölçüde önemli. Bu değişim sadece Türkiye’de değil, şehir ve bölge çalışmalarında düşünsel yapımızı oluşturan önemli isimlerin (A.J.Scott, M.Storper, A.Amin,N.Thrift vs) çalışmalarında da gözlemlemek olası.⁴ Sorunlara daha bütünsel ve yaşanan gerçekliğe belirli bir eleştirel mesafeden yaklaşan analizler yerini ‘bölgelerin nasıl gelişeceği’ gibi kısa erimli politik stratejilere bırakmış görünüyor. Bu analizlerde örtük olarak ulusal ekonomilerin içsel bütünlüklerinin ortadan kalktığı ve devletlerin dışsal değişkenleri kontrol edemedikleri bir dönemde, bölgelerin direkt olarak bu etkilere

maruz kaldığı düşüncesinden hareket ediyorlar. Bu tarz bir dönüşümün ise ‘bölge düzeyinde müdahaleleri’ gerekli kıldığı ifade edilecektir (MacKinnon, Cumbers ve Chapman,2003). Sorun böyle tanımlandıncı çalışmaların temel yönelimi ‘bölgelerin ayakta kalması’ ya da güç kazanmasının kaynaklarını açığa çıkarmak oluyor. Bu eğilimin ilk yoğunlaşacağı alanlardan biri; bölgelerin sahip olduğu avantajları açığa çıkarmak oluyor. Fakat belirli kaynak yada potansiyellere sahip olmak yetmiyor, ‘ayakta kalmak’ ve ‘güç kazanmak’ için kaynakların ‘etkin’ kullanılması gündeme getiriliyor. Zorunluluk ‘yeni bölgesel kalkınma’ analizlerinin en zayıf ama aynı zamanda en ideolojik boyutunu açığa çıkarıyor; ‘yerel olanın’ kendi içinde *dayanışma sergilemesi*, ve böylece ‘yerel içsel bütünleşmenin’ gerekliliği işaret ediliyor. Bu ifadeler ‘yerel’ olanın kurumsal-kültürel özelliklerini analiz etmeye yol açıyor.⁵ Sonuçta temel problem: “yerelin” hızlı teknolojik gelişme ve artan sermaye hareketliliğinin tanımladığı bir ortamda, nasıl kendine özgü bir kalkınma stratejisi çizeceğidir (Amin and Thrift, 1994). Sorunun nedenlerini işaret etmekten daha çok, soruna çözüm arayışı içinde olan bu analizlerin ‘yeni kavram üretmede’ oldukça etkin olduklarını söyleyebiliriz. Üretkenlerini ürettikleri yeni kavramlara bakarak anlayabiliyoruz. ‘Ticari olmayan karşılıklı bağımlılık’ (untraded interdependencies), öğrenen bölgeler (learning regions), sosyal sermaye (social capital), ‘yeni gelişme odakları’ ve buna benzer bir çok kavram. Ama tüm bu çabalarda ortak unsur, ülkeler arasında gerçekleşen rekabette artık bölgelerin de belirleyici ve hatta temel öneme sahip olduğudur. Bölgenin rekabet yeteneği için bilgi, bilme ve teknoloji geliştirme ısrarla üzerinde durulan konular oluyor (Cooke, 1998, Storper, 1997). İşte yukarıda işaret edilen ‘ilişkisel varlıklar’, ‘ticari olmayan karşılıklı bağımlılık’, ‘social capital’, ‘kurumsal zenginlik’ kavramları genellikle bilgi ve öğrenme ile ilişkili olarak tanımlanıyor (Amin and Thrift, 1994, Storper, 1997,

⁴ Bu anlamda sadece genel geçer ekonomi coğrafyanın eleştirisini yapmakla kalmayıp, yöntem konusunda da oldukça yararlandığım M.Storper’in çalışmaları (ve bu çalışmalarını bir araya getiren kitabı) (Storper,1997) ve ayrıca mekan çalışmalarında Rikardocu anlayışın öncüsü olan A.J.Scott’un çalışmalarını ve bu anlamda çalışmalarının genel mantığını ele veren Scott(2000) tarihli kitapları işaret ettiğimiz değişimin tüm ipuçlarını sağlar nitelikte.

⁵ Bu eğilimin bildiğim kadarıyla Türkiye’de ve Türkiye için ilk ifadesi M.Pınarcıoğlu’nun çalışması/çalışmaları olacaktır. Pınarcıoğlu(2000a ve 2000b)

Cooke, 1998). Tüm bu yeni kavramlaştırmaların temelinde bir bölgenin uluslararası rekabette ayakta kalması gibi oldukça anlamlı bir çaba ile yola çıkılsa bile, sonuçta verili piyasa koşulları içinde “nasıl başarılı olunura” cevap vermiş olunuyor. Tüm cevaplar ise ne kadar iyi niyetli ve ‘nötr’ ifadelerle bezenirse bezensin ‘bölgesel birikim’ arttıracak çarelere dönüşüyor. Bu tarz çareler/cevaplar ise ‘ekonomik coğrafya’ ya da ‘şehir ve bölge’ disiplinlerini daha çok ‘işletme’ disiplinin alanına çekiyor. Ama işletmenin firma temelli daha açık ve doğrudan ifadeleri bu disiplinler, n dilinde örtük bir ‘mekan’ kavramı dolayında gerçekleştiriliyor. Yani mekan çalışmalarında sıkça eleştirilen ‘mekansal determinizm’ ve daha da önemlisi ‘mekansal fetişizm’le karşı karşıyayız. Bir bölgenin kalkınması ifadesi yada herhangi bir mekana atfen kullanılan her tür strateji önerisi, yukarıda işaret ettiğimiz kapitalizmin yapısal-sınıfsal özelliklerini dikkate almadığı ölçüde sorunlu olacaktır. Sorunlu olma gerçeği işaret edememe anlamına gelmiyor. Çok daha önemlisi gerçekliği belirli toplumsal kesimler adına ve onların çıkarlarına uygun şekilde dönüştürmenin yol ve yöntemlerini göstermeleridir. Açık referanslar verilmezse bile, sonuçta bölgesel sermaye birikimi ve firmaların (yerel-ulusal-ulus ötesi) ayakta kalma stratejilerini işaret eden çalışmalar yapıyor. Özellikle bu analizlerde işaret edilen yerel işbirlikleri ve dayanışma örüntülerinin geliştirilmesi, son dönem yaşanan gerçeklikleri ne kadar açıklıyor? ‘Birlikte eğitilmiş’, ‘uyusal’ ve ‘yeni koşullara uyum sağlayan işgücü’, ‘işçilerle-işverenler arasındaki sorunsuz ilişkiler’ ifadeleri (Eraydın,2002) gerçeklikle eleştirel mesafeyi koruması gereken aydın-uzmanın nasıl birer teknokrata dönüştüğünü işaret etmesi açısından önemli.⁶

Bölgesel kalkınmaya ilişkin Türkiye’de gerçekleştirilen çalışmalarda da aynı eğilimleri, hızlı dönüşümün gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Projeler, bölgesel ölçekte oluşan yeni örgütlere danışmanlıklar ve hatta danışmanlık firmaların oluşturulması, Türkiye ‘de gerçekleşen önemli dönüşümlerden bir

diğeri. Ama önemli bir değişim. Bölgesel düzeyde değişim talebi olan taraflar için uygun araçlar ve ileriye yönelik eylemlilikler öneren bu çalışmalar, ayrıca değişimin nötr bilgisini verdiklerini düşündükleri ölçüde sürecin eşitsiz sınıfsal özelliklerinin meşrulaştırılmasına neden oluyorlar. Bölgesel kalkınmaya ilişkin her türlü çaba bu anlamda sadece yapısal ve olgusal düzeyde neler olduğuna bakmakla kalmayıp, bu tarz çalışma-analizleri de karşısına alması gerekiyor. Bu bilindiği gibi sosyal bilimlerde var olma çabasını daha da zorlaştıran bir olgu.

Geçen süreye ilişkin ilk elden özeleştirici ve eleştirileri sıraladıktan sonra, sermaye birikiminin sosyal ve mekansal analizinin verdiği olanaklardan hareketle yaşanan son altı yıla daha bir yakından bakmayı deneyelim.

III-GÜNÜMÜZ: BÖLGESEL DEĞİŞME DİNAMİKLERİNİ ANLAMAK İÇİN BİR ÇERÇEVE

Kısa sürede gerçekleşen tüm bu gelişmeleri detaylı analiz etmemiz olası değil, ama “bölgesel toplumsal ilişkileri-yapıları” etkileyen en önemli değişikliğin farklı ölçeklerde hareket eden sermaye ve diğer toplumsal aktörlerin “yerel” olana, bölgesel olana ilgilerinin artması olduğunu söyleyebiliriz. Sermaye ve grupların “yerel” olana bölgesel olana ilgisinin artması ile birlikte “bölgesel” kavramının daha önce işaret ettiği yada içerdiği anlam haritaları bozulmaya başlamıştır. Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği’nin (TÜSİAD) 7 Eylül 2005 tarihinde gerçekleştirdikleri seminerde, değişim/bozulma oldukça açık bir şekilde dile getiriliyor;

“Makro ve sektörel düzeyde ulusal ölçekte belirlenen politikaların yerel ve mekânsal düzeyle etkileşimli olarak yeniden değerlendirilmesi, uygulama safhasında da yeni bir yaklaşımı gerektirmektedir. Çok düzeyli ve çok aktörlü hale gelen politika oluşturma süreci, aynı şekilde uygulama aşamasına da taşınmak zorundadır. Bu noktada en önemli husus

⁶ Bu tarz analizlere yönelik eleştirel bir bakış için Gough(2003a ve 2003b).

değişik düzeyler ve aktörler arasında birbirlerini tamamlayıcı ilişkilerin ve etkili bir iletişimin kurulmasıdır. Böylece, sistemin toplam etkinliği ve uyumu da artırılmaktadır. Bu bakımdan, ulusal düzey ile yerel düzey arasındaki ilişkilerin yeni bir anlayışla, eskisinden de güçlü bir şekilde kurgulanması şarttır.”(www.tusiad.org.tr, italikler bana ait).

Anlam haritalarındaki dönüşüm bölgesel kalkınmaya ilişkin daha önceki etkinliklerin de yeniden gözden geçirilmesine neden oluyor ve raporda şu görüşler yer alıyor: “Planlı kalkınma döneminin başlangıcından günümüze kadar, bölgesel gelişmenin sağlanması ve bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının azaltılması yönünde kalkınma planlarında tedbirler alınmış ve bazı politikalar benimsenmiştir. 1970’li yıllarda uygulamaya konulan, önemini yitirmekle birlikte halen varlığını koruyan Kalkınmada Öncelikli Yöre (KÖY) politikaları bunların başında gelmektedir. KÖY politikaları başlangıç yıllarında, kapsam alanının dar olması ve bazı etkin tedbirlerin uygulamaya konulması gibi nedenlerle nispeten başarılı olmuştur. Ancak ileriki yıllarda KÖY kapsamındaki il sayısının artırılması ve *dünyada yaşanan gelişmelere tam olarak ayak uyduramamamız nedeniyle bu politikalarda başarılı olduğumuzu söylemek pek mümkün görülmemektedir*” (www.TUSIAD.org.tr, italikler bana ait).

Aktörlerin ‘yerel’ olana ilişkin talep ve isteklerinde gözlemlenen değişim eğilimleri, ilk elden ‘yerel’ ile doğrudan ilişkili olan ‘devletin’ iç işleyişinde dönüşümlerin gerçekleşmesine neden olmuştur. Yanlış anlamayı önlemek için burada ‘yerel’e ilişkin devletin etkinliklerinde değişimin direkt nedeni farklı ölçeklerin ‘yerel’e ilişkin talepleri olurken, aslında bu taleplerin varlığı ve düzeyi genel olarak sermaye birikiminin yeniden yapılanması ile ilişkili olduğunu işaret etmemiz gerekiyor. Sermaye birikiminin ulaştığı aşamayla bağlantılı olarak gerçekleşen değişimler, aynı zamanda sınıf/aktörlerin ‘yerel’ olanla ilişkisinin farklılaşmasına neden olmuştur. Devletin yerel olan ilişkisinin anlaşılması için bu ‘doğrudan’ ve ‘dolaylı etkilerin’ eş zamanlı anlaşılması gerekiyor. Genel ve dolaylı etkiler erken 1980’lerde devlet üzerinde etkili olmaya başlarken, devletin bu çoğul etkilere bağlı

olarak içsel mimarisindeki değişim, zamanla ‘yerel’ olanla bağlantıların da dönüşme gereksinimini açığa çıkarmıştır. Yerel üzerindeki etkiler bu anlamda daha önce olduğu gibi sadece ‘devlet’ üzerinden değil, farklı ölçeklerde ‘devleti aşarak’ gerçekleşmeye başlamıştır. Yukarıda bahsettiğimiz ‘uluslararası alt sözleşme’ ilişkilerinde, uluslararası sermayelerin ülke içindeki büyük sermaye ve devleti aşarak Konya’da, Kayseri’de ya da Mardin gibi bir yerelin girişimcileri ile bağlantıya girmesi önemli bir örnek teşkil ediyor. Bu tarz bir ilişkinin kurulabilmesi için erken 1980’lerden itibaren gerçekleştirilen *ticari ve finansal liberalizasyonun* önemli etkileri olmuştur. Bu etkiler sonuçta ‘yerel güç odaklarının’ farklı taleplerle süreci etkileyen öznelardan biri olmaya yöneltmiştir. Burada aslında örneklerle detaylandırılması gereken olgu, bu gelişmelerin sonucunda var olan ve ya güç donanımını arttıran aktörlerin yükselttikleri taleplerle devletin ‘yerel’ ‘bölgesel’ olanla ilişkisini değiştirmesidir. Bölgesel sermaye birikiminin temel belirleyicilerinden biri bu sınıfsal taleplerin devlet üzerinden kendini gerçekleştirme olacaktır.

a-)Artan Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge İçi Eşitsizlik

Bölgesel kalkınma kavramı aslında bölgesel eşitsizlik üzerinden inşa edilen bir kavram. Bölgesel kalkınma, planlar ve devletin doğrudan müdahalesi ile var olan bölgesel eşitsizliği azaltmaya yönelik bir amacı içinde taşımıştır. Bu amaç ulusal kalkınma planlarının da önemli belirleyicilerinden biri olmuştur. Türkiye’nin kapitalistleşme sürecine bölgesel eşitsizlikler açısından baktığımızda, süreç içinde eşitsizliğin arttığını görüyoruz. Eşitsizlik bölgeler arasında olduğu gibi bölge içinde de eşitsizliğin arttığını görüyoruz. Günümüzde eşitsizliğin ulaştığı aşamayı açığa çıkarması açısından DPT’nin 2005’in ortalarında yayınladığı çalışma anlamlı; “Türkiye’nin en gelişmiş kenti Kocaeli ile en geri kalmış kenti Ağrı arasındaki gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) farkının 11 kat olduğuna dikkat çeken DPT, Kocaeli’nin bu performansına karşın AB’deki en az gelişmiş bölgelerin bile gerisinde kaldığını belirtti. DPT, Türkiye’nin OECD ortalamasını 2013’e kadar

yakalamasının mümkün olmadığını belirtirken, geliri 1500 doların altındaki kentlerin diğer bölgelere oranla yüzde 35 daha fazla büyümesi durumunda bile ortalamanın altında kalacaklarını kaydetti.

Türkiye’de 1970’lerden itibaren sorunun çözümü için bazı politikalar benimsenmesine karşın başarılı olunamadı. En gelişmiş il olan Kocaeli’nde kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) 6 bin 165 dolarken, bu en geri kalmış il olan Ağrı’da 568 dolar oldu. İki il arasındaki fark 11 kat olarak hesaplanıyor (Radikal, 2005). Veriler bize iller arasında önemli bir farklılaşmanın olduğunu gösteriyor. Ama bu illeri bölgeler içinde ele aldığımızda, hem bölgeler arasında ama hem de iller arasında eşitsizliğin arttığını görüyoruz.

Milli gelirin bölgeler arasındaki adaletsiz dağılımı kadar, bölge içinde % 20’lik hane halkı grupları arasında da, büyük çarpıklık ve eşitsizlik vardır. Doğu Anadolu Bölgesi’nde üst % 20’lik grubun milli gelirden aldığı pay % 43.1 iken altı % 20’lik kesimin aldığı pay % 6.3 ile sınırlıdır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde ise bu rakamlar, sırasıyla, % 46.1 ve % 7.1’dir. Bu değerler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde nüfusun yarısının açlık sınırında yaşamlarını idame ettirmeğe çalıştıklarını göstermektedir (www.chp.org.tr). Çok detaylandırmadan bu verilerin gösterdiği gibi bölgesel eşitsizliğin Türkiye’de ulaştığı boyutlar, sorunun anlaşılmasını daha acil bir hale getirmiştir.⁷

İşaret edilen aciliyet, gerek siyasi otoritelerin gerekse sermaye gruplarının bölgesel kalkınma sorununa yaklaşımda önemli değişimlerin gerçekleşmesinin de temel nedenlerinden biri olmuştur. Bölgesel azgelişmişliğin azaltılmasına ilişkin daha önce işaret edilen devletin doğrudan ve kamusal kaynak aktarmaya dayalı çözüm yerini bölgelerin sahip oldukları kaynakları piyasa koşullarında değerlendirmesi gerekliliğine bırakmıştır. Devletten ise dönüşüm için gerekli yasal-hukuksal dönüşümleri gerçekleştirilmesi talep ediliyor. Sadece bir örnek olması açısından MÜSİAD’ın ‘Bölgesel ve Sektörel Kalkınma Raporu’na (2005) bakmak anlamlı olacak;

‘‘Bütün bu yapılması gereken ödevler, aktif bir kamusal inisiyatifi gerektirmektedir. Bu bağlamda, söz konusu müdahaleyi verimli ve rasyonel kriterlere göre yapmak üzere DPT ve KOSGEB başta olmak üzere, çeşitli devlet kurumları daha aktif olarak devreye sokulmalıdır. Gerçek girişimciliği ve verimli yatırımları desteklemek gerekmektedir. Bu amaçla, bölgelerin yatırım envanterinin çıkarılması büyük önem arz etmektedir. Bu konuda atılması gereken adımların başında, **İl Kalkınma Ajansları**’nın etkin bir şekilde faaliyete geçirilmesi gelmektedir. *Bunlar; yaptırım gücü olan, gerekli müdahale araç ve imkanlarıyla donatılmış, katılımcı ve şeffaf nitelikte olan, yerli ve yerel unsurları ağır basan, gerçek bir kurumsal yapılar olarak hayata geçirilmelidir*’ (www.musiad.org.tr/ detay.asp?id=236)

Kamu ve siyaset düzeyinde değişime ilişkin gerçek sahipleri bölge ya da Türkiye düzeyinde etkili ve farklı gelişmişlik düzeyine ait iş adamlarıdır. Ama bu sınıf temelli talepleri, rasyonelleştiren akademisyenlerin, uzmanların çabalarını göz ardı etmememiz gerekiyor. Sermaye ve uzman kadrolar (devlet içinde ya da üniversitelerde) arasında gerçekleşen örtük ittifak, bölgesel azgelişmişliğin sorunlarının çözülmesi için ‘bölgesel etkinliği’ ve ‘rekabeti’ öne çıkarıyor. İşadamlarının talepleri ile uzman-aydınların talepleri ‘bölgesel sermaye birikiminin’ oluşması noktasında kesişiyor. Uzun bir alıntı: “ekonomik açıdan bakıldığında ulus-devletin altındaki bölgeler, ulus devletle olan ilişkilerini düzenlerken edilgin bir konumdan çıkmakta ve kendi olanaklarını kullanarak kendi seçmelerine bağımlı olarak gelişme stratejileri çizebilen, bu amaçla devlet sınırları ötesi ile ilişki ve dayanışma kurabilen ve zaman zaman da mevcut ulus devlet kısıtlamalarını bu amaçla göz ardı eden birimler olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle ekonomik başarı yerel kaynak ve özellikleri kullanarak dünya sistemi içinde rekabet gücü sağlamak olarak tanımlanmaktadır. Bu başarıya ulaşmak için birimler sahip oldukları olumsuzlukları kullanarak pazarlık güçlerini artırmaları gerekir. Örgütlenmedeki beceri, yerel birimlerin hedefleri ve daha da önemlisi

⁷ Doğu Anadolu’nun sosyo-ekonomik özellikleri için bak: G.Elmas(2004).

bölgelerin öğrenme ve buluş yapma kapasiteleri onların hem dünya sistemi içindeki görelî konumlarını hem de birbirleri ile olan ilişkilerini tanımlayacaktır”(Eraydın,1997,9). Başka bir alıntı: “Yerelin durumunu pazarlık edebilmesi, dünyanın küreselleşmesi ve içine girilen ağ ilişkilerinin sağladığı olanaklar yüzündendir”(Tekeli,1997,13). Bu olanaklara ulaşmanın olumlu sonuçlarından bir diğeri Tekeli’ye göre “ çatışma ahlakına dayanmaktan çok işbirliği ahlakına geçilmesi” ve “Bu işbirliğini öne alan kamu alanında karşılıklı öğrenme süreçleri içinde oydasmalar ortaya çıkmasına” olanak sağlayacaktır (Tekeli,1997,16). A.Eraydın’ın ise aynı yazısında;“Günümüzün *bölge planlaması ekonomik açıdan dünya sistemi ile bütünleşme ve demokratikleşme projesidir*” ifadesine kullanır. Yerelin biçimlenme ve ya biçimlendirme sürecinde akademik çalışmaların da önemli bir dizi işlevi var. Yerelleşme üzerine yapılan çalışmalar, genellikle bu sınıfsal gerçekliği/dili nötr-tekniik bir olgu olarak ele alıp analiz ediyor.⁸

‘Yerellige’ ilişkin bu tarz açıklamalarda “sermayenin tüm bileşenleri, emeği ve o yerde ikamet edenlerin kendilerine ait farklılıkları ‘yerel’ ekonomilerin rekabet yeteneğini açığa çıkaracak şekilde tanımlanması, yereli bir girişimci olarak tanımlanması anlamına gelir. Bu tarz bir tanımlama J.Gough’un haklı olarak işaret ettiği gibi yerel bileşenlerden herhangi birisinin, tanımlanan amaçlardan farklı bir talepte bulunması da imkansızlaştırıyor. Çünkü böyle bir talep, belirlenen ‘yerel dayanışmayı’ tahrir edecektir. “Yerelin” dayanışmacı amaçlar dolayında tanımlanması aynı zamanda “yerele” doğrudan müdahale anlamına gelecektir (Gough,2003). Aslında yerelin doğrudan müdahale edilecek bir ölçeğe dönüştürülmesi var olan müdahalelerin değişmesi anlamına geliyor, fakat liberal yönelimli analizlerin “yerele” atfettikleri anlamda merkezi müdahalenin tamamen ortadan kalktığını söylenmesi mümkün değil. Tam tersine merkezi müdahale, kendi

donanımını ‘yerel güç odakları’ dolayında daha etkin kılmıştır. Bu ifadeyi tersinden okuyacak olursak, yerel güç odakları merkezin sağladığı düzenleme ve donanım ile güç donanımlarını arttırma olanağına kavuşmuşlardır. Webb, D ve C.Collis’in İngiltere kalkınma ajanslarına ilişkin çalışmaları bu anlamda önemli ipuçları bizlere sunuyor. Yazarlara göre İngiltere’de “yeni bölgeselcilik merkezi bir şekilde yönetiliyor. Yazarlar bunun temel nedenini ise en azından İngiltere örneğinde bölgesel kalkınma ajanslarının (BKA) tek başına ne ‘bölgesel kalkınma’ ne de ‘bölgesel özerkliği’ amaçladığını, aslında bölgesel kalkınma ajanslarının *ulusal birikim stratejilerinin bir parçası* olduğunu belirtirler (Webb ve Collis, 2000).

Webb ve Collis’in işaret ettikleri ulusal birikim koşulları bizim açımızdan en azından yukarıda işaret ettiğimiz teorik çerçeveden baktığımızda, birikimin birbiriyle ilişkili farklı dinamiklerin etkileşiminde biçimlendiğini işaret etmemiz gerekiyor. Ulusaldan bölgele ve bölgeselden ulusala, uluslararasıdan bölgele ve bölgeselden uluslararasına yönelik çoğul dinamiklerin varlığında birikim farklı ölçekler arasında bağlantıların artmasına neden olurken, aynı zamanda bölgesel sermaye birikiminin gerekli ve zorunluluğu açığa çıkmıştır. Tüm bu ilişkilerin temelinde “yerel” kaynakların harekete geçirilmesi yatıyor. Kaynakların harekete geçirilmesi derken, ‘yerel’i bir özne olarak algılayamayacağımıza göre, belirli kesimlerin bu işlevleri üstlenmesi gerekiyor. Belirli kesimler kavramını açacak olursak girişimciler, yatırımcılar, firmalar ve dolayısıyla daha anlamlı bir ifade ile sermayenin farklı işlevlerini üstlenen sermayeler bu sürecin temel özneleri olacak. Bu noktada özne olarak sermayelerin varlığı, bölgenin tarihsel süreç içinde sermaye birikiminin sonucu olabileceği gibi, dışsal talepler dolayında “girişimciliğin yaratılması da” söz konusu olabilir. Türkiye gerçeğinde birikimin sonucunda farklı düzeylerde özne konumuna geçen yerel sermayelerden bahsedebiliriz. Bölgesel

* Yerellik ve bölgesel kalkınmayı nötr-tekniik bir olgu olarak ele alan çalışmalar için ilk elden TUBA için yapılan “*Yerleşme Bilimleri/Çalışmaları İçin Öngörüler*” başlıklı kolektif çalışma (İ.Tekeli, A.Türel, A.Eraydın, G.Berkman, T.Şengül ve E.Babalık, 2004), bunun dışında Eraydın (1992/1997/2002), M. Pınarcıoğlu ve O.İşık (2004), S. Kayasü, M.Pınarcıoğlu, S. Dere(2003) çalışmalarını ilk elden örnekler olarak sıralayabiliriz.

az gelişmişliğin önlenmesi için bulunan “piyasa temelli bölgesel kalkınma” aslında “kalkınma” kavramının içerdiği herkesin koşullarını iyileştireceğine ilişkin “ortak iyi” ile uyumsuz. Aynı şekilde “uzlaşma kültürü” ile de uyumsuz. Ortak iyi ifadesi ‘yerel sermaye gruplarının’ güç donanımının artması anlamına gelecek. Uzlaşma, demokrasi kültürü ise piyasanın görünmez elinin sermaye dışı grupları baskı altına alması biçiminde işleyecek. *Bölgesel az gelişmişliği önlemeye yönelik daha önceki devlet merkezli bölgesel kalkınma yerini ‘bölgesel sermaye birikimine’ bırakmıştır.* Son yıllarda karşılaştığımız değişimlerin temel yöneliminin verimlilik ve rekabete dayalı bir dizi düzenekle “bölgesel düzeyde sermaye birikimi sağlamanın” koşullarını yaratmaktır. Bu koşullar uluslararası piyasaya açılan tüm sermayeler için anlamlı ve gerekli iken, aynı zamanda kaynak arayışında olan ulus-devlet için de rasyonel bir dönüşüm anlamına gelecektir.

Bölgesel düzeyde sermaye birikiminin yoğunlaşması, sınıfsal eşitsizliklerin artmasına ve doğal kaynakların hızla piyasa sürecinin temel girdisine dönüşmesine neden olacaktır. Sonuçta sermaye birikiminin ulusal düzeyde gerçekleştiği dönemlerde ağırlıklı bölgeler arasında yaşanan eşitsizlikler, sermaye birikim oluşumuna ilişkin eşitsizlikleri geri kalmış bölgelere taşıyacaktır. Kapitalizmin çelişkili mekanizması bölgeler tarafından içselleştirilecektir. Az gelişmişlikten kurtulmak mı istiyorsunuz, kapitalizmin gereklerini yerine getirin, piyasa için neyin varsa aktif hale getirin. Metalaşmayı hızlandıracak süreç, meta üretimi için gerekli biricik kaynak olan “emek gücünü” üretim-rekabetin temel girdisine dönüşecektir. Tüm yaşam ortamı da üretimin girdileri yada aşırı üretilen metaların çöplüğüne dönüşmesi talep ediliyor.

Daha teknik düzeyde sorunu ‘geri kalmış bölgelere’ ilişkin daha önce kabul gören *adalet ve eşitlik* yönelimli düşüncelerin yerini *verimlilik ve birikime* bırakması olarak tanımlayabiliriz. Değişimi teknik olarak en iyi açıklayacak açıklamanın yine DPT için yapılan bir çalışmaya başvurarak gösterebiliriz; “bölgesel politikalar, *eşitlik* ve *verimlilik* kavramları

arasında bir tercih yapma durumuyla karşı karşıyadır. Bu tercih, *ya ülke seviyesinde bir ekonomik büyüme ve verimlilik artışı ya da ülke içerisindeki bölgelerin farklılıklarını giderip eşitlik yaratma* yönünde olacaktır. [Ç]alışmalar göstermiştir ki, transfer niteliğinde gerçekleşecek bir bölgesel politikanın uygulanmasıyla bir ülkede aynı anda hem genel ekonomik büyümenin sağlanması, hem de bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi mümkün olamamaktadır... Bu gereklilik çerçevesinde, Türkiye’de planlı gelişme politikalarının, bölgesel farklılıkların giderilmesi kadar verimli kaynak kullanımını da desteklemesinin uygun olduğu düşünülmüştür.”(Aydemir, 2002, 45)

Bölgesel kalkınmadan bölgesel sermaye birikimi sağlamaya yönelik son yıllara ilişkin eğilimlere baktığımızda ‘yerel güçlerin’ kimler olduğu ve taleplerinin hangi yönde olduğunu görmemiz olası. Aslında her iki değışkene ilişkin günlük gazetelere açıp baktığımızda bile, bir dizi haber yakalayabiliriz. Ama bölgesel güçlerin oluşturduğu ve sayıları her geçen gün artan kalkınma organizasyonları, örgütleri/ vakıflarına baktığımızda temel amaç ve amacı tanımlayanları tanımlamamız kolay olacak. Örnek olarak 2000 Yılında kurulan BAGEV’in(Batı Akdeniz Ekonomisini Geliştirme Vakfı) amacı Antalya – Burdur – Isparta illeri ve ilçelerinde ekonomik, sosyal, kültürel, çevresel ve bilimsel gelişme ve kalkınmayı sağlamak, bölgenin stratejik gelişim planını hazırlamak amacıyla kurulmuş. Kurucular yada bizim yerel güç odakları olarak tanımladığımız kesimler ise Antalya Deniz Ticaret Odası, Antalya Sanayici ve İşadamları Derneği, Antalya Ticaret Borsası, Antalya Ticaret ve Sanayi Odası, Burdur Ticaret Borsası, Burdur Ticaret ve Sanayi Odası, Dinar Ticaret ve Sanayi Odası, Isparta Ticaret Borsası, Isparta Ticaret ve Sanayi Odası, Manavgat Ticaret ve Sanayi Odası, Alanya Ticaret ve Sanayi Odası, Akdeniz Belediyeler Birliği, Akdeniz Üniversitesi Rektörlüğü, , Antalya Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü ve Yalvaç Ticaret ve Sanayi Odası olarak sıralanmış. Vakıf kuruluş amacını gerçekleştirmek üzere Türkiye Odalar ve Borsalar Birliğinin maddi desteğiyle, Akdeniz ve Süleyman Demirel Üniversitesi’nin öğretim üyelerinden oluşan

20 kişilik bir çalışma grubuna, "Batı Akdeniz Bölgesel Gelişim Projesi"ni hazırlatmıştır. 2003 yılı başında tamamlanan "Batı Akdeniz Bölgesel Gelişim Raporu"nın temel amaçları şu şekilde sıralanmış:

- 1) Bölgenin ekonomik yapısının güçlendirilmesi, istihdam ve gelir düzeyinin yükseltilmesi ve bölgede sermaye birikiminin hızlandırılması.
- 2) Bölgede ekonomik bütünleşmenin geliştirilmesi ve bölge içindeki farklılıkların asgari düzeye indirilmesi,
- 3) Sektörel faaliyetlerin çeşitlendirilmesi ve sektörel bazda dengeli bir ekonomik gelişmenin sağlanması,
- 4) Bölgede mevcut doğal kaynakların ve çevresel yapının korunması ve geliştirilmesi."

Gerek kurucular gerekse amaçlar açısından baktığımızda yerel bölgesel kalkınma inisiyatiflerinin temel yönelimi sermaye birikimini hızlandırmak olduğunu görüyoruz. Kurucular ve amaçları açısından diğer Bölgesel Kalkınma inisiyatiflerinin (Samsun Bölgesel Ekonomik Kalkınma Anonim Şirketi-Sabek A.Ş./ Mersin Ticaret ve Sanayi Odası'nın bünyesinde faaliyete geçirilen Mersin Kalkınma Ajansı, Ege Ekonomiyi Geliştirme Vakfı-Egev) aynı amaç ve kuruculara sahip olduğunu söyleyebiliriz. Tüm bu yerel inisiyatiflerin sevdikleri ve kullandıkları 'hedefleri belirleme analizlerinde (SWOT) emek-gücüne ilişkin tanımlamalar belirleyici yönde. Bu konuda EGEV'in hazırladığı toplantıya sunuş yapan S.Akgüngör ve N.Kumral'ın SWOT analizlerinde emek piyasası en önemli avantaj olarak tanımlanıyor. Avantaj emek gücünün bol ve ucuz olması olarak niteleniyor. Emek piyasasının zayıf yönünü ise bölgede ücretlerin düşük olması nedeni ile emeğin Marmara bölgesine göç etmesi olarak gösteriliyor. Emek gücünün diğer bir zayıf yanı ise üniversite-sanayi işbirliğinin yeteri düzeyde gelişmemesi ve emek-gücünün nitelik kazanmasına yönelik mesleki beceriyi arttıracak programların eksik olduğu ifade ediliyor(Akgüngör ve Kumral,2005)

Piyasa yönelimli bölgesel sermaye birikimine yönelmenin en önemli belirleyenlerinden bir diğeri

ise 'bölgesel asgari ücret' (BAÜ) isteme yönündeki gelişmeler olmuştur. Bölgesel düzeyde sermaye birikiminin oluşumu için tarihsel olarak yaratılan eşitsizlikler kullanılmak isteniyor. Yerelin girişimciliği ve dayanışmasını sağlamak böyle bir şey olsa gerek. BAÜ'e ilişkin gelişmeler ve mantık şöyle dile getiriliyor; "Bölgesel asgari ücret uygulaması, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine göre belirlenecek bölgelerde birbirinden farklı asgari ücret uygulamasını içeriyor. ASO'nun desteklediği ve yakında da hükümetin gündemine gelmesi beklenen uygulamada, geçinme düzeyinin daha düşük olduğu illerde düşük asgari ücret, yüksek olduğu illerde de daha fazla asgari ücret ödenmesi öngörülüyor." BAÜ düşüncesinin mimarlarından Ankara Sanayi Odası (ASO) Başkanı Zafer Çağlayan ile beraberindeki heyet, Başesgioğlu'nu makamında ziyaretlerinde düşüncelerini dile getiriyorlar. Çağlayan ülkeyi gelişmişlik açısından üç gruba ayırdıktan sonra: "Birinci bölgede yer alacak en yoksul 19 ilde asgari ücretin yeni işe girecekler için brüt 250 YTL; birinci bölgedeki illerin önünde gelen 30 ilin dahil edileceği ikinci bölgede ise asgari ücretin brüt 350 YTL olarak belirlenmesini önerir. Çağlayan, bunun yapılması durumunda yatırımların artacağını ileri sürdü. Böylece birinci bölgede 250 YTL ücretle iş bulan insan, diğer yerlerden daha rahat geçinir. Türkiye'de geri kalmış yerlerden gelişmiş yerlere göçü önler. En önemli gördüğümüz şey de şu: İşsiz olan insan her şeyi yapar. Özellikle Doğu ve Güneydoğu'daki iş bulamayan insanları, kahve sayısının Ankara'daki kahve sayısından fazla olduğu illerdeki insanları, muhtemel birer terörist olarak, eğer istihdam sağlayamazsak görebiliriz" diye konuşmasını sürdürür (www.ato.org.tr). Bir köşe yazarı ise İlhan Tekeli hocamızın işaret ettiği 'çatışma ahlakına dayanmaktan çok işbirliği ahlakına geçişi' kendince dile getirir: "Aşında "yılmaz bir liberal" olarak ben **asgari ücret kavramının fümüne karşıyım.** Üstelik işçinin emeğinin sömürüldüğü o eski kapitalist günlerin çoktan geçtiğini; kapitalizmin kendine, emeği istismar etmek ve sömürmekten çok daha "akıllı" (!) yollar bulduğunu düşünüyorum. Ama gelin görün ki Türkiye hala, "asgari ücret kalksın" söyleminin edilebileceği konuma gelmedi.

O nedenle şimdilik yöresel / bölgesel asgari ücreti uygulamaya koyalım yeter. Göreceksiniz İstanbul'da yaşamak için son derece yetersiz olan 200 YTL, Kars'da, Ardağan'da, Şırnak'da, Artvin'de, Batman'da ... nasıl insanların can atarak çalışmak isteyecekleri bir ücret / maaş olacaktır.”(Ertuğ,2005). Bu açıklamalar hemen yerel güç odaklarınca kabul ve destek görecektir: “Adana Sanayi Odası (ASO) Başkanı Ümit Özgümüş, “Bölgesel asgari ücret” uygulaması önerisinin olumlu olduğunu ancak, bunun istismar edilmemesi gerektiğini söyledi. Özgümüş, AA muhabirine “Bölgesel asgari ücret” önerisi ile ilgili yaptığı açıklamada, asgari ücretin şu anda “yaşanabilecek yaşam sunma seviyesi”nin altında olduğunu belirtti. Maraşlı tekstilciler, Diyarbakır'lı iş adamlarından bu yönde taleplere IMF Türkiye Temsilcisi Bredekamp “ASO'nun bu öneriyi gündeme getirdiğinden beri konuyu dikkatle izlediğini ve ASO ile mutabık olduklarını bildirir.” İşçinin emeğinin sömürüldüğü o eski kapitalist günlerin çoktan geçtiği ise sermaye grupları (yerel-ulusal-ve uluslararası düzeyde) acaba neden bölgesel asgari ücret talep ediyorlar?

Bölgesel azgelişmişliğin aşılmasına ilişkin geliştirilen/ geliştirilmek istenen bölgesel sermaye birikimine dayalı mekanizma J.Gough'un işaret ettiği gibi basit güncel teknik –ekonomik yeniden yapılanmanın bir sonucu olarak anlaşılacak gibi, aynı şekilde güncel politik-kültürel düzeneklerin basit sonucu olarak da anlaşılabilir (Gough,2003). Bölgesel sermaye birikimi, genel olarak sermaye birikimi ve ona içkin olan sınıfsal ilişkilerin çoğul dünyasınca ancak anlaşılabilir. Bölgesel sermaye birikimi bir yandan bölgesel ölçekte birikimin belirli bir aşamada olduğunu ve birikimin devamlılığı için diğer ölçeklerle ilişkiye girmesinin gerekliliğini işaret ederken, aynı şekilde ulusal ve uluslararası ölçekte hareket eden sermayeler için ise farklı nedenlerle 'bölge' ölçüğünde kendilerini yenileme, yeniden üretmeye yönelmeleri ile ilişkilidir. Farklı ölçeklerde hareket yeteneği olan sınıfların değişen taleplerinin keştiği önemli alanlardan biri “devlet”tir. Dönüşüme ilişkin

düzenekler bir dizi çelişki ve gerilime rağmen yine de devlet tarafından gerçekleştirilecektir.

b-)Devlet:Bölgesel Kalkınmadan Bölgesel Birikimi Sağlayacak Örgütlenmeye:Bölgesel Kalkınma Ajansları

Türkiye’de bölgesel kalkınmaya ilişkin düzeneğin değişmesi ve bölgesel sermaye birikimine dayalı modele geçişte devlet bir dizi işlev üstlenmiştir. Bu yöndeki en önemli gelişme; daha önce genellikle bölgesel kalkınma ve bölgesel planlama kavramlarının işaret ettiği verili mekansal eşitsizlikleri azaltmaya ilişkin kaygıların yerini bölgesel ya da yerel olanın sahip olduğu donanımları harekete geçirmesi yönünde olmuştur. Kapitalizmin ya da modernleşmeci mantık dolayında bölgesel azgelişmişliğin yapısal sonucu olan mekansal eşitsiz işbölümüne karşı geliştirilen “bölgesel planlama”, aslında yapısal olan mekansal eşitsizlikleri ortadan kaldırmazsa bile azaltacak öznel bir müdahaleyi işaret ediyordu. Bu müdahalenin bir de maliyeti vardı hiç kuşkusuz. Toplumsal kaynakların bir kısmının kapitalizme içkin olan mekansal eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için kullanılması, müdahalenin temel maliyetini oluşturuyordu. Türkiye’de “bölgesel azgelişmişliği” önleme yönündeki devletin etkinliğini genel olarak başarısız olduğu işaret edilse bile⁹, kamu kesiminin geri kalmış bölgelere yönelik yatırımları özel bir öneme sahip olmuştur. Sadece bir örnek “1973 Yılında Türkiye’de yaratılan toplam imalat katma değerinin yüzde 48’i kamu kuruluşları % 52’si özel kesim tarafından sağlanırken, Doğu Anadolu Bölgesi’nde kamu kesiminin payı yüzde 97, özel kesimin ise yalnızca % 3’tür.” (Varlıer, 1977,10).

Devletin planlama ve diğer teşviklerle bölgesel eşitsizliği ortadan kaldıracak “kalkınma yönelimli” müdahaleleri zaman içinde farklılaşmıştır. Farklılaşmayı olgusal olarak ilk elden göstereceğimiz değişken hiç kuşkusuz kamu yatırımlarında gözlemlenen genel azalma olmuştur. Sermaye birikiminin uluslar arası piyasa ile eklemlendiği bir

⁹ İ.Tekeli bir konuşmasında 40 yıllık bir deneyiminden hareketle “bu konuda çok da başarılı olunamadığını” işaret eder. Tekeli'den aktaran Pınarcıoğlu ve İşık (2004,10).

dönemde bireysel sermayeler rekabet için var olan tüm olanakları kullanması, verili eşitsizlikleri daha bir aşağıya çekecek süreci başlatırken, kamusal alanın bölgeler arası eşitsizliği azaltacak ve bölge için önemli olan yatırım harcamalarında gözlemlenen düşüş, gelişme sürecin eşitsiz doğasını daha bir arttırmıştır.

Kamu harcamalarındaki düşüş, kamu yatırımlarının değişen içsel bileşenlerine bağlı olarak bölgesel eşitsizliğin temel belirleyeni olan eğitim, sağlık ve benzeri temel ihtiyaçlardaki eşitsizliklerin daha da artmasına neden olmuştur. Kamu yatırımlarının tek bir mantığı kalmıştır;

“Özel sektörün etkin faaliyet gösterebileceği ortamın sağlanması”. (DPT,2003).

Aslında kamusal yatırım ve kamusal alanın yeniden tanımlanma süreci, tüm kamusal alan ve ilişkilerin ve dahası idari yapılanmaya ilişkin genel çerçevelerin de değişmesine neden olacaktır. Ama önemle işaret etmemiz gereken bir şey varsa o da, değişimin doğrudan devletin önemli organları (örnek olarak DPT) tarafından formüle edilmesidir. Merkezi siyasal iktidar ve kamu organlarında ama özellikle DPT'nin çalışmalarında konumuz açısından özel öneme sahip olan bir değişiklik ise 'bölge kavramının artık farklılaştığının' işaret edilmesi olmuştur. Bölgesel sorunsal analiz etme ve çözüm üretme de bir anda öne çıkan Bölgesel Kalkınma Ajansları'da ancak bölgesel sermaye birikimi için gerekli düzeneğin devlet tarafından oluşturulması ile bağlantısı kurulduğunda ancak anlaşılabilir. Yerel-ulusal ve uluslar arası aktörlerin 'yerel' olana ilişkin taleplerinin kamusal alanda en çok ilgi gördüğü birimin Devlet Planlama Teşkilatı olduğunu söylemek haksızlık olmaz. DPT yayımlarında değişimin yönü ve nedenleri açıkça işaret ediliyor;

“Dünyadaki uygulamalar göstermiştir ki bölgesel gelişmişlik farklarının giderilerek bölgelerarası eşitliği sağlayabilmenin tek amaç olduğu planlama yaklaşımlarında gelişmemiş bölgelere devlet eliyle yapılan yatırımlar ve yardımlar, o bölgelerde verimli kullanılmadığı sürece geri kazanılamamakta ve

bölgenin rekabet edebilirlik gücüne olumlu katkı sağlayamamaktadır. Daha da önemlisi, verimsiz olan bölgelere yönlendirilerek geri kazanımı zorlaştırılan bu kaynakların, ülkenin bir başka yerinde verimli olarak değerlendirilip ülke ekonomisine kazandırılması ve ülke düzeyinde gerçekleşecek bir büyümenin sağlanması da engellenmiş olmaktadır. Planlama yaklaşımlarında genelde gözlemlenen bu eksiklik, aslında bölgesel eşitliğin bölgesel verimlilik ön şartını da beraberinde getirdiğidir. Bölgelerin belirlenen gelişmişlik seviyelerine ulaşabilmeleri için, kaynak arzının yeterli olmasının yanında, bölgenin sahip olduğu kaynakları verimli bir biçimde değerlendirerek gelişmişlik hedeflerine dönüştürebilmesi gereklidir. Bu, bölgelerin rekabet edebilme becerisinin ve sürdürülebilir bir bölgesel gelişmenin önemli bir şartıdır.”(Aydemir, 2002).

DPT'nin bölgesel sermaye birikimi ve BKA'na ilişkin düzenlemelerinde yukarıda işaret ettiğimiz 'aydın-uzmanların' geliştirdiği teorik çerçevelerden çokça etkilendiklerini belirtmemiz gerekiyor; “Son onlu yıllarda yaşanan küreselleşme ve bölgeselleşme (bölgesel birliklerin oluşumu), *post-fordist üretime geçiş, post modernizm, bilginin yükselen değeri*, vb. ekonomik, sosyal, teknolojik ve politik değişimler geleneksel bölge kavramını da tartışılır kılmıştır. Geleneksel anlayışta bölge, yan yana gelmiş yerel birimlerin mekansal bütünlüğü ile oluşan, ulus devlet dışına kapalı, ulus devletin denetiminde, sınırları çizilmiş bir birimdir. Küresel anlayışta ise bölge, ilişki ağı ile belirlenen, *mekansal süreklilik koşulu olmayan yerellerin oluşturduğu, uluslararası ilişkilere doğrudan açılan, sınırları değişken bir birimdir*. İlişkiler ağının niteliği ve ilişkilerin yoğunluğu yerelin, dolayısıyla bölgenin gelişmişliğini belirler” (DPT,2000,7, italikler bana ait).

Yeni bölgesel kalkınma anlayışında mekan-bölge kavramları bir yandan bölgenin sahip olduğu kendine özgü olanakları ve bu olanakları açığa çıkaracak bilgi donanımını işaret etmekle birlikte, bölge kendi içinde homojen bir bütün olarak tanımlanmakta. Sosyal-sınıfsal farklılıklar dikkate alınmamakta. Aynı çalışmada bu fetişistik mekan-yerel ifadesini daha

açık görebiliriz: “Günümüzde yerelin, küresel düzeyde üstlendiği ekonomik ve siyasi rol, onu bir gelişme aktörü konumuna getirmiştir. Ancak bu, geleneksel bölgenin/bölgesel organizasyonun önemini yitirdiği anlamına gelmemektedir. Tersine, bölgesel organizasyonun, “vizyon oluşturarak”, bölge içinde, yönetsel eşgüdümü sağlamada, bölge dışında, bölgelerarası (ulus içi ve uluslararası) rekabette söz sahibi olmada üstleneceği yönlendirici rol önem kazanmıştır” (DPT,2000,8). *Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu Hakkındaki Kanun Tasarısı*’nın genel gerekçesinde; “şimdiye kadar yapılan kalkınma planlarının bölgelerarası gelişmişlik düzeyi farklarının azaltılmasında etkisiz kaldığı, kapsamlı bir uygulama şansı bulamadığı ve hedeflenen gelişme düzeyini yakalayamadığı ve sağlanan olumlu gelişmelere rağmen Türkiye’de bölgelerarası gelişmişlik farkının çok yüksek olduğu” açıklanmıştır. Gerekçede ayrıca küresel rekabet sürecinde bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesi, yerel girişimcilğe yani, yerel kaynakların harekete geçirilmesi, yerel potansiyellere bağlı olarak sektörel uzmanlaşma sağlanması ve rekabet gücünün artırılmasına bağlanmaktadır. Bu nedenle de planların sürdürülebilir olması için kurumsal yapının katılımcı olması ve yerel aktörlerin çabalarını ve potansiyellerini içermelidir denilmektedir”(Özen,2005).

Türkiye gerçeğinden hareketle TUBA için yapılan yukarıda işaret ettiğimiz raporda oldukça açık bir tespitte bulunuluyor: “Görünen o ki, Türkiye gibi merkezîyetçi yapıları olan ülkelerde yerel bilimlerin merkeze bağımlılıkları *yarışmacı potansiyeller oluşturma* yetilerinin önünü de önemli ölçüde tıkmıştır.” Aynı rapor devamla “yerel birimlerin güçlendirilmesinde iki boyut öne çıkarılmaktadır; yerelin bir ekonomik güç olarak ön plana çıkartılması ve yerel yarışmacılığın örgütlenmesi ve yerelin siyasal bir güç olarak katılımcı bir yapı olarak tanımlanması”(Tekeli, Türel, Eraydın, Berkman, Şengül ve Babalık, 2004,88).

Yerel avantajların öne çıkması, yarışmacı potansiyeller ifadesi bölgesel kalkınma kavramında gerçekten de önemli bir dizi değişim ya da değişim talebinin varlığını açığa çıkarıyor. Değişimin temel

belirleyeni hiç kuşkusuz bölgesel yarışabilirlik ya da rekabet olarak tanımlanabilir. DPT için hazırlanan bir çalışmada ulusal elitin temel yönelimini daha açık görebiliriz; “Küresel rekabet süreci, karşılaştırmalı üstünlükler temelinde, yerel uzmanlaşma sürecini hızlandırmaktadır. Yerel girişimcilik, yerel kaynakların harekete geçirilmesi, bilgi ve beceri birikimi ve diğer yerel potansiyellere de bağımlı olarak, belirli sektörlerde uzmanlaşabilen yöreler, dünya ekonomisi içerisinde karşılaştırmalı üstünlük elde edebilmektedir. Çağımızın alt sektörler ve alt bölgeler itibarıyla ulusal rekabetçi üstünlükler geliştirme çağı olma yolundadır”(Aydemir,2002,1). Bu çerçeveden hareket edince ilk elden bölgenin sahip olduğu kaynakların açığa çıkarılması önem kazanıyor, ve daha sonra da bu kaynakların *optimum ve verimli* kullanımının sağlanması gerekiyor. Süreç bu belirlemelere uygun pratiklerin varlığına neden olacaktır. Nedir bu belirlemeler ilk olarak yerel kaynakların mobilize edilmesi için,

- ilk olarak yerel kaynakların bilgisine ulaşılmalı,
- ikinci olarak yerel kaynakları harekete geçirecek yerel aktörleri tanımlanmalı
- üçüncü olarak yerel aktörleri de içeren idari-yasal yapılar oluşturulmalı,
- son olarak meşruluk ve finansal kaynaklar tanımlanması gerekiyor.

Bölgesel ölçek ve kalkınmaya ilişkin yerel kaynakların bilgisinin önemli kılınması, var olan idari bölge tanımlamalarının değişmesine neden olmuştur. Bu tarz bir değişim aslında bir yandan AB’nin talepleri ile uygunluk gösterirken diğer yandan değişim için gerekli finansal kaynak ve dahası meşruluğun AB bölgesel gelişme politikalarından alınmasına yol açıyordu. Yani bir taşla birden fazla çok kuş vuruluyordu. Gerek yerel kaynakların-olanakların belirlenmesi gerekse AB’nin bölgesel kalkınmaya ayırdığı kaynaklardan yararlanmak için istatistiki bölge birimleri denen yeni bir tanımlama yapılmıştır. Tanımlamanın yapılmasının nedeni ve özellikle kaynağa ulaşma çabası BKA yasa taslağında açık bir şekilde dile getiriliyor:

Diğer taraftan, AB'ye üyelik ve uyum sürecinde, ülkemizin satın alma gücü paritesine göre kişi başına ortalama gelir düzeyinin, son genişleme öncesinde AB ortalamasının yaklaşık üçte biri düzeyinde olduğu sıkça ifade edilmektedir. Aynı kapsamda özellikle ülke içi gelir ve gelişmişlik farklarının azaltılmasının önemi vurgulanarak, bu alanda katılım öncesi mali yardımı da etkileyen şekilde AB'nin bölgesel gelişme politikası ve uygulamalarına paralel yeni bir yaklaşım, yöntem ve kurumsal örgütlenme modeline dikkat çekilmektedir. Bölgesel gelişme alanında AB'ye uyum sürecinin bir gereği olarak, yerleşme merkezlerinin kademelenmesini, iller arasındaki fonksiyonel ilişkileri, coğrafi koşulları, istatistik toplama ve plan yapma amacına uygunluğu da dikkate alarak, AB istatistiki sınıflandırmasına (NUTS) paralel bir şekilde, üç düzey halinde İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) yapılmıştır. AB yetkilileri tarafından da onaylandıktan sonra, 28 Ağustos 2002 tarih ve 2002/4720 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan bu sınıflandırmanın, yine aynı Karar kapsamında bölgesel politikaların çerçevesinin belirlenmesinde esas alınması kararlaştırılmıştır¹⁹

İstatistiki Bölge Birimlerinin Kurulmasına ilişkin karar aslında bölgesel kalkınmaya ilişkin oldukça önemli bir değişimi içeriyor, kararın ilk maddesinde "Bölgesel istatistiklerin toplanması, geliştirilmesi, bölgelerin sosyo-ekonomik analizlerin yapılması, bölgesel politikaların çerçevesinin belirlenmesi ve Avrupa Birliği Bölgesel İstatistik Sistemine uygun karşılaştırılabilir istatistiki veri tabanı oluşturulması amacı" belirtiliyor. İlk madde aslında girişte işaret ettiğimiz çoğul dünyaya ilişkin önemli ipuçları veriyor. Bölgelerin istatistiki veriler dolayında ayrışmasında kısa bir süre sonra sınıflandırmaya göre bölgelerin sektörel bileşenleri, sektörel özelliklerini veren çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. DPT uzmanlarının (Lütfi Elvan, Nevin Sorguç, Leyla Bilen Kazancık ve Ahmet Öztürk) gerçekleştirdiği bu çalışma daha

sonra TUSİAD'ın İstanbul'da düzenlediği bir toplantı ile ve TUSİAD'ın yayın organı olarak çıkmıştır(TUSİAD,2005). DPT ile sermayenin en güçlü ve en etkili örgütü arasındaki bu ittifak aslında TUSİAD'ın uzun yıllar pek fazla önemsemediği Anadolu sermayesi-sanayisi ve kaynaklarına yönelmenin önemli bir belirtisi olacaktır. Ama sermaye ile devlet arasında bölgesel kalkınmaya ilişkin esas köprü, hiç kuşkusuz Bölgesel Kalkınma Ajansı olacaktır. Kapitalizmin ulaştığı aşamaya ilişkin ama Türkiye özelliğinde biçimlenecek olan BK Ajansları, aslında Türkiye'de uzun süredir başlayan değişimin artık yukarıdan aşağıya-bölgeleri içerecek bir noktaya ulaşmasını işaret etmesi açısından önemli. Ama diğer yandan devlet-merkezli, ve genellikle de milliyetçi-ırkçı biçimler alan ulusal ideoloji ve bu hissiyatın tarihsel biçimlenmiş hali olan merkezi idari yapının önemli bir dizi değişim geçireceğinin ipuçlarını veren bir sürecin başlangıcındayız. Bu başlangıç anti-kapitalistler için eleştirilmesi ve karşı çıkılması gereken oldukça olumsuz sonuçları içeriyor, ama ulusalçı-kalkınmacı motiflerden hareket eden çalışmaların karşı çıkıştaki temel eğilimin oldukça farklı saiklere dayandığını belirtmemiz gerekir. Haksızlık etmemek için bu oldukça farklı saikler içinde kapitalizmin yapısal özellikleri de işaret ediliyor.¹⁹ Bölgesel Kalkınma Ajansı aslında sadece bölgesel bir olgu, ya da idari yapı da bir dönüşüm olarak ele alınamaz. BKA'na ilişkin yasal düzenekler ve dahası bu düzeneklerin oluşturulmasındaki aktörlere baktığımızda Türkiye'de kapitalizmin yapısal-sınıfsal özellikleri hakkında önemli bilgilere ulaşıyoruz. Bölgesel kalkınma ajansları üzerinde ısrarlı ve ciddiyetle durulmalı, çünkü bu tarz analizler bize farklı donanım ve olanaklara/olanaksızlara sahip olan sınıflar arası çelişkili ittifak ve uzlaşmaları gösterir. Burada sermayeler arasında 'ortak çıkar' bölgesel sermaye birikim koşullarını hazırlamak iken, hiç kuşkusuz sermayeler arasında bunun nasıl

¹⁹ www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss920m.htm

¹⁹ B.G.Ayman'ın *Bölge Kalkınma Ajansları* kitabına yazdığı kısa sunuş yazısında, sürecin kapitalist içeriğine ilişkin oldukça açık ve anlamlı ipuçlarını arka arkaya sıralıyor. "kalkınma ajanslarının 'sermayeciliği' ve bunun da "bölgelerdeki iktisadi-idari toplumsal sınıflardan birine, bir azınlığa devrederek anti-demokratik süreçleri" derinleştireceği tespitini yapar.(Ayman, 2005,3-9). Fakat Birgül Ayman Güler'e katılmadığımız önemli nokta bu gelişmeleri sadece dışsal değişkenlere AB'ne bağlamasıdır. Hiç kuşkusuz AB önemli bir etken, ama tek etken değil.

gerçekleştirileceği çatışmalı bir alanı işaret ediyor. Ülke içi Pazar üzerinden varlığını sürdüren yerel sermayelerle , uluslar arası pazarlar üzerinden varlığını sürdüren yerel sermayeler arasında çatışmalar olduğu gibi, Türkiye düzeyinde örgütlü olan sermayeler arasında da (TUSİAD-MUSİAD-TOBB vs) çatışma devam ediyor. Talepler devam ediyor. Örnek olarak yerel sermaye yönelimli ya da uluslar arası bağlantıları kurma telaşı içindeki sermayeler 'asgari ücret' konusunda çok istekli olurken, TUSİAD bu konuda çekincelerini ifade edecektir. Tüm bu farklılıklar yine kendisini farklı ideolojik-kültürel biçimler de açığa çıkaracaktır. Sermaye için daha milliyetçi unsurlar ile uluslar arası piyasada yer almanın gerekliliği üzerine örülmüş milliyetçi uluslararasılık diyebileceğimiz yeni anlam haritaları oluşmaya başladı. Ama sonuçta temel kaygılardan biri yerel kaynaklar üzerinde kontrolü arttırmak oluyor. Bölgesel kalkınma ve dolayısıyla sınıfsal farklılıkları ile ajansların oluşumu, sınıfsal bir değişimi işaret eder. Değişimde farklı olan ise bölgesel düzeyde örgütlenen sermaye kesimlerinin de artık kendilerini birer özne olarak ifade edebilmeleridir. Son yıllarda siyasal iktidarların temel amacı, kamusal alanın sermaye adına yeniden düzenlemesi olduğunu işaret ettikten sonra BKA'larına ilişkin yasa taslağında BKA'larının gerekliliğine ilişkin şu ifadeler oldukça açık ipuçları vermektedir:

"Bölgesel gelişme ve bölge planlama alanında, dünyadaki anlayış ve uygulamalar son 20 yılda çok büyük bir değişim göstermiştir. Her şeyden önce bölgesel gelişmenin ülke içi ve dışı çok yönlü bir etkileşim sürecini gerektirdiği anlaşılmış ve merkezden yönlendirilen, sadece içe dönük yerel, kırsal, kentsel veya bölgesel gelişme modellerinin

başarılı olamadığı görülmüştür. Aynı şekilde yerel aktörlerin hem planlama, hem de uygulama safhalarında sürekli aktif olması, sahiplenme göstermesi, araştırma ve proje üretme kapasitesi geliştirilmesi ve bunu kurumsallaştırması başarılı bölgesel/yerel kalkınma modellerinin en önemli özelliği haline gelmiştir. Küresel rekabet süreci, karşılaştırmalı üstünlükler temelinde, yerel ve bölgesel uzmanlaşma sürecini de hızlandırmaktadır. Yerel girişimcilik, yerel kaynakların harekete geçirilmesi, bilgi ve beceri birikimi ve diğer yerel potansiyellere de bağımlı olarak, belirli sektörlerde uzmanlaşabilen yöreler, dünya ekonomisi içerisinde karşılaştırmalı üstünlük elde edebilmekte ve bu sayede ülke ortalamasından daha fazla büyüme ve gelişme şansı bulurken, ülkenin genel büyümesine, refah ve istikrarına da daha fazla katkı sağlayabilmektedir. Bölge ekonomilerinin, yeni ulusal ve yerel rekabet koşullarına ayak uydurma yeteneğini geliştirmek ve bunun için gerekli her türlü altyapıyı hazırlayabilmek için ise, çabuk karar alıp uygulayabilen, esnek ve dinamik yeni kurumsal yapılara ihtiyaç bulunmaktadır."(www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss920m.htm, italikler bana ait).

Merkezi siyasal iktidar yerel girişimcilik ve yerel kaynaklar üzerinden küresel olanla ilişki kurarken, diğer yandan ulusal birikim sorunundan hareketle böyle bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğu işaret ediliyor."¹¹ Ashında taslakta kullanılan kavramlar, belirlemeler, kapitalizmin güncel zorunlulukları, farklılaşan ölçek-sınıfsal konumları ve bu konumların yönelimini açığa çıkarır niteliktedir. Ama dil, ekonomik-sınıfsal ve dahası bir firma stratejisi içinde değerlendirilecek renk ve özellik taşıyor.

¹¹ BKA'nın uygulamaya yönelik en çok referans alan İngiltere örneğinde de aynı ibareleri görüyoruz. 1997 Yılında seçimi kazanıp iktidara gelen İşçi Partisi *bölgesel yönetim* ve *otonomi kavramını dile getirmeye başlar*. Kalkınma ve planlama artık genellikle bölgeyi içerecek şekilde ve bölge üzerinden tanımlanıyor. BKA 1 Nisan 1999'da uygulamaya konuyor. BKA'nın amaçları Gelişme İçin Ortaklık başlıklı White Paper'da dile getiriliyor.

- Ekonomik ve sosyal gelişme
- İş dünyası ve yatırımlara destek verilmesi,
- rekabet,
- emek gücünün nitelikli kılınması,
- istihdamın geliştirilmesi,"
- kendi kendine yeterli kalkınma temel amaçlar olarak sıralanmış (C.Shearlock., P. James ve J. Phillips, 2000). Farklı deneyimler için bak: A. Demirci-Güneşer(2005).

Burada bazı alıntılar yapmak anlamlı olacak:

"-Yerel-bölgesel potansiyeli, dinamikleri ve özgünlükleri ortaya çıkararak bunları en iyi şekilde değerlendirip planlayabilecek,

-Potansiyeli ve dinamikleri rekabetçi, katılımcı, esnek, aksiyona dayalı bir yaklaşımla harekete geçirebilecek ve ulusal, uluslararası pazarlarda ekonomik, sosyal, kültürel birer değer haline dönüştürebilecek,

-Bütün kurum, kuruluş ve şahıslara sağladığı idari, mali, teknik desteklerle başta girişimciler olmak üzere bütün kesimlerde bir kalkınma bilinci ve ivmesi oluşturabilecek,

-Yenilikçi, rekabete dayalı kaynak tahsisi mekanizması, etkin izleme ve değerlendirme işlevleri ile kalkınma planları, bölgesel gelişme planları ve programların uygulama kapasitesini geliştirecek,

-Kamu-özel sektör ortaklığı anlayışına uygun bir yapıda, özel hukuk hükümlerine tabi, istihdam ve harcama usullerinde, kamu kurum ve kuruluşlarının tabi olduğu bütçe, harcama, ihale, işe alma, işten çıkarma, personel ücret ödemesi ve muhasebe yöntemlerinden bağımsız olarak esnek hareket edebilen bir yapı öneriliyor"(www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss920m.htm , italikler bana ait).

Bu ifadeler soruna kamu hukuku ya da idare hukuku açısından yaklaşanları haklı çıkartacak düzeyde önemli dönüşümlerin varlığını açığa çıkartıyor. Diğer yandan olası bu dönüşümlerin yapısal ve sınıfsal belirlemelerini işaret etmeden idari dönüşümün öznelere ve olası sonuçlarını anlamamız olası değil. Yine BKA'na ilişkin bu düzenlemeler şehir ve bölge planıcılarının sıklıkla işaret ettikleri teknisist-ekonomist beklentilerini ilk elde karşılayacak nitelikte. Eğer yerel olanakları harekete geçirmekse geçiriliyor, yerel aktörler harekete geçiriliyorsa geçiriliyor (tabi aktör olabilenler).

Kamusal alanda siyasi otoritenin aldığı kararlar ve

bu kararları destekleyen planlama teşkilatı elit-teknisyenleri, değişimin en önemli mimarları olmuştur. Sermayenin etkin unsurları ile uzman-teknik kadro arasında yapısal bağlantı bu anlamda oldukça etkin kurulmuş ve işliyor. Fakat kamu otoritesinin bu belirlemelerinin gerçekleşmesini sağlayan en önemli kaynak, bölgesel kaynakları harekete geçirip kullanmada uzlaşan yerel ve ulusal sermaye kesimleri ve onların örgütleri olmuştur. Yerel kaynakları harekete geçirmede bir diğer önemli aktör-kaynak ise AB'dir. Özellikle de AB'nin bölgesel amaçlar için ayırdığı bütçedir. Aşağıda tabloda verdiğimiz bütçe yerel aktörleri, özellikle sermaye gruplarını ve özellikle sivil toplum kuruluşlarını, bu amaçla kurulan araştırma şirketlerini aktif bir BKA savunusu yapar hale getirmiştir. AB'nin bölgesel kalkınmaya ayırdığı bütçe sürekli artış (1955-1988 yılında 58 milyon euro, 1989-94 yılında 64 milyon euro, 1994-99 yılında 163 milyon euro, 2000-06 yılında 260 ve 2007 yılında tahmini 336 milyon euro) gösteriyor. "Diğer yandan uygulaması başlatılan veya hazırlıkları devam eden, sınır ötesi işbirliği programları ve bölgesel kalkınma programları, toplam 43 ili kapsamaktadır. Programlara ilişkin bütçeye Türkiye Katkısı: 41,86 milyon euro, AB Katkısı 232 milyon euro olmak üzere toplam 273 milyon euroluk bir bütçeye sahip olduğu belirtiliyor. (DPT,2004). Fonlar bile tek başına bölgesel güçleri harekete geçirecek düzeyde. Bu konuda İtalya örneğini anmamız gerekiyor: "İtalya'da 1990'lara kadar yaklaşık 39 kalkınma ajansı varken -AB Yapısal Fonları'nın aktif olarak kullanılmaya başlanmasından sonra, bugün 224 kalkınma ajansı bulunmaktadır"(Özen, 2005)

Kapitalizmin yapısal özelliğinin sınıfsal dile gelişi olan bölgesel düzeydeki gelişmeler hiç kuşkusuz idari yapılarında yeniden yapılanma ihtiyacını açığa çıkarmıştır. Bölgesel Kalkınma Ajansları bu anlamda kamu ile özel arasında bir yerde tanımlanması ve yerel olanın dinamik kesimlerinin idari sürece dahil edilmesi oldukça önemli bir değişimi işaret ediyor, bu dönüşüm aynı zamanda bir dizi gerilimi de beraberinde üretiyor, üretecek

c-)Soruna Sermaye Birikimi- Sınıf Gözüyle Bakmak

Değişimi devlet üzerinden okuma çabasının sağlıklı bir biçime dönüşmesi için değişimin yerel, ulusal ve ulus ötesi ölçek (AB, ulus-ötesi şirketler ve yerel) üzerinden hareket eden sermayeler üzerinden de okunması gerekiyor. Yerel olan farklı donanımına sahip ve bu donanımın sağladığı olanaklar ile hareket eden sermaye-sınıflar arasındaki çoğul ilişkiler dolayında biçimleniyor, biçimlendirilmek isteniyor. Belirli bir yer (place) anlamında kullandığımız bölgeye ilişkin değişiklik ya da yasal düzenlemelerin kaynaklarını sınıfsal ilişkiler açısından;

-*dışarıdan içeri* ve belki çok daha yeni olan

-*içeriden içeriye ve içeriden dışarıya yönelen* sınıf çıkarları olarak iki başlık altında toplamamız olası.

Belirli *bir yer ve yerlere yönelik dışsal* talepleri ortak nesnel çıkarları ifade etme anlamında sınıfsal özellikleri olmakla birlikte, bu talepler/çıkarlar genellikle ulusal (merkezi siyasi iktidar, ulusal ölçekte örgütlenen sermaye örgütleri), bölgesel (AB) ve dünya ölçeğinde (DTÖ, IMF, WB) kurumlar aracılığı ile dile getiriliyor. Belirli *bir yere yönelik* taleplerin yapısal kaynağı ile *belirli bir yerin kendisine ait* talep ve çıkarlarının yapısal kaynağı soyutlama düzeyinde *kapitalizme ait* ve dolayısıyla *sermaye birikimi* ile ilişkili olduğunu işaret etmek anlamlı bir başlangıç olacaktır. Burada kapitalizm ve sermaye birikimi daha çok yaşanan değişimi anlama/açıklamak için kullanılmakta, oysa son dönem yerelleşmeye ilişkin egemen olan teorik analizlerde sermaye birikimi ifadesi daha çok 'firmaların ayakta kalma mücadelelerinin' pragmatik gereksinimlerin atfen kullanılıyor. Yerelleşme ile ilgili yazında genellikle somut ve pratik düzeyde iş dünyasının gereksinim ve talepleri dolayında tanımlanan çerçevelerle karşılaşıyoruz. Yaşanan değişimi anlamak açısından bu tarz iş dünyasının ya da bireysel sermayelerin

talepleri doğrultusunda biçimlenen pragmatik anlayışlardan farklı olarak, sermaye birikimi kavramı bize yaşanan değişimi anlamak için yapısal-sınıfsal özelliklerin bütünsel çerçevesini sunduğu ölçüde önem kazanıyor. Ama diğer yandan *sermaye birikimi* kavramının *genel-yapısal soyutlama düzeyi yüksek* dilinin anlamlı olabilmesi için, belirli bir yere yönelik (place anlamında) taleplerin kaynağı ile, belirli bir yere ait taleplerin kendine özgü dinamiklerinin sorgulanması/açığa çıkarılması gerekiyor. Bu sorgu ya da açığa çıkarma çabası, bize son dönem gerçekleşen somut değişim eğilimlerinin çoğul dünyasının kapılarını açacaktır, ama aynı zamanda kapı açıldığında üzerimize abanan çoğul olgusal değişimin içinde kaybolmamızı da önleyecek kavramsal aparatları verecektir. İlk etapta yanlış anlamayı önlemek için bir yere ve ya yerlere ilişkin taleplerin (dışarıdan içeriye veya içeride) eşitsiz bir özelliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle son zamanlarda teknik-zorunluluk olarak lanse edilen "yerelleşme" olgusu ya da bunun gereği olan "yerel yönetim reformlarının" kaynağı doğrudan dışsal değişkenlerle hareketle açıklanamaz. Yerelin sahip olduğu kaynak ve olanakları tüketmeye yönelik dışsal talepler bu tarz değişimlerin temel belirleyeni olsa bile. Daha açık ifade edecek olursak ilk etapta alışa geldiği üzere uluslararası sermayelerin yada IMF, DB ya da AB'nin doğrudan müdahaleleri öne çıkabilir, bir adım daha atarak 'ulusal ölçekte' belirli donanıma ulaşmış büyük sermayelerin talepleri üzerinden yereldeki değişiklikleri anlayabiliriz. Ama tüm bu çabalar yetersiz olacaktır.¹² Bu noktada son zamanlarda özellikle Türkiye'de gerçekleşen dönüşümlerde ya da değişim taleplerinde yerelin artan ölçüde talepkar olduğunu gözlememek mümkün değil. Yereli fetişleştirmeden, değişime yönelik bu taleplerin bir bütün olarak yerelin talepleri olmaktan daha çok yerle ait güç odaklarının talepleri olduğunu söyleyebiliriz. Taleplerin dışarıdan sermaye girişimini sağlamak amacından, tarihsel ve yapısal farklılıkları merkezin baskıcı denetimden kurtarmaya

¹² Uluslar arası değişkenleri öne çıkararak yerel olanı analiz etmeye çalışan analiz için B.A.Güler(1999),Ataay(2005) ve bu yönde sınıfsal analizin olanaklarını kullanmakla birlikte gelişmekte olan ülkelerde yaşanan dönüşümü "bu ülkelerde yaşanan dönüşümü kendi içsel dinamiklerinden daha çok DB ve benzeri uluslar arası kuruluşların dayatmalarından kaynaklandığını" ifade eden Şengül'ü (2003,195) örnek çalışmalar olarak verebiliriz.

kadar¹³ oldukça farklı motiflerden kaynaklanabileceğini söylememiz gerekiyor. Bu aşamada belki de işaret edilmesi gereken önemli farklılaşmadan biri “yerel” olarak tanımlanan kesimlerin taleplerinde meydana gelen değişimdir. Özellikle geri kalmış bölgeler, önceleri devletten daha fazla kaynak talebinde bulunurken, şimdi devletten “bölgenin sahip olduğu potansiyel donanımı harekete geçirerek ulusal ve uluslar arası piyasaya eklemelerinin gereklerinin yerine getirecek düzenlemelerin” yapılması yönünde taleplerde bulunuluyor. Yerel güç odaklarının taleplerini iki düzeyde analiz edebiliriz;

-ilk olarak yerelin etkinlik ve verimliliğini arttıracak bir genel yasal düzeneğin hazırlanması,

-diğer yandan daha bölgesel düzeyde ise her bölge sahip olduğu ve piyasada rekabet edeceği kendine özgü özellikleri harekete geçirme yönünde taleplerde bulunacaktır.

İlk talep özellikle etkinlik ve verimlilik vurguları ile yerelin hareket yeteneğini arttıracak adem-i merkezîyetçi oluşumları işaret ediyor. Adem-merkezîyetçi gelişmelerin nedenleri açıklanırken etkinlik ve verimlilik gibi doğrudan üretim ve birikim temelli kavramlar ile yerel unsurların etkin ve verimliliği sağlayacak şekilde sürece müdahalesi anlamında katılım ve demokrasi ifadeleri kullanılıyor. Bu ifadelerin ortak bileşeni ise yerele ilişkin ‘yönetimin’ sürece katılacak olanların söz sahibi olacak şekilde yeniden tanımlanması yönünde. Özellikle Türkiye gibi üniter-merkezîyetçi özelliklere sahip bir toplumda, bu taleplerin pek hoş karşılanmayacağı ve hatta karşılanmadığını belirtmemiz gerekiyor. İkinci düzeyde ise son dönemlerde önemli ölçüde belirleyicilik kazanan iller-bölgeler düzeyde yaşanan rekabetle (AB’nin yolu Kayseri’den mi Diyarbakır’dan mı geçecek tartışması) açığa çıkıyor. Rekabetin belirginleştiği

alanlardan biri emeğin daha yoğun ve yaşam düzeyinin düşük olduğu bölgelere özgü “bölgesel asgari ücret” tartışmasında yada “İllere ilişkin teşvik yasası” üzerinden gerçekleşiyor.

Yerelin son zamanlarda artan talep karlılığının birçok konjonktürel nedeni olabilir (AB fonları, bölgesel az gelişmişlik, devletin bölgesel düzeyde yeniden dağıtıcı politikalarında düşüş vs) fakat temel yapısal belirleyicinin ülke içinde daha önce birikimi sağlayan ve bu anlamda ülke ölçeğinde etkin olan sermayelerin yanı sıra özellikle 1980’lerle birlikte yerel düzeyde, azda olsa belirli bir sermaye birikimi oluştuğunu göz ardı edemeyiz. Bu anlamda İstanbul ya da Anadolu sermayesi kavramlaştırması mekansal referanslar olmakla birlikte, esas belirleyici özelliğin son çeyrek asırda Türkiye’nin dört bir yanında farklı düzeylerde de olsa eş zamanlı olarak bir sermaye birikimi olduğunu ve bu ayrımın temelinde de bu birikimin yattığını işaret etmemiz gerekiyor.¹⁴ Bu gün Diyarbakır yada Hakkari iş adamlarının “bölgesel asgari ücret” istemeleri, artık emek-işgücüne ihtiyaç duydukları bir aşamaya geldiklerinin göstergesidir. Diğer yandan yerel taleplere baktığımızda genellikle etkinlik ve verimliliği sağlamaya yönelik olduğunu görüyoruz, bu taleplerin temel belirleyeni ise “rekabet”. Kimle, yada kimlerle rekabet? Türkiye için şimdilik rekabetin temel referansı ‘uluslararası piyasa’, ama özellikle son birkaç ay rekabetin artık “yereller arasında olma” yönünde bir hız kazandığını görüyoruz. Bu anlamda ‘yerel olan’ ve ‘yerel kalkınmaya’ ilişkin son dönem açığa çıkan tüm taleplerde rekabet, çatışma ve uzlaşma eğilimleri eş zamanlı olarak gözlemleniyor. Bu gün “yerel” artık ilişki içinde olduğu diğer ölçeklerle (yerel üstü ölçekler-ulusal-bölgesel-dünya ölçeği) bağlantılı olarak biçimleniyor. Yerel, sürekli değişim içinde olan sermayenin dünya ölçeğindeki farklılaşmalarının etkileri ile yüzleştiği ölçüde yeniden-yeniden biçimleniyor. İlişkiye taraf olanların özellikleri,

¹³ Örnek olarak Diyarbakır Belediye Başkanı Osman Baydemir bir konuşmasında şu açıklamaları yapacak: “Bölgeler arası eşitsizliğin giderilmesi, ve 20 yıllık çatışmalı dönemin yarattığı kültürel ve çevresel tahribatın iyileştirilmesi için kurullar oluşturulmalı. Bu amaçla “Bölge Kalkınma Ajansları” kurulmasını öneriyoruz. Biz, Avrupa Birliği’nin sofrasına oturmayı talep ettik. Ancak bu sofraya eli boş gelmeyeceğiz. Bu sofraya çok şey katacağız”(Bırgün, 2004)

¹⁴ Anadolu kaplanları olarak adlandırılan mekanlardaki değişim/birikim eğilimleri için bakınız: A.Filiztekin ve İ.Tunalı(1999)

talepleri, çelişkileri yerelin toplumsal var oluşunu belirleyecektir. Fakat son yıllarda gerek uzmanların-akademisyenlerin (ama özellikle bölgesel kalkınma olunca daha fazla proje yönelimli-pragmatik) çalışmalarına, gerekse bizzat değişimin kendisine baktığımızda genel eğilimin kapitalizmi tanımlayan yapısal-sınıfsal özelliklerin çok daha belirleyici olduğu bir sürecin içinden geçtiğimizi görüyoruz. Kapitalizmin yapısal belirleyicisi sadece dışarıdan içeriğe yönelik bir eylemlilik değil. Çok daha önemli olan, dışarıdan içeriğe yönelen dinamik gelişme karşısında tutunmak isteyen, ayakta kalmak isteyen ama genellikle de büyümek isteyen küçük-orta ve büyük 'yerele ait sermayelerin' (üretken, ticari ya da para) etkinlikleri dışsal olarak tanımlanan kapitalizmin daha bir yoğunluk kazanmasına neden oluyor. Bir başka deyişle, yerel düzeyde gerçekleşen değişimleri küresel ölçekte donanımı olan sermayelerin talep ve isteklerinden hareketle açıklayabileceğimiz gibi, yeni gelişmekte olan ya da ayakta kalma mücadelesi veren sermayelerin etkinliklerinden hareketle de açıklayabiliriz. Ama gelişme genellikle hiyerarşik olsa bile farklı ölçeklerde bazen rekabet ve bazen birbirini tamamlayan bir süreç olarak karşımıza çıkıyor. Bu yönüyle de farklı dinamiklerin eş zamanlı işleyişini dikkate almamız gerekiyor. Yerel olan ile küresel olan arasında sınıflar arası çatışma, uzlaşmaların biçimlendiği yer daha çok yönetim ve yeniden üretme anlamında ulus ölçek olduğu ölçüde, "yerel" olanın sahip olduğu kaynak donanımı ulusal düzeyin karşılaştığı yeni problemler için özel bir önem taşıyor. Özellikle geç kapitalistleşen toplumlarda sermaye ve daha önemlisi döviz biçimindeki sermaye ihtiyacı, ulusal devletin 'yerel'le bağlantılarının farklılaşmasına neden olmuştur. Bu farklılaşmayı birkaç başlık altında toplayabiliriz. İlk olarak devlet bir yandan kendisini yeniden üretmek için gerekli kaynakların çok daha az kısmını sermayeden temin ettiği oranda (sermayenin devlete karşı vergi isyanı), kapitalizmin yapısal işleyişinin sonucu olan mekansal eşitsiz gelişmeyi önleyecek mekanizmalar için sahip olduğu kaynak azalacaktır. Diğer yandan değişimle birlikte egemen sermaye için devletin başarılı olması 'döviz biçiminde sermaye girişini arttırma' yeteneği ile doğrudan ilişkili hale gelmiş durumda. Bu tarz bir başarıyı yakalamak isteyen devletler, uluslararası arenada rekabetçi bir anlayışın gereklerine uygun

eylemliliklere-politikalara yönelecektir, yöneltilecektir. Bunun daha açık ifadesi, daha önce ülke içi sermaye birikim koşullarınca biçimlenen devletin emek-meta ve para üzerindeki düzenleme mekanizmalarının sermayenin dünya ölçeğinde işleyişinin gereklerine göre yeniden düzenlemesidir. Bu tarz düzenlemeler ve dolayısıyla reformlar, devletin kendiliğinden aldığı bir karar olmaktan daha çok, farklı donanımdaki sermayelerin taleplerince belirlenen bir süreç olarak karşımıza çıkar. Bu sürecin ilk aşaması ve bu aşamasının önemli sonuçlarından biri, ulusal düzeyde emek, para ve meta üzerinde uluslar arası düzeneklerden hareketle yeni denetim biçimlerini kurmak olurken, dünya ölçeğinde devam eden sürece dahi olunduğu ölçüde, ülke içindeki tüketilecek kaynaklar hızla devreye sokulması için gerekli yasal-hukuksal düzenekler gerçekleştirilecektir. Yerel kaynakların mobilize edilmesi, hem gelişme halinde olan sermaye gruplarının desteğini (Mersin, Gaziantep, İzmir, Kayseri vb illerin sermaye grupları), hem de dünya ölçeğinde rekabet etmenin zorlukları ile karşılaşan ve bu yüzden hem dış piyasa ve hem de iç kaynaklara yönelen uluslararasılaşmış iç burjuvazinin desteğini (TUSİAD, TOBB; TÜRKKONFED vs) ve daha da önemlisi Avrupa'da farklı krizlerle yüzleşen sermayelerin (AB Bölgesel kalkınma programları-projeleri vs) desteğini alacaktır. Yerel kaynakların harekete geçirilmesi yönünde sermayelerin devlet üzerinden harekete geçen ortak talepleri, yine devletin düzenlemeci yetkileri dolayında yerel ve ulus ötesi kurum ve düzeneklerin varlığına neden olacaktır. Ama diğer yandan sermayeler arası bu ortak dil, bölgesel, ulusal ve ulus ötesi, sektörel anlamda oldukça çatışmalı bir sürecin de varlığına yol açacaktır. Ama yine bu dönem için yeni olan şey, aktörlerin mekanlar üzerlerinden rekabet-çatışmalarını sürdürmeleridir. Yani İzmir, Kayseri'yle, Kayseri Diyarbakır ile rekabete koyulacaktır. 'Yarışan yerellikler' kavramlaştırmasını çağrıştıran bir dizi örnekle karşılaşıyoruz. Bir yandan "İzmir Buraya Yumruk Havaya" başlıklı bir yazıda İzmir Ticaret Odası (İTO) Yönetim Kurulu Başkanı ve TOBB Ticaret Odaları Konseyi Başkanı Ekrem Demirtaş: "Bütün rakamlar ortada...Denizli., Antep'in yarattığı GSYH, İzmir'in 5"de biri, 6'da biri...Bizi yakalamak için daha çok uzun yolları varken, İzmir küme düştü demenin akla mantığa sığan bir yanı yok...Kent'in hiçbir yerine

gezmeden, bu kenti dışardan izleyenlerin ya da yıllardır İzmir'e gelmeyenlerin sözleri bunlar" Aynı yazı yukarıda işaret ettiğimiz bir dizi değişkeni çağrışır nitelikte devam ediyor: "Şampiyonlar Ligi'ni hedeflemesi gereken İzmir'in giderek deparlarını hızlandıran, Bursa, Gaziantep, Denizli gibi rakiplerini de unutmamak gerekiyor. Yazıya futbolla başladığımızı göre, futbolla bitirecek olursak, bireysel olarak son derece yetenekli oyuncuların oluştuğu İzmir takımının en fazla ihtiyacı olan bir takım oluşturmak. İzmir'in dar alanda kısa paslaşmalardan vazgeçip, yani vizyonunu Ege ile kısıtlamak yerine, uzun paslarla oyunu açması sahanın tamamına yayması gerekiyor, yani daha global düşünmesi. İzmirliilerin saha içerisinde daha fazla yardımlaşması, yerine kaybeden arkadaşın yerine kademeye girmesi, onu hatasıyla baş başa bırakmaması gerekiyor... İzmir'e gereken takım ruhu. ve kuşkusuz biraz daha fazla, moral verici tezaruat.. Yani "İzmir kümeye" demek yerine takımı tribünlere çağırıp, "Büyük İzmir buraya, yumruk havaya" denilmesi gerektiği işaret edilecek(Referans gazetesi,2005. Tartışma diğer yandan AB'ne giden yolun Diyarbakır'dan geçeceği ifadesi hızla karşılığını bulacak ve esas yolun Kayseri'den geçtiği belirtilecek;"AB'nin yolu Diyarbakır'dan değil Kayseri'den geçer ifadesi kullanılacak"(Referans, 2 Eylül,2005). Referans Gazetesi ve Açık Toplum Enstitüsü'nün birlikte gerçekleştirdiği Anadolu'nun Yıldız Şehirleri" toplantılarının ilki Kayseri'de yapıldı.Bu toplantıda Devlet Bakanı Ali Babacan Kayseri'nin şikayet etmeden yatırımlar yapan bir il olduğunu belirterek 'Anadolu Kayseri'yi örnek almalı' dedi. Kendisi de Kayserili olan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Başkanı Rifat Hisarcıklioğlu, Anadolu'nun AB sürecindeki gelişmeleri yakından takip etmekte zorlandığını belirterek, projenin önemine işaret etti. Kayseri'nin Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olduğunun üzerine basarak anlatan Hisarcıklioğlu, "10 yıl önce Kayserili 7 şirket ilk 500 arasındaydı. Bugün 14 şirket var. Bu yüzde yüzde 100 büyüme ve artış anlamına geldiğini belirtti." (Referans, 2 Eylül,2005). İller üzerinden süren ilginç rekabet ve tartışmaya Diyarbakır'lı işadamları 'Güneydoğu Yaklaşımı'nın gerekli olduğunu belirterek, teşvik politikalarını eleştirdi.

Aslında iller-bölgeler ve genel olarak mekanlar arasındaki rekabet olarak fetişleştirilen olay, farklı donanım ve işlevlere sahip ve dolayısıyla farklı ölçekler üzerinde çıkarları olanlar arasında süren-sürecek rekabet ve ittifaklar olarak tanımlanması gerekiyor. Rekabet ve ittifak kısmının ittifak olarak tanımlanacak kısmı ise SİAD'ları bir araya toplamaya çalışan yukarıda kısaca değindiğimiz kısa geçmişi olan TÜRKONFED ve SEDEFED'in (Sektörel dernekler Federasyonu) oluşumunu da dikkatle analiz etmemiz gerekiyor. TUSİAD'ın öncülük ettiği bu yapıların temel referanslarına bakıldığında yine "bölgesel sermaye oluşumu" dolayısıyla BKA'ların merkezi öneme sahip olduğunu görüyoruz. TÜRKONFED'in başkanı Enis Saruhan'la yapılan söyleşide "Böylece, konfederasyonun en sağlıklı taraflarından biri olan hem bölgeselliği hem de sektörleri bir araya getirdik... Bizim daha başarılı olmamızda bu bölgesel ajansların da katkısı olacaktır. ... Ajanslar kurulunca bölgeler arası dengesizliği önlemek için yerel kaynakları harekete geçirecektir. Bizim federasyonun amacı budur" ifadelerini kullanacaktır."(Çakıroğlu, 2005, Referans Gazetesi).

Rekabet uluslar arası düzeyden ulusal ve bölgesel düzeye indikçe, her bir ölçekte "dışarıya karşı dayanışma" ve "aynı gemideyiz" söylemi güçleniyor. Aynı gemi söylemi ve dayanışma mantığını en iyi açıklayan ifade ise şu: "Disipliniyle, çalışkanlığıyla bir Türk işçisi beş Japon işçisine bedel. Ancak beş Japon işçisi de 50 Türk işçisine bedel." F.Özkan'ın Kelkit'ten Kalkınma Modeli Doğuyor' başlıklı köşe yazısından aldığımız bu ifadelerden sonra "Konu ortaklık, birlikte hareket etme olunca maalesef sınıfta kalıyoruz" yorumunu yapacaktır(Özkan,2006). Bölgesel sermaye birikimi derinleşip biçimlendikçe, sınıflar arası uzlaşma üzerinden diğer mekanlara karşı ayakta kalmabileceği söylemi gittikçe güçlenecek. Bu tarz analizlerde "mekan" ya da "yerel" fetişleştirilerek "kendine özgü" özellikleri olan bir gerçekliğe dönüştürülüyor. Oysa yerelin işaret ettiği gerçeklik, ancak ona içkin olan sosyal-sınıfsal ilişkilerden hareketle analiz edilebilir (Purcell ve Brown, 2005). Kayseri'nin İzmir'le ya da Diyarbakır'la ya da başka bir yerle rekabeti ancak rekabete taraf olanların varlığı ve sahip oldukları özelliklerince anlaşılabilir.

SONUÇ

Devlet merkezli bölgesel kalkınmadan bölgesel sermayeye geçiş süreci 'çoğul' ve 'kompleks' bir dizi dinamizme sahip. Gerçeklik bu çoğul dinamikler dolayında belirlendiği ölçüde, süreç içindeki her aktörün bu değişkenleri gündemine alması gerekiyor. Aslında *yeni bölgesel kalkınma* olarak tanımlanan ve bizim kavramlaştırmamızda 'bölgesel sermaye birikiminin' günümüz açısından eksik olan ve analiz edilmesi gereken öğeleri yukarıda defalarca işaret ettiğimiz 'yerel aktörler' ve bu aktörlerin kurdukları 'iş adamları örgütleridir. Ulusal ve uluslararasılaşmış büyük sermayelerin talepleri ve özellikle üzerinde sıkça farklı tarzlarda tartışılan Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın (BKA) kurulması beraberinde yerel güç odaklarının belirleyiciliğini daha bir arttıracaktır.

Yeni bölgesel kalkınma sürecine kamu yönetimi, idari hukuk ve kalkınma ekonomisi disiplinlerinden yaklaşan analizler, değişimi ülkenin siyasal anlamda birlik ve bütünlüğünü tahrir edeceği öngörüsünde bulunuyorlar. Aynı sürece ulusal kalkınma açısından yaklaşanlar ise değişimin sanayileşme sürecini olumsuz etkileyeceğini öne sürüyorlar. Diğer yandan daha çok şehir ve bölge planlama disiplininden soruna yaklaşan ele alışlarda "bölge" kavramı mitleştirilerek kalkınma ve rekabet için bölgelerin ne kadar büyük önem taşıdığı işaret ediliyor. Teknik ve ekonomik mantığın belirleyici olduğu bu tarz açıklamalar, özellikle iş adamları örgütleri ve bu örgütlerin kısa erimli çıkarlarını uzun erimli bir dile dönüştürmeyi amaçlayan Avrupa Birliği, Dünya Bankası, OECD ve benzeri ulus ötesi kurumların finansal destekli projelerinde daha belirleyici olmuştur. Akademisyenler "başarı öyküleri" araştırmaya, yakalamaya ya da yazmaya yöneldiler.¹⁵ Diğer yandan "yerel" kavramı, *katılım*, *demokrasi* gibi özelliklerle bir arada anılarak mitleştirilmektedir. Hukuk ve kalkınmacı dilin yaklaşımı eleştirel olması açısından önemli, ama bir yandan da eleştirilmesi gereken özelliklere sahip. Bölge olgusunu teknik-ekonomik bir değişken ya da katılım ve demokrasi anlayışı ile ele alan yaklaşımlar ise sistemin sınıfsal-yapısal özelliklerini gizlemesi ve bunu yaparken de demokrasi, üretim, katılım, işsizliği yada yoksulluğu

önleme gibi değerler üzerinden yaptığı için iki defa eleştirilmesi gerekiyor.

Bölgesel sermaye birikiminin gelişimi için yasal-kurumsal düzenlemelerle gerçekleştirilmek istenen 'Bölgesel Kalkınma Ajansları bu anlamda Türkiye için oldukça yeni bir olgu ve bu anlamda özellikle sermaye içi sınıfsal bir dizi müdahale ile farklılaşarak, Türkiye gerçeğine göre biçimlenecektir. Ama genel olarak şu açıklamayı yapabiliriz; bölgesel sermaye birikimine ve özellikle kurumsal olarak BKA'na yönelik yasal düzenlemeler daha önceki merkezi karar alıcıların yerini alacak ya da içini tamamen dolduracak bir değişimi içermiyor. Çok daha önemlisi merkezi siyasal aygıt ve devletin değişen içsel mimarisi ile birlikte her bir bölgenin ve bu bölgede çıkarı olan kesimlerin karar alma süreçlerine katılmaları öngörülüyor. Ama tüm bu düzenlemenin temel yapısal mantığı, bölgelerin birbiri ile rekabet etmeleri üzerinden sermaye birikimini sağlamaktır. Bölge ya da iller arasındaki rekabet hiç kuşkusuz geniş anlamda işbölümü kavramlaştırmasından hareket ettiğimizde sermayeler arasındaki çelişki ve uzlaşmalara yol açacaktır, ama tüm bu rekabetin olumsuz sonuçları dar anlamda işbölümünün gerçekleştiği emek-sermaye üzerinden gerçekleşecektir. Bireysel sermayelerin üretim araçlarının mülkiyet sahipliği üzerinden emek üzerinde kontrol kurma yeteneğini diğer sermayelere karşı kullanmadığı ölçüde, rekabet daha fazla sermaye dışı kesimler ve emekçiler üzerinden sürdürülecektir. Tabi bu arada üretim sürecine girdi olabilecek tüm değişkenler hızla tüketilecek. Israrla işaret edilen sahip olunan kaynakların etkin kullanımına ilişkin ifade, aslında yaşam ortamının yakın süre için tahribatı olarak okunabilir.

Sonuç olarak değişimin sermayenin işleyişinin 'yerel' ölçekte yoğunlaşması için ortam hazırlamaya yönelik düzenekleri içerdiğini ve bu düzeneklerin bileşenlerinin temel çizgileri ile gelişimini görebiliyoruz. Değişim sürecinde toplumsal kesimler ve daha önemlisi bölgeler arasında ve hatta bölge içindeki kentler arası rekabet artacak. Rekabet süreci bölgelerin birbirlerinin üstüne çıkarak var olma çabaları ile bize ait Çin'ler yaratma amacını hayata

¹⁵ Bu konuda derli toplu çalışma olarak bak: Eraydın(2002) ve A.Eraydın ve B.Armatlı-Köroğül'un(2005)çalışmaları

geçirecektir. Türkiye gerçeği göz önüne alındığında, ekonomik, sosyal, politik ve kültürel farklılıklar dolayında biçimlenen bölgesel farklılıklar, bölgesel piyasa mekanizmasının içine çekildiğinde büyüme ile refah arasındaki ilişkinin daha bir çelişkili hal alacağını şimdiden tahmin edebiliriz. Uzun süre uluslararası devam eden komşuyu yoksullaştırma politikaları artık bölgesel düzeyde gerçekleştirilecek. Bölgesel kaynak ve olanaklarla büyüyen sermayeler ise bir noktadan sonra bölge dışında genişleyip-derinleşmeye çalışacaktır. Benim Kayserim, benim İzmirim ifadeleri benim bölgem, benim Türkiyem ve benim dünyama yönelecek. Bu gün Sabancı Holding'in SA15 planı nasıl 2015 yılına kadar dünyanın dört bir yanında etkinlik göstermeye çalışıyorsa, benim için tüketici, pazar ve karlı yatırım yapacak yerler önemli diyorsa, bölgesel sermaye birikiminde ipi göğüsleyenler için de artık ölçeği yukarı çektiği oranda İzmir, Kayseri yada Diyarbakır değil başka mekanlar üzerinden etkinliğini sürdürmek önemli olacak. Yani bölgesel birikim, bölgesel birikim dediğimiz şey bireysel sermayelerin bölgesel gelişimini ifade edecektir, yoksa sahip olunan sermayenin varlık olarak tam anlamıyla bölgeye ait olmasından bahsedemeyiz. Hiç kuşkusuz sermaye birikimi için gerekli alt yapı geliştirme bölge için bazı gelişmelerin oluşması anlamına gelecektir. Ama hepsi bu kadar.

Diğer yandan Türkiye gibi boğçasında farklı renk ve dokulara sahip bir ülkede "yerellikler" arası rekabetin başlaması, aynı zamanda boğçanın içindekilerin orta yere saçılmasına neden olacak. Boğça orta yere saçıldığı ölçüde milliyetçi-ırkçı, dinsel değerler orta yeri saracak, sarmaya başladı bile. Sınıfsal kutuplaşmanın kültürel değerler sistemi ile biçimlenmesi, anti-kapitalist oluşumların önünü kestiği ölçüde pre-modern dönemi anımsatan siyasal oluşumlar yada kendiliğindenci mikro-faşizmlere yol açacak.

Bölgesel birikim sermayenin derinleşip güçlenmesi, kapitalizmin gerçek anlamda toplumsal ilişkiler üzerinde boyunduruğunun oluşmasını hızlandıracak bir mekanizma ise, bu aynı zamanda insanlar arası eşitsizliğin artması ve yaşam ortamının hızla tahrip edilmesine neden olacaktır. Daha doğru bir ifadeyle bu süreci derinleştirecektir. Peki bu gelişmeye karşı neler yapılabilir? Bu soru oldukça acil ve cevaplanmayı bekliyor.

KAYNAKÇA

1. Akgüngör, S ve N.Kumral (2005) "Long Term Industrial SME Competitiveness: Challenges for the Aegean Region", www.egev.org.tr
2. Aksoy,A.(1996)Küreselleşme ve İstanbul'da İstihdam, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul
3. Amin,A.(1991)"Flexible Specialization and Small Firms in Italy: Myths and Realities" in A,Pollert (ed), Farewell to Flexibility?, Oxford, Basil Blackwell, pp.119-138.
4. Amin, A (1999) "An institutionalist perspective on regional economic development", International Journal of Urban and Regional Research, cilt 23.
5. Amin, A. and Cohendet, P. (1999) "Learning and adaptation in decentralised business networks", Environment and Planning D: Society and Space, cilt 17.
6. Amin, A. and Tomaney, J. (1995) The Regional Dilemma in a Neoliberal Europe. European Urban and Regional Studies, cilt 2.
7. Ataay, F (2005) "BKA Tasarımının Kalkınma Anlayışı Üzerine", (der; M.Turan), Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?, Paragraf yayınevi, Ankara.
8. Aydemir,Z.C (2002) Bölgesel Rekabet Edebilirlik Kapsamında İllerin Kaynak Kullanım Görece Verimlilikleri: Veri Zarflama Analizi Uygulaması, DPT Yayınları, Ankara
9. Ayman, B.G., (2005) "Sunuş"(der: M.Turan), Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?, Ankara: Paragraf yayımları.
10. Bayramoğlu, S. (2005) "Türkiye'de Bölgesel Politikaların Gelişimi" M.Turan(der), Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir?,: Paragraf, Ankara.
11. Birgün Gazetesi (2004) "AB yolunda yeşillendik" 2 Kasım 2004.
12. Bradbury,J,H(1985)"Regional Restructuring process in The new international division of labor" International Journal of Urban and Regional Research, vol.9/1.
13. Brown,J(1984)"On The Necessity and Inevitability of Uneven Spatial Development Under Capitalism", International Journal of Urban and Regional Research, Vol.7, PP.155-175.
14. Brusco, S (1982) "The Emilian model: productive decentralisation and social integration". Cambridge Journal of Economics, cilt 6.
15. Cafer,M.R(1979)Azgelişmişlik İçinde Geri Bırakılmışlık, (çev; A.Yıldız), Yöntem Yayınları, İstanbul.
16. Carney,J(1980) "Regions in Crisis:Accumulation Regional Problems and Crisis Formation", (ed:J.Carney,R.Hudson ve J.Lewis), Regions in Crisis, Croom Helm, London
17. Curry,J(1993)"The Flexibility Fetish:A Review Essay on Flexible Specialization" Capital and Class, vol.50.
18. Çakıroğlu,P (2005) "İzmir'in Jeotermal Enerjisi,

- Malatya'nın Kayısı Büyük Bölgesel Zenginlik", Enis Özsaruhan'la Söyleşi, Referans Gazetesi, 10 Eylül,2005.
19. Demirci-Güneşer A., (2005)"Parklı Ülkelerde Bölge Kalkınma Ajansları", Bölge Kalkınma Ajansları Nedir Ne Değildir, (der:M.Turan), Paragraf Yayınevi, Ankara.
  20. Dicken,P(1990)"The Geography of Enterprise Elements of Research Agenda" in M,De Smith and E,Wever (eds), The Corporate Firm in a Changing World Economy, London, Routledge,
  21. DIE(1997)1994 Hane halkı Gelir Dağılımı Anketi Sonuçları,DIE, Ankara.
  22. Dikmen,A.A(2000)"Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi" Toplum ve Bilim, sayı 86, Güz.
  23. DPT(1963)Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967, DPT, Ankara.
  24. DPT(1981)Kalkınan Türkiye, DPT,Ankara
  25. DPT(2000) Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT Yayınları, Ankara.
  26. DPT(2004)AB Destekli Bölgesel Kalkınma Programları, DPT Yayınları, Ankara.
  27. Drucker,P(1994)Yeni Gerçekler, (Çev. Birtane Karanakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara:
  28. Elmas,G (2004) "Women, urbanization and regional development in Southeast Anatolia: a case study for Turkey", Turkish Studies, cilt 5, sayı 3
  29. Elmas,G (2001) Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Dengesizlikler AB ve Türkiye, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul.
  30. Estall,R(1991)"New Roles For Old Regions" in R,Bennet and R,Estall (eds),Global Change and Challenge,London, Routledge.
  31. Eraydın,A(1992)Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay.,Ankara.
  32. Eraydın,A(1997) "Değişen Dünyada Bölge Planmasının Yeniden Tanımlanması: Bir Ekonomik Bütünleşme ve Demokratikleşme Projesi", Planlama, 97/1, sayı 15.
  33. Eraydın, A. (2002) Yeni Sanayi Odakları: Yerel Kalkınmanın Yeniden Kavramlaştırılması, ODTÜ Yayınları, Ankara.
  34. Eraydın,A ve B.Armatlı-Köroğul(2005) "Innovation, networking and the new industrial clusters: the characteristics of networks and local innovation capabilities in the Turkish industrial clusters", Entrepreneurship & Regional Development, sayı 17, Haziran.
  35. Ercan,F(1999) "Bölgesel Kalkınma Sorununa Bütünsel Yaklaşım İçin Bir Çerçeve(Sermaye Birikimi-Planlama İlişkileri Açısından GAP ve Anadolu Kaplıları)",GAP ve Sanayi Kongresi, 25-26 Eylül 1999 Diyarbakır, TMMOB yayın no: 231,Ankara 1999.
  36. Ercan,F(2003) "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına İlişkin Yapısal-Yasal Düzenekler (Rekabetçi Devletin Oluşum Süreci)", TMMOB Sanayi Kongresi 2003 "Küreselleşme ve AB Süreçlerinin Ülke Sanayi ve Mühendislerine Etkileri" Bildiriler Kitabı, TMMOB Yayın no:E/2003/350.
  37. Ercan,F ve Ş.Oğuz, (basılacak) "Sınıfsal bir İlişki ve Süreç olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası", Praksis Dergisi Ölçek Özel Sayısı, sayı 15.
  38. Fahrenkrog,G (1984) "Questions of Method in Regional Analysis" in P,O'Keefe(ed) Regional Restructuring Under Advanced Capitalism, London, Crom-Helm, pp.7-38.
  39. Filiztekin,A ve İ.Tunalı (1999)Anatolian Tigers: Are They for Real?", New Perspectives on Turkey, sayı 20, ss77-106.
  40. Goldsmith,W,W(1984)"Bringing The Third World Home: Enterprise Zones for America" in L,Sawers and W,K, Tabb, (eds) Sunbelt/Snowbelt,Oxford, Oxford Univ. Pres.
  41. Gough,J(2003a) "The Genesis And Tensions Of The English Regional Development Agencies Class Relations And Scale", European Urban And Regional Studies Cilt 10, Sayı 1.
  42. Gough,J(2003b)Work, Locality and The Rhythms of Capital,Continuum, London
  43. Gough, J. (2004) "Changing Scale as Changing Class Relation: Variety and Contradiction in The Politics of Scale" Political Geography, cilt 23.
  44. Harvey,D(1985)"Geopolitics of Capitalism" in D,Gregory and J,Urry (eds), Social Relations and Spatial Structures, London, Macmillan.
  45. Kayasü S., Pınarcıoğlu M., Yaşar S. S., Dere S., (2003), Yerel/Bölgesel Ekonomik Kalkınma ve Rekabet Gücünün Arttırılması: Bölgesel Kalkınma Ajansları, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 2003-08, İstanbul.
  46. Kendir,H(2005) "TUSIAD ve Bölge Politikaları" (der: M.Turan), Bölge Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir? içinde, Ankara: Paragraf,
  47. Küçükçiftçi,S ve S.Özdemir(1997) "Türkiye'de Sektörel Yapının Bölgearası Karşılaştırılması: 1987-1994", 95-96 Petrol-İş Yıllığı, İstanbul.
  48. Lovering, J (1999) "Theory Led By Policy: The Inadequacies of The New Regionalism" International Journal of Urban and Regional Research, cilt 23.
  49. MacKinnon.D, A. Cumbers ve K. Chapman(2003) "Learning, innovation and regional development: a critical appraisal of recent debates" Progress in Human Geography cilt 26, sayı 3, ss. 293-311
  50. Massey,D(1979) "In What Sense a Regional Problem?", Regional Studies, vol.13.
  51. Massey,D(1983) "Industrial Restructuring as Class Restructuring Production Decentralization and Local Uniqueness" Regional Studies, vol.17(2).

52. Massey,D(1994)Space, Place and Gender, Minesota Pres, Minneapolis.
53. MUSİAD(2005) "İl Kalkınma Ajansları Faaliyete Geçirilmeli", (www.musiad.org.tr/detay.asp?id=236)
54. Müftüoğlu,B.G(2005) "Yerel Yönetimin Yeniden Yapılandırılması ve Kobi Temelli Bölgesel/Yerel Dinamikler" (der:F.Ercan ve Y.Akkaya),Kapitalizm ve Türkiye-II, Dipnot Yayınevi, Ankara.
55. Özen,P(2005) "Bölge Kalkınma Ajansları" www.tepav.org.tr
56. Özkan,F(2006) "Kelkit'ten Kalkınma Modeli Doğuyor", Köşe Yazısı, Referans Gazetesi, 24 Ocak, 2006 Salı.
57. Palat,R.A.(1996) "Pacific Century: Myth or Reality", Theory and Society, cilt 25,sayı 3.
58. Pınarcıoğlu, M (2000a) "KOBİ'ler, Kolektif Verimlilik Sorunları", Toplum ve Bilim, sayı 86, Güz.
59. Pınarcıoğlu, M (2000b) Development of Industry and Local Change, Metu Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara.
60. Pınarcıoğlu, M., ve Işık O., (2004), Yeni Kalkınmacılık: Bölgesel Kalkınmada Arayışlar, GAP-GİDEM Yayınları-4,Ankara.
61. Purcell, M., ve J.C.Brown (2005) "Against The Local Trap: Scale and The Study of Environment and Development" Progress in Development Studies, cilt 5, sayı 4.
62. Radikal (2005) "Eşitsizlikte çözüm zor", www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=16296
63. Referans Gazetesi (2005)"İzmir Buraya Eller Havaya", www.referans.org.tr
64. Sabel,C.F(1994) "Flexible Specialisations and the Re-emergence of Rexgional Economies", (ed:A.Amin), Post-Fordism, Blackwell, Oxford.
65. Schmitz,H.(1982) "Growth Constraint on Small Scale Manufacturing in Developing Countries", World Development, sayı 6
66. Schumacher, E.F(1989) Küçük Güzeldir, (Çev. Osman Deniztekin), Cep Kitapları A.Ş., İstanbul, 1989.
67. Scott, A. (2000) Regions and the World Economy The Coming Shape og Global, Production, Competetin and Political Order. Oxford: OUP.
68. Scott, A., M.Storper (1990) "Work Organization and Local Labor Markets in An Era of Flexible Production" International Labour Review, cilt 129, sayı 5.
69. Scott, A.J, M.Storper (2003) "Regions, Globalisation, Development" Regional Studies, cilt 37, sayı 6/7
70. Shearlock,C, P. James ve J. Phillips (2000) "Regional Sustainable Development: Are The New Regional Development Agencies Armed With The Information They Require?", Sustainable Development Sust. Dev. Cilt 8, 79-88
71. Slater,D(1989)"Peripheral Capitalism and Regional Problematic", New Models in Geography, (ed:R.Peet ve N.Thrift), Unwin Hyman, London.
72. Smith,N(1986) "On The Necessity of Uneven development" International Journal of Urban and Regional Research., vol,10/1.
73. Somel,C(1966)Üretimde Küreselleşme ve Kalkınma", Toplum ve Bilim, sayı 69 Bahar.
74. Stilwell,F.J.B(1978) "Competing Analyses of The Spatial Aspects of capitalist Development", Review of Radical Political Economy, cilt 10, sayı 3.
75. Storper, M. (1997) The Regional World: Territorial Development in a Global Economy. New York: Guilford Press.
76. Storper, M. ve S.Christopherson (1987) "Flexible Specialization and Regional Industrial Agglomerations: The Case of The US Motion Picture Industry" Annals of The Association of American Geographies, cilt 77, sayı 1.
77. Storper, M., A.Scott (1995) "The Wealth of Regions" Futures, cilt 27, sayı 5.
78. Tekeli,İ(1981) "Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Bölgesel Farklılaşması", ODTÜ Gelişim Dergisi, Planlama Özel sayı
79. Tekeli, İ. (1997) "Bir Demokrasi Projesi Olarak Yerel-Bölge Planlama" Planlama, 97/1, sayı 15, 11-17
80. Tekeli, İ., A.Türel., A.Eraydın., G.Berkman., T.Şengül., E.Babalık.(2005) Yerleşme Bilimleri İçin Öngörüler, I.Taslak, TUBA, Ankara.
81. TÜRKONFED(2005a)"İlk olarak Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Yönetimi Demokratikleşmeli",Basın Bülteni TÜRKONFED, İstanbul
82. TÜRKONFED(2005b)Tanıtım Kitabı, TÜRKONFED, İstanbul
83. TUSİAD (2005) Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları,TUSİAD Yayınları, İstanbul.
84. UNCTAD (1999) World Investment Report 1999, BM UNCTAD, New York,
85. UNCTAD (2005) World Investment Report 2005, BM UNCTAD, New York,
86. Varlıer,O(1977) "Sanayileşme ve Bölgesel Dengesizlik",Türkiye'de Sanayinin Yapısal Sorunları, TMMOB Yayınları, Ankara.
87. Walker,R,A(1978)"Two Sources of Uneven Development Under Advanced Capitalism: Spatial Differentiation and Capital Mobility" Review of Radical Political Economy, vol.10/3, pp.28-37.
88. Webb,D., ve C.Collis(2000) "Regional Development Agencies and The New Regionalism in England" Regional Studies, vol, 34,9, 857-873
89. Williams,K, et.al(1987) "The End of Mass Production?" Economy and Society, cilt.16, sayı 3.
www.ato.org.tr, www.die.gov.tr, www.dpt.gov.tr, www.chp.org.tr, www.egev.org, www.mersin-ka.org/, www.okab.gov.tr/, www.tepav.org.tr/, www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss920m.htm, www.tusiad.org.tr

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005

23-24 EYLÜL 2005

DİYARBAKIR

II. OTURUM

GAP Sonrası Sanayileşmenin Bölgeye Etkileri

Oturum Başkanı

M. Recep ÇETİN / İnşaat Mühendisleri Odası Diyarbakır Şube YK Başkanı

Oturum Katılımcıları

Dr. Metin ÖZASLAN

GAP Öncesi ve Sonrası Sanayileşmenin Durumu ve Ekonomik Göstergeler

Doç. Dr. Tarık ŞENGÜL, Prof. Dr. Melih ERSOY

Kentsel Yoksulluk ve Geçinme Stratejileri: Diyarbakır ve Şanlıurfa Kentlerinin, Zonguldak ve Ankara Kentleri ile Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi

Prof. Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ

Tarımda Yeni Politika Arayışları "Fark Ödeme"

GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ (GAP) ve SOSYO-EKONOMİK GELİŞME

Dr. Metin ÖZASLAN

Planlama Uzmanı Devlet Planlama Teşkilat Müsteşarlığı

ÖZET

Bu makalenin amacı ülkemizde bölge planları arasında en kapsamlı uygulama alanı bulan Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP), Güneydoğu Anadolu Bölgesinin ekonomik ve sosyal gelişmesine katkısını incelemektir. Bu kapsamda ilk bölümlerde Türkiye'de uygulanagelen entegre bölgesel gelişme projeleri ile GAP Projesine ilişkin genel bilgiler özetlenmektedir. İzleyen bölümlerde GAP kapsamında yapılan kamu yatırımları ile 1980'li yılların ikinci yarısından günümüze GAP Projesi ile gündeme gelen sosyo-ekonomik değişim, nüfus, GSYİH ve sektörel gelişmişlik sıralamalarını da içerecek şekilde sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksleri çerçevesinde incelenmektedir. Son bölümde ise genel değerlendirme ve önerilere yer verilmiştir. Genel bir değerlendirme yapıldığında, 1989 yılında hazırlanan GAP Master Planı'ndan bu yana geçen sürede, Bölge'de, Ülke'de ve Ortadoğu'da yaşanan olumsuz gelişmeler nedeniyle, GAP Master Planı'nda öngörülen hedeflerin gerisinde kaldığı görülmektedir. 1990'lı yıllarda yaşanan Irak ambargosu, özellikle Irak'a komşu olan Güneydoğu Anadolu Bölgemizde iktisadi ve ticari faaliyetleri olumsuz yönde etkilemiş, 1994, 1998 ve 2001 krizleri de genel olarak ülke ekonomisinin özelde de bölge ekonomisinin performansını sınırlandırmıştır. Ayrıca 1990'lı yıllarda tırmanan terör ve güvenlik sorunları, Bölge'de kalkınma faaliyetlerini önemli ölçüde duraklatmıştır. Tüm bu dönem boyunca ülkemizin kamu finansman dengesindeki bozulma, Proje'nin kaynak gereksiniminin yeterli ve zamanlı bir biçimde karşılanamamasına neden olmuştur. Özellikle tarım ve sulama projelerinde yaşanan gecikme, GAP Master Planı'nın temel stratejisi olan "Bölge'nin tarıma

dayalı ihracat üssü" olması hedefini sınırlandırmıştır. GAP Master Planında öngörülemeyen bu sorunlar yanında, GAP Bölge Kalkınma İdaresinin kurumsal yapısından kaynaklanan sorunlar da Projenin verimliliğini sınırlanmış, bölgesel kalkınma çabaları için engel teşkil eden dikey ve yatay eşgüdüm sorunlarını giderememiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen GAP Projesi, bölgenin sosyo-ekonomik yapısında önemli gelişmeleri de beraberinde getirmektedir.

1. GİRİŞ: TÜRKİYE'DE BÖLGESEL GELİŞME ÇALIŞMALARI

Türkiye'de Planlı dönemden önce bölge planlaması, bir imar aracı olarak ele alınmış ve fiziki yerleşme planı yapımı olarak tanımlanmıştır. 1920'lerden 1960'lara kadar olan dönemin temel önceliği ulusal kalkınma üzerine olmuş ve 1960'lı yıllardaki Planlı Döneme kadar kalkınmanın bölgesel boyutu gözönünde bulundurulmamıştır (Çapçı, 1975). 1960 yılından günümüze uzanan planlı dönemde ise planlama, imar planlamasının dar kapsamından çıkarılarak; fiziksel, sosyal ve ekonomik boyutların da içerildiği bütüncül bir yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmeye başlanmış ve bölgesel gelişme konuları Planlı dönemde öncelikli konular arasında yer almaya başlamıştır (Damalı, 1974). Bölgesel gelişmeye ve bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesine özel bir önem verilen Planlı dönemde hazırlanan tüm kalkınma planlarında bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesi öncelikli alanlardan biri olmuştur (Dincer ve diğ., 1996; 2003; Özasan, 2004).

Planlı dönemde yaşanan gelişmelerden biri, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının somut verilerle

belirlenmesi ve bölgesel gelişmeyi hızlandırmak amacı doğrultusunda kaynak tahsislerinin yapılmasıdır. Geri kalmış yörelere, bu yörelerden elde edilen bütçe gelirinin çok üzerinde harcama yapmak, planlı dönemin maliye politikalarının temel hedeflerinden biri olmuştur. Bu amaçla, tüm plan ve programlarda kamu yatırımlarının dağılımında, geri kalmış bölgelere öncelik verilmiştir. Kamu yatırım politikaları yanında, özel sektörü bu yörelere çekebilmek için yapılan devlet yardımları ve personel politikaları da, bölgelerarası dengesizliği gidermede kullanılan başlıca kamu araçları olmuştur.

Ülkemizde bölgesel gelişmenin sağlanması ve bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesinde temel araç olan (entegre) bölgesel gelişme planlarının yanısıra; yatırım teşvikleri, kalkınmada öncelikli yöre (KÖY) politikaları, organize sanayi bölgeleri (OSB) ve küçük sanayi siteleri (KSS) ile kırsal kalkınma projeleri gibi çeşitli kalkınma araçları kullanılmıştır (bu alanlardaki başlıca kaynaklar için bkz. Dinler, 1994; MGK, 1993; Keleş; 1990; Eraydın, 2002; Sarıca, 1979; Özaslan, 1999; 2004).

Bunların en başında gelen *Bölgesel Gelişme Planları* hem kalkınma planlarının sektörel öncelikleri ile mekansal boyutların bütünleştirilmesi, hem de bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını azaltmak ve sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmek amacıyla hazırlanmıştır. Çeşitli dönemlerde hazırlanan bölgesel gelişme planlarının başlıcaları; Antalya Projesi (1959), Doğu Marmara Planlama Projesi (1960-1964), Zonguldak Projesi (1961-1963), Çukurova Bölgesi Projesi (1962-1963), Keban Projesi, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) (1989-2010), Zonguldak-Bartın-Karabük (ZBK) Bölgesel Gelişme Projesi (1995-1996), Doğu Anadolu Projesi (DAP) (1999-2000), Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP) (1999-2000) ve halen proje çalışmaları devam etmekte olan Yeşilirmak Havza

Gelişim Projesi (YHGP)'dir (2004-).¹ Bununla birlikte son yıllara kadar anılan bölgesel kalkınma projelerinden bu makalede inceleyeceğimiz GAP dışında kalanlar kapsamlı bir uygulama şansı bulamamıştır.

2. ENTEGRE BÖLGESEL GELİŞME PROJESİ OLARAK GAP

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), çok sektörlü ve sürdürülebilir kalkınma anlayışı ile ele alınan bir entegre bölgesel kalkınma projesidir. Projenin temel hedefi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi halkının gelir düzeyi ve hayat standardını yükselterek diğer bölgeler ile bölge arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, kırsal alandaki verimliliği ve istihdam imkanlarını artırarak, sosyal istikrar, ekonomik büyüme gibi milli kalkınma hedeflerine katkıda bulunmaktır. Proje alanı Fırat ve Dicle havzaları ile yukarı Mezopotamya ovalarında yer alan ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini oluşturan Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak olmak üzere 9 ili kapsamaktadır.

1970'lerde Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki sulama ve hidroelektrik amaçlı projeler olarak planlanan GAP, 1980'lerde çok sektörlü bir bölgesel kalkınma programına dönüştürülmüştür. Bölgesel kalkınma programı, sulama, hidroelektrik, enerji, tarım, kırsal ve kentsel altyapı, ormancılık, eğitim ve sağlık gibi sektörleri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Su kaynakları Programı 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali ve 1.7 milyon hektar alanda sulama sistemleri yapımını öngörmektedir. Toplam maliyeti 32 milyar ABD doları olan Proje'nin, Enerji santrallerinin toplam kurulu gücü 7476 MW olup yılda 27 milyar kilowatsaat enerji üretimi öngörülmektedir. GAP ayrıca sanayi, altyapı, eğitim, sağlık ile çevre ve kültür

¹ Avrupa Birliği (AB) ile uyum sürecinin hızlandığı son yıllarda da AB finansman desteği ile yürürlüğe konulmakta olan ve yukarıda belirtilen projelerin kapsamı dışında kalan diğer bölgelere yönelik bölgesel kalkınma programlarının hazırlıklarına başlanmıştır. Bölgesel Programlardan başlıcaları sırasıyla: TR 82 (Çankırı, Kastamonu, Sinop), TR 83 (Amasya, Çorum, Samsun, Tokat) ve TR A1 (Bayburt, Erzincan, Erzurum) Düzey 2 Bölgeleri Kalkınma Programı; TR A2 (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars), TR 72 (Sivas, Kayseri, Yozgat), TR 52 (Karaman, Konya) ve TR B1 (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli) Düzey-II Bölgeleri Kalkınma Programı, Doğu Anadolu Kalkınma Programı, Sınır ötesi İşbirliği Programı ve Eşleştirme Programı'dır.

Harita 2.1: GAP/ Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlleri

gibi farklı sektörler kapsamında çok sayıda proje demetinden oluşmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Fırat ve Dicle Havzalarının potansiyelinin değerlendirilmesi amacıyla, 1950'li, 1960'lı yıllarda başlayan enerji, sulama ve içmesuyu alanlarındaki çalışmalar 1970'li yıllarda büyük ölçekli projelere dönüştürülmüştür. 1977 yılında bu iki havzada yer alan projelerin "Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)" olarak isimlendirilmesi benimsenmiştir. 1989 yılına kadar, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Müsteşarlığı koordinasyonunda, önce "Kalkınmada Öncelikli Yörelere Başkanlığı (KÖYB)", daha sonra "Müsteşarlık Araştırma Grubu (MAG)" ve "GAP Grup Başkanlığı"nın sorumluluğunda bu çalışmalar sürdürülmüştür². 1989 yılında ise 388 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile ülkemizde ilk bölge kalkınma teşkilatı örneği olarak GAP Bölge Kalkınma İdaresi (BKİ) Başkanlığı kurulmuş ve DPT'nin yürüttüğü faaliyetler bu kuruma devredilmiştir³.

İzlenebileceği gibi GAP kapsamındaki münferit projeler başlangıçta Güneydoğu Anadolu Bölgesinin zengin toprak ve su kaynaklarından yararlanmak amacıyla önce kendi içinde bir enerji ve sulama projesi olarak başlatılmıştır. 1989 yılında tamamlanan

"GAP Master Planı" çalışması ile ise GAP projeleri çok sektörlü entegre bir bölgesel kalkınma projesine dönüştürülmüştür. GAP Master Planı, bölge gelişmesinin izlenmesi gereken seyir ve alt ölçeklerde üretilecek plan, program ve projelerle bir rehber niteliği taşımaktadır. GAP Master Planı'nda yer alan temel kalkınma senaryosu, bölgenin tarıma dayalı sanayi merkezi haline getirilmesidir. Baraj, hidroelektrik santraller ve sulama yapılarının inşasına koşturarak, tarımsal ve sanayi kalkınma, kırsal-kentsel altyapı, ulaşım, eğitim, sağlık vb. alanlardaki gelişme birbirleriyle ilişkili projeler demeti olarak ele alınmıştır. GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı'nın kurulmasındaki başlıca neden ise Proje kapsamındaki çok-sektörlü faaliyetler arasındaki eşgüdümü sağlamak olarak belirlenmiştir (ayrıca bkz. Keleş, 1990; Özgül ve Agah, 2003).

Bölge kalkınmasının çerçevesini çizen GAP Master Planı, özellikle su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesini, mali ve teknik kapasiteleri dikkate alarak bir takvime bağlamış, bu değişimin 2005 yılı itibarıyla ekonomik ve sosyal sektörlerde uyaracağı gelişmeyi, yaratacağı istihdamı, bunun getireceği nüfus büyüklüğü ile bu nüfusun kent ve kır itibarıyla muhtemel dağılımını saptamış, eğitim ve sağlık

² GAP Bölge Kalkınma İdaresi kurulmadan önceki GAP çalışmaları için bkz. Dericioğlu, 1988.

³ GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 388 sayılı Yasa Gücünde Kararname (R.G. 6 Kasım 1989, No: 20334) ile kurulmuştur.

hizmetleriyle konut ve kentsel altyapı ihtiyaçlarını makro düzeyde belirlemiş ve yıllara göre finansman ihtiyacını ortaya koymuştur. Master Plan'da, GAP projesinin temel amacı "*Bölge'nin gelişmişlik düzeyini en kısa sürede Ülke'nin genel düzeyine yükseltmek*" olarak tanımlanmış, bu amaca ulaşmak üzere ekonomik ve sosyal hedefler belirlenmiş ve temel strateji olarak Bölge'nin "*tarıma dayalı ihracat üssü*" haline getirilmesi benimsenmiştir. Birbirlerini tamamlayıcı nitelikte olan ve bir bütünlük teşkil eden hedeflere ulaşmak için GAP Master Planı'nda 2005 yılına uzanan zaman perspektifi içinde dört temel strateji üzerine odaklanmıştır. Bunlar sırasıyla;

- Su ve arazi kaynaklarını gerek sulama, gerekse kentsel ve endüstriyel kullanım amaçları için geliştirmek ve yönetmek,
- Daha iyi tarımsal işletme yönetimi, tarımsal pratikler ve bitki desenleri uygulayarak arazi kullanımını geliştirmek,
- Tarımla ilişkili ve yerel kaynaklara dayalı üretime özel ağırlık vererek imalat sanayilerini teşvik etmek,
- Yöre halkının ihtiyaçlarını daha iyi karşılamak, nitelikli personeli Bölge'ye cezbetmek ve bölgede kalmasını temin etmek için sosyal hizmetleri ve kentsel altyapıyı iyileştirmek olarak belirlenmiştir.

Bununla birlikte, 1989 yılında hazırlanan GAP Master Planı'ndan bu yana geçen sürede, Bölge'de, Ülke'de ve Ortadoğu'da yaşanan olumsuz gelişmeler nedeniyle, Plan'da öngörülen hedeflerin gerisinde kalınmıştır. 1990'lı yıllarda yaşanan Irak ambargosu özellikle Irak'a komşu olan Güneydoğu Anadolu Bölgemizde iktisadi ve ticari faaliyetleri olumsuz yönde etkilemiş, 1994, 1998 ve 2001 krizleri de genel olarak ülke ekonomisinin özelde de bölge ekonomisinin performansını sınırlanmıştır. Ayrıca 1990'lı yıllarda tırmanan terör ve güvenlik sorunları, Bölge'de kalkınma faaliyetlerini önemli ölçüde

geriletmiştir (DPT, 1995; 2000). Tüm bu dönem boyunca ülkemizin kamu finansman dengesindeki bozulma, Proje'nin kaynak gereksiniminin yeterli ve zamanlı bir biçimde karşılanamamasını beraberinde getirmiştir. GAP Master Planı'nda öngörülemeyen bu sorunlar yanında, GAP Bölge Kalkınma İdaresinin kurumsal yapısından kaynaklanan sorunlar da Projenin verimliliğini sınırlanmıştır, bölgesel kalkınma çabaları için engel teşkil eden eşgüdüm ve merkezîyetçilik sorunlarını giderememiştir. Tüm bu nedenlerle GAP Master Planı'nda öngörülen hedeflere ulaşılması güçleşmiş ve 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren Planın revizyonu gündeme gelmiştir.

Planın revizyonunu gerekli kılan diğer gelişmeler ise hem ulusal hem de uluslararası arenada bölgesel kalkınmanın tanımı ve felsefesinde yaşanan değişimlerdir. Zira, Master Plan'da üzerinde yeterince durulmayan, "*çevre ve sürdürülebilirlik*" kavramlarıyla Plan hazırlanırken hiç dikkate alınmayan "*katılımcılık*" gibi kavramlar özellikle 1990'lı yıllardan itibaren yerel kalkınma girişimlerinde ön plana çıkmaya başlamıştır. Tüm bu gelişmeler ve Bölge'nin kalkınmaya olan artan ihtiyaçları, Planın yeni bir anlayışla hazırlanmasını gündeme getirmiştir. Hem GAP'ın süresi içerisinde bitirilmesinin mümkün görülmemesi, hem de yeni bölgesel gelişme yaklaşımlarını Projeye içselleştirme gereği doğrultusunda GAP BKİ'nce Master Plan revize edilmiş ve "*GAP 2010 Entegre Planı ve Uygulama Programı*" hazırlanmıştır⁴. GAP İkinci Master Planı'nın en belirgin ilkesi "*sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı*" olmuştur.

Bugüne gelindiğinde GAP'ın hedefi "*sadece birtakım maddi kazanımlar sağlamaktan ziyade, insan odaklı sürdürülebilir kalkınmaya kaymıştır*" (Göymen, 2003, s. 21). Proje, gelecek kuşaklar için kendilerini geliştirebilecekleri bir ortam yaratılmasını amaçlayan "*sürdürülebilir insani kalkınma*" felsefesi üzerine kurulmuştur. Kalkınmada adalet, katılımcılık, çevre korunması, istihdam, mekansal planlama ve alt yapı

⁴ "GAP 2010 Entegre Planı"nda belirlenen temel esaslardan başlıcaları; sağlık ve eğitim göstergelerinin ülke ortalamalarına getirilmesi, kentlerin nüfus emme kapasitelerinin artırılması ve istihdam açığının karşılanması olarak belirlenmiştir. Revize edilmiş Planda öncelikler, hidroelektrik santrallerinden sulama yatırımları ile bölgenin altyapı sorunları ve bazı sosyal harcamalara kaydırılmıştır (DPT, 2000; Elmas, 2001).

geliştirilmesi GAP'ın temel stratejileri arasında yer almaktadır⁵.

Proje tamamlandığında, yılda 50 milyar metreküpten (m³) fazla su aktılan Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde kurulan tesislerle, Türkiye toplam su potansiyelinin yüzde 28'i kontrol altına alınacak, 1,7 milyon hektarın üzerinde arazinin sulanması ve 7485 megavatın üzerinde bir kurulu kapasiteyle yılda 27 milyar kilovatsaatlik elektrik üretilmesi sağlanacaktır. GAP'ın meydana getireceği yüksek tarım ve sanayi potansiyeli Bölge'de gelir düzeyini 5 kat arttıracak, Bölge nüfusunun yaklaşık 3,5 milyonuna iş imkanı yaratılacaktır. Termin plandaki gecikmeye rağmen, yüzde 55'lik bölümü tamamlanan Projenin, bölgenin ekonomik ve sosyal yapısına katkısı izleyen başlıklarda incelenmeye çalışılacaktır.

3. GAP HARCAMALARI-KAMU YATIRIMLARI VE GERÇEKLEŞMELER

GAP Master Planı'nın öngörülerine göre toplam yatırım tutarı 32 milyar dolar olan GAP'a 2004 yılı sonuna kadar 17,2 milyar dolar tutarında bir harcama yapılmıştır. Yatırımların gerçekleşme oranı yüzde 54,1'dir. Bu harcamanın büyük bir bölümü ulusal kaynaklardan karşılanırken, çeşitli uluslararası finans kuruluşlarından da ya GAP'a doğrudan, ya da fiziki tesislerin yapımını üstlenen firmalara kredi temin edilmesi yoluyla dış kaynak sağlanmıştır.

Tablo 3.1: GAP'a Göre Nakdi Gerçekleşmeler

	Nakdi Gerçekleşme (%)
Tarım	22.9
Enerji	81.1
Ulaştırma ve Haberleşme	40.3
Turizm	29.3
Diğer Sektörler Toplamı	79.3
Genel Toplam	54.1

Tablo 3.1'den de izlenebileceği üzere, GAP kapsamında yatırım öngörülen sektörlerdeki gerçekleştirmeler açısından belirgin bir asimetrinin ortaya çıktığı görülmektedir. Zira, nakdi gerçekleştirmeler itibarıyla ilk sırada yüzde 81.1'lik gerçekleştirmeler oranı ile enerji sektörü gelirken, enerji sektörünü yüzde 79.3'lük gerçekleştirmeler ile diğer sektörler toplamı ve yüzde 40.3'lük gerçekleştirmeler ile ulaştırma ve haberleşme sektörü izlemiştir, bununla birlikte öngörülen yatırım itibarıyla ikinci sırada öneme sahip olan tarım sektöründe planlanan yatırım tahsisi beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. 2004 yılı sonuna kadar tarım sektöründe nakdi gerçekleştirmeler yüzde 22.9 gibi oldukça düşük bir düzeyde kalmıştır. Bölgesel gelir ve refah artışına doğrudan katkı yapması beklenen tarım sektöründeki yatırımların gerçekleştirmeler düzeyinin düşüklüğü ise haliyle Projenin yöre için ekonomik ve sosyal yapısını iyileştirme amacına yönelik etkisini sınırlandırmıştır. GAP yatırım ödeneklerinin 1990-2005 dönemi itibarıyla yıllık seyri incelendiğinde ise, GAP kapsamındaki projelere toplam kamu kaynaklarından yılda ortalama yüzde 6.9 oranında pay ayrıldığı görülmektedir.

Tablo 3.2'den de izlenebileceği gibi, 2001 yılında ülke genelinde uygulanan istikrar programı kapsamında yatırımların kısıtlanması, GAP'ı ülke genelindeki düşüşün çok üzerinde olumsuz etkilemiş ve bunun sonucunda toplam yatırımlar içindeki GAP yatırımlarının payı yüzde 4.9'a gerilemiştir. Bununla birlikte, 2002 yılından itibaren GAP'ın ülke yatırımları içindeki payında nispi bir artış olmuş ve 2002 yılında yüzde 5.9'a yükselmiş; 2003 yılında ise bu oran yüzde 5.8 olarak gerçekleşmiştir. 2004 yılında yüzde 6.8'e yükselen bu oran 2005 yılında da aynı düzeyi korumuştur. Yıllar itibarıyla yaşanan iniş-çıkışlar bir yana, genel olarak 1990'lı yıllar boyunca yaşanan iktisadi krizlerin ve kamu yatırımlarındaki azalmanın GAP yatırımlarına da yansıtıldığı ve Projenin tamamlanmasını geciktirdiği belirtilebilir.

⁵ GAP kapsamında önem kazanan "yönetişim" boyutu Göymen (2003; 2000) tarafından merkezi hükümetin tek sorumlu olmaması, sorumluluklarını ve yetkilerini yerel paydaşlarla diğer bir deyişle yerel kalkınmanın birincil katılımcıları ile paylaşması olarak tanımlanmıştır. Özgül ve Ağaç (2003) ise yönetişim kavramının Proje kapsamında önem kazanmasıyla "yönetişim" anlayışına uygun şekilde uygulamaya konulan projeleri şu şekilde örneklendirmektedirler: Çok Amaçlı Toplum Merkezleri (ÇATOM), Gençlik Merkezleri, GAP Bölgesindeki Sulama Sistemlerinin İşletme Bakım ve Yönetimi Projesi, Mardin Kızıltepe-Yüceli ve Nusaybin-Çağcağ Katılımcı Kırsal Kalkınma Projeleri, GAP-Girişimci Destekleme ve Yönlendirme Merkezleri (GAP-GİDEM), Halfeti İlçesi Kentsel Gelişme Projesi, İhsu Baraj Gölü Çevresi Alt Bölge Gelişme Planı Hazırlanması Projesi ve Mardin Katılımcı Kentsel Rehabilitasyon Projesi.

Tablo 3.2: GAP'a Yapılan Kamu Yatırım Tahsisleri (1990-2005) (2005 Yılı Fiyatlarıyla, Bin Y TL)

Yıllar	Türkiye		GAP		GAP'ın Türkiye İçindeki Payı (%)
	Yatırım Tahsisi	Bir Önceki Yıla Göre Artış (%)	Yatırım Tahsisi	Bir Önceki Yıla Göre Artış (%)	
1990	17 606 514	-	1 430 477	-	8.1
1991	16 489 207	- 6.3	1 407 797	- 1.6	8.5
1992	17 075 394	+ 3.6	1 253 808	- 10.9	7.3
1993	16 269 577	- 4.7	1 233 853	- 1.6	7.6
1994	12 770 539	- 21.5	961 444	- 21.1	7.5
1995	9 242 011	- 27.6	665 509	- 30.8	7.2
1996	11 696 324	+ 26.6	807 901	+ 21.4	6.9
1997	12 615 995	+ 7.9	970 334	+ 20.1	7.7
1998	18 326 657	+ 45.3	1 218 618	+ 25.6	6.6
1999	17 005 544	- 7.2	997 838	- 18.1	5.9
2000	19 998 984	+ 17.6	1 430 501	+ 43.4	7.2
2001	13 085 031	- 34.6	643 872	- 55.0	4.9
2002	13 494 906	+ 3.1	792 875	+ 23.1	5.9
2003	15 467 420	+ 14.6	899 316	+ 13.4	5.8
2004	13 187 275	- 14.7	900 897	+ 0.2	6.8
2005	16 174 256	+ 22.7	1 098 575	+ 21.9	6.8

Not: Mahalli İdare yatırımları dahil değildir.

Tablo 3.3: GAP Yatırımlarının 2004 Yılı İtibarıyla Sektörel Dağılımı (2005 Yılı Fiyatlarıyla, Bin YTL)

Sektörler	2004 Yılı Yatırım Tahsisi	Sektör Payı (%)
Ekonomik Sektörler		
- Tarım	230 109	20.9
- Madencilik	111 991	10.1
- İmalat	2 428	0.2
- Enerji	292 324	26.6
- Ulaştırma – Haberleşme	191 943	17.5
- Turizm	1 381	0.1
Ekonomik Sektörler Toplamı	830 176	75.6
Sosyal Sektörler		
- Konut	4 962	0.5
- Eğitim – Kültür	64 595	5.9
- Sağlık	46 077	4.2
- Diğer Kamu Hizmetleri	152 765	13.9
Sosyal Sektörler Toplamı	268 399	24.4
GAP Genel Toplamı	1 098 575	100.0

2004 yılı GAP yatırımlarının sektörler itibarıyla dağılımına bakıldığında, en yüksek payın enerji sektöründe (yüzde 26.6) olduğu, bu sektörü tarım ve ulaştırma-haberleşme yatırımlarının izlediği görülmektedir. Toplam yatırımların yüzde 75'i ekonomik sektörlere yapılırken sosyal sektörlerin payı yüzde 25'te kalmıştır.

Kamu yatırımları açısından genel bir değerlendirme yapıldığında GAP Master Planının uygulanmasında enerji amaçlı baraj ve hidroelektrik santral inşaatları ile enerji üretimi ve dağıtımını açısından plan hedeflerine önemli ölçüde ulaşıldığı görülmektedir. Diğer yandan, Projenin temel önceliklerinden olan tarımsal sulamalarda, baraj ve şebeke yatırımları ile su kaynaklarını geliştirmeye yönelik münferit projelerde plan hedeflerinin oldukça gerisinde kalmıştır. Tarım sektöründeki yatırım gerçekleştirmelerinin öngörülen düzeyin altında gerçekleşmesi haliyle projenin etkinliğini ve bölge geliri ve refahı üzerindeki katkısını sınırlandırmıştır. İzleyen altbaşlıklarda Proje kapsamında önceliği olan enerji, tarım ve sanayi sektörlerindeki yatırımlar incelenecektir.

3.1. GAP Enerji Projeleri

GAP kapsamında yapımı öngörülen hidroelektrik santrallerinin, kurulu güç itibarıyla önemli bir bölümü tamamlanmıştır. 2004 yılı sonunda 7 hidroelektrik santrali (HES) işletmeye açılmış olup, 1 HES'in de inşaatı devam etmektedir. Böylece, santral kurulu güçleri itibarıyla hidroelektrik enerji projelerinin yüzde 73'ü üretime geçmiş bulunmaktadır. Enerji projelerinin yüzde 0.6'sı inşaat halinde, yüzde 19'u ihaleye hazır durumdadır. Yüzde 7'si ise planlama aşamasındadır. Bu çerçevede GAP'ın, özellikle enerji yatırımları itibarıyla belli bir süreden beri Ülkemizin ve Bölgenin ekonomisine katkı sağladığı belirtilebilir.

Ülkemizdeki hidroelektrik enerji üretiminin önemli bir bölümü GAP kapsamındaki Karakaya, Atatürk, Dicle, Kralkızı, Birecik, Karkamış ve Batman Hidroelektrik Santrallerinden (HES) sağlanmaktadır. Tesislerin açılışından 2004 yılı sonuna kadar toplam 234 milyar kilovatsaat hidroelektrik enerji üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu enerjinin parasal değeri ise yaklaşık 14 milyar ABD Doları'dır (1 kWh=6 cent). Böylesi bir gerçekleşme, GAP kapsamındaki enerji

Tablo 3.4: GAP Enerji Projelerinde Fiziki Gerçekleşme Durumu (2004 Sonu)

Adı	Kurulu Güç (MW)	Enerji Üretimi (GWh)	Projenin Hangi Safhada Olduğu	İşletmeye Geçiş Yılı
FIRAT HAVZASI	5 304	20 098		
Karakaya Barajı ve HES	1 800	7 354	İşletme	1987
Atatürk Barajı ve HES	2 400	8 900	İşletme	1993
Birecik Barajı ve HES	672	2 516	İşletme	2000
Karkamış Barajı ve HES	180	652	İşletme	1999
Şanlıurfa HES	50	124	İnşa	
Büyükçay Barajı, HES ve Sulaması	30	84	Master Plan	
Koçali Barajı, HES ve Sulaması	40	120	Master Plan	
Sırıntaş Barajı ve HES	28	87	Master Plan	
Kahta Barajı ve HES	75	171	Master Plan	
Fatopaşa HES	22	47	Master Plan	
Erkenek	7	43	Ön İnceleme	
DİCLE HAVZASI	2 172	7 247		
Dicle Barajı ve HES	110	298	İşletme	1999
Kralkızı Barajı ve HES	94	146	İşletme	1998
Batman Barajı ve HES	198	483	İşletme	2003
İlisu Barajı ve HES	1 200	3 833	Programda	
Cizre Barajı ve HES	240	1 208	Programda	
Silvan Barajı ve HES	150	623	Planlama	
Kayser Barajı ve HES	90	341	Master Plan	
Garzan Barajı ve HES	90	315	Ön İnceleme	
Toplam	7 476	27 345		7 adet

Kaynak: DSİ Genel Müdürlüğü

Tablo 3.5: GAP Kapsamındaki HES'lerin Kümülatif Elektrik Üretimi (milyar kWh)

Baraj ve HES	İşletmeye Geçiş Yılı	Elektrik Üretimi
Karakaya Barajı ve HES	1987	127.7
Atatürk Barajı ve HES	1993	94.5
Kralkızı Barajı ve HES	1998	0.7
Karkamış Barajı ve HES	1999	1.7
Dicle Barajı ve HES	1999	0.8
Birecik Barajı ve HES	2000	8.0
Batman Barajı ve HES	2003	0.6
Toplam		234.0

Kaynak: TEİAŞ Genel Müdürlüğü

Tablo 3.6: GAP'ın Hidroelektrik Getirisi (2004 Yılı)

	Milyar kWh	Eşdeğeri milyon \$
Karakaya	9.0	540
Atatürk	9.2	552
Kralkızı	0.2	12
Karkamış	0.5	3
Dicle	0.2	12
Birecik	2.8	168
Batman	0.5	3
GAP	22.4	1 290

Kaynak: TEİAŞ Genel Müdürlüğü

Tablo 3.7: Enerji Üretiminde Türkiye-GAP Karşılaştırması (Milyar kWh)

Yıl	Türkiye			GAP		GAP/Türkiye	
	Termik	Hidrolik	Rüzgar	Toplam	Hidrolik	Hidrolik (%)	Toplam (%)
1995	52.6	32.0		84.5	16.1	50.0	19.0
1996	54.5	40.4		94.9	19.3	48.0	20.0
1997	63.3	39.8		103.1	19.4	48.7	18.8
1998	68.7	42.2		110.9	20.1	47.5	18.0
1999	81.8	34.6		116.4	14.8	42.7	12.7
2000	94.2	30.9		125.1	12.1	39.2	9.7
2001	99.0	24.0		123.0	11.5	47.9	9.3
2002	95.4	33.7		129.1	12.4	36.8	9.6
2003	104.8	35.3	0.06	140.1	15.3	43.3	10.9
2004	104.0	46.1	0.06	234.0	22.4	48.7	14.8

Kaynak: TEİAŞ Genel Müdürlüğü

projelerinin yatırım maliyetlerini finanse ettiğine işaret etmektedir.

Türkiye'de 2004 yılında üretilen 46 milyar kilovat-saatlik hidroelektrik enerji içinde ise GAP, 22.4 milyar kilovat-saatlik hidroelektrik enerji üretimiyle yüzde 49'luk bir paya sahip olmuştur (GAP enerji hedefi: 27 milyar kilovat-saat). GAP'ta 2004'te üretilen enerjinin parasal karşılığı ise yaklaşık 1.3 milyar ABD

Doları'dır. Yine 2004 yılında Türkiye'nin 150 milyar kilovat-saatlik toplam enerji üretimi (termik, hidroelektrik ve rüzgar) içinde GAP'ın payı yüzde 15 olmuştur.

Genel bir değerlendirme yapıldığında GAP kapsamındaki enerji projelerinin önemli ölçüde tamamlandığı görülmektedir. Diğer sektörlerde gerçekleşme oranları düşük iken, enerji sektörüne

Aşağı Fırat Projesi kapsamında yer alan Şanlıurfa-Harran Ovaları sulama alanında, kuru tarımdan sulu tarıma geçişle birlikte, üretim yapısı ve ilişkilerinde önemli değişimler yaşanmış ve Tablo 3.11'de de görüldüğü üzere tarımsal hasıla artmıştır. Bazı ürünlerin verimliliğinde görülen artışlar, özellikle sulu tarım koşullarında yetiştirilen pamuk ve mısırdaki önemli sayılabilecek düzeylere erişmiştir. Verimlilikteki artış endeksi, 1985 yılı baz olmak üzere pamukta 152, mısırdaki 161, buğdayda 114 ve arpada 106'ya ulaşmıştır. Görüldüğü üzere, Harran Ovası'nın sulamaya açılmasıyla birlikte, Şanlıurfa İli'nde başta pamuk olmak üzere tarım ürünlerinde önemli artışlar sağlanmıştır. Tarımsal ürün artışı, tarıma dayalı sanayilerin ve de özellikle tekstil sektörünün gelişmesine ivme kazandırmıştır. Sanayinin gelişmesiyle birlikte Şanlıurfa İli'nde Birinci Organize Sanayi Bölgesi (OSB) dolduğu için İkinci OSB yapımına gidilmiştir (Yurt, 2003). Hem tarımda, hem de sanayide meydana gelen üretim artışları ile Şanlıurfa, son yıllarda ülkemizin en hızlı büyüyen illerinden biri olmuştur⁶.

Diğer yandan hayvancılık, bitkisel üretime koşut bir gelişme sağlayamamıştır. 1980-1998 döneminde hayvan varlığında, tüm ülke genelinde olduğu gibi, önemli düşüşler yaşanmıştır. Bölgede ortaya çıkan terör ve güvenlik sorunları gibi olağan dışı durumlar nedeniyle Türkiye genelinde göre daha yüksek oranlarda azalmalar belirlenmiştir. Anılan dönemde, sığır varlığında yüzde 44, koyun varlığında yüzde 36 ve keçi varlığında da yüzde 89 oranına varan düşüşler olmuştur.

GAP'la birlikte Bölgenin su ürünleri potansiyeli de yükselmiştir. 1998 yılı itibarıyla, baraj gölü alanı 136 bin hektara çıkmış ve aynı yıl, 1.8 bin tonu avcılıktan ve 0.5 bin tonu yetiştiricilikten olmak üzere toplam olarak 2.4 bin ton balık üretilmiştir.

3.3. GAP'ta Sanayi Altyapı Sektöründe Gelişmeler

Ülkemizde hem kentsel ve bölgesel gelişme, hem de sanayi kuruluşları için altyapı geliştirme aracı olarak kullanılan önemli bir mekansal düzenleme aracı; orta ölçekli sanayiler için organize sanayi bölgeleri (OSB), küçük ölçekli sanayiler için ise küçük sanayi siteleri (KSS) kurmak olmuştur. Planlı dönemin başlangıcından günümüze değin uygulanmakta olan OSB ve KSS politikaları, yerel sermaye birikiminin il dışına çıkmasını engellemede ve yerel ekonomiye transferinde önemli bir kalkınma aracı olarak işlev görmüştür. Dışsal ekonomilerin oluşumunda, sanayinin yöreselleşmesinde ve sanayi birimleri arasında tamamlayıcılık ilişkilerinin gelişmesinde önemli katkılar sağlamış olan OSB ve KSS'ler, yerel düzeyde küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişmelerine elverişli bir ortam sağlayarak, sanayinin yerelleşmesine ve böylece sanayinin bölgeler arasında daha dengeli dağılımına da önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Hemen belirtmekte yarar var ki, OSB ve KSS uygulamaları ülke genelinde uygulanan sanayi altyapı politikalarıdır. Güneydoğu Anadolu Projesiyle doğrudan ilişkili olmasa da hem projenin "*Bölge'nin tarıma dayalı ihracat üssü*" olması ana hedefine ulaşması açısından, hem de projenin performansının değerlendirilmesi yönünden önemli kalkınma araçları ve göstergeleri niteliği taşımaktadır. Zira, GAP Bölgesi'nde sanayi gelişiminin hızlanması, sanayi yatırımlarının artması, özel sektörün Bölge'de yatırım yapmasının sağlanması için sanayi altyapısının tamamlanması çalışmaları kamu yatırımları çerçevesinde yürütülmektedir. Bu nedenle GAP Bölgesinin OSB ve KSS profilindeki değişimler önem taşımaktadır.

⁶ Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, sulamanın başlamasından sonra, sürdürülebilir tarım için tehdit niteliği taşıyan bazı sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan başlıcaları, bilinçsiz su kullanımı ve sürekli pamuk ekilmesi nedeniyle ortaya çıkan "*su yetersizliği*" ile eğimli etek arazilerde uygulanan sulama yöntemlerinden ileri gelen "*toprak erozyonu*"dur. Bu sorunların çözülmesi için fazla su kullanımının önlenmesi, sulama etkinliğini artıracak modern yöntemlerin geliştirilmesi ve pamuk ekim alanlarının azaltılması gereği öne sürülmektedir (bkz. Güler ve diğ., 2003). Ayrıca, "*tuzlanma*" sorunu da sulama sonrası artan sorunların arasında yer almaktadır.

GAP Bölgesinde biri Adıyaman (150 ha), üçü Gaziantep (I-260 ha, II-500 ha ve II-540 ha), biri Mardin (300 ha), biri Şanlıurfa (286 ha) ve biri Kilis (90 ha) olmak üzere 7 Organize Sanayi Bölgesi (OSB) tamamlanmış durumdadır. Diyarbakır ve Batman OSB'leri ile birlikte işletme durumundaki 9 OSB'de 2004 sonu itibarıyla 723 fabrika üretim faaliyetlerini yürütmektedir.

2005 Yılı Yatırım Programı'nda Diyarbakır (523 ha), Batman (100 ha), Şanlıurfa Merkez II (1 186 ha), Siirt-Merkez (100 ha), Gaziantep-Nizip (100 ha), Şırnak-Merkez (130 ha) ve Şırnak-Cizre (150 ha) olmak üzere toplam 7 OSB devam eden projeler arasında yer almaktadır. Ayrıca 2005 yılı Yatırım Programı'na yeni alınan 5 OSB daha vardır: Bunlar; Gaziantep IV (1030 ha), Adıyaman-Besni (140 ha), Adıyaman-Gölbaşı (110 ha), Gaziantep-Merkez (Besni - 460 ha) ve Şanlıurfa-Birecik (200 ha) OSB'lerdir.

GAP Bölgesi'nde yer alan Küçük Sanayi Sitelerinden (KSS) ise 22 adeti tamamlanmıştır. Mevcut KSS'lerdeki doluluk oranı yüzde 83'tür. Bunlardan 1'i Adıyaman, 6'sı Diyarbakır, 8'i Gaziantep, 4'ü Şanlıurfa, 1'i Batman, 1'i Siirt ve 1'i Mardin illerindedir. GAP Bölgesi KSS'lerinin Türkiye toplamı içindeki payı yüzde 9'dur. Bu sitelerde 7 044 işyeri mevcuttur. 12 KSS'nin de inşaatı devam etmektedir.

GAP Bölgesi'nde ayrıca biri Mardin'de diğeri de Gaziantep'te olmak üzere iki adet serbest bölge mevcuttur. 2003 yılında Gaziantep Serbest Bölgesi'nin ticaret hacmi 207 milyon dolar, Mardin Serbest Bölgesi'nin ticaret hacmi ise 19 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ticaret hacmi bir önceki yıla göre Gaziantep'te yüzde 89 oranında artış gösterirken, Mardin'de yüzde 17'lik bir azalış görülmektedir.

Bölge'nin sulu tarıma açılması ile beraber sanayide önemli gelişmeler meydana gelmiştir. 1995-2001 yılları arasında sanayi tesisleri sayısı yaklaşık olarak iki katına çıkmıştır. Bölge sanayinin Türkiye katma değeri içindeki payı ise yüzde 2'den, yüzde 4'e yükselmiştir. GAP'ın tarım ve sulama projelerindeki gecikmeye rağmen, gelinen aşamada dahi bölgedeki üretim deseninin değişmesinde ve sanayi girdileri sunumunda önemli mesafeler alınmıştır.

İzleyen bölümlerde daha detaylı incelenecek olmakla birlikte, sanayinin iller itibarıyla dağılımına bakıldığında Gaziantep'in bölge içinde önemli bir ağırlığının olduğu görülmektedir. 2003 yılında yapılan iller itibarıyla imalat sanayi gelişmişlik endeksi sıralamasında Gaziantep, sadece GAP Bölgesi ölçeğinde değil, ülke ölçeğinde de önemli bir sanayi merkezi olarak öne çıkmaktadır. Sıralama sonuçları Gaziantep'in ülkenin en gelişmiş 7'inci sanayi kenti olduğunu ortaya koymaktadır (bkz. Ek Tablo 3)

Tablo 3.12: GAP Bölgesi OSB ve KSS Profili (31.12.2004 itibarıyla)

OSB sayısı	- Faal	9
	- İnşaat halinde	3
İşyeri sayısı	-Faal	723
	-İnşaat aşamasında	271
	-Proje aşamasında	155
KSS sayısı	-Faal	22
	-İnşaat halinde	12
İşyeri sayısı		7 044

Kaynak: Sanayi ve Ticaret Bakanlığı

4. GAP BÖLGESİNİN NÜFUS, GSYİH VE SOSYO-EKONOMİK GELİŞMİŞLİK DEĞERLERİNDE GELİŞMELER

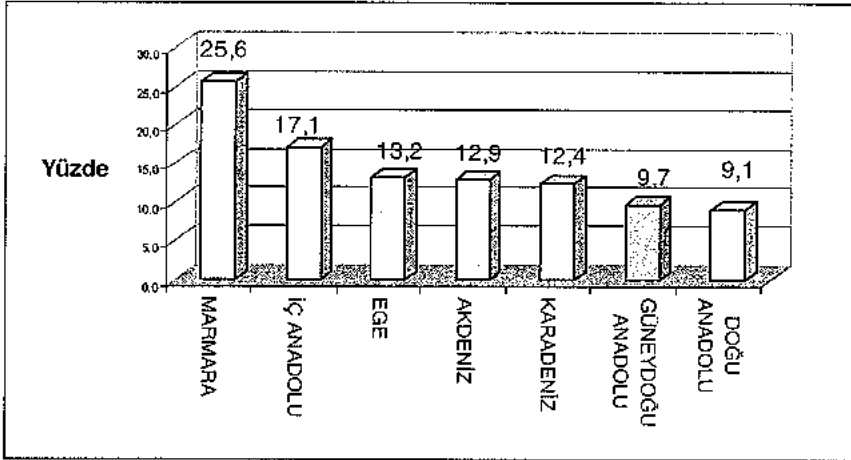
4.1. Nüfus Değişimleri

2000 yılı Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre GAP Bölgesi'nin toplam nüfusu 6,6 milyondur. Ülke nüfusunun yüzde 9,7'sini, yüzölçümünün ise yüzde 9,1'ini oluşturan Bölge, nüfus yoğunluğu itibarıyla ülke ortalamalarına eşit bir değere sahiptir. Zira hem Ülke genelinde hem de Bölgede km2 başına 88 kişi düşmektedir. Bölgenin yüzde 2,5 olan yıllık nüfus artış hızı ise ülke ortalamasından (yüzde 1,8) oldukça yüksektir .

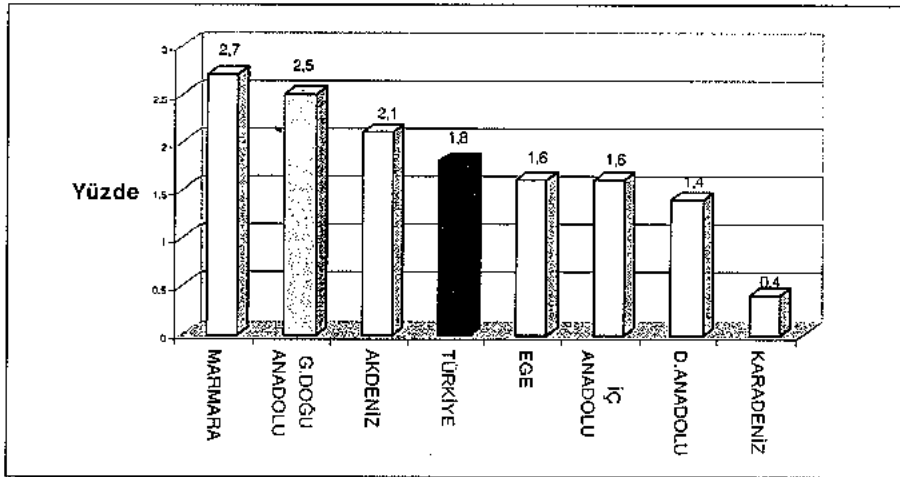
2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, ülke nüfusunun; yüzde 25,6'sı Marmara Bölgesi'nde, yüzde 17,1'i İç Anadolu, yüzde 13,2'si Ege, yüzde 12,9'u Akdeniz, yüzde 12,4'ü Karadeniz, yüzde 9,7'si Güneydoğu Anadolu ve yüzde 9,1'i Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşamaktadır.

1990-2000 döneminde ülke genelinde yıllık ortalama nüfus artış hızı yüzde 1,8 olmuştur. Yıllık ortalama nüfus artış hızı Marmara Bölgesi'nde yüzde 2,7, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yüzde 2,5 ve Akdeniz Bölgesi'nde yüzde 2,1 ile Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşirken, Ege ve İç Anadolu Bölgeleri'nde yüzde 1,6 ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yüzde 1,4 ile Türkiye ortalamasının

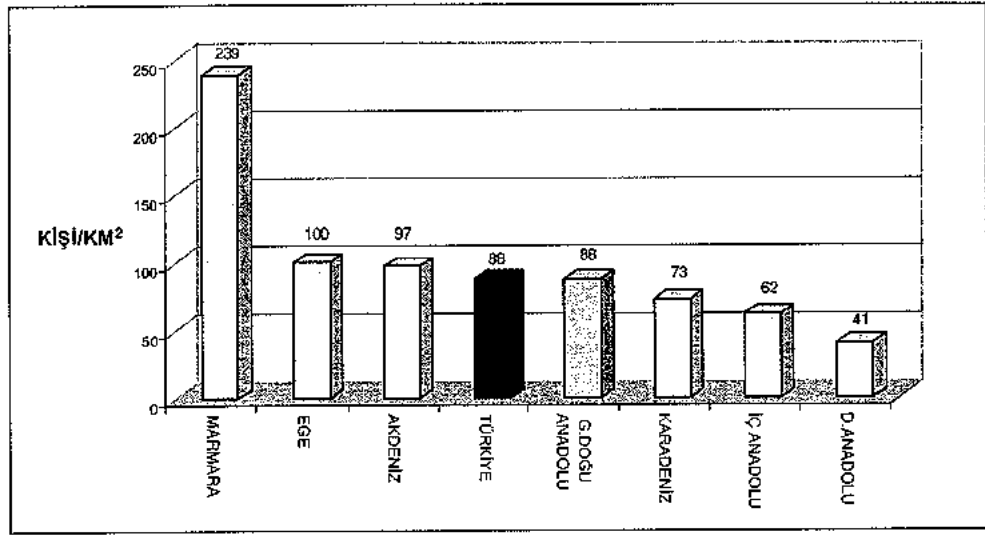
Grafik 4.1: 2000 Yılı Bölgelerin Toplam Nüfus İçindeki Payları

Grafik 4.2: 1990-2000 Dönemi Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı

Grafik 4.3: 2000 Yılı Bölgelerin Nüfus Yoğunluğu

altında gerçekleşmiştir. Karadeniz Bölgesi'nde yıllık ortalama nüfus artış hızı ise yüzde 0,4 ile Türkiye ortalamasının oldukça altında gerçekleşmiştir.

Türkiye genelinde 2000 yılında nüfus yoğunluğu ortalama 88 kişi/km² iken; aynı yılda Marmara Bölgesi 239, Ege Bölgesi 100 ve Akdeniz Bölgesi 97 kişilik yoğunluk değerleri ile Türkiye ortalamasının üzerinde yer almıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin nüfus yoğunluğu ise Türkiye ortalamasına eşittir. Diğer yandan Karadeniz Bölgesi (73), İç Anadolu Bölgesi (62) ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin (41) nüfus yoğunlukları Türkiye ortalamasının altında kalmıştır.

Nüfus verileri genel olarak değerlendirildiğinde yaşanan bölge-dışı göçe rağmen bölgenin nüfus artış hızının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu artışın başlıca nedeni doğurganlık oranlarının yüksekliğidir. Zira, Bölge, ülke genelinde en yüksek doğurganlık oranına (4,86) ve ortalama hanehalkı büyüklüğüne (6,55) sahiptir.

4.2. GSYİH Değişimleri

4.2.1. Coğrafi Bölgeler İtibarıyla GSYİH Değişimleri

Bu bölümde 1987-2001 döneminde Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile diğer bölgelerin GSYİH değerlerinde meydana gelen değişimler

incelenmektedir. Tablo 4.1'den de görüleceği üzere 1987-2001 döneminde ülke milli geliri içindeki payını artıran başlıca iki bölge Marmara ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimiz olmuştur. Ülkemizin en gelişmiş bölgesi olan Marmara, 1987 yılından 2001 yılına uzanan süreçte ülke milli geliri içerisindeki payını, yüzde 35,3'ten yüzde 37,2'ye çıkarmıştır. Benzer şekilde Güneydoğu Anadolu bölgemiz de, inişli-çıkışlı bir grafik izlemekle beraber, dönem başında yüzde 5,2 olan payını dönem sonunda yüzde 5,5'e yükseltmiştir.

1987-1990 döneminde ülke toplamı içindeki payını yüzde 5,2'den 5,4'e artıran bölge, 1990'lı yıllarda yeniden durgunluk ve gerileme sürecine girmiştir. 2001 yılına gelindiğinde ise Bölgenin payı 1990'daki seviyesinin de üzerine çıkarak yüzde 5,5'a yükselmiştir. Bu eğilimin başlıca nedeni uygulamaya konulan GAP Projesinin, bölgenin ekonomik yapısında belli ölçüde bir hareketlilik yaratmasıdır. Daha temkinli bir ifadeyle belirtmek gerekirse GAP, bölgede yaşanan terör ve Irak Ambargosu gibi olumsuz gelişmelere rağmen, bölgenin Türkiye ekonomisi içindeki payını korumasını sağlamıştır.

GAP Master Planında, 1987-2005 yılları arasında GAP Bölgesinde GSYİH'nın oldukça iyimser bir tahminle yıllık ortalama yüzde 6,8 oranında bir büyüme göstermesi hedeflenmiş olmasına rağmen,

Tablo 4.1. Bölgelerin GSYİH Oluşumuna Katkısı

Bölgeler	1987	1990	1995	2000	2001
Marmara	35,3	35,9	37,2	38,0	37,2
Ege	16,6	16,5	17,0	16,8	16,7
İç Anadolu	16,9	16,2	15,9	16,1	15,8
Akdeniz	12,0	12,4	12,1	11,7	12,0
Karadeniz	10,0	9,7	9,1	9,1	9,2
<i>Güneydoğu Anadolu</i>	<i>5,2</i>	<i>5,4</i>	<i>5,2</i>	<i>5,1</i>	<i>5,5</i>
Doğu Anadolu	4,1	4,0	3,5	3,3	3,5
Türkiye	100	100	100	100	100

1987-2001 döneminde yıllık ortalama yüzde 3,2'lik bir büyüme meydana gelmiştir. Bununla birlikte GAP Bölgesi ülke genelinde yüzde 2,8 olan GSYİH'nın yıllık ortalama büyüme hızından daha yüksek düzeyde bir artış göstermiştir. Mevcut veriler, GAP Bölgesinin ülke geneline göre daha yüksek oranda büyüdüğüne işaret etmektedir. Benzer şekilde Master Planda, kişi başına GSYİH'nın, 1987-2005 döneminde yıllık ortalama yüzde 3,7 oranında bir gelişme göstermesi hedeflenmiş, ancak, 1987-2001 döneminde yıllık ortalama gelişme hızı, Bölgedeki hızlı nüfus artışının da etkisiyle yüzde 0,4 düzeyinde kalmıştır.

Büyüme sektörler temelinde incelendiğinde ise GAP Bölgesinde tarım sektörünün öne çıktığı görülmektedir. Bu dönemde yıllık ortalama büyüme hızı Türkiye genelinde sanayide yüzde 3,5, tarımda yüzde 0,8 iken, GAP Bölgesinde ise sanayide yüzde 2,2, tarımda da yüzde 4,3 olarak gerçekleşmiştir. Bölgenin tarım sektöründeki büyüme hızı Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde gerçekleşmiştir. GAP'ın tarım sektörü projelerindeki sınırlı gerçekleştirmelere rağmen, GAP Projesi tarımsal hasılanın yükseltilmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.

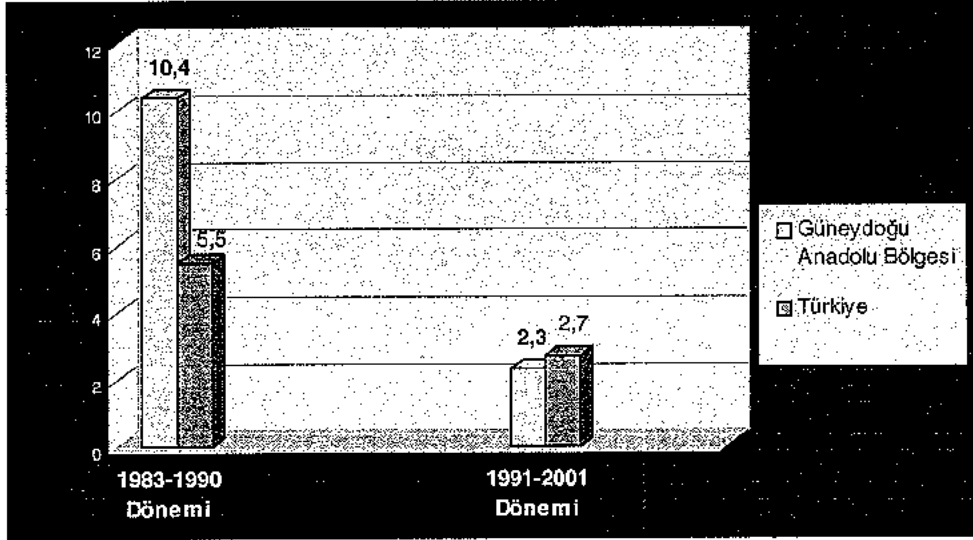
Bölgenin ve ülkenin GSYİH büyüme hızları 1990 yılı ve öncesinde önemli ölçüde farklılık göstermektedir. 1990 öncesinde görece olarak yüksek oranlarda gerçekleşen ülke ve bölge üretim artışları, 1990'lı yıllar boyunca durağan bir seyir izlemiştir. Nitekim GAP Bölgesinde kişi başı gayri safi yurt içi hasılanın yıllık ortalama büyüme hızı 1983-1990

döneminde, yüzde 6,7 iken, 1991-2001 döneminde yüzde -0,1, kişi başı gayri safi yurt içi hasılanın yıllık ortalama sektörel büyüme hızı ise; 1987-1990 döneminde, özellikle sanayi sektöründe yüzde 1,9 ve hizmetler sektöründe de yüzde 0,9 iken, 1991-2001 döneminde sanayi sektöründe yüzde -0,8, hizmetler sektöründe de yüzde 0,3 olmuştur. Bölgede 1991-2001 döneminde sanayi ve hizmetler sektörlerindeki kişi başı gayri safi yurt içi hasılanın yıllık ortalama büyüme hızlarında önemli ölçüde düşüş olmuştur.

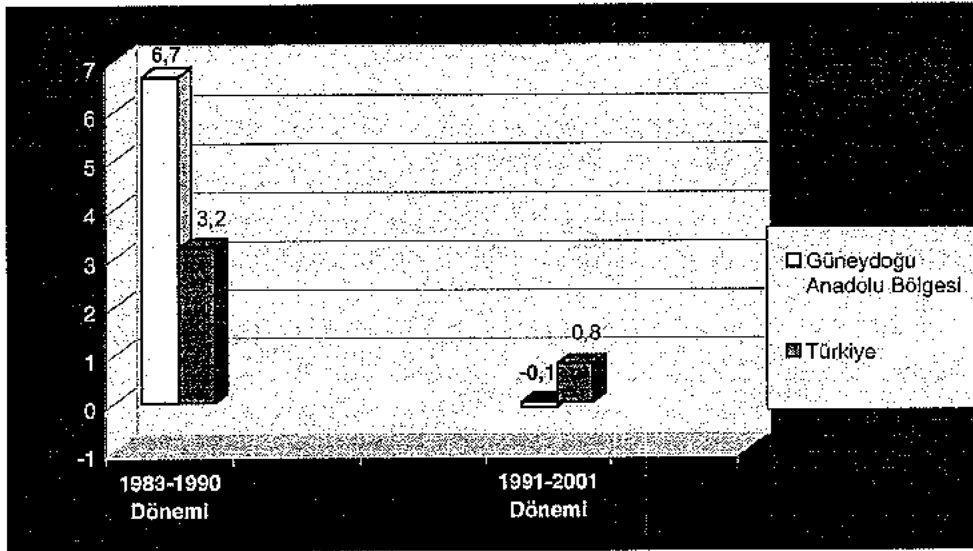
Grafik 4.4 ve 4.5'ten de görüleceği üzere GAP Bölgesinde toplam gayri safi yurt içi hasılanın yıllık ortalama büyüme hızı 1983-1990 döneminde, yüzde 10,4 iken, 1991-2001 döneminde yüzde 2,3 olmuştur. 1983-1990 döneminde gayri safi yurt içi hasılanın yıllık ortalama büyüme hızı ülke ortalamasının (yüzde 5,5) yaklaşık iki katı iken, 1991-2001 döneminde ülke ortalamasının (yüzde 2,7) altında kalmıştır.

GAP Bölgesinde kişi başı gayri safi yurt içi hasılanın yıllık ortalama büyüme hızı 1983-1990 döneminde yüzde 6,7 iken, 1991-2001 döneminde yüzde -0,1 olmuştur. 1983-1990 döneminde kişi başı gayri safi yurt içi hasılanın yıllık ortalama büyüme hızı ülke ortalamasının iki katından fazla iken, 1991-2001 döneminde ülke ortalamasının altında kalmıştır. 1990'lı yıllar boyunca hem bölgesel hem de ulusal ve küresel krizler nedeniyle ortaya çıkan düşük büyüme ortamı Güneydoğu Anadolu bölgemizde daha belirgin bir etki yapmıştır.

Grafik 4.4: Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye GSYİH Büyüme Hızları (Yıllık Ortalama; Yüzde)

Grafik 4.5: Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye Kişi Başı GSYİH Büyüme Hızları (Yıllık Ortalama; Yüzde)

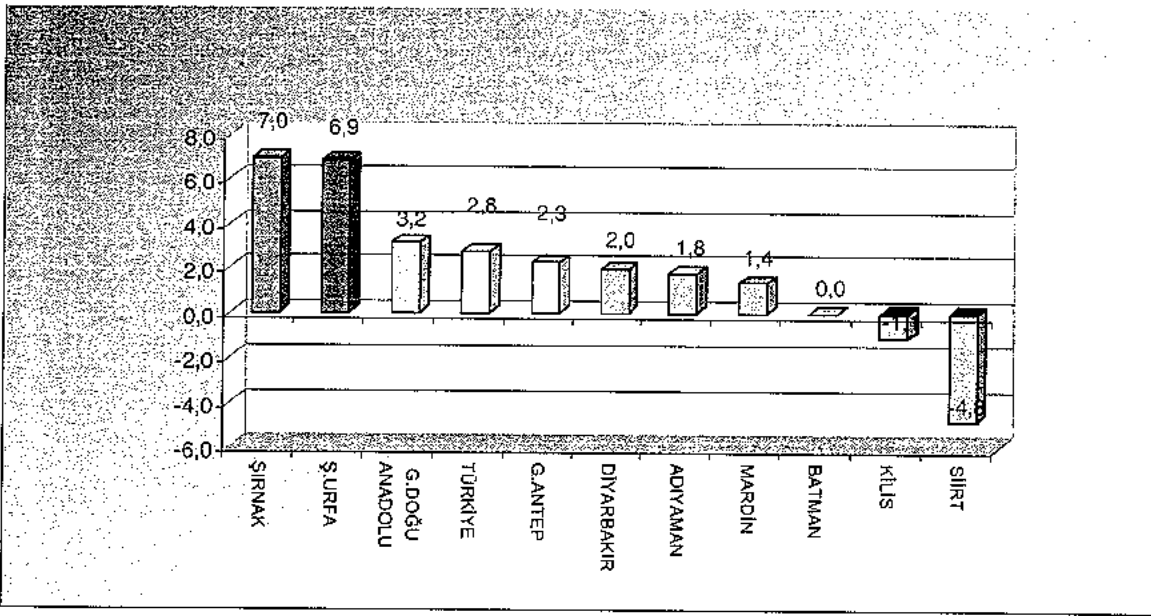

Aşağıdaki grafiklerde ise GAP illerinin 1987-2001 döneminde yıllık ortalama büyüme hızları ile bölge illerinin gayri safi bölge hasılası paylarındaki değişim sunulmaktadır.

Grafik 4.6'dan da izlenebileceği gibi, 1987-2001 döneminde Bölge illeri içerisinde en hızlı büyüyen iller yüzde 7 ile Şırnak ve yüzde 6.9 ile Şanlıurfa olmuştur. Her iki il hem GAP Bölgesi, hem de ülke

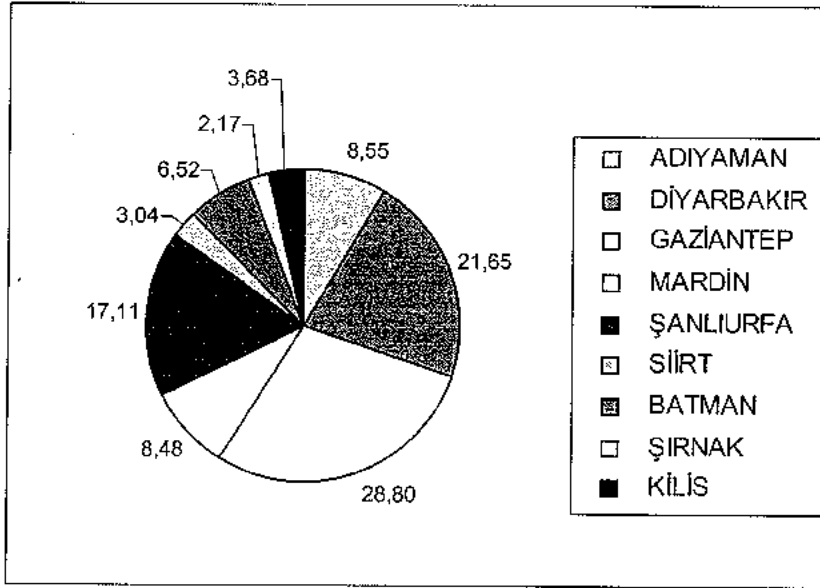
ortalamalarından oldukça yüksek bir büyüme performansı sergilemişlerdir. Bu illerden özellikle Şanlıurfa İli'nin büyüme sürecinde GAP yatırımlarının ve beraberinde gelen üretim artışının önemli bir katkısı olmuştur. Harran Ovası'nın sulamaya açılması ve pamuğa dayalı tarımsal sanayi işletmelerinin artması, İlin büyüme sürecini pozitif yönde etkilemiştir. GAP yatırımlarının tamamlanmasıyla ve Bölge'ye yaygınlaşmasıyla düşük büyüme sergilemiş

Grafik 4.6: G.Doğu Anadolu Bölgesi İlleri Yıllık Ortalama Büyüme Hızları (Yüzde;1987-2001)

Not: Şırnak ve Batman verileri 1991-2001 dönemini, Kilis ili verileri ise 1996-2001 dönemini içermektedir.

Grafik 4.7: 1996 Yılı G.Doğu Anadolu GSYİH Yüzde Dağılımı

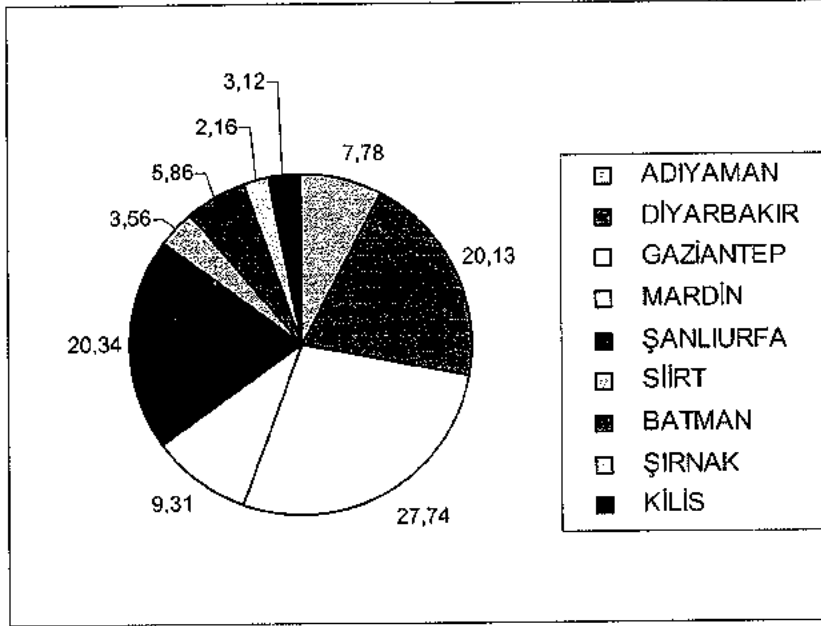

diğer illerin de dinamik bir büyüme sürecine gireceği öngörülebilir.

1996-2001 yıllarında GAP Bölgesi hasılasının bölge illeri arasındaki dağılımını gösteren Grafik 4.7 ve

4.8'deki dilimler incelendiğinde, bölge hasılası içindeki payını artıran başlıca illerin Şanlıurfa, Mardin ve Siirt olduğu görülmektedir. Diğer yandan, Diyarbakır, Gaziantep ve Adıyaman gibi GAP Bölgesindeki büyük illerin bölge içerisindeki görece payları azalmıştır.

Grafik 4.8: 2001 Yılı G.Doğu Anadolu GSYİH Yüzde Dağılımı

4.3. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (SEGE) Değerlerinde Değişimler

İlçelerin, illerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini belirleyen çalışmalar DPT Müsteşarlığı tarafından yaklaşık beş yıllık aralıklarla yapılmaktadır. Bu kapsamda yapılan en son araştırmalar iller ve bölgeler bazında 1996 ve 2003 yıllarında, ilçeler bazında ise 1996 ve 2004 yıllarında yayınlanmıştır. Söz konusu çalışmalarda, sadece Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ile ölçülen gelir ögesi üzerinde durulmamakta, GSYİH değişkeninin de içinde yer aldığı ekonomik, sosyal ve kültürel alanlardan seçilen çok sayıda değişkenden oluşan bir veri seti kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle bu araştırmalarda niceliksel büyüme anlayışından ziyade, niteliksel bir sosyo-ekonomik gelişme yaklaşımı benimsenmektedir.

Bu çalışmaların *öncelikli* amacı, yörelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyelerini tespit etmek, bu tespit doğrultusunda gelişmişlik sıralamalarını yapmak ve süreç içerisinde gösterdikleri gelişme performansını değerlendirmektir. *İkinci* amaç ise, aynı veri setini kullanarak, benzer özellikleri taşıyan il ve ilçe grupları ile coğrafi bölgeler ve istatistikî bölge birimlerine göre gelişmişlik sıralamaları elde

etmektir. *Üçüncü* amaç ise iller, coğrafi bölgeler ve istatistikî bölge birimlerine göre sektörel (sanayi, eğitim, sağlık) gelişmişlik sıralamaları yapmaktır. İzleyen bölümlerde GAP bölgesinin genel gelişmişlik göstergeleri ile sektörel sıralamaları 1996 ve 2003 yıllarında yapılan araştırma sonuçları karşılaştırılarak incelenecektir.

2003 yılında yapılan ve mevcut idari yapı temelinde 81 ilin kapsandığı iller ve bölgeler itibarıyla SEGE araştırmasında (Dincer ve diğ., 2003); sosyal (demografik, istihdam, eğitim, sağlık, altyapı, diğer refah) ve *ekonomik* (imalat, inşaat, tarım, mali) alanlardan seçilen 58 değişken içerilmiştir. Araştırmada birbiriyle bağımlı olan değişkenlerin kullanılmasına imkan veren gelişmiş bir istatistik tekniği olan "*temel bileşenler analizi*" uygulanmıştır. 1996 yılında yapılan bir önceki SEGE çalışmasında da aynı veri seti ve araştırma tekniği uygulanmıştır (Dincer ve diğ., 1996). Bununla birlikte, araştırma kapsamındaki il sayısı 76 il ile farklılık göstermektedir.

Belirtilmesinde yarar görülen bir diğer konu kullanılan değişkenlerin dönemlerine ilişkindir. 1996 çalışmasında kullanılan değişkenler 1990-1995 dönemini içeren verilerden oluşturulmuştur. 2003

çalışmasında kullanılan değişkenler ise 1995-2000 yılları verilerini içermektedir. Her iki SEGE çalışmasındaki verilerin genel olarak 1990-2002 dönemini içerdiği belirtilebilir. Bu dönem ise GAP'ın etkilerinin değerlendirilmesi açısından referans dönemidir (2003 çalışmasında kullanılan değişkenler için bkz. Ek Tablo 1).

4.3.1. Coğrafi Bölgeler İtibarıyla Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2003)

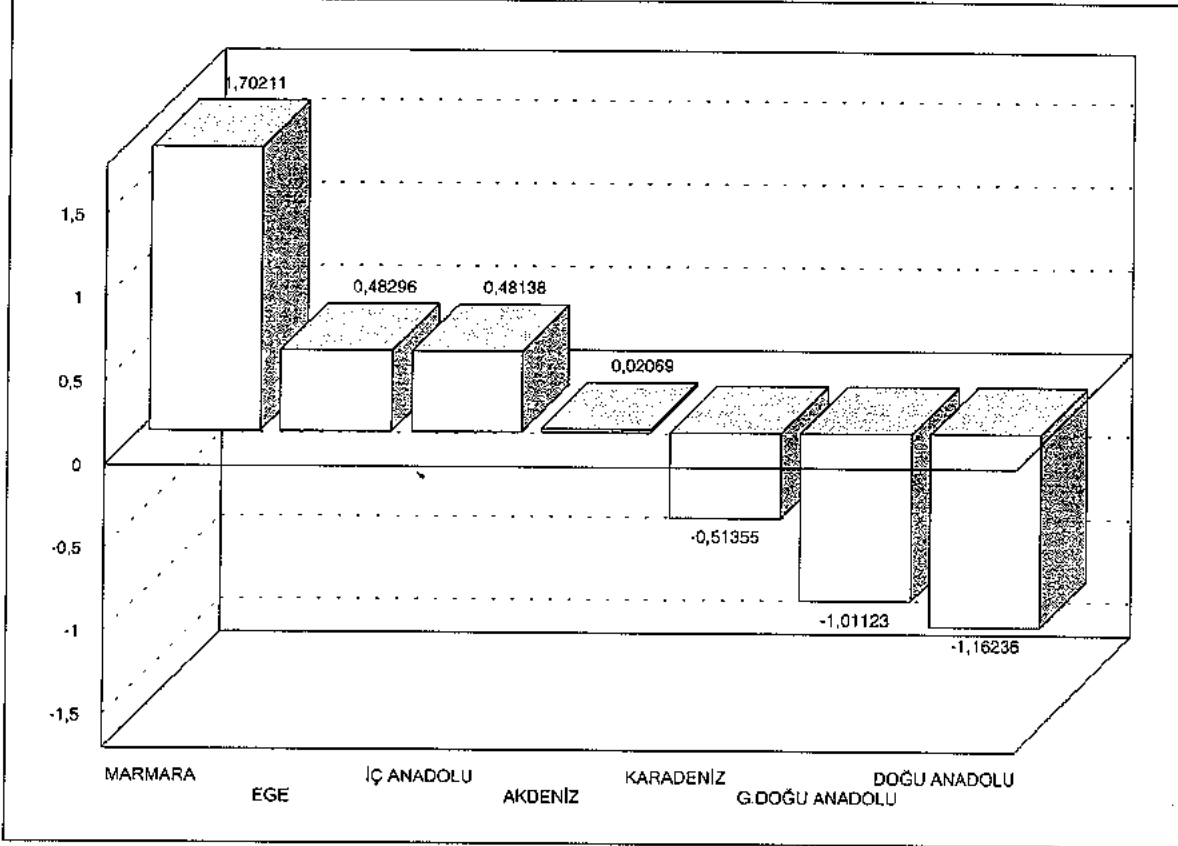
Grafik 4.9'dan da görüleceği üzere, mevcut coğrafi bölgeler tanımı çerçevesinde yapılan sıralama sonuçlarına göre, toplam 11 ilden oluşan Marmara Bölgesi, sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesini gösteren 1,70211'lik endeks değeriyle, ülke genelinde yer alan 7 bölge içerisinde ilk sırada yer almıştır.

Marmara Bölgesini, 0,48296'lık endeks değeriyle, 8 ilden oluşan Ege Bölgesi izlemektedir. Marmara ve Ege Bölgesinin sahip olduğu endeks değerlerinde,

yaklaşık üçte iki oranında bir fark vardır. Üçüncü sırada 0,48138'lik endeks değeriyle 13 ilden oluşan İç Anadolu Bölgesi bulunmaktadır. Ege Bölgesi ile İç Anadolu Bölgesinin endeks değerleri birbirine oldukça yakın çıkmıştır. Bölgesel sıralamada İç Anadolu Bölgesini, 0,02069'luk endeks değeriyle, 8 ilden oluşan Akdeniz Bölgesi izlemektedir. Akdeniz Bölgesi, coğrafi sıralamada ülke ortalamasını en iyi yansıtan bölge konumundadır.

Sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini gösteren endeks değerleriyle ülke ortalamasının altında kalan bölgeler ise; Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadoludur. Bunlardan, -0,51355 endeks değeriyle, toplam 17 ilden oluşan Karadeniz Bölgesi, beşinci sırada yer almaktadır. Bölgeler içerisinde en çok ile sahip olan Karadeniz Bölgesi, ülke ortalamasına yakın, ancak altında yer almaktadır. Altıncı ve yedinci sırada yer alan Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerimizin endeks değerlerinin ise birbirine yakın

Grafik 4.9: Coğrafi Bölgelere Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi

olduğu görülmektedir. Toplam 9 ilden oluşan *Güneydoğu Anadolu Bölgesi* -1,01123'lük endeks değeri ile altıncı sırada bulunmaktadır. En son sırada bulunan bölge ise, -1,16236 endeks değeriyle, 14 ilden oluşan *Doğu Anadolu Bölgesi*'dir.

4.3.2. 1996 ve 2003 Çalışmaları İtibariyle Coğrafi Bölgelerin Karşılaştırılması

Grafik 4.10'dan da izlenebileceği gibi 1996 yılında yapılan bölgesel SEGE sıralaması sonuçları ile 2003 yılında yapılan SEGE sonuçları arasında küçük de olsa bazı değişimler gözlenmektedir.

1996 çalışmasında en gelişmiş bölge olan Marmara ile en az gelişmiş bölge olan Doğu Anadolu arasındaki gelişmişlik farkı, endeks değerleri itibariyle 2,83149 iken; mevcut sıralama sonuçlarına göre fark küçük bir değişimle 2,86447'ye yükselmiştir. İki dönem arasında Marmara Bölgesi, SEGE değerini 0,00775'lik bir artışla 1,69436'dan 1,70211 düzeyine çıkarmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin SEGE değerinde ise -0,02523'lük bir düşüş gözlenmektedir. Bölgenin 1996 yılında -1,13713 düzeyinde bulunan SEGE değeri 2003 yılında -

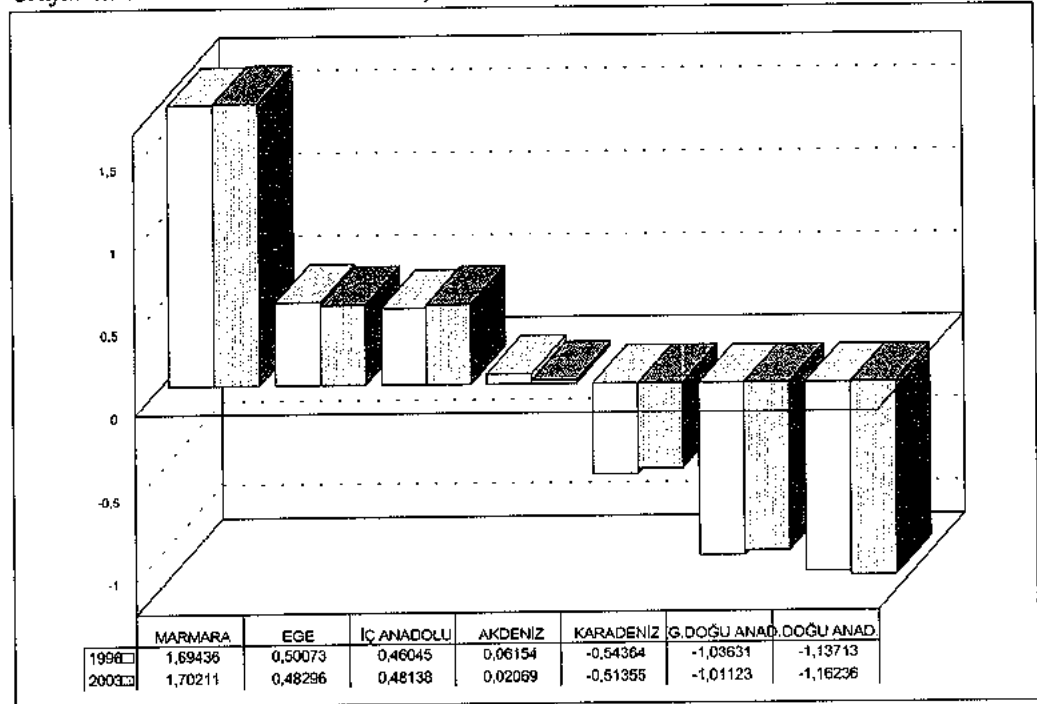
1,16236 düzeyine gerilemiştir.

1996-2003 dönemi sonuçlarına göre Marmara Bölgesi dışında bölgesel gelişmişlik değeri yükselen diğer bölgeler ise sırasıyla; İç Anadolu, Karadeniz ve *Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*'dir. Dönem içerisinde İç Anadolu Bölgesi, 0,02093'lük bir endeks değeri artışıyla 0,46045'ten 0,48138'e, Karadeniz Bölgesi 0,03009'luk bir artışla -0,54364'ten -0,51355'e, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise 0,02508'lik bir endeks değeri artışıyla -1,03631'den -1,01123'e yükselmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'yle beraber, iki dönem arasında SEGE değeri azalan diğer bölgeler ise Ege ve Akdeniz Bölgeleri'dir. Ege Bölgesi -0,01777'lik bir endeks değeri düşüşüyle 0,50073'ten 0,48296'ya, Akdeniz Bölgesi ise -0,04085'lik bir azalışla 0,06154'ten 0,02069'a gerilemiştir.

Coğrafi bölgeler itibarıyla SEGE değerlerindeki değişim genel olarak değerlendirildiğinde Güneydoğu/GAP bölgesinin küçük oranlı bir endeks değeri artışıyla da olsa, görece iyileşme sergilediği görülmektedir. 1990'lı yıllarda büyüme ve gelişme

Grafik 4.10: 1996 ve 2003 Yılları Araştırmaları Gelişmişlik Endeks Değerleri

sürecini olumsuz yönde etkileyen koşullara rağmen GAP Bölgesi, GSYİH değerlerinde olduğu gibi SEGE değerlerinde de ülke içindeki göreceli paylarını yükseltmiştir.

4.3.3. Güneydoğu Anadolu/ GAP Bölgesi İlleri'nin Genel Gelişmişlik Sıralamaları

Tablo 4.2, 1996 ve 2003 yıllarında yapılan SEGE çalışmalarında GAP illerinin sıralamalardaki konumunu ve her iki dönem arasındaki sıra değişimini göstermektedir. Sıralama sonuçlarına göre 1996 yılında 76 il içerisinde 25'inci sırada olan Gaziantep, 2003 yılında 81 il içinde 19'uncu sıraya yükselmiştir. Sıra atlayan diğer iller 75'inci sıradan 73'e yükselen Şırnak ile 61'den 60'ıncı sıraya yükselen Adıyaman illeridir. Siirt ve Batman SEGE sıralamasındaki yerlerini korurken, iki dönem sıralamasında SEGE itibarıyla en çok gerileyen il Şanlıurfa olmuştur. Şanlıurfa 59'uncu sıradan 63'e gerilemiştir. Birer sıra gerileyen diğer iller ise Mardin ve Diyarbakır olmuştur.

4.3.4. 2003 SEGE Araştırması Sonuçlarına Göre GAP Bölgesinin Değerlendirilmesi⁷

Yukarıda da belirtildiği gibi, Güneydoğu Anadolu/ GAP Bölgesi, bölgeler itibarıyla SEGE sıralamasında altıncı sırada yer almaktadır. 9 ilden oluşan Güneydoğu'da, bir milyon üzeri nüfusa sahip 3 il bulunmaktadır. Bu illerden Diyarbakır, 1.096.447'ye erişen nüfusuyla Bölgenin en büyük kenti olma özelliğini sürdürmektedir. Diyarbakır'ı, 1.010.396 nüfusu ile Gaziantep ve 1.001.455 kişi ile Şanlıurfa illeri izlemektedir. Diğer iller, bir milyonun altında nüfusa sahiptir.

Güneydoğu Anadolu'da, ücretli çalışanların toplam istihdama oranı yüzde 33,21, ücretli çalışan kadınların toplam istihdama oranı ise yüzde 3,72'dir. İstihdamın sektörel dağılımında en önemli dilimi, ziraat iş kolunda çalışanlar (yüzde 61,35) oluşturmaktadır. Sanayide istihdamın yüzde 7 düzeyinde olduğu Bölgede, ticaret iş kolunda çalışanlar yüzde 6,21 ve mali kurumlar iş kolunda çalışanlar ise yüzde 1,17 oranlarına sahiptir.

Tablo 4.2: 1996 ve 2003 Yılları Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamaları Araştırmalarında GAP İlleri

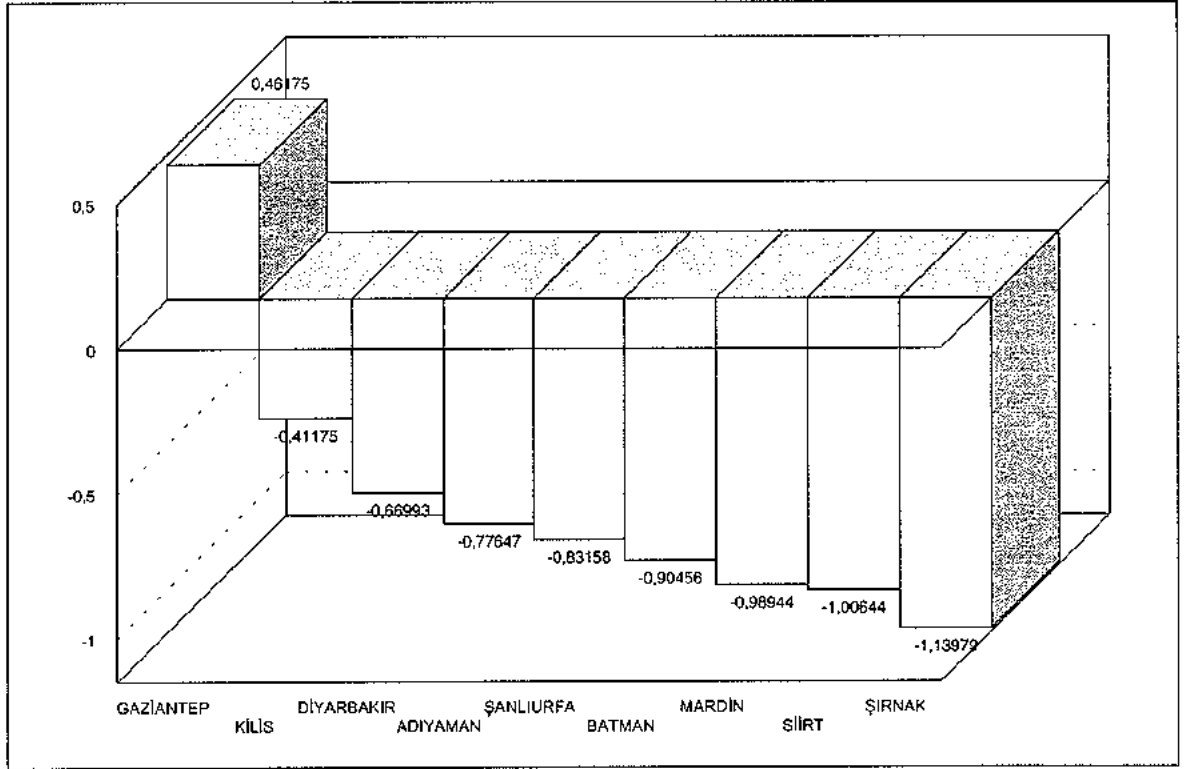
İLLER	1996 ARAŞTIRMASI (76 İL)		2003 ARAŞTIRMASI (81 İL)		SIRA DEĞİŞİMİ
	SIRA	ENDEKS	SIRA	ENDEKS	
GAZİANTEP	25	0,19995	19	0,46176	6
ŞIRNAK	75	-1,22452	73	-1,13979	2
ADİYAMAN	61	-0,75285	60	-0,77647	1
SİİRT	68	-0,97085	68	-1,00644	0
BATMAN	65	-0,86940	65	-0,90456	0
MARDİN	66	-0,91608	67	-0,98944	-1
DİYARBAKIR	57	-0,61446	58	-0,66993	-1
ŞANLIURFA	59	-0,65759	63	-0,83157	-4
KİLİS		-	54	-0,41175	

Kaynak: Dincer, Özaslan, Satılmış (1996) ve Dincer, Özaslan, Kavasoglu (2003)

Not: 76 il bazında yapılan 1996 yılı sıralamaları Yalova, Karabük, Kilis, Osmaniye ve Düzce illerini içermemektedir.

⁷ Bu bölümdeki değerlendirmeleri için bkz. Ek Tablo 2

Grafik 4.11: Güneydoğu Anadolu/ GAP İleri Gelişmişlik Endeksi

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, eğitim göstergeleri itibarıyla bölgesel sıralamada en son sırada yer almaktadır. Okur-yazar oranının oldukça düşük (yüzde 73,22) olduğu Bölgede, okur-yazar kadın nüfus oranının daha da düşük (60,16) olduğu görülmektedir. İlköğretim, liseler ile mesleki ve teknik liseler okullaşma oranı göstergelerinde de ülke ortalamalarının oldukça altında oranlara sahip olan Bölgede, sağlık göstergeleri de en düşük değerlere sahiptir. Onbin kişiye düşen hekim, diş hekimi ve eczane göstergeleri itibarıyla Bölgenin sahip olduğu değerler sırasıyla; 5,49; 0,52 ve 1,85'dir. Mevcut durumda Güneydoğu Anadolu; hekim, diş hekimi ve eczacı tercihinin en düşük olduğu bölgedir⁸.

Bölge sanayi göstergeleri itibarıyla beşinci ve altıncı sıralarda yer almakla birlikte, gösterge oranlarını tek başına yükselten il Gaziantep'dir. Örneğin 2000 yılı

itibarıyla faal durumda olan OSB parsel sayısına göre (1.733), Güneydoğu Anadolu Bölgesi bölgesel sıralamada dördüncü sırada olmasına rağmen, bölge toplamı içinde 757 adet sanayi parseli sadece Gaziantep'te bulunmaktadır. Yine, imalat sanayii işyeri sayısı toplamı Bölgede 359 iken, Gaziantep'te, 259'dur. 2000 yılında imalat sanayii yıllık çalışanlar ortalama sayısı Bölge'de 31.576, Gaziantep'te 24.980'dir. Ayrıca Gaziantep, illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında sahip olduğu endeks değeriyle, Güneydoğu'nun Türkiye ortalaması üzerinde bulunan tek ilidir. Mevcut veriler Gaziantep'in sanayi ve ticari faaliyetler itibarıyla bölge merkezi niteliği taşıdığını göstermektedir (ayrıca bkz. Bölüm 4.3.5. Sanayi Sektörü).

2000 yılında Bölge'nin fert başına imalat sanayii katma değeri cari fiyatlarla 73 milyon liradır ve ülke

⁸ Bölgenin ekonomik ve sosyal verileri karşılaştırıldığında, coğrafi bölgelere göre sıralamalarda genel olarak ekonomik göstergelerin 6'ncı ve 7'nci sıralarda yer aldığı görülmektedir. Bu durum, Bölgenin sosyal verilerinin ekonomik verilerine oranla daha gerilerde olduğuna işaret etmektedir. Bölgenin ekonomik verilerinin geriliğiyle beraber sosyal gelişmişlik göstergelerindeki gerilik nedeniyle Işık ve Pınarcıoğlu (2004) Bölge'yi "kilitlenmiş bölge" olarak nitelendirmektedir.

genelinde Doğu Anadolu'dan sonra en düşük değerdir. Ülke GSYİH oluşumuna katkısı ise yüzde 5,06 oranı ile altıncı sıradadır.

2000 yılında, Türkiye genelindeki 7.786 olan banka şube sayısının 301'i Güneydoğu Anadolu'da bulunmaktadır. En az banka şubesine sahip olan Bölge, aynı zamanda en düşük fert başına banka mevduatına (2000 yılı cari fiyatlarıyla 115 milyon lira) sahiptir. Bölge Türkiye genelinde toplam banka mevduatı (yüzde 1,2) ve banka kredileri (yüzde 1,8) içindeki payı itibarıyla en alt sırada yer almaktadır.

Diğer yandan Güneydoğu Anadolu, 2000 yılı itibarıyla en az fert başına gelir ve kurumlar vergisinin elde edildiği bölge olmuştur. 2000 yılında Güneydoğu Anadolu'da fert başına bütçe gelirleri, cari fiyatlarla 62 milyon lira, gelir ve kurumlar vergisi ise 28 milyon liradır. Bununla birlikte Güneydoğu Anadolu, 1995-2000 döneminde fert başına kamu yatırımları göstergesine göre, en fazla yatırım olan altıncı bölge olmuştur.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 1995-2000 döneminde fert başına ihracat 347 dolar, ithalat ise 196 dolardır. İhracatın ithalatı karşılama oranı pozitifdir.

Kırsal yerleşmelerde asfalt yol oranı (yüzde 36), Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinin önünde yer almakla birlikte, içme suyu sorun olmaya devam etmektedir. Yeterli içmesuyu götürülen nüfus oranı yüzde 74 ile bölge sıralamasında en son sırada yer almaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde gözlenen nispi geriliği, diğer refah göstergelerine de yansımaktadır. Onbin kişiye düşen özel otomobil (208) ve motorlu kara taşıtı (504) sayıları, ülke ortalamalarının üçte biri düzeyindedir. Belirtilen göstergeler itibarıyla, en gelişmiş bölge olan Marmara ile Güneydoğu arasındaki fark yaklaşık 4 katdır.

2000 yılında fert başında elektrik tüketiminde (850 Kwh) Doğu Anadolu'nun önünde altıncı sırada

bulunan Güneydoğu Anadolu, aynı yıl fert başına telefon kontör değeri (837) ile en alt sırada yer almaktadır.

Sosyal ve ekonomik gösterge değerlerinin ülke ortalamaların oldukça altında bulunması nedeniyle, sosyo-ekonomik gelişmişliği yansıtan endeks değeri itibarıyla da, bölgesel sıralamada altıncı sıradadır. Sosyo-ekonomik gelişmişliğin, diğer bir deyişle refah düzeyinin düşük olması nedeniyle, bölge dışına yoğun bir göç yaşanmaktadır.

Tüm bu olumsuz verilere rağmen, 1996'dan 2003'e uzanan dönemde Bölgenin SEGE değerleri itibarıyla bir iyileşme gösterdiği belirtilebilir. GAP'ın ivedilikle tamamlanması ise bölgenin gelişmişlik göstergelerini hızla yükseltecektir.

4.3.5. Coğrafi Bölgelere Göre Sektörel Gelişmişlik Sıralamaları

2003 yılında yapılan SEGE çalışmasında ekonomik sektörler içerisinde önemli bir yere sahip olan imalat sanayi sektörü ile başlıca iki sosyal sektör olan eğitim ve sağlık sektörlerinin bölgesel gelişmişlik sıralamaları yapılmış ve iller, istatistiki bölge birimleri düzey-2 (NUTS-2) ve coğrafi bölgeler düzeyinde mekansal dağılımı ve gelişmişlik düzeyi analiz edilmiştir. Aşağıdaki bölümde ise 2003'te yaptığımız çalışma çerçevesinde sektörel gelişmişlik sıralamalarının bölgesel analizlerine yer verilecektir.

Sanayi Sektörü

İmalat sanayii sektörünün gelişmişlik sıralamasında sekiz sanayi değişkeni veri seti olarak alınarak yapılmıştır. Sanayi sektörü değişkenleri ve kodları sırasıyla şunlardır: Sanayi İş Kolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (İSSANAYİ), Organize Sanayi Bölgesi Parsel Sayısı (OSBPRS), Küçük Sanayi Siteleri İş Yeri Sayısı (KSSİŞYER), İmalat Sanayii İş Yeri Sayısı (İMİŞYER), İmalat Sanayii Yıllık Çalışanlar Ortalama Sayısı (İMÇALORT), İmalat Sanayii Kurulu Güç Kapasite Miktarı (KURUGÜÇ), Fert Başına İmalat Sanayii Elektrik Tüketimi (SANELK/N) ile Fert Başına İmalat Sanayi Katma Değeri

(İMKDEG/N)'dir. Değişkenlerin tamamı 2000 yılı verilerini içermektedir (Ek Tablo 1).

Ek Tablo 3 incelendiğinde ülke genelinde 81 il içerisinde GAP Bölgesi illerinin imalat sanayi gelişmişlik sırası itibarıyla şu şekilde sıralandığı görülmektedir: Gaziantep (7), Diyarbakır (53), Şanlıurfa (58), Adıyaman (60), Batman (62), Kilis (64) Mardin (68), Siirt (69) ve Şırnak (80). Gaziantep GAP Bölgesinin ekonomik ve sanayi merkezi olduğu gibi, ulusal ölçekte de önemli bir ekonomik merkez niteliği taşımaktadır.

Yine Ek Tablo 3 incelendiğinde, GAP Bölgesi illerinin sanayi gelişmişlik sıralamalarındaki konumlarının, genel gelişmişlik sıralamalarına göre daha yukarılarda olduğu görülecektir. Bölgenin sanayi gelişmişlik düzeyi düşük olmakla beraber, özellikle eğitim ve sağlık gibi sosyal sektör göstergelerinin düşük olması nedeniyle, genel gelişmişlik düzeyinin daha da düşük olması dikkat çekicidir.

Coğrafi bölgeler itibarıyla imalat sanayi gelişmişlik sıralamasında ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi - 0,86009 endeks değeriyle 6'ncı sırada yer almıştır.

Tablo 4.3'te ise 2004 yılı sonu itibarıyla Güneydoğu Anadolu/ GAP Bölgesi illerindeki 10 ve üzeri çalışana sahip işyerlerinin sektörel dağılımı yer almaktadır. Bölge genelinde toplam 1594 adet imalat sanayi işletmesi bulunmaktadır. Bunların yüzde 53'ü (839) Gaziantep'te yer almaktadır. İmalat sanayi işyerleri sayısı itibarıyla Gaziantep'i izleyen diğer iller ise sırasıyla yüzde 18 oranıyla Şanlıurfa (290) ve yüzde 14 oranıyla Diyarbakır (220)'dir. Diğer illerdeki işyerleri sayısı ise 100'ün altındadır (Grafik 4.12).

GAP Bölgesi'nde imalat sanayiinin sektörel dağılımında ise yüzde 49 oranıyla ilk sırada tekstil sektörü yer almaktadır. Tekstil sektörünü yüzde 23'lük payıyla gıda sektörü izlemektedir.

10 ve üzeri istihdama sahip işyerlerinde istihdam açısından en önemli paya sahip sektör yüzde 69'luk oranıyla yine tekstil sektörüdür. Tekstil sektörünü gıda (yüzde 11) ve petrol-kimya (yüzde 9) sektörleri izlemektedir (Tablo 4.4; Grafik 4.14).

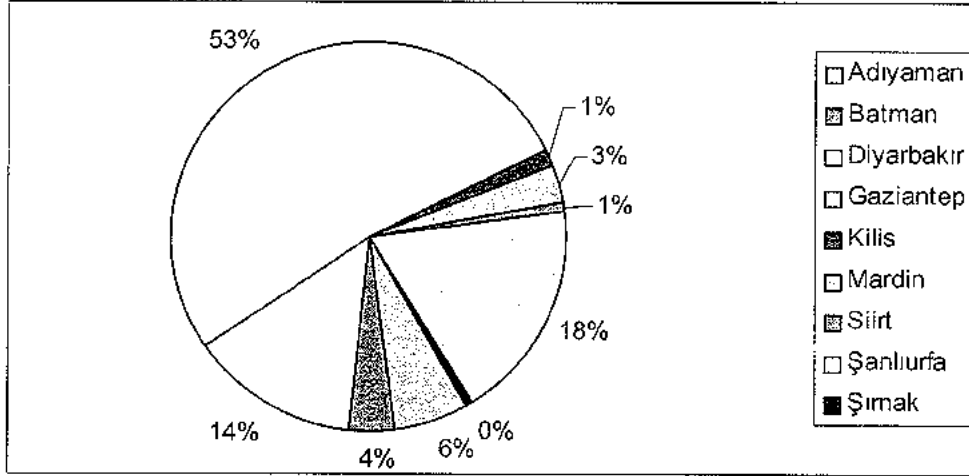
Gaziantep İmalat sanayi istihdamında yüzde 67'lik oranıyla en büyük paya sahiptir. Gaziantep'i Diyarbakır (yüzde 9) ve Şanlıurfa (yüzde 8) illeri izlemektedir (Grafik 4.15).

Tablo 4.3: GAP Bölgesi imalat sanayi işyeri sayısı (31.12.2004)

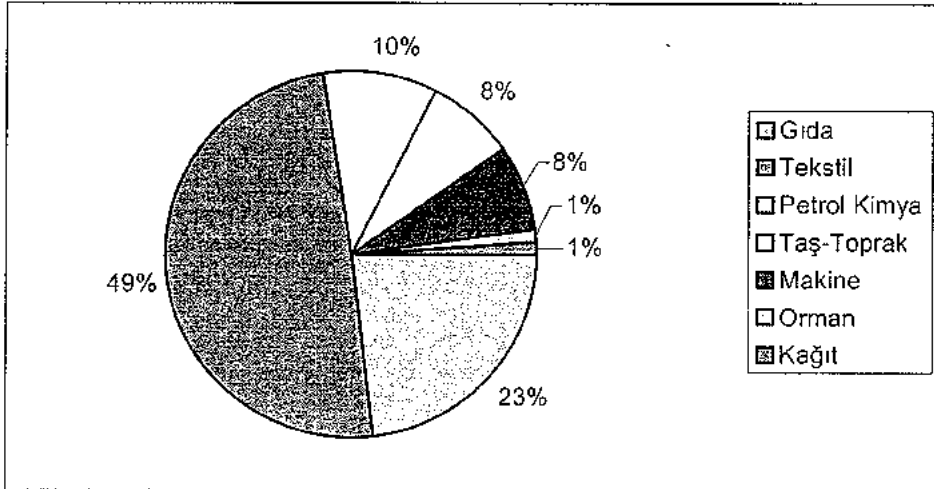
	Gıda	Tekstil	Petrol Kimya	Taş-Toprak	Makine	Orman	Kağıt	Toplam
Adıyaman	33	47	6	6	6	1	0	99
Batman	11	15	8	10	11	1	0	56
Diyarbakır	37	58	33	60	18	11	0	220
Gaziantep	161	509	79	18	61	7	14	839
Kilis	14	2	3	2	1	0	0	22
Mardin	21	9	10	5	3	1	0	49
Siirt	4	2	3	0	2	1	0	12
Şanlıurfa	92	144	20	15	19	0	0	290
Şırnak	2	2	0	3	0	0	0	7
TOPLAM	368	788	159	122	121	19	17	1594

Kaynak: Sanayi ve Tic İl Müd., Tic. ve Sanayi Odaları, OSB'ler (10 ve üzeri çalışan işyerleri esas alınmıştır)

Grafik 4.12: GAP Bölgesi İmalat Sanayi İşyeri Sayısı (31.12.2004)

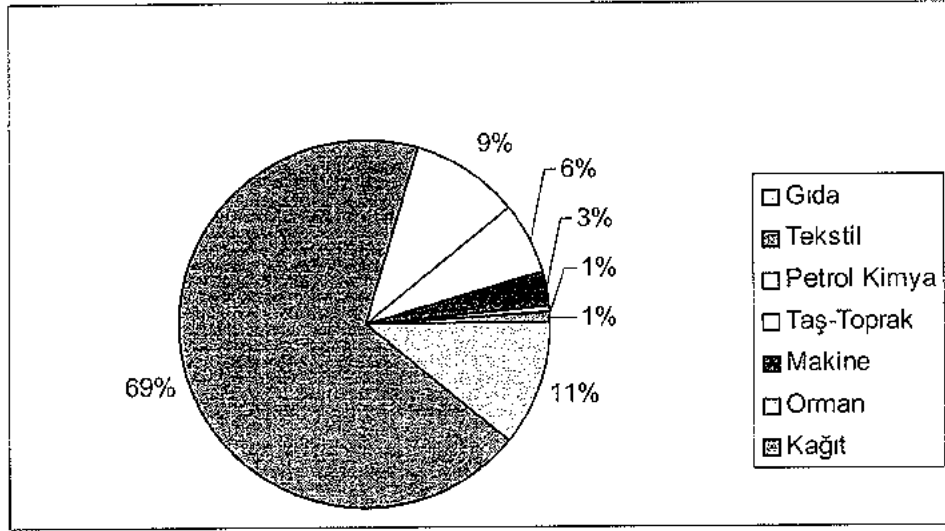
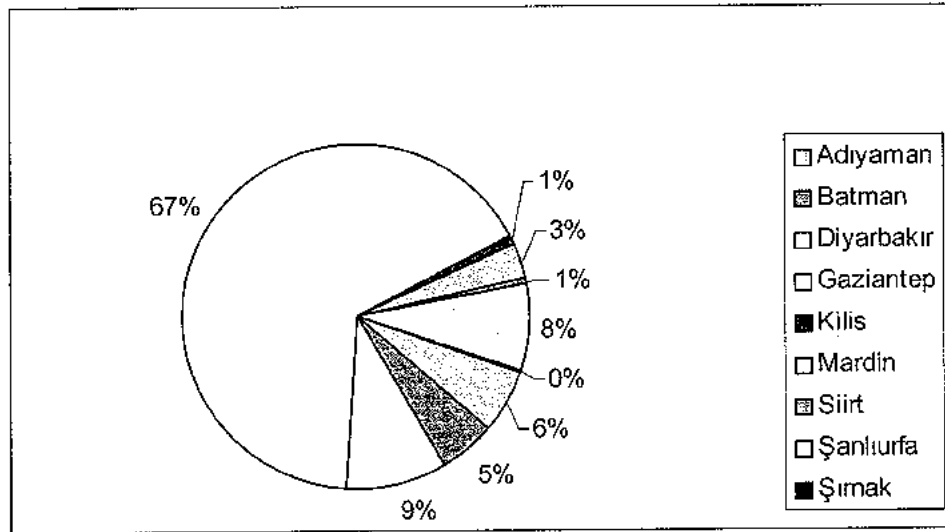
Grafik 4.13: GAP Bölgesi İmalat Sanayi İşyeri Sayısı (31.12.2004)

Tablo 4.4: GAP Bölgesi İmalat Sanayi İstihdam Durumu (31.12.2004) (10 ve üzeri çalışan işyerleri)

	Gıda	Tekstil	Petrol Kimya	Taş-Toprak	Makine	Orman	Kağıt	Toplam
Adiyaman	315	3225	206	169	83	7	0	4005
Batman	470	441	2446	300	120	20	0	3797
Diyarbakır	430	3199	410	1986	269	109	0	6403
Gaziantep	4069	36889	2502	930	1247	208	535	46380
Kilis	311	180	66	16	13	0	0	586
Mardin	673	476	484	464	55	50	0	2202
Siirt	40	170	210	0	32	12	0	464
Şanlıurfa	1279	3378	290	315	328	0	0	5590
Şırnak	32	28	0	151	0	0	0	211
TOPLAM	7619	47986	6614	4331	2147	406	535	69638

Kaynak: Sanayi ve Tic. İl Müd., Tic. ve Sanayi Odaları, OSB'ler (10 ve üzeri çalışan işyerleri esas alınmıştır)

Grafik 4.14: GAP Bölgesi İmalat Sanayi İstihdam Durumu (31.12.2004)**Grafik 4.15: GAP Bölgesi İmalat Sanayi İstihdam Durumu (31.12.2004)**

Eğitim Sektörü

Eğitim sektörünün gelişmişlik sıralamasında altı adet eğitim değişkeni veri seti olarak kullanılmıştır. Eğitim sektörü değişkenleri ve kodları sırasıyla şunlardır: Okur-Yazar Nüfus Oranı (OKURYZR), Okur-Yazar Kadın Nüfusun Toplam Kadın Nüfusa Oranı (OKYZKAD), Üniversite Bitirenlerin 22 ve üstü yaş Nüfusa Oranı (ÜNİVERS), İlköğretimde Okullaşma Oranı (OKULILK), Liseler Okullaşma Oranı (OKULLİS) ile Mesleki ve Teknik Liseler

Okullaşma Oranı (OKULMSL)'dir. İlk üç değişken 2000 yılı verilerini, diğer üç değişken ise 2000-2001 eğitim-öğretim dönemi verilerini içermektedir. Tüm değişkenlerin birimleri ise "yüzde" oranıdır (Ek Tablo 1).

Ek Tablo 5'te ülke genelindeki 81 il içerisinde GAP illeri şu şekilde sıralanmıştır: Kilis (49), Gaziantep (53), Adıyaman (66), Batman (72), Diyarbakır (73), Mardin (74), Siirt (75), Şanlıurfa (78) ve Şırnak (81). GAP Bölgesi illeri eğitim göstergeleri itibarıyla

oldukça gerilerde kalmaktadır. Bölge illerinin genel gelişmişlik düzeyleri eğitim sektörüne kıyasla daha iyi durumdadır.

Coğrafi bölgelere göre eğitim sektörünün gelişmişlik sıralamasına göre ilk sırada Marmara Bölgesi yerilirken, Güneydoğu Anadolu bölgesi en sonuncu bölge olmuştur (Ek Tablo 6). Ek Tablo 5'ten de izlenebileceği gibi, eğitim sektörü gelişmişlik sıralaması ile genel gelişmişlik sıralaması karşılaştırıldığında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin yer değiştirdiği görülmektedir. Genel gelişmişlik sıralamasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi 6'ncı, Doğu Anadolu Bölgesi 7'nci sıralarda yerilirken; eğitim sektörü sıralamasında tersi bir sıralama ortaya çıkmıştır. Mevcut sıralama GAP Bölgesindeki eğitim sorunlarının çözümü ivedilik arzeden konuların başında geldiğini göstermektedir.

Sağlık Sektörü

Sağlık sektörünün gelişmişlik sıralamasında beş adet sağlık değişkeni, veri seti olarak kullanılmıştır. Tümü 2000 yılı verilerini içeren sağlık sektörü değişkenleri ve kodları sırasıyla şunlardır: Bebek Ölüm Oranı (BEBÖLÜM), Onbin Kişiye Düşen Hekim Sayısı (HEKONB), Onbin Kişiye Düşen Dış Hekim Sayısı (DIŞHONB), Onbin Kişiye Düşen Eczane Sayısı (ECZEONB) ve Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı (YATKONB)'dir. Değişken birimleri ise Bebek Ölüm Oranında "binde", diğer dört değişkende ise "adet"tir (Ek Tablo-1).

Ek Tablo 7 incelendiğinde GAP Bölgesi illerinin 81 il içerisinde şu şekilde sıralandığı görülmektedir: Gaziantep (37), Kilis (60), Diyarbakır (61), Şanlıurfa (63), Adıyaman (66), Siirt (69), Mardin (71), Şırnak (76) ve Batman (77). Genel bir değerlendirme yapıldığında Bölgenin sağlık göstergeleri itibarıyla son sıralarda yer aldığı görülmektedir. Bölgenin genel gelişmişlik düzeyi, sağlık göstergelerine oranla daha iyidir.

Coğrafi bölgelere göre sağlık sektörünün gelişmişlik sıralamasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi 6'ncı sırada yer almıştır (Ek Tablo 8).

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu makalede Güneydoğu Anadolu Bölgesinin 1980'li yılların ikinci yarısından 2000'li yılların başlarına uzanan dönemde ekonomik ve sosyal

göstergelerindeki değişimler incelenmiş ve bu kapsamda GAP'ın Bölge gelişmesine katkısı incelenmeye çalışılmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde, 1989 yılında hazırlanan GAP Master Planı'nda öngörülen hedeflerin gerisinde kaldığı ve Master Plana göre 32 milyar dolarlık yatırım öngörülen GAP Projesinde nakdi gerçekleşme oranlarının yüzde 54.1 düzeyinde kaldığı görülmektedir. 1990'lı yıllar boyunca bölge, ülke ve dünya ekonomisinde yaşanan olumsuz gelişmeler neticesinde Güneydoğu Anadolu Bölgemizde iktisadi ve ticari faaliyetler olumsuz yönde etkilenmiş, 1994, 1998 ve 2001 krizleri de genel olarak ülke ekonomisinin özelde de bölge ekonomisinin performansını sınırlanmıştır. Söz konusu dönemde ülkemizin kamu finansman dengesindeki bozulma, Proje'nin kaynak gereksiniminin yeterli ve zamanlı bir biçimde karşılanamamasını neden olmuştur. Tüm bu nedenler GAP Master Planında öngörülen hedeflere ulaşılmasını güçleştirmiş ve 1990'lı yılların sonunda Planın revizyonu gündeme gelmiştir.

Kamu yatırımları açısından genel bir değerlendirme yapıldığında GAP Master Planının uygulanmasında enerji amaçlı baraj ve hidroelektrik santral inşaatları ile enerji üretimi ve dağıtım açısından plan hedeflerine ulaşıldığı görülmektedir. 1990'lı yıllarda kamu finansman dengesindeki bozulma ve kamu yatırımlarındaki azalmaya rağmen, GAP enerji projeleri Ülkenin artan enerji ihtiyacı nedeniyle önceliğini korumuştur. Bu çerçevede GAP, özellikle enerji yatırımları itibarıyla belli bir süreden beri Bölge ve Türkiye ekonomisine katkı sağlamaktadır.

Diğer yandan, tarımsal sulamalar, baraj ve şebeke yatırımları ile su kaynaklarını geliştirmeye yönelik münferit projeleri içeren GAP tarımsal gelişme bileşeninde, plan hedeflerinin oldukça gerisinde kalmıştır. Tarım sektöründeki yatırım gerçekleştirmelerinin öngörülen düzeyin altında kalması, haliyle projenin etkinliğini ve bölge geliri ve refahı üzerindeki katkısını sınırlanmıştır. Bununla birlikte GAP'la gelen verim artışı neticesinde 1987-2001 döneminde en hızlı büyüyen sektör tarım olmuştur. Bölge'nin kısıtlı bir alanda sulu tarıma açılması ile birlikte, tarımsal verim artmış, tarımsal ürün deseni farklılaşmış, sanayi bitkileri üretimine doğru geçiş yaşanmış ve tüm bunların bir sonucu olarak sanayide önemli gelişmeler meydana gelmiştir. 1995-2001 yılları arasında sanayi tesisleri sayısı yaklaşık olarak

iki katına çıkmıştır. Bölge sanayinin Türkiye katma değeri içindeki payı ise yüzde 2'den, yüzde 4'e yükselmiştir. Tarım ve sulama projelerindeki gecikmeye rağmen, gelinen aşamada dahi bölgedeki üretim deseninin değişmesinde ve sanayi girdileri sunumunda önemli mesafeler alınmıştır. GAP kapsamındaki sulama ve tarım projelerinin tamamlanması ile Bölgede tarım ve tarıma dayalı sanayilerde yüksek oranlarda artışlar gerçekleşeceği belirtilebilir.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, GAP Projesinin Bölgenin ekonomik yapısında hareketlilik yarattığı belirtilebilir. Bununla birlikte GAP yatırımları ile gelen nicel büyüme, Bölgenin eğitim ve sağlık gibi sosyal sektörlerine yeterince yansımamıştır. SEGE sıralamalarının da gösterdiği gibi, GAP Bölgesi ekonomik sektörler itibarıyla 7 coğrafi bölge içerisinde 5'inci ve 6'ncı sıralarda yer almakla birlikte, eğitim ve sağlık gibi göstergelerde ülkenin en geri kalmış bölgesi olma özelliğini sürdürmektedir. Bu nedenle, başta tarımsal gelişme projeleri olmak üzere, eğitim ve sağlık gibi sosyal sektörlerdeki yatırımların ivedilikle tamamlanması öncelik arz etmektedir. Zira, Bölgenin artan ekonomik potansiyeli yanında, beşeri donanımında ve kaynaklarında yaşanacak iyileşme, GAP Bölgesini hızla dinamik ve sürdürülebilir bir gelişme yapısına kavuşturacaktır.

KAYNAKÇA

1. Çapçı, Enver (1975) Sanayinin Yaygınlaştırılması Politikaları ve Türkiye'de Görünümü. DPT: Ankara
2. Damalı, Alev (1974) Yöresel Kaynakların Değerlendirilmesi. DPT: 1372- M:35. Ankara
3. Dericioğlu, Taylan K. (1888) Güneydoğu Anadolu Bölgesinin ekonomik ve Sosyal Etkileri. Türkiye'de Bölgesel Politika içinde. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferansı: Heyeti. Acar Matbaacılık: İstanbul. (s.110-119)
4. Dincer, B. ve Özaslan M. (2004) İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması. Devlet Planlama Teşkilatı: Ankara.
5. Dincer B., Özaslan M., Kavasoglu T. (2003) İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması. DPT: Ankara.
6. Dincer, Bülent, Özaslan, Metin ve Satılmış, Erdoğan (1996) İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması. DPT: 2466: Ankara.
7. Dinler, Zeynel (1994) Bölgesel İktisat, 3. Baskı, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1994, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları.
8. DPT (2000a) Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. DPT: Ankara.
9. DPT (2000b) Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu. DPT: Ankara.
10. DPT (1995) Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. DPT: Ankara.
11. DPT (1989) Güneydoğu Anadolu Projesi Master Plan Çalışması, Master Plan Nihai Raporu. Cilt 1: Yöneticiler için Özet.
12. Elmas, Gülen (2001) Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Dengesizlikler: AB ve Türkiye. Nobel Yayın Dağıtım: Ankara
13. Eraydın, Ayda (2002) Yeni Sanayi Odakları: Yerel Kalkınmanın Yeniden Kavramsallaştırılması. ODTÜ Mimarlık Fakültesi: Ankara.
14. Göymen, Korel (2003) Türkiye'de Bölge Kavramı ve Politikalarının Gelişimi. Avrupa Birliği ve Türkiye'de Bölgesel Yönetişim içinde. Pendik Belediyesi Kültür Yayınları 20: İstanbul. (s.13-39)
15. Güler, Mengü ve diğ. (2003) Şanlıurfa Harran Ovasında Kırsal Kalkınma Stratejileri. 2004 Türkiye İktisat Kongresi'ne sunulan bildiri.
16. Pınarcıoğlu, M. M. ve Işık, O. (2004) Yeni Kalkınmacılık: Bölgesel Kalkınmada Arayışlar. GAP-GİDEM Yayınları-4. Matsa Basımevi: Ankara
17. Keleş, Ruşen (1990) Kentleşme Politikası. İmge Yayınevi: Ankara
18. MGK (1993) Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri. MGK Genel Sekreterliği Yayını- 2: Ankara
19. Özaslan, Metin (2004) The Emergence of New Industrial Districts in Turkey: Denizli and Gaziantep Cases. Unpublished PhD Thesis (university of Nottingham).
20. Özaslan, Metin (1999) Yerel Gelişimde Kamu ve Kurumsal Yapı. DPT Uzmanlık Tezi.
21. Özgül, M. Y. ve Agah, H. (2003) GAP Projesi: Bir Bölgesel Yönetişim Modeli Olabilir mi?. Avrupa Birliği ve Türkiye'de Bölgesel Yönetişim içinde. Pendik Belediyesi Kültür Yayınları 20: İstanbul. (s.91-111)
22. Sarıca, İsmail (1991) Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlgili Temel Konular. DPT-KÖYB: Ankara.
23. Yurt, Recep (2003) GAP'ın Şanlıurfa sanayisine olan etkileri. 2004 Türkiye İktisat Kongresi'ne sunulan bildiri.
24. GAP WEB SİTESİ- <http://www.gap.gov.tr>

EK TABLO-1: SEGE ARAŞTIRMASINDA KULLANILAN DEĞİŞKENLER (2003)

YIL	DEĞİŞKEN	KAYNAK	BİRİM
	DEMOGRAFİK GÖSTERGELER		
2000	1 Toplam Nüfus	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Kişi
2000	2 Şehirleşme Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
1990-00	3 Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Binde
2000	4 Nüfus Yoğunluğu	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Kişi/Km2
2000	5 Doğurganlık Hızı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Adet
2000	6 Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Kişi
	İSTİHDAM GÖSTERGELERİ		
2000	7 Tarım İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
2000	8 Sanayi İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
2000	9 Ticaret İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
2000	10 Mali Kurumlar İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
2000	11 Ücretli Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
2000	12 Ücretli Çalışan Kadınların Toplam İstihdama Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
2000	13 İşverenlerin Toplam İstihdama Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
	EĞİTİM GÖSTERGELERİ		
2000	14 Okur-Yazar Nüfus Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
2000	15 Okur-Yazar Kadın Nüfusuna Toplam Kadın Nüfusa Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
2000	16 Üniversite Bitirenlerin 22+ Yaş Nüfusa Oranı	DİE-Genel Nüfus Sayımı	Yüzde
2000-01	17 İlkokullar Okullaşma Oranı	Milli Eğitim Bakanlığı	Yüzde
2000-01	18 Liseler Okullaşma Oranı	Milli Eğitim Bakanlığı	Yüzde
2000-01	19 Mesleki ve Teknik Liseler Okullaşma Oranı	Milli Eğitim Bakanlığı	Yüzde
	SAĞLIK GÖSTERGELERİ		
2000	20 Bebek Ölüm Oranı	Sağlık Bakanlığı	Binde
2000	21 Onbin Kişiye Düşen Hekim Sayısı	Sağlık Bakanlığı	Kişi
2000	22 Onbin Kişiye Düşen Diş Hekimi Sayısı	Sağlık Bakanlığı	Kişi
2000	23 Onbin Kişiye Düşen Eczane Sayısı	Sağlık Bakanlığı	Adet
2000	24 Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı	Sağlık Bakanlığı	Adet
	SANAYİ GÖSTERGELERİ		
2000	25 Organize Sanayi Bölgesi Parsel Sayısı	Sanayi ve Ticaret Bakanlığı	Adet
2000	26 Küçük Sanayi Sileleri İşyeri Sayısı	Sanayi ve Ticaret Bakanlığı	Adet
2000	27 İmalat Sanayii İşyeri Sayısı	DİE-İmalat Sanayii İstatistikleri	Adet
2000	28 İmalat Sanayii Yıllık Çalışanlar Ortalama Sayısı	DİE-İmalat Sanayii İstatistikleri	Kişi
2000	29 İmalat Sanayii Kurulu Güç Kapasite Miktarı	DİE-İmalat Sanayii İstatistikleri	Beygir Gücü
2000	30 Fert Başına İmalat Sanayii Elektrik Tüketimi	DİE-İmalat Sanayii İstatistikleri	Kws
2000	31 Fert Başına İmalat Sanayii Katma Değeri	DİE-İmalat Sanayii İstatistikleri	Milyon TL
	TARIM GÖSTERGELERİ		
2000	32 Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Üretim Değeri	DİE-Tarımsal Yapı ve Üretim	Milyon TL
2000	33 Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı	DİE-Tarımsal Yapı ve Üretim	Yüzde
	İNŞAAT GÖSTERGELERİ		
2000	34 Daire Sayısı	DİE-İnşaat İstatistikleri	Adet
2000	35 Borulu Su Tesisatı Bulunan Daire Oranı	DİE-İnşaat İstatistikleri	Yüzde
	MALİ GÖSTERGELER		
2000	36 Gayri Safı Yurt İçi Hasıla İçindeki Pay	DİE-Millî Gelir	Yüzde
2000	37 Fert Başına Gayri Safı Yurt İçi Hasıla	DİE-Millî Gelir	Milyon TL
2000	38 Banka Şube Sayısı	Bankalar Birliği	Adet
2000	39 Fert Başına Banka Mevduatı	Bankalar Birliği	Milyon TL
2000	40 Toplam Banka Mevduatı İçindeki Pay	Bankalar Birliği	Yüzde
2000	41 Toplam Banka Kredileri İçindeki Pay	Bankalar Birliği	Yüzde
2000	42 Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Kredi Miktarı	Bankalar Birliği	Milyon TL
2000	43 Fert Başına Sınai, Ticari ve Turizm Kredileri Miktarı	Bankalar Birliği	Milyon TL
2000	44 Fert Başına Belediye Giderleri	DİE	Milyon TL
2000	45 Fert Başına Genel Bütçe Gelirleri	Maliye Bakanlığı	Milyon TL
2000	46 Fert Başına Gelir ve Kurumlar Vergisi Miktarı	Maliye Bakanlığı	Milyon TL
1995-00	47 Fert Başına Kamu Yatırımları Miktarı	DPT	Milyon TL
1995-00	48 Fert Başına Teşvik Belgeli Yatırım Tutarı	Hazine Müsteşarlığı	Milyon TL
1995-00	49 Fert Başına İhracat Miktarı	Dış Ticaret Müsteşarlığı	ABD Doları
1995-00	50 Fert Başına İthalat Miktarı	Dış Ticaret Müsteşarlığı	ABD Doları
	ALTYAPI GÖSTERGELERİ		
2000	51 Kırsal Yerleşmelerde Asfalt Yol Oranı	Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü	Yüzde
2000	52 Yeterli İçmesuyu Götürülen Nüfus Oranı	Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü	Yüzde
2000	53 Devlet ve İl Yolları Asfalt Yol Oranı	Karayolları Genel Müdürlüğü	Yüzde
	DİĞER REFAH GÖSTERGELERİ		
2000	54 Onbin Kişiye Düşen Özel Otomobil Sayısı	DİE-Ulaştırma İstatistikleri	Adet
2000	55 Onbin Kişiye Düşen Motorlu Kara Taşıtı Sayısı	DİE-Ulaştırma İstatistikleri	Adet
2000	56 Fert Başına Elektrik Tüketim Miktarı	TEAŞ	Mws
2000	57 Fert Başına Telefon Kontör Değeri	Türk-Telekom AŞ	Adet
2000	58 Yeşil Karta Sahip Nüfus Oranı	Sağlık Bakanlığı	Yüzde

EK TABLO-2: COĞRAFİ BÖLGELER İTİBARIYLA SOSYO-EKONOMİK GÖSTERGELER

	TOPNÜFUS	ŞEHİRCİN	NUFARTIŞ	YOĞUNLUK	DOĞORAN	ORTHANE	ISZIRAAT	ISSANAYI	İSTİCARET
MARMARA	17365027	79,07	26,70	241	1,91	3,85	25,33	25,67	14,28
EGE	8038781	61,48	16,29	100	2,17	3,81	50,48	13,84	10,10
İÇ ANADOLU	11608888	69,25	15,79	63	2,54	4,42	46,81	10,55	8,90
AKDENİZ	8706005	56,78	21,43	98	2,58	4,60	54,97	8,78	10,46
KARADENİZ	8439213	49,03	3,65	73	2,39	4,67	66,10	7,29	5,97
G.D. ANADOLU	6608819	62,69	24,80	86	4,85	6,55	61,35	7,08	6,21
D. ANADOLU	6137414	53,05	13,76	42	3,92	6,27	66,44	3,26	4,44
TÜRKİYE	67803927	64,90	18,29	88	2,63	4,50	46,38	13,35	9,67

	ISMALKÜR	İSUCRET	İSUCRKD	İŞİŞVER	ÖKURYZR	ÖKYKAD	UNİVERS	ÖKÜLİK	OKULİS
MARMARA	5,39	62,23	14,68	4,29	92,40	88,14	9,95	116,65	41,05
EGE	2,64	43,26	10,42	2,62	89,78	84,20	8,42	100,07	39,67
İÇ ANADOLU	4,01	45,07	8,52	2,53	90,32	84,96	10,31	92,95	41,58
AKDENİZ	2,29	37,81	7,37	2,23	88,16	81,96	8,28	97,69	42,18
KARADENİZ	1,45	27,48	4,44	1,45	85,82	78,49	5,92	87,39	31,70
G.D. ANADOLU	1,17	33,21	3,72	1,51	73,22	60,16	4,99	94,12	27,32
D. ANADOLU	1,05	26,83	2,69	1,08	77,71	65,90	6,13	66,41	26,33
TÜRKİYE	3,11	43,52	8,81	2,61	87,30	80,62	8,42	98,01	36,92

	OKULMSL	SEBOLUM	HEKONB	DİŞONB	ECZEONB	YATKONB	OSBPRS	KSSİŞYER	İMİŞYER
MARMARA	29,39	39,36	16,43	3,60	3,60	28,18	3425,0	12708	5608
EGE	25,35	40,13	14,91	2,93	3,60	23,13	3439,0	13941	1999
İÇ ANADOLU	21,69	41,77	17,22	2,96	3,12	26,29	16399,0	17106	1620
AKDENİZ	16,55	37,13	10,06	1,39	2,85	18,88	1298,0	11610	658
KARADENİZ	23,04	42,33	8,73	1,08	2,22	23,65	1561,0	12732	761
G.D. ANADOLU	6,60	48,33	5,49	0,62	1,85	13,26	1733,0	7044	359
D. ANADOLU	9,29	53,36	7,54	0,81	1,21	17,87	871,0	6161	143
TÜRKİYE	20,49	43,00	12,70	2,24	2,94	23,04	28726,0	81302	11148

	İMÇALORT	KURUGÜÇ	SANELK/N	İMKDEĞ/N	TARUR/K/N	TARUR/TR	DAİRE	BORUDAJ	GSYİH/TR
MARMARA	585679	5466414	872	756	1187	16,132	5520091	98,3873	37,040
EGE	187282	2014306	623	449	1341	17,262	2557077	96,9222	15,280
İÇ ANADOLU	148070	1711732	348	251	1410	18,812	2783819	95,8024	16,961
AKDENİZ	77723	1905901	626	216	1129	14,773	2078908	96,9471	12,060
KARADENİZ	80118	1786457	371	128	956	15,354	1602619	95,2219	9,456
G.D. ANADOLU	31576	381163	196	73	883	8,141	946373	93,8619	5,060
D. ANADOLU	20040	212085	146	38	884	9,525	746943	90,7060	4,144
TÜRKİYE	1130488	13478078	550	350	1124	100	16235830	95,5993	100

	GSYİH/N	BANKSÜBE	MEVDUA/N	MEVDUTR	KREDİ/TR	TARUR/K/N	SİNTIC/N	BELGİD/N	BÜTGEL/N
MARMARA	2657	3080	1916	52,261	51,2010	102	859	121	1146
EGE	2130	1284	708	9,947	10,0220	149	278	78	344
İÇ ANADOLU	1820	1265	1347	24,568	21,2872	192	489	90	449
AKDENİZ	1728	784	475	6,498	6,9262	119	190	83	176
KARADENİZ	1396	749	320	4,240	7,2405	244	132	55	111
G.D. ANADOLU	954	301	115	1,198	1,7952	35	68	44	63
D. ANADOLU	841	322	133	1,287	1,5278	56	48	37	57
TÜRKİYE	1837	7786	938	100	100	138	392	82	464

	GELKUR/N	KAMYAT/N	TEŞVİK/N	İHRACA/N	İTHAL/N	KIRASFAL	İÇMESU/N	TCKASF	ÖTÖONB
MARMARA	366	277	4772	5342,36	10475,78	74,82	91,39	95,99	876
EGE	119	227	2475	3415,97	4162,34	71,97	87,46	98,41	799
İÇ ANADOLU	198	276	2002	407,45	1345,14	60,74	94,90	95,80	884
AKDENİZ	72	195	3183	1841,18	2943,75	61,95	88,97	94,24	615
KARADENİZ	63	244	624	661,81	809,00	25,58	83,73	89,90	435
G.D. ANADOLU	28	213	2030	347,27	198,90	38,24	74,44	84,65	209
D. ANADOLU	30	266	611	83,81	81,31	25,97	78,51	79,92	197
TÜRKİYE	165	248	2668	2248,52	3967,17	45,23	84,98	91,28	652

	KARAONB	ELKTUK/N	TELKON/N	YEŞİLİK/N
MARMARA	1234	2,19	3045	6,42
EGE	1423	1,77	1698	10,84
İÇ ANADOLU	1288	1,13	1860	14,22
AKDENİZ	1230	1,45	1485	15,86
KARADENİZ	755	0,99	1223	23,95
G.D. ANADOLU	505	0,85	937	22,54
D. ANADOLU	343	0,57	968	24,43
TÜRKİYE	1066	1,43	1862	14,93

EK TABLO-3 İLLER İTİBARIYLA İMALAT SANAYİ GELİŞİMİ SİRALAMASI

	İmalat Sanayi Gelişmişlik Endeksi	İmalat Sanayi Sırası	Genel Gelişmişlik Sırası	KULLANILAN DEĞİŞKENLER							
				ISSANAY	OSBPRS	KSSİSYER	İMİŞYER	İMÇALORT	KURUGÜÇ	SANELKM	İMKGİN
İSTANBUL	5.13730	1	1	32.15	625	2722	3543	301039	1549309	414.90	578.72
İZMİR	2.93309	2	3	20.58	1252	4947	1021	94343	1170595	1583.63	817.37
KOCAELİ	2.91789	3	4	20.32	295	960	523	61520	1244061	3066.10	2555.63
BURSA	2.69851	4	5	28.17	921	2594	788	103334	1127037	1439.35	822.04
TEKİRDAĞ	1.72171	5	7	20.22	527	1444	278	48916	278667	1832.19	1600.91
ANKARA	1.67225	6	2	13.41	13041	2526	850	59127	462069	188.90	263.96
GAZİANTEP	1.08381	7	20	21.28	757	3758	258	24980	277077	786.33	282.48
ZONGULDAK	0.88485	8	21	15.36	74	968	52	9794	866898	1943.88	178.20
BİLEÇİK	0.87944	9	18	19.29	315	325	56	9627	149010	2277.46	1209.26
YALOVA	0.82121	10	9	13.71	0	0	25	6185	137170	3659.88	1035.78
KONYA	0.79910	11	26	9.05	803	4409	264	18270	455687	710.40	126.96
ADANA	0.74363	12	8	14.41	473	1552	217	30939	534457	805.82	342.18
DENİZLİ	0.71366	13	12	18.98	238	664	416	40758	181837	793.11	530.20
KIRKLARELİ	0.69461	14	11	17.81	46	581	83	16159	164408	1621.97	972.62
HATAY	0.65139	15	29	8.41	128	1629	65	11452	884454	1410.73	129.71
ESKİŞEHİR	0.49727	16	6	18.93	581	920	165	20729	211064	585.46	467.27
KARABÜK	0.49350	17	27	18.71	50	261	42	7309	183632	1885.00	476.52
KAYSERİ	0.45939	18	19	16.42	457	1536	178	25078	153052	574.63	389.88
MANİSA	0.45110	19	25	11.90	274	2651	194	22552	188177	410.65	382.73
KIRIKKALE	0.34660	20	33	10.41	80	376	14	5850	208060	497.66	1494.76
MERSİN	0.28446	21	17	7.33	161	1697	152	14827	276520	623.75	474.72
SAKARYA	0.19557	22	23	12.89	126	596	154	15708	329874	322.02	346.82
BOLU	0.15701	23	14	11.11	102	917	57	8484	87776	1083.78	532.69
BALIKESİR	0.14907	24	15	6.63	368	1850	97	12666	269197	491.30	205.40
ÇANAKKALE	0.03271	25	24	9.19	149	755	29	5125	125926	1045.42	446.85
AFYON	-0.02268	26	44	6.41	431	2536	104	6181	138472	219.64	140.26
K.MARAS	-0.02970	27	48	9.84	146	1893	68	8054	78961	500.43	92.06
SAMSUN	-0.03074	28	32	6.96	258	2322	96	8340	154099	310.28	83.37
UŞAK	-0.07327	29	30	14.91	804	483	67	5684	53252	476.52	96.87
EDİRNE	-0.17456	30	16	9.01	63	880	51	5298	91675	517.20	181.60
KÜTAHYA	-0.20786	31	40	9.89	148	817	50	8096	121940	210.98	111.97
İSPARTA	-0.22555	32	28	8.34	85	1046	48	4033	54382	506.11	142.88
ANTALYA	-0.23011	33	10	5.50	195	2151	55	5183	70873	193.20	48.87
AYDIN	-0.23214	34	22	7.54	232	1305	89	7706	61683	238.96	104.08
DÜZCE	-0.23953	35	45	12.28	84	50	71	5974	47462	280.90	233.24
KARAMAN	-0.25108	36	35	11.74	207	728	23	9069	26756	297.04	141.86
MALATYA	-0.25416	37	41	6.24	164	1437	50	8101	61292	294.78	122.80
ÇORUM	-0.25511	38	46	7.35	155	1327	87	5028	70714	220.97	93.74
ELAZIĞ	-0.25608	39	36	8.01	122	1049	24	3818	50802	876.80	85.45
RİZE	-0.30567	40	37	9.44	0	336	57	8890	56708	149.20	224.18
BURDUR	-0.31595	41	31	8.31	50	1113	43	2574	23042	228.12	117.94
TOKAT	-0.33017	42	61	4.91	285	1332	42	4798	56906	109.01	220.87
SİVAS	-0.37590	43	53	5.43	202	1580	16	4314	35716	198.34	48.16
KASTAMONU	-0.38758	44	51	6.32	80	1086	34	3433	37521	188.08	85.34
KİRSEHİR	-0.39555	45	42	5.93	190	1287	8	1181	53067	190.90	48.09
NİĞDE	-0.41541	46	49	5.27	425	600	12	2484	45388	409.75	150.46
ORDU	-0.41806	47	62	4.22	117	1110	90	4319	69259	207.40	68.12
TRABZON	-0.45081	48	38	5.33	104	854	68	5402	41676	65.27	78.77
NEVŞEHİR	-0.45262	49	34	4.97	0	889	30	1792	27770	144.87	188.09
MUĞLA	-0.47737	50	13	5.95	59	528	28	1994	98250	178.26	15.56
AMASYA	-0.49158	51	39	5.80	85	840	23	1897	31825	209.77	-17.06
YOZGAT	-0.50412	52	64	3.70	110	1291	18	1630	8672	144.20	39.50
DIYARBAKIR	-0.52514	53	63	3.82	280	1163	33	1745	20987	34.72	16.80
BARTIN	-0.53676	54	55	7.90	36	0	17	1078	18023	168.83	76.62
AKSARAY	-0.53861	55	56	5.67	137	808	27	980	8343	32.61	22.71
GİRESÜN	-0.53911	56	50	5.07	49	597	30	3071	38834	53.25	59.89
OSMANIYE	-0.54708	57	47	6.86	62	529	10	661	5212	23.82	50.88
ŞANLIURFA	-0.54881	58	68	3.47	286	1205	33	1338	5328	7.97	15.63
ERZURUM	-0.55320	59	60	3.71	88	1064	22	1812	18673	42.29	28.30
ADİYAMAN	-0.58467	60	65	4.80	86	350	12	1849	35028	158.12	37.97
ÇANKIRI	-0.59023	61	59	5.23	86	152	15	1566	16108	78.91	141.68
BATMAN	-0.60612	62	70	5.87	33	250	4	566	11037	41.55	64.46
SINOP	-0.60899	63	57	5.33	72	400	22	688	15246	48.40	13.32
KİLİS	-0.63076	64	54	7.49	50	0	1	"	"	"	"
ERZİNCAN	-0.65372	65	58	4.17	256	223	12	1503	16493	55.81	27.87
ARTVİN	-0.65720	66	43	5.39	0	0	7	1377	8635	48.40	83.11
VAN	-0.66403	67	75	2.46	44	639	13	1552	21227	25.59	16.99
MARDİN	-0.71096	68	72	2.37	160	190	16	725	27553	87.42	17.52
SİRT	-0.72349	69	73	2.58	81	128	1	"	"	"	"
KARS	-0.73619	70	67	2.17	68	54	6	968	23854	125.33	23.95
GÜMÜŞHANE	-0.74008	71	71	2.60	0	332	2	"	"	"	"
AĞRI	-0.74568	72	80	1.46	0	412	6	826	9870	24.57	13.92
BITLİS	-0.74903	73	79	2.28	0	266	2	"	"	"	"
İĞDIR	-0.75933	74	69	2.20	0	317	1	"	"	"	"
BİNGÖL	-0.78920	75	76	1.40	37	281	1	"	"	"	"
MUŞ	-0.78610	76	81	1.54	56	143	2	"	"	"	"
BAYBURT	-0.79701	77	66	2.27	0	0	4	90	1107	4.90	5.20
TUNCELİ	-0.80422	78	52	1.81	36	44	1	"	"	"	"
HAKKARİ	-0.81571	79	77	1.35	0	100	2	"	"	"	"
ŞIRNAK	-0.81602	80	78	1.85	0	0	0	0	0	0.00	0.00
ARDAHAN	-0.82060	81	74	1.68	0	132	1	"	"	"	"

EK TABLO-4: COĞRAFI BÖLGELERE GÖRE İMALAT SANAYİİ GELİŞİMİŞLİK SIRALAMASI

	İmalat Sanayii Genel Gelişmişlik		KULLANILAN DEĞİŞKENLER									
	İmalat Sanayii Gelişmişlik Endeksi	İmalat Sanayii Sırası	İSSANAYI	OSBPRS	KSSIŞYER	İMIŞYER	İMÇALORT	KURUGÜÇ	SANELKN	İMKGİN		
MARMARA	1,92598	1	25,67	3425	12708	5608	585679	5466414	871,82	755,71		
EGE	0,47350	2	13,84	3439	13941	1969	187282	2014306	822,84	449,40		
İÇ ANADOLU	0,09228	3	10,55	16399	17106	1620	148070	1711732	348,30	251,46		
AKDENİZ	-0,18568	4	8,78	1298	11610	658	77723	1905901	626,31	216,25		
KARADENİZ	-0,37789	5	7,29	1561	12732	761	80118	1786457	371,35	128,16		
G.DOĞU ANADOLU	-0,86009	6	7,06	1733	7044	359	31576	381183	195,57	73,09		
DOĞU ANADOLU	-1,06810	7	3,26	871	6161	143	20040	212065	146,46	37,85		

EK TABLO-5: İLLER İTİBARIYLA EĞİTİM SEKTÖRÜ GELİŞİMLİK SIRALAMASI

İller	Eğitim Sektörü Gelişmişlik Endeksi	Eğitim Sektörü Sırası	Genel Gelişmişlik Sırası	KULLANILAN DEĞİŞKENLER					
				OKURYAZR	OKYKAD	UNIVERS	OKULİK	OKULLIS	OKULMSL
ANKARA	2,44401	1	2	93,26	89,32	16,88	108,19	59,91	28,45
İSTANBUL	1,68965	2	1	93,39	89,48	11,92	121,97	41,96	27,30
ESKİŞEHİR	1,62770	3	6	92,94	86,10	9,39	102,84	52,09	35,86
YALOVA	1,62476	4	9	92,93	86,67	8,87	112,17	54,87	31,60
İZMİR	1,60369	5	3	91,96	87,41	11,47	110,32	47,74	29,41
MUĞLA	1,26443	6	13	92,72	88,29	10,08	100,86	47,01	22,16
KIRKLARELİ	1,25311	7	11	92,88	89,05	7,17	103,22	47,61	32,81
TEKİRDAĞ	1,24269	8	7	93,01	89,30	7,42	104,72	39,62	39,26
ANTALYA	1,12285	9	10	91,86	87,35	11,72	99,29	40,09	17,64
KOCAELİ	1,12223	10	4	92,04	87,13	7,60	109,36	39,15	33,84
BURSA	1,08953	11	5	91,72	87,27	7,72	107,38	37,58	34,56
EDİRNE	1,08379	12	16	88,89	83,34	6,91	101,90	44,34	33,25
BİLECİK	0,88374	13	18	91,55	86,80	5,79	97,87	33,31	43,31
KARABÜK	0,80729	14	27	86,92	80,19	6,80	107,54	44,37	33,78
ÇANAKKALE	0,79865	15	24	89,51	84,93	7,07	103,41	41,74	27,17
BALIKESİR	0,79050	16	15	88,34	82,90	7,07	106,65	47,37	23,85
KAYSERİ	0,75235	17	19	89,89	82,42	7,49	105,10	45,54	22,48
BOLU	0,66564	18	14	89,63	84,03	6,82	88,68	32,43	38,95
ADANA	0,65514	19	8	88,88	80,26	7,87	108,94	46,02	18,66
BURDUR	0,64959	20	31	89,67	83,72	6,54	93,12	51,23	17,83
ARTVİN	0,62517	21	43	86,80	79,21	6,31	99,92	30,04	46,76
ZONGULDAK	0,60236	22	21	87,81	80,94	6,15	95,94	41,98	30,98
SAKARYA	0,57487	23	23	90,85	85,28	5,75	109,41	30,66	29,20
DENİZLİ	0,53730	24	12	89,57	83,42	7,13	100,86	36,20	22,54
TUNCELİ	0,52001	25	52	82,99	69,88	7,37	110,14	44,32	33,64
MERSİN	0,49262	26	17	89,16	83,88	8,21	88,79	40,19	16,71
USAK	0,48420	27	30	87,54	80,74	5,72	101,41	38,93	30,01
ISPARTA	0,47205	28	28	92,01	87,05	8,37	70,69	93,58	21,70
DÜZCE	0,44435	29	45	89,44	83,13	5,23	105,67	26,25	35,84
AYDIN	0,43226	30	22	87,44	81,06	7,21	96,70	38,19	22,96
AMASYA	0,41799	31	39	87,39	80,88	6,32	99,63	41,15	22,46
SAMSUN	0,38552	32	32	86,21	79,52	6,51	107,27	39,37	21,79
HATAY	0,32248	33	29	86,02	78,69	6,01	108,52	48,31	12,53
KİRŞEHİR	0,21965	34	42	87,52	80,95	6,16	85,47	41,01	19,82
KIRIKKALE	0,20801	35	33	89,12	82,85	6,05	78,85	39,57	19,52
OSMANIYE	0,20425	36	47	88,02	79,03	6,73	90,93	48,14	12,98
MANİSA	0,17720	37	25	86,27	79,26	4,95	100,33	37,54	24,34
KARAMAN	0,15715	38	35	89,72	84,95	5,64	89,36	33,49	17,25
MALATYA	0,13728	38	41	85,35	77,86	7,95	83,97	44,77	10,85
RİZE	0,13591	40	37	87,69	79,22	5,80	84,41	34,48	26,34
KÜTAHYA	0,12106	41	40	88,09	83,49	5,08	81,41	31,93	25,03
NEVŞEHİR	0,09173	42	34	88,41	81,81	6,03	90,76	32,84	17,83
ELAZIĞ	0,05993	43	36	82,31	72,52	7,57	94,48	50,01	9,68
TRABZON	0,05658	44	38	88,49	81,14	8,24	67,27	32,05	17,42
KONYA	-0,00357	45	26	90,07	84,74	6,38	80,36	29,77	13,34
BARTIN	-0,02405	46	55	84,03	77,17	4,76	106,93	25,30	31,10
NIĞDE	-0,07675	47	49	86,23	78,35	6,01	98,14	29,09	18,64
ERZİNCAN	-0,13393	48	58	87,16	79,66	6,74	69,37	32,09	18,21
KİLİS	-0,15697	49	54	86,41	71,08	5,26	112,12	37,35	20,03
ÇORUM	-0,18229	50	46	83,11	76,40	4,83	100,20	36,59	17,73
SİVAS	-0,17222	51	53	85,40	77,52	6,08	83,56	30,01	20,81
SİNOP	-0,21496	52	57	82,72	75,75	5,41	89,55	29,50	29,86
GAZİANTEP	-0,25099	53	20	83,78	74,98	5,21	104,56	36,47	11,21
K.MARAŞ	-0,27090	54	48	83,42	74,85	5,84	92,26	34,18	14,82
AFYON	-0,31184	55	44	88,26	81,47	5,43	80,09	21,35	18,32
BAYBURT	-0,38025	56	66	85,49	78,76	5,09	79,65	28,24	15,60
AKSARAY	-0,38403	57	56	85,34	78,90	5,18	89,48	26,23	12,70
ÇANKIRI	-0,39150	58	59	88,16	81,99	5,41	64,11	19,72	22,99
KARS	-0,42220	59	67	82,94	72,69	5,64	104,28	29,76	10,68
KASTANONU	-0,42881	60	51	80,80	72,33	4,62	96,24	25,10	27,86
TOKAT	-0,45162	61	61	85,67	79,20	5,18	74,65	26,03	17,06
ERZURUM	-0,47646	62	60	83,64	74,57	6,89	85,28	25,92	11,36
ARDAHAN	-0,53907	63	74	84,60	76,05	4,42	101,54	25,05	10,54
GİRESUN	-0,53885	64	60	83,35	73,45	5,58	71,84	23,67	22,45
YOZGAT	-0,59270	65	64	86,17	79,45	4,71	71,92	21,77	16,96
ADYAMAN	-0,60197	66	65	79,83	70,57	5,27	96,01	35,78	8,56
ORDU	-0,65055	67	62	83,10	74,60	4,89	79,06	24,80	18,27
İĞDIR	-0,67544	68	69	75,46	62,26	5,51	111,02	38,12	11,02
GÜMÜŞHANE	-0,88067	69	71	86,40	78,72	5,11	53,83	16,78	15,76
HAKKARİ	-1,40353	70	77	70,69	52,10	5,98	109,13	24,62	7,03
BİNGÖL	-1,40464	71	76	73,61	60,37	4,99	85,84	26,31	6,63
BATMAN	-1,46186	72	70	70,96	57,44	4,87	104,12	27,60	3,35
DIYARBAKIR	-1,59337	73	63	69,67	55,37	5,60	90,93	31,55	3,30
MARDİN	-1,58331	74	72	71,26	56,78	4,40	97,17	22,91	7,06
SİİRT	-1,80835	75	73	68,66	52,15	5,16	105,72	22,40	8,10
BİTLİS	-1,89867	76	79	72,37	58,09	5,19	73,63	13,26	5,14
VAN	-2,02211	77	75	68,05	52,02	4,94	87,86	11,81	9,13
ŞANLIURFA	-2,10995	78	58	67,67	52,19	4,43	82,35	17,80	4,03
AĞRI	-2,29662	79	80	67,95	52,24	3,84	80,77	13,43	5,08
MUŞ	-2,26543	80	81	69,44	53,69	3,65	74,78	13,31	3,66
SİRNAK	-2,32063	81	78	65,75	44,85	4,73	86,84	11,74	7,75

EK TABLO-6: COĞRAFI BÖLGELERE GÖRE EĞİTİM SEKTÖRÜ GELİŞİMİŞLİK SIRALAMASI

Bölgeler	Eğitim Sektörü Gelişmişlik Endeksi	Eğitim Sektörü Sırası	Genel Gelişmişlik Sırası	KULLANILAN DEĞİŞKENLER					
				OKURYAZR	OKYZKAD	ÜNİVERS	OKULLIK	OKULLİS	OKULMSL
MARMARA	1,242470	1	1	92,40	88,14	9,95	115,65	41,05	29,39
İÇ ANADOLU	0,677490	2	3	90,32	84,96	10,31	92,95	41,58	21,69
EGE	0,609860	3	2	89,78	84,20	8,42	100,07	39,67	25,35
AKDENİZ	0,353050	4	4	88,16	81,96	8,28	97,69	42,18	16,55
KARADENİZ	-0,278670	5	5	85,82	78,49	5,92	87,39	31,70	23,04
DOĞU ANADOLU	-1,175440	6	7	77,71	65,90	6,13	86,41	26,33	9,29
G.DOĞU ANADOLU	-1,428760	7	6	73,22	60,16	4,99	94,12	27,32	6,60

EK TABLO-7: İLLER İTİBARIYLA SAĞLIK SEKTÖRÜ GELİŞİMLİK SIRALAMASI

	SAĞLIK		Genel Gelişmişlik		KULLANILAN DEĞİŞKENLER				
	Gelişmişlik	Endeksi	Sırası	Sırası	BEBÖLUM	HEKONB	DIŞONB	ECZEONB	YATKONB
ANKARA	3,73885		1	2	36	31,57	6,04	4,47	37,71
İZMİR	2,57727		2	3	40	22,71	4,57	4,73	29,01
İSTANBUL	2,56186		3	1	39	20,58	4,77	4,38	34,14
İSPARTA	1,83762		4	28	32	14,44	2,49	2,80	53,15
ESKİŞEHİR	1,76978		5	6	40	15,66	2,65	3,70	41,20
BOLU	1,71992		6	14	38	10,53	1,88	5,47	43,97
EDİRNE	1,54585		7	16	38	19,50	2,38	3,20	30,95
ANTALYA	1,19478		8	10	32	12,83	2,97	3,84	16,42
DENİZLİ	1,06159		9	12	39	12,25	3,04	3,95	18,52
MUĞLA	1,02893		10	13	35	11,34	2,54	4,01	18,72
AYDIN	0,98567		11	22	39	12,44	2,71	3,84	17,38
ELAZIĞ	0,80175		12	36	39	14,03	1,05	2,02	40,50
BALIKESİR	0,76233		13	15	41	9,14	2,42	3,56	24,01
BÜRDÜR	0,74961		14	31	33	9,97	1,75	2,92	27,84
KIRKLARELİ	0,70599		15	11	34	9,07	1,89	3,53	21,92
BURSA	0,70374		16	5	39	12,28	2,11	3,08	19,93
ÇANAKKALE	0,69737		17	24	34	8,93	2,15	3,40	20,50
ADANA	0,68863		18	8	44	14,14	1,30	3,40	24,04
ZONGULDAK	0,54247		19	21	45	9,63	1,97	2,89	26,18
TRABZON	0,53537		20	38	31	11,29	1,39	2,08	25,97
SAMSUN	0,51554		21	32	48	13,87	1,22	2,84	27,14
MANİSA	0,50740		22	25	41	9,88	1,90	3,06	21,89
UŞAK	0,46729		23	30	42	8,87	2,23	3,16	19,24
KASTAMONU	0,44689		24	51	44	8,76	1,15	2,29	39,90
KOCAELİ	0,41123		25	4	42	11,03	2,11	2,70	17,23
KIRŞEHİR	0,31511		26	42	35	9,12	1,42	2,69	19,74
NEVŞEHİR	0,26219		27	34	43	9,07	1,65	3,13	17,71
RİZE	0,19942		28	37	32	7,11	1,28	2,49	20,99
ARTVİN	0,13761		29	43	43	10,16	0,94	1,77	30,22
KONYA	0,13386		30	26	35	8,20	1,51	2,57	14,99
SAKARYA	0,11170		31	23	42	7,10	1,97	2,53	18,14
YALOVA	0,11006		32	9	43	11,15	2,91	1,19	11,86
KAYSERİ	0,10706		33	19	42	11,72	0,28	2,58	23,30
KIRIKKALE	0,03905		34	33	34	11,60	1,10	1,54	15,91
TEKİRDAĞ	0,00775		35	7	39	9,53	0,37	3,08	16,74
MALATYA	-0,00397		36	41	35	10,54	1,22	1,58	15,95
GAZİANTEP	-0,00510		37	20	44	7,52	1,14	2,84	19,65
TUNCELİ	-0,07081		38	52	36	9,40	0,53	2,14	16,70
BİLEÇİK	-0,10706		39	18	42	8,75	1,24	2,32	14,82
GİRESUN	-0,12725		40	50	38	5,82	1,03	2,14	21,86
KARAMAN	-0,13581		41	35	48	9,17	1,52	2,59	11,92
ÇORUM	-0,15435		42	48	51	7,45	0,97	2,38	25,61
BARTIN	-0,16002		43	55	42	9,28	1,57	1,30	17,48
ÇANKIRI	-0,18099		44	59	37	6,99	0,85	2,15	17,75
KARABÜK	-0,19979		45	27	38	9,28	0,71	0,80	26,34
NİĞDE	-0,20562		46	49	47	7,70	1,12	2,44	17,52
SİNOP	-0,20627		47	57	57	8,42	1,15	2,35	24,38
SİVAS	-0,22259		48	53	53	11,11	0,34	1,51	30,10
AFYON	-0,25151		49	44	45	7,69	0,30	2,34	23,57
AMASYA	-0,26845		50	39	47	7,12	1,23	2,71	12,73
MERSİN	-0,28239		51	17	45	7,87	0,44	2,62	17,26
AKSARAY	-0,31125		52	56	48	8,76	0,93	2,37	14,01
GÜMÜŞHANE	-0,35139		53	71	32	7,11	0,64	1,23	17,39
KÜTAHYA	-0,35744		54	40	40	5,98	0,70	2,02	18,31
HATAY	-0,39035		55	29	38	5,84	0,36	2,79	11,94
ERZİNCAN	-0,40295		56	56	37	6,60	0,60	1,39	19,60
ORDU	-0,41806		57	62	37	5,67	0,48	2,01	16,64
ERZURUM	-0,42899		58	60	65	12,31	0,52	1,00	31,63
K.MARAS	-0,48975		59	46	37	6,29	1,01	1,62	10,48
KİLİS	-0,65089		60	54	48	9,94	0,78	0,52	16,56
DIYARBAKIR	-0,68696		61	63	57	7,02	0,35	1,89	21,13
OSMANIYE	-0,70300		62	47	36	6,02	1,46	0,57	7,08
ŞANLIURFA	-0,76661		63	68	37	4,28	0,35	1,86	8,76
TOKAT	-0,76908		64	61	45	5,37	0,34	1,50	16,09
YOZGAT	-0,79297		65	64	45	5,24	0,64	1,44	12,89
ADİYAMAN	-0,86615		66	65	42	4,95	0,35	1,41	11,46
DAYBURT	-0,87113		67	66	44	7,19	0,51	0,92	10,27
DÜZCE	-0,95200		68	45	50	6,36	0,92	0,16	17,02
SİRT	-0,99157		69	73	63	4,48	0,34	2,88	10,81
KARS	-1,06279		70	67	65	5,08	0,68	2,15	11,54
MARDİN	-1,11637		71	72	43	3,47	0,20	1,49	6,74
BİNGÖL	-1,13607		72	76	60	5,12	0,39	1,14	16,95
VAN	-1,23070		73	75	61	6,03	0,44	0,83	14,13
BİTLİS	-1,24564		74	79	52	3,58	0,51	0,87	11,19
İGDIR	-1,31339		75	69	52	5,81	0,53	0,53	5,93
ŞİRNAK	-1,34016		76	78	51	3,48	0,42	1,05	6,09
BATMAN	-1,42375		77	70	50	3,83	0,61	0,46	4,69
MUŞ	-1,54313		78	81	55	2,76	0,22	0,75	7,94
AĞRI	-1,56682		79	80	58	2,38	0,30	1,19	5,30
HAKKARİ	-1,59302		80	77	55	3,55	0,21	0,51	6,34
ARDAHAN	-1,61908		81	74	77	5,98	0,52	0,67	12,34

EK TABLO-8: COĞRAFI BÖLGELERE GÖRE SAĞLIK SEKTÖRÜ GELİŞİMLİK SIRALAMASI

	SAĞLIK		SAĞLIK		KULLANILAN DEĞİŞKENLER				
	Gelişmişlik Endeksi	Sırası	Gelişmişlik Endeksi	Sırası	BEBÖLÜM	HEKONB	DIŞONB	ECZEONB	YATKONB
MARMARA	1,22201	1	1	1	39	16,43	3,60	3,80	28,18
İÇ ANADOLU	0,80817	2	2	2	42	17,22	2,86	3,12	26,29
EGE	0,78625	3	3	3	40	14,81	2,93	3,80	23,13
AKDENİZ	-0,02614	4	4	4	37	10,06	1,39	2,85	18,88
KARADENİZ	-0,27721	5	5	5	42	8,73	1,08	2,22	23,65
G.DOĞU ANADOLU	-1,24992	6	6	6	48	5,49	0,52	1,85	13,26
DOĞU ANADOLU	-1,26316	7	7	7	53	7,54	0,61	1,21	17,87

KENTSEL YOKSULLUK VE GEÇİNME STRATEJİLERİ: DİYARBAKIR ve ŞANLIURFA KENTLERİNİN ZONGULDAK ve ANKARA KENTLERİYLE KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRMESİ

Doç. Dr. H. Tarık ŞENGÜL*, Prof. Dr. Melih ERSOY**

*ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

** ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Öğretim Üyesi

Son yıllarda gerek akademik gerekse siyasa yapıcı çevrelerde, anlaşılabilir nedenlerle yoksulluk sorununa gösterilen ilgi artmış bulunuyor. Neo-liberal politikaların emek piyasasında yarattığı olumsuzluklar ve refah devletinin alanını giderek daraltması yoksulluk sınırının üzerinde yer alan geniş bir kesimi bu sınırın altına düşürürken, halihazırda yoksulluk sorunuyla yüz yüze kesimlerin koşullarını daha da ağırlaştırmış bulunuyor.

Yoksulluk sorunu akademik araştırmalara uzun süredir konu oluşturmaktadır. Bununla birlikte son dönemde sorunun ağırlaşmasına paralel olarak, akademik çevrelerde söz konusu sorunun kazandığı yeni boyutları anlamak ve bir ölçüde de çözümler üretmeye yönelik daha kapsamlı çalışmalar yapılıyor. Diğer yandan, son yıllarda, -sorunu derinleştirmede önemli bir rol üstlenen- Dünya Bankası başta olmak üzere, uluslararası kuruluşların da konuya, başka kaygılarla, ilgileri artmış görünüyor.

Türkiye de dahil olmak üzere, IMF ve Dünya Bankası reçetelerini izleyen ülkelerde geniş kapsamlı yoksulluk araştırmaları yaptırılıyor. Dünya Bankası bu tür araştırmalarla, bir yandan az gelişmiş ülkelerde çalışan sınıflara yönelik olarak yaratılan yıkımın boyutlarını kavramaya çalışarak, yoksulluk sorununu önemseydiğini gösterirken, diğer yandan da yaratılan tahribatın ortaya çıkarması muhtemel siyasal hoşnutsuzluğu ölçme ve giderek çok sınırlı boyutlarda da kalsa kısmen giderme çabasıdadır. Bunu yaparken, yoksulluk sorununun içeriğini, tanımlanışını ve kazandığı boyutları kendi çıkarları çerçevesinde teknik düzeyde şekillendirip, sorunu hafifletmeye yönelik araçlar önererek konunun siyasallaşmamasını hedeflemesi ise anlaşılabilir bir tutumdur.

Kuşkusuz, yoksulluk sorununun son dönemde bu derece derinleşmesinde Dünya Bankası ve IMF'nin başını çektiği ve az gelişmiş ülkelere dayatılan 'yeni-liberal' politikaların önemli payı var. Ulusal devletler sosyal devlet olma niteliğinden hızla arındırılırken, söz konusu politikaların bir parçası olarak daralan

ekonomilerin işsiz bıraktığı çalışan sınıflar, eğitim, sağlık, ulaşım, işsizlik yardımı gibi devlet desteklerinden de mahrum bırakılmaktadırlar.

Devlet merkezli çözümler bir yana bırakılırken, Dünya Bankası çözümü yoksulların kendisinde görüp, sosyal devletin 'aylaklaştırdığı' ve bağımlı hale getirdiği öne sürülen kesimlere dinamizm kazandırılmasının, diğer bir anlatımla, "muktedir kılmaları"nın hem ekonomik hem de sosyal anlamda en yerinde çözüm olacağı öne sürmektedir. Bu sürecin dinamosu olarak da devlet yerine sivil toplum örgütleri, popüler ifadesiyle, hükümet dışı örgütler gösterilmektedir. Bu örgütler aracılığı ile büyük ölçekli sayılabilecek yoksulluk araştırmaları yaptırılırken, söz konusu araştırmaların merkezine, yoksulların kendi kaynaklarını ve potansiyellerini harekete geçirme kaygısı konulmaktadır. Bu tür bir gündemin ne yoksulluk sorununu anlama konusunda, ne de çözümler üretmekte yeterli olamayacağı açıktır. Diğer bir anlatımla, varolan yoksulluğu yaratmaktan birinci derece sorumlu olanların, soruna neden olan politikalarından vazgeçmeden çözümler üretmelerini beklemek gerçekçi değildir.

Bu durumda sorunun daha gerçekçi bir çözümlenmesi başka kaynaklardan gelmek zorundadır. Bu göreve aday görünen en önemli kesim ise kaçınılmaz olarak akademisyenlerdir. Ne var ki, son yıllarda bu toplum kesiminde de önemli bir dönüşüm yaşanmaktadır. Ekonomik ve siyasal yapılara ilişkin çözümlenelerde 'bölüşüm' sorununu merkeze alan akademik etkinlik anlayışı yerini, hızlı bir biçimde, 'kimlik siyasetine' bırakmış bulunuyor. Bu kesimde yaşanan değişim yukarıda tanımlanan değişime koşut özellikler göstermektedir. Bu çerçevede söz konusu araştırmaların birbiriyle ilişkili iki özelliği öne çıkmaktadır. Birincisi yoksulluk sorununa ilişkin olarak devletin kendisi bir araştırma nesnesi olmaktan çıkartılarak, yapılan araştırmaların merkezine sivil toplum konulmuştur. Bu dönüşümün gerisinde de, devletin tek iktidar kaynağı olmadığı, sivil toplum

olarak adlandırılan alanda da iktidar ilişkilerinin bulunduğu ve daha da önemlisi, devletin bu alan üzerinde uzun süreli ve olumsuz sayılabilecek bir tahakkümünün var olduğu düşüncesi yatmaktadır. Akademik dünyada ortaya çıkan bu yönelimin yoksulluk sorunu ve ilgili alanlara ilişkin olarak yapılan araştırmalar için önemli ve kanımızca olumsuz sayılabilecek sonuçları vardır.

Devletin -sosyal politikaları da dahil- tüm etkinliklerinin salt bir ezme ve tahakküm altına alma çabası olarak kavramsallaştırılması durumunda, devletin küçültülmesi ve etkinlik alanlarının sınırlandırılması girişimleri desteklenmesi gereken bir yaklaşım olmaktadır. Söz konusu araştırmaların bu değişimle ilişkili ikinci bir özelliği ise uzunca bir süredir ihmal edilmiş bulunan sivil toplumun çalışılması, bu heterojen yapı içindeki farklılıkların ve zenginliklerin keşfedilmesi kaygısının öncelik kazanmasıdır. Bu çerçevede yoksulluk sorununa makro ölçekte bakan ve bölüşüm sorununu merkeze koyan anlayış yerini farklı kesimlerin yoksulluk sorunu içindeki konumlarını tespit etme kaygısına bırakmaktadır. Bu kaygının bir sonucu olarak genel bir yoksul tipolojisi yerini kadın yoksulluğu, çocuk yoksulluğu, yaşlı yoksulluğu gibi tipolojilere bırakmaktadır.

Yoksulluk sorununun anlaşılmasında, ekonomik-siyasal süreçleri ve özel olarak da sosyal devleti dışarıda bırakan bu yaklaşım biçimi ilgisini 'yerel sivil topluma' yöneltirken, bu alanda da bir dizi önemli siyasal sonuca ulaşmaktadır. Özetlemek gerekirse, söz konusu yaklaşımların genel bir özelliği, "yerel sivil toplum" olarak adlandırılan alanda da iktidar ilişkilerinin varlığına işaret edilmesidir. Büyük ölçüde gecekondularında gerçekleştirilen bu tür çalışmalar, yoksulluk sorunu ve bu sorun karşısında geliştirilen geçinme stratejilerini ele alırken, bu kesimlerin elinde tutukları kentsel arsayı *a priori* olarak araştırmalarının merkezine koymaktadırlar. Diğer bir anlatımla, gecekondulaşma süreci içinde bu kesimlerin işgal ettikleri arsaların önemli bir spekülasyon kaynağı olduğu ve yoksullukla baş etme konusunda çok önemli bir yer tuttuğu, bazı durumlarda ise daha da ileri giderek, ciddi boyutlara ulaşan spekülasyon kazançlarının aracı olduğu varsayılmaktadır.

Bu tür bir kabuğden yola çıkan araştırmaların önemli bir bölümü, yoksulluk sorununu araştırırken, örneklem nüfuslarının ya emek pazarındaki konumlarını tümüyle dışarıda bırakıp, arsa ve konut pazarı ve günlük yaşam çevresindeki konumlarını

araştırmalarının merkezine almakta, ya da emek pazarındaki konumlarını oldukça sınırlı bir önem atfedip ağırlığı yaşam mekanına vermektedirler. Yaşam mekanının merkezine kentsel arsa piyasasındaki davranışlar konulurken, bu mekanlar çerçevesinde gelişen etnik, siyasi ve toplumsal cinsiyet temelli ilişkiler araştırma konusu yapılmaktadır.

Kentsel yoksulluk üzerine yapılan çalışma ve araştırmalarda gözlenen diğer bir temel sorun ise, genelleme yapmaya yönelik bir açılım sağlama konusundaki sınırlılıklarıdır. Yapılan çalışmaların büyük bölümü bir kentin belli bir mahallesini kapsayan bir alan çalışmasına dayanmaktadır. Sınırlı bir örneklem üzerinden yapılan değerlendirmelerin kentsel yoksulluğu anlama konusunda bize önemli ipuçları sağladığı açıktır. Ancak, sınırlı bir örneklemden yola çıkarak yapılan değerlendirmelerin genellenebilirliği de sorunludur.

Yapılan çalışmaların sınırlılığı yoksulluğu yaratan mekanizmaların ve yoksullukla başa çıkma stratejilerinin neler olduğu konusunda da genelleme yapmamızı güçleştirmektedir. Yoksulluk sürecini yaratan mekanizmalar ve başa çıkma stratejilerinin anlaşılmasında belli bir takım tipolojilerin geliştirilmesi ve genellemelerin yapılabilmesi ancak, daha kapsamlı ve karşılaştırmalı çalışmalarla mümkün olabilecektir. Burada sunacağımız çalışma bu tür kaygılardan yola çıkarak dört kentte yapılan yoksulluk araştırmalarından sağlanan verilere dayanmaktadır. Alan araştırmasının bulguları, her kentin genel süreçlerin yarattığı işsizlik ve yoksulluk sorunları ve göstergeleri yanında, kentlerin ükesel mekansal işbölümündeki konumları ve kendi özgün koşullarından kaynaklanan önemli farklarının da olduğunu göstermektedir. Diyarbakır ve Urfa kentleri tarımsal yapılarla içiçe geçmiş hizmet sektörlerinin ağırlıkta olduğu bir yapılanma içinde yoksulluk üretip, özgün sosyo-kültürel koşullarında etkisiyle bu sorunla başa çıkmaya çalışırken, Ankara ve Zonguldak kentleri çok daha farklı bir ekonomik yapı ve işbölümü içinde yoksulluk sorunu ile karşı karşıyadır. Hanelerin geçinme stratejileri kentlerin bu özgün konumları ile yakından ilişkili iken, kültürel yapılarında önemli bir geçinme stratejisi girdisi oluşturduğu görülmektedir. Bu tür bir değerlendirmenin işaret ettiği bir sonuç söz konusu sorunun tekil olmayan yapısı karşısında üretilecek yoksullukla baş etmeye yönelik politikaların da kentlerin bu özgünlüklerini hesaba katan bir çok boyutluluk içermesi gerektiğidir.

TARIMDA YENİ POLİTİKA ARAYIŞLARI: "FARK ÖDEME"

Prof. Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ

Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Türkiye'de uygulanan tarım politikaları, son on yıldır yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Yeni binyılda eleştiriye konu olan uygulamalar değişse de, ekonomi dünyasında tarım politikalarının sorgulanması olanca yoğunluğuyla devam etmektedir. "Ekonomik israfa ve politik istismara açık olan geleneksel tarım politikalarının etkinliklerini artık kaybettikleri" yargısı, tartışmaların ortak paydasını oluştururken, yeni politikalar için öneriler farklılaşmaktadır.

Son dönemlerde gerek tarım kesimi bünyesinde gerçekleşen dönüşümler, gerekse iç ve dış ekonomik koşullarda meydana gelen değişiklikler, geleneksel tarım politikalarını ve politika araçlarını etkisiz hale getirmiştir. Ancak, yeni binyılda geleneksel politikaların yerini alan ve beş yıldır ülke genelinde uygulanan "Doğrudan Gelir Desteği (DGD)"ne dayalı tarım politikaları da soruna çözüm olamamıştır. Aksine, tarım kesiminin kendine özgü koşullarından ve yapısal sorunlarından kopuk bir zeminde, Yapısal Uyum Programları'nın bir unsuru olarak, tamamen finansal kaygılarla hazırlanmış bu tür bir politikanın, Türk tarımını sonu belirsiz bir geleceğe sürüklemekle tehlikesi de vardır. Nitekim, son altı yılın dördünde negatif büyüme sergileyen tarım kesiminin GSMH'ya yapabildiği katkı %12'lere gerilemiş bulunmaktadır. Çalışan nüfusun üçte birinden fazlasına istihdam sağlayan bir kesimin ekonomik açıdan marjinalleşmesi, sosyal sorunların doğmasına, giderek de çözümü zorlaşan bir ulusal sorun "sarmalının" oluşmasına neden olur. Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve politik açıdan böyle bir belirsizliği göze alması beklenemez.

Bu koşullarda "yeni" bir tarım politikası tanımlamak, Türkiye'de siyasi iktidarlar için artık kaçınılmaz bir gündem maddesidir. Yeni tarım politikasının başarısı ise, ilk önce değişimi ateşleyen sosyo-ekonomik ve teknik dinamiklerin yönünün doğru bir biçimde saptanmasına, ardından da tarımla ilgili önceliklerin günümüz Türkiye'sinin gereksinimleri doğrultusunda sıralanmasına bağlıdır. Başarının ikinci koşulu ise, yeni politika modelinin tarım kesiminin özgün koşullarına uygun olmasından ve bunun yanı sıra iç ve dış kısıtlara duyarlılık göstermesinden geçmektedir.

Kronik enflasyon, Türkiye ekonomisinin uzun yıllar karşı karşıya kaldığı en önemli sorundur. Bu sorunla mücadelede belirli bir başarı sağlanmış olsa bile henüz kesin sonuç alınmış değildir. Kronik enflasyonu besleyen en önemli kaynak ise, son yıllarda yapısal bir nitelik kazanmış olan kamu finansman açıklarıdır. Bu açıklar doğal olarak tarımsal destekleme politikaları için çok büyük bir kısıt oluşturmaktadır. Söz konusu kısıt besleyen unsurlardan biri de, politik kaygıların baskın olduğu ve büyük ölçüde görev zararlarına dönüşen 1990'lı yılların tarımsal destek programlarıdır. Ancak, finansal kısıtlar olmasa dahi, yaygın ve kesintisiz devlet desteğinin tarım kesimini piyasa mekanizmasına karşı duyarsızlaştırdığı, rekabet koşullarında etkin ve güçlü tarım işletmelerinin oluşmasını engellediği unutulmamalıdır. 2005 yılı sonrası için Uluslararası Para Fonu (IMF) ile üç yıllık yeni bir stand-by anlaşması yapılması ve 2005 yılı Bütçe Tasarısı'nın 2004 yılı Bütçesi'nin bir tekrarı niteliğinde olması, Ekonomik İstikrar Programı çerçevesinde sağlanmış bulunan mali ve parasal disiplinin orta vadede sürdürüleceği izlenimini

vermektedir. Bu nitelikte makro ekonomi politikalarının tarım politikaları için anlamı, tarımsal desteklerin, en azından mali kaynaklar açısından köklü bir değişikliğe uğramayacağıdır.

Kamu finansman açıklarının yanında, tarım kesiminin kendine özgü yapısal sorunları vardır. Birbirlerini besleyerek güçlü bir sarmal oluşturan sosyo-ekonomik, teknolojik, kurumsal ve çevresel sorunlar tarım politikaları için oldukça önemli kısıtlar oluşturmaktadır. Sanayileşmiş ülkelerde gözlenen genel eğilimin aksine, ekonomik gelişme sürecinde, Türk tarımında işletme sayısı azalmamaktadır. Nüfus baskısı tarım işletmelerinin parçalanıp küçülmesine, ekonomik anlamda verimsizleşmesine, tarım arazilerinin, orman ve meraların aşırı kullanılıp doğal çevrenin tahrip olmasına neden olmaktadır. Tarım kesiminin, topraklı, topraksız, kiracı, işçi, işsiz, yarıcı, göçer, vs. çok geniş bir nüfus yelpazesini barındırması ve tarım dışı kesimin de tarımsal nüfus fazlasını emecek bir istihdam kapasitesine sahip olmaması tarım politikalarına sosyal bir boyut kazandırılmasını zorunlu kılmaktadır. Optimal ölçekten uzaklaşmış küçük ve parçalı işletme yapısı, modern girdilerin optimal kullanımını engelleyerek, tarımda önemli bir teknik sermaye israfına yol açarken; nüfus yoğunluğu tarımsal desteklemelerde çoğu kez siyasi iktidarların politik kaygılarının ön plana çıkmasına, başka bir anlatımla "politik rantlar"ın doğmasına neden olmaktadır. Eğitim düzeyinin düşüklüğü, ileri tekniklerin kullanım yetersizliği, üreticilerin örgütsüzlüğü, katılım eksikliği ve ürün borsalarından depolama sistemlerine kadar uzanan pazarlama sistemlerinde bir dizi kurum ve alt yapı hizmetinin yetersizliği tarım kesiminin diğer yapısal sorunlarıdır.

1980'li yılların başından itibaren dışa açık büyüme stratejisine yönelmiş bulunan Türkiye'nin, tarım politikalarını oluştururken uluslararası koşul ve gelişmelere de kayıtsız kalması düşünülemez. Ekonomik küreselleşme sürecinin yaşandığı bir dünyada ise, bu gelişmeler, her aşamada zorunlu olarak hesaba katılması gereken bir kısıta dönüşmektedir. Tarım kesimi ile ilgili olarak son

yıllarda dünyada yaşanan en önemli gelişme, 1995 yılında uygulamaya giren Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) "Tarım Anlaşması"dır. Türkiye için de bağlayıcı nitelikte olan bu anlaşma, tarım politikalarında devlet müdahalesini ve desteğini mümkün olan en alt düzeye indirerek tarımsal üretimin ve değişimin piyasa mekanizmasının yönlendirmesine bırakılmasını genel eğilim olarak benimsemektedir. On yıllık uygulama, dünya tarım piyasalarında ve ulusal tarım politikalarında liberal eğilimlerin arttığını göstermektedir. Ulusal tarım politikalarında iç desteklerin, fiyat desteğinden doğrudan desteğe geçiş gibi piyasa mekanizmalarını etkilemeyecek alanlara çekilmesi, tarım ürünleri ihracatına sağlanan sübvansiyonların kesin olarak azaltılması ve ithalatta, geçmiş dönemlerde çok sık başvurulan bir dış koruma yöntemi olan tarife dışı engellerin ortadan kaldırılıp, gümrük tarifelerinin de aşamalı olarak azaltılması dünya ölçeğinde gözlenen değişikliklerdir. Anlaşmazlıkla sonuçlansa da DTÖ'nün Eylül 2003'te Cancun'da gerçekleştirdiği Bakanlar Zirvesi'nin en önemli gündem maddeleri yine ihracat sübvansiyonlarının kaldırılması ve tarım piyasalarında haksız rekabetin önlenmesi olmuştur (Le Monde, 16 Eylül 2003). Nitekim, DTÖ Genel Konseyi'nin ileri tarım müzakerelerine ilişkin 31 Temmuz 2004 tarihli eylem planı da, ihracat sübvansiyonlarının ortadan kaldırılması, dış korumanın iyice sınırlandırılması ve fiyat desteklerinin tamamen uygulamadan kaldırılarak iç destek miktarının daha önce belirlenmiş en düşük düzeylerin de altına çekilmesi gibi tarımsal serbestleşme yönünde çok ciddi önlemlerin yaşama geçirilmesine yönelik öneriler içermektedir (DTM).

Tarım politikalarında yaşanan bu değişimin itici gücünü, gelişmiş ülkelerde DTÖ Tarım Anlaşması'ndan kaynaklanan yükümlülükler oluştururken, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin çoğunda tarımsal liberalleşmenin çerçevesini, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile imzalanan Yapısal Uyum Programları belirlemiştir. Ancak, tarımsal politikalarda gözlenen liberal eğilimlerin, ihracat sübvansiyonları hariç tarımsal destek miktarlarında, özellikle gelişmiş ülkelerde mutlak bir azalma

anlamına gelmediğini hemen belirtmeliyiz. Örneğin, DTÖ Tarım Anlaşması'nın uygulamaya girdiği 1995 yılında 200 milyar Doları biraz aşabilen OECD ülkelerinin yıllık tarımsal sübvansiyon miktarı, on yıl sonra 310 milyar Doları aşmıştır. Desteklerde değişim miktardan çok desteğin biçiminde olmuş ve bu bağlamda destekler tarımsal fiyatlardan, piyasa işaretlerini en düşük düzeyde saptıran telafi edici ya da fark ödeme sistemi ile doğrudan gelir desteklerine yönelmiştir.

1996 yılında uygulamaya giren Gümrük Birliği (GB) ve AB'ne tam üyelik çerçevesinde, Türk tarım politikalarının Ortak Tarım Politikası (OTP)'na uyumu zorunluluğu da aynı yönde politika değişikliklerini gündeme getirmektedir. Çünkü, OTP, ilk reformunu gerçekleştirdiği 1992 yılından bu tarafa değişimlerini sürekli olarak DTÖ'nün ilkeleri doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Öyle ki, 1990'lı yılların başlarına kadar dünyada tarıma en yüksek tarımsal fiyat desteği sağlayan AB ülkelerinde tarım fiyatları, söz konusu reform neticesinde 2006 yılında dünya piyasa fiyatları düzeyine inecektir. Bugünden ağırlığı hissedilen çevre ve insan sağlığı gibi öncelik ve amaçlar doğrultusunda değişimini sürdürecektir. OTP'nin ekonomik açıdan, kısa bir zaman dilimi sonunda Topluluk Tarım bütçesinden bağımsız bir yapı kazanacağı anlaşılmaktadır.

Kısaca, içeride çağdaş toplum gereksinimlerine ve dışarıda DTÖ'nün piyasa kaygılarına göre sürekli olarak kendisini yenileyen bir OTP ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bu bakımdan, OTP'na uyum, OTP'nin dinamik yapısı ile birlikte Türk tarımının uyum esnasında OTP'nda neden olacağı bünyesel değişiklikleri çözümlemeyi gündeme getirecektir. Çünkü Türk tarımı şu an, AB tarımsal nüfusunun %70'ine denktir ve ayrıca AB'ne göre oldukça geri bir gelişme düzeyine sahiptir. Bu hacim ve farklılıkta bir tarımın OTP tarafından kolayca, en azından mevcut koşullarda hazmedilmesi pek kolay olmayacaktır. Mayıs 2004'te AB'ne tam üye olan 10'lar için sergilenen tutum, özellikle OTP'na uyum için getirilen on yıllık (2004-2003) "geçiş dönemi" zorunluluğu bu konuda Türkiye için önemli bir başvuru kaynağı oluşturabilir.

21. yüzyılda, temel sosyo-ekonomik ve teknolojik yapısal sorunlarını henüz çözememiş, hızla kentleşen ve yetersiz beslenen bir nüfusu barındıran, ekonomik büyümesi büyük ölçüde ithal girdilere bağlı olmasına karşın sınırlı bir ihracat yeteneğine sahip olan Türkiye için tasarlanabilecek tarım politikaları dört temel amaç etrafında toplanabilir: a- Ülke nüfusunun gıda güvencesini sağlamak ve beslenme düzeyini yükseltmek, b- Tarımsal piyasalarda istikrar sağlamak, c- Kırsal kalkınmayı sağlamak ve bölgesel dengesizlikleri azaltmak ve nihayet, d- İhracat yoluyla ödemeler dengesine katkıda bulunmak.

YENİ TARIM POLİTİKALARI

Bu tanım çerçevesinde öncelikli amacı tarımsal üretimin ve verimliliğin artırılması olan ve aynı zamanda iç ve dış kısıtlara uyum gösteren bir tarım politikasında iki temel değişiklik gündeme gelmektedir. Bunların ilki, genel destekleme sistemi yerine "seçici ve dinamik" bir destekleme sisteminin getirilmesi, ikincisi ise, geleneksel destekleme yöntemi olan "fiyat müdahalesi" yerine "fark ödeme" sisteminin uygulamaya konulmasıdır. Zira, piyasa ekonomisi koşullarında, tarımsal üretim ve fiyatlar üzerinde saptırıcı etki yapmadan tarım kesimini etkili bir biçimde desteklemenin en uygun yöntemi, piyasaya müdahale etmeden çiftçi gelirlerini doğrudan, üretim ve verimlilik düzeylerini dolaylı olarak etkileyebilen "fark ödeme" sistemidir.

Devlet desteğine gereksinim duymayacak bir sosyo-ekonomik ve teknolojik gelişmişlik düzeyine henüz ulaşamamış Türk tarımı için desteğin tamamen kaldırılması da söz konusu değildir. Bu durumda, seçici ve dinamik bir tarımsal destekleme modeli, en akılcı seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dinamik destekleme modelleri çerçevesinde devlet desteği nitelik değiştirmeli, örneğin, belirli bir gelişme aşamasına ulaşmış bitkisel ürünlerde, destekleme üretim sürecinden, yani girdi düzeyinden, pazarlama sürecine kaydırılmalıdır. Kısacası, destek üretim miktarından satış miktarına yönelmelidir. Pazar altyapısı geliştirilirken, çiftçilerin pazara yönelik olarak

örgütlenmesine verilecek destek, yalnızca üreticilerin ekonomik çıkarlarını korumakla kalmayıp, tarım piyasalarında belirli bir istikrarın sağlanmasına da yardımcı olacaktır. Bu bağlamda tarımsal piyasaların fiziki ve kurumsal altyapısını geliştirmeye yönelik olarak; dağıtım zincirleri ve hallerin, kooperatiflerin, üretici birlikleri ve borsaların kurulup yaygınlaşmasına devlet desteği sağlanmalıdır. Bu yönde bir atılım, üreticiyi piyasa mekanizmasına yakınlaştırarak, devletin fiyat belirleme ve üretimi yönlendirme yükümlülüklerini de hafifletecektir. Örneğin, ürün borsalarının kurulup yaygınlaştırılması ile gelişme olanağı bulabilecek vadeli işlem piyasaları, tarımsal fiyat istikrarına yapacakları katkı ile tarımsal desteklemenin mali yükünü önemli ölçüde azaltacaktır.

Belirli bir gelişme düzeyine henüz ulaşamamış hayvancılık kesiminde ise, destekleme mutlaka üretim aşamasında yoğunlaşmalıdır. Bu çerçevede Devlet Tarım İşletmeleri hayvancılığı yenileyen, geliştiren ve hayvancılığın yapısını dönüştüren pilot laboratuvarlar haline getirilmelidir. Hayvancılıkla ilgili yapısal dönüşüm programları öncelikle, sosyo-ekonomik ve teknolojik gelişmişlik düzeyi, Türkiye ortalamasının henüz çok gerilerinde bulunan Doğu Anadolu Bölgesi'nde uygulamaya konmalıdır. Bu bölgede, piyasa güçleri ile ekonomik karar birimleri arasında anlamlı bir ilişki sağlayabilecek piyasa alt yapısı da yeterince gelişebilmiş değildir. İklim koşulları, ekonomik açıdan rasyonel bir bitkisel üretime izin vermeyen Doğu Anadolu'nun doğal ve beşeri kaynakları bu yönde bir tarımsal politikayı destekler niteliktedir. Üstelik Uruguay Round Tarım Anlaşması da, bölgesel kalkınma boyutu bulunan devlet desteklerini "yeşil kutu" içine alarak, bunları iç destek indirim taahhütlerinin dışında tutmaktadır. Hayvancılık kesiminde yapılacak atılımların olumlu etkisi bölgesel düzeyde kalmayıp, nüfusun dengeli beslenmesine ve dış rekabetin güçlenmesine katkı sağlayarak ulusal düzeyde de kendini gösterebilecektir.

Yeni tarım politikaları çerçevesinde, devlet desteğinin, önce üretim, sonra pazarlama sürecinde

yoğunlaşacağı bir başka alan, dış piyasalarla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan, başta ekolojik ürünler üzere bir takım yeni tarım ürünleridir. Düşük verim-yüksek maliyet kıskacında bulunan fakat dış talebi sürekli artan ekolojik tarımın yerleşebilmesi, büyük ölçüde devlet desteğine bağlıdır. Bu yönde bir politika, DTÖ kuralları ve GB mevzuatı gibi dış kısıtlara uygun bir yapı oluşturacağı gibi, Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi sulama ile yeni ürün desenlerine açılacak bölgelerin ekonomik gelişmelerine hız kazandıracaktır. Ekolojik tarımın desteklenmesi Uruguay Round'un çevre politikasına ve GB gerçekleştirdiğimiz Batı Avrupa tüketicisinin son yıllarda doğal niteliklere sahip açık arazi ürünlerine yönelme eğilimine uygun düşecektir. Avrupa'ya göre söz konusu bölgenin sahip olduğu iklim çeşitliliği, bu ürünlerin Avrupa pazarlarındaki şansını daha da artıracaktır.

GB'nin uygulamaya girmesi ile tarım ticareti dengesi AB lehine bozulmaya başlayacak Türkiye'nin Avrupa'ya yaptığı ihracata yeni bir ivme kazandırabilmesi için yapılması gereken; Türk tarımının üretim maliyetleri ile kalite ve kapasite yönünden rekabet üstünlüğüne sahip olduğu, sert buğday, bakliyat, yaş ve kuru meyve-sebze gibi ürünlerin kararlı bir biçimde desteklenmesidir. Doğal koşulların ve görece ucuz, bol insan gücünün sağladığı avantaj, ancak bilinçli ve etkin bir politika ile üretim-ticaret ve nihayet , gelir-refah artışına dönüştürülebilir.

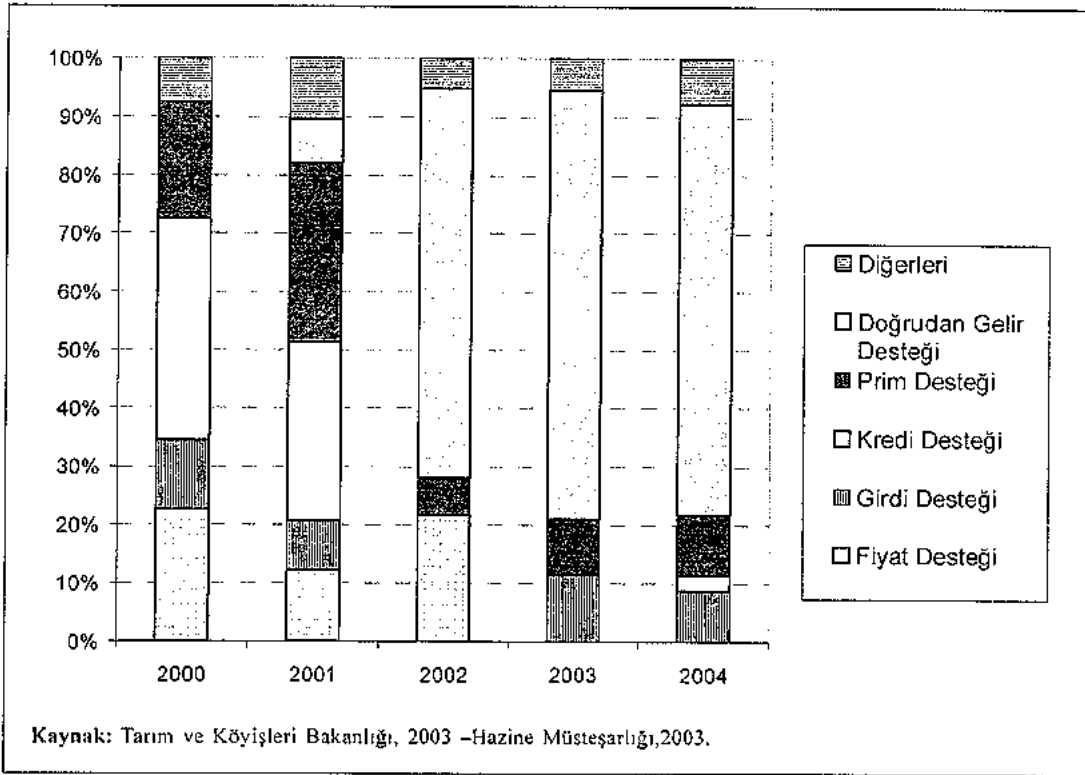
Dünyada ve Türkiye'de en yaygın biçimde uygulanmış tarımsal destekler fiyat desteği, girdi-kredi sübvansiyonları ve doğrudan desteklerdir. Daha çok iç talebi karşılama, yani gıda güvenliğini sağlama kaygısı ile tarım politikalarını oluşturan Türkiye, yüzyılın başına kadar fiyat desteği ile girdi-kredi sübvansiyonu gibi destekleme araçlarından yararlanmıştır. 1962 yılında uygulamaya giren OTP'nda, aynı doğrultudaki amaçlar için girdi sübvansiyonlarından çok fiyat desteği sisteminden yararlanılmıştır. 1995 yılında uygulamaya giren DTÖ Tarım Anlaşması ise, müdahale fiyatlarının aşamalı bir biçimde terkedilerek dünya piyasa fiyatları ile

uyum sağlayabilme yolunun açılmasını, fiyat desteğinin terkedilmesi ile meydana gelebilecek üretici gelir kayıplarının doğrudan destek sistemleri ile telafi edilmesini önermektedir.

AB, 1992 yılında OTP'nda gerçekleştirdiği reform ile tarımsal fiyat desteğini, 2006 yılında sonlanacak bir biçimde aşamalı olarak ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bu desteklerin yerini şu an, üretim düzeyi ile sınırlı bir bağlantısı olan telafi edici ödemeler almış daha sonra da doğrudan gelir destekleri alacaktır. Türkiye ise, 2000 yılında uygulamaya koyduğu "Tarım reformu" çerçevesinde, geleneksel destekleme araçlarını hızlı bir biçimde terkederek "doğrudan gelir desteği" sistemine geçmiştir. Aşağıdaki grafikte görüleceği gibi, son yıllarda tarımsal üretime bağlı destekleme sistemlerinden hızlı bir biçimde uzaklaşmıştır. Tarımsal ürün piyasalarında ve çiftçi gelirlerinde istikrar sağlayan fiyat destekleri ile tarımsal gelişmeyi özendiren girdi ve kredi destekleri yerlerini, üretimden ve fiyatlardan bağımsız olarak belirlenen doğrudan gelir desteklerine

bırakmıştır. İşlenen alan başına göre saptanan ve daha çok sosyal bir yardım niteliği taşıyan söz konusu destek, son üç yılda toplam tarımsal deteklerin %70'ini aşan bir ağırlığa sahip olmuştur. 1960'lı yıllardan bu yana yaygınlaşarak uygulanan geleneksel desteklerin bir anda kaldırılması, tarımsal gelişmeyi olumsuz bir biçimde etkilerken, 2005 yılında sona ermesi beklenen DGD'nin yerini ne tür bir destek sistemine bırakacağını bilinmemesi de gelecekle ilgili kaygıları artırmaktadır.

Piyasa mekanizmasının işleyişini engelleyip kaynakların etkin dağılımını bozduğu için sık sık eleştiri konusu yapılan fiyat desteği, sonuç itibarıyla tüketici refahının da aşınmasına neden olmaktadır. AB'nde tarımsal açıkların bulunduğu ve hızlı ekonomik büyüme sayesinde toplumsal bir refah sürecine girildiği bir dönemde başarılı bir biçimde uygulanabilen fiyatlara müdahale sistemi, elbette nüfusun çok büyük bir bölümünün yıllık henüz 1000-1500 Dolarlık bir gelir düzeyi ile yetinmek durumunda olduğu ve çok sayıda üründe zaman zaman üretim

Şekil 7. Tarımsal Destek Sistemindeki Gelişmeler 2000-2004

fazlasının görüldüğü Türkiye'de yaygın ve sürekli bir destekleme aracı olmamalıdır. Üstelik, fiyatlar yoluyla destekleme sisteminin tüketiciye yansıttığı mali yükün en büyük bölümü yoksul kitlelerin üzerinde kalmakta ve ülkemizde zaten dengesiz olan gelir dağılımını daha da dengesiz hale getirmektedir. Fakat tüm bu olumsuzluklara karşın, daha çok iç talebe yönelik olarak üretilen ve ülkenin gıda güvenliği açısından stratejik önem taşıyan temel tarım ürünlerinde fiyat desteğinin terkedilmesi çok kısa bir zaman dilimine sığdırılmamalıdır. Aksi takdirde Türkiye, önümüzdeki yıllarda nüfusunun beslenmesini yabancı üreticilere teslim etmek durumu ile karşı karşıya kalacaktır.

- FARK ÖDEME SİSTEMİ

Üretici fiyatı ile piyasa fiyatı farkını ifade eden "fark ödeme" sistemi, fiyat desteği sistemini en az kayıpla ikame edebilecek niteliklere sahip bir tarımsal destek sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. "Fark ödeme" sistemi, tarımsal fiyatların piyasa koşullarında oluşmasına yol açarak dünya piyasa fiyatlarına uyum sağlamayı kolaylaştırmakta ve tüketiciye düşük fiyatlarda ürün sunulmasını sağlayarak refah artışına katkıda bulunmaktadır.

Fark ödeme sistemi, üretilen tarımsal ürünün üretim düzeyine ve piyasada oluşan fiyata müdahale etmeksizin, üretici maliyetine dayanarak hesaplanan bir hedef fiyat ile piyasa fiyatı arasındaki farkın devletçe üreticiye nakdi olarak ödenmesi koşuluna dayanan bir destek sistemi olarak tanımlanabilir. Fark ödeme sisteminde devlet, üreticilerin üretim maliyetleri piyasa fiyatının üzerinde olduğunda tüketicilerin ödediği fiyatları etkilemeden üreticilere tazmin edici bir ödemede bulunmayı taahhüt etmektedir. Tazmin edici ödeme, devletçe saptanan hedef fiyat (üretici fiyatı) ile piyasa fiyatı arasındaki farktan oluşmaktadır. Hedef fiyatın saptanmasında, cari nakit maliyetler ile geçmiş beş yılın ortalama nakit maliyetler farkının, geçmiş beş yılın ortalama fiyatına eklenmesi formülü kullanılabilir. Ortalama maliyetlerin üzerine belirli bir yüzde kar marjı eklenmesi biçiminde de hedef fiyat hesaplaması yapılabilir. Fark ödeme sisteminin işletilmesi

sayesinde ürünün depolanma ve elden çıkarılma maliyetlerinden kurtulmak mümkündür. Buna ek olarak tüketiciler ve tarımsal ürünü işleyen sanayiler ürünleri piyasa fiyatından satın alma olanağına kavuşmaktadırlar. Fark ödeme sisteminin finansmanı tüketiciler yerine vergi mükelleflerince üstlenildiğinden, tarımsal desteklemeyi, bütçede ayrı bir kalem olarak gösterme imkanı da yaratılmış olmaktadır.

"Fark ödeme" sisteminin uygulanabilmesi birtakım ekonomik ve kurumsal koşulların oluşmasını zorunlu kılmaktadır. Vergi gelirleri ile beslenen güçlü bir kamu maliyesi, tarımda ayrıntılı bir kayıt sistemi, üretici örgütlenmesi, üreticilerin en düşük maliyetlerle çalışabilecek teknolojik olgunluğa ulaşmış olması, girdi piyasalarının rekabetçi bir yapıda olması ve nihayet ürün borsaları-vadeli işlem piyasaları gibi gerekli yapısal, kurumsal ve hukuki koşulların oluşması ile mümkün olabilecektir. Bu bakımdan, "fiyat desteği" sisteminde "fark ödeme" sistemine geçiş, mutlaka aşamalı bir biçimde, gerekli koşullar oluştuğunda gerçekleştirilmelidir.

Yeni tarım politikaları önerimizin, temel destekleme aracı olan "fark ödeme" sisteminin, Türkiye'de uygulanabilirliği konusu, belirli sayıda tarımsal ürün üzerinde "etkinlik" çalışması yapılarak araştırılmıştır (2005, Tarımda yeni politika arayışları: "Fark ödeme", TZOB). Etkinlik ölçümünde maliyetler, çiftçi gelirleri, iç talep ve tüketici refahı, üretim ve verimlilik, kamu finansman yükü, fiyat istikrarı, dış ticaret ve ödemeler dengesi gibi tanımlanmış ekonomik unsurlar yanında, istihdam, göç, gelir dağılımı ve sosyal gelişme gibi sosyal unsurlar da kullanılmıştır. Sistemin etkinliği için diğer destekleme sistemlerine göre karşılaştırmalı olarak ölçülen ürünler; pamuk, fındık, şeker pancarı ve buğdaydır. Bu dört ürünün Türk tarımını hem sosyal hem de ekonomik açıdan güçlü bir temsil yeteneği bulunmaktadır. Buğday başta olmak üzere, söz konusu dört ürün, işlenen toplam tarım alanlarında ve tarımsal nüfusun temel geçim kaynaklarında yaklaşık olarak üçte ikilik bir paya sahiptir. Buğday, Türk tarımının temel ürünü olması yanında, Türk mutfağının da vazgeçilmez bir

ögesidir. Pamuk, ihracatın üçte birini elinde bulunduran tekstil sektörünün ana hammaddesini oluşturmaktadır. Fındık ise, Karadeniz bölgesinin temel geçim kaynağı ve ülkenin en istikrarlı döviz sağlayan tarımsal ürünüdür. Son olarak şeker pancarı ise, çok geniş bir çiftçi kitlesinin geçim kaynağını ve ülkenin temel besin maddelerinden birisinin ham maddesini oluşturmaktadır.

Tarımsal üreticilerin gelir düzeylerinin, tüketicilerde refah ve tarıma dayalı sanayilerde karlılık kaybına yol açmaksızın iyileştirilmesi tüm tarım politikalarının temel hedefidir. Fiyat müdahalesine dayalı tarım politikaları, tespit edilen fiyatların düzeyine bağlı olarak kaynak dağılımı, bu gruplardan biri ya da diğeri lehine-aleyhine bozulabilmektedir. Kaynak dağılımına müdahale etmeyen bir politika aracı olan "fark ödeme" sistemi ise, gerekli koşullar (uygulama koşulları) mevcut olduğunda uygulamaya sokulmalıdır.

Öncelikle fark ödeme sisteminin etkin olarak işletilebilmesi için söz konusu sistemin dönemsel olarak belirlenecek bir sözleşme dahilinde yürütülmesi düşünülmelidir. Bölgesel düzeyde ve ürün özelinde seçilecek temel bir gelir düzeyini istikrarlı kılabilecek bir hedef fiyat ile piyasada gerçekleşecek olan denge fiyatı arasındaki açıklığın büyük boyutlara ulaşması, bir sonraki üretim dönemi için arzı artırıcı yönde bir teşvik oluşturarak ürün stoklarının doğmasına kaynak teşkil edebilecektir. Özellikle buğday başta olmak üzere bir çok geçimlik üründe ağırlıklı olarak bir sonraki üretim dönemi için $S = F(P_{t-1})$ şeklinde bir önceki dönemin fiyat düzeyini esas alan bir arz fonksiyonu planlandığı varsayılırsa, arz fazlasının ortaya çıkma ihtimali kuvvetlenmektedir. Söz konusu arz fazlasını engellemeye dönük olarak destekten yararlanacaklar için şart koşulacak olan sözleşmeli üretim kapsamında ürün ya da alan kotası düzeyi, ürünün arz ve talep fiyat esneklikleri göz önüne alınarak belirlenmelidir. Fark ödeme sisteminin ürün, bölge ve kaliteye göre farklılık gösterdiği koşullardaki uygulanmasının ürün bazındaki uygulanabilirliği konusunda şunlar söylenebilir:

Pamukta bir arz açığımız olduğu göz önüne alınırsa, gelir tabanlı fark ödeme sisteminin arz açığını azaltmak amacıyla ek üretimi teşvik etmenin bir aracı olarak GAP Bölgesi hariç kısıtlama olmaksızın uygulanması düşünülebilir. Geçmiş yıllara ait transfer etkinliği analiz sonuçları incelendiğinde, fark ödeme ve destekleme alımı sistemlerine göre hesaplanmış transfer etkinliğinin pamuk piyasasında en büyük farklılığı gösterdiği görülmektedir. İki sistemin transfer etkinliğinin bu derece farklı olması fark ödeme sisteminde ortaya çıkan vergi mükellefi maliyetlerinin hem diğer ürünlerdeki aynı sistem altında gerçekleşen vergi mükellefi maliyetlerine göre, hem de toplam maliyete göre daha düşük olmasındandır. Pamukta net ithalatçı olup tüketicinin de yüksek referans fiyatlara maruz kalması, destekleme alım sisteminin tüketici maliyetini çok yükseltmiş ve iki sistem arasında transfer etkinliği farkının önemli ölçüde artmasına yol açmıştır.

Şekerpancarı halen aşırı fiyat desteğine sahip bir ürün konumunda olup, yurt içi fiyatı Avrupa Birliği ve dünya piyasa fiyatlarının oldukça üzerindedir. Şekerpancarı önümüzdeki dönemlerde "özel ürün" statüsüne alınarak mavi kutu desteklerine dahil olsa dahi fiyat düzeyinin Avrupa Birliği'ne geçiş sürecinde en azından Avrupa Birliği seviyelerine indirilmesi beklenilebilir. Halihazırda üretim kotasının bulunduğu ortamda pancar fiyatının düşürülmesinden doğacak gelir kaybının telafi edilmesinde fark ödeme sistemi kolaylıkla kullanılabilir. Şekerpancarı piyasasında fark ödeme ve destekleme alımı sistemlerinin transfer etkinliği önemli bir fark ortaya koymamaktadır. İki sistemin transfer etkinliğinin bu derece yakın veya aynı olması, fark ödeme sisteminde ortaya çıkan vergi mükellefi maliyetlerinin çok yüksek olması, destekleme alım sistemindeki toplam maliyete yakın hatta bu maliyetten daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Genel olarak şekerpancarı üretimine yapılan desteklemenin transfer etkinliğinin buğday piyasasına göre daha yüksek olması, pancar üretim maliyetinde hanehalkı işgücü payının buğday üretim maliyetine nazaran daha yüksek olmasına bağlıdır.

Buğdayda ise mevcut stok ve piyasa koşulları göz önüne alınarak uygulama değişkenlik gösterebilir. Son yıllarda devletin buğday alım düzeyinin sadece emniyet stoğunu karşılamaya döndük düzeylere indiği ve piyasa fiyatlarının dünya piyasa fiyatlarına yakın düzeylerde gerçekleştiği düşünüldüğünde, uygulamanın stok düzeyleri esas alınarak yürütülmesinin önemli bir sorun çıkarmayacağı ileri sürülebilir. Transfer etkinliği açısından iki sistem arasında büyük bir fark görünmemektedir. Destekleme alım sisteminin transfer etkinliğinin daha düşük olması yüksek maliyet unsuruna bağlıdır ki bu da fark ödeme sisteminde olmayan tüketici maliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Genel olarak transfer etkinliğinin her iki sistemde de düşük olması ise, çiftçi hanehalkları tarafından sahip olunan girdi ve faktörlerin toplam girdi ve faktör kullanımı içinde düşük paya sahip olmasından ileri gelmektedir.

Fındık piyasasında fark ödeme ve destekleme alımı sistemlerine göre hesaplanmış transfer etkinliği birbirine yaklaşmaktadır. Bunun da nedeni iki sistemde birbirine yaklaşan maliyetlerdir. Fındıkta net ihracatçı olup tüketicinin de düşük referans fiyatlara maruz kalması, destekleme alımı sisteminin tüketici maliyetini oldukça düşürmüş ve iki sistem arasındaki maliyet farkını da önemli ölçüde azaltmıştır.

Gelire dayalı fark ödemesinin ürün bazında gelir eşitsizliğini artırma ihtimali bulunmaktadır. Zira ödenecek fiyat farkı, üreticilerin farklı maliyet fonksiyonları dikkate alınmadan sadece ortalama maliyet düzeyi üzerinden yapılırsa, halihazırda farklılık rantına sahip üreticilerin lehine bir durum yaratılması ihtimali bulunmaktadır. Örneğin buğday Türkiye'de tüm bölgelerde yaygın olarak üretilen bir üründür. Ancak hektar başına verim düzeyi bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği gibi üretimi gerçekleştiren üreticilerin maliyet fonksiyonları il bazında dahi önemli farklılığa sahiptir. Bu durumda fark ödeme sistemi, en azından bölge düzeyinde üretici maliyet farklılıklarını göz önünde bulundurarak, farklı hedef fiyat belirlenmesi yöntemiyle uygulanması sayesinde küçük ve orta ölçekli işletmelerin lehine bir

destekleme aracına dönüştürülebilir. Bu sayede son yıllarda Türkiye tarımında ortaya çıkan "üretimden kaçış" olgusunun da önüne geçebilmek olası hale gelecektir. Son olarak fark ödeme sisteminin uygulanmasında ileriki aşamalarda desteğin üretici örgütlerine üye olanlara yönelik yapılması, Türk tarımında yetersiz olan örgütlenme olgusuna ve buna bağlı olarak piyasaya entegre üretimin koşullarının yerine getirilmesine katkıda bulunabilecektir.

TAMAMLAYICI DESTEK SİSTEMLERİ VE SONUÇ

Tarım kesimi, karşı karşıya bulunduğu yapısal sorunların yanında, bünyesinde bir de sosyo-ekonomik açıdan büyük bir farklılaşma barındırmaktadır. Kısaca, temel sorunlarını henüz çözüme kavuşturamamış ve bünyesinde belirli bir sosyo-ekonomik, hatta teknolojik uyum sağlayamamış bir tarım için tek bir destekleme modeli önermek çok fazla gerçekçi olamaz. Bu bağlamda, yeni destekleme politikaları tanımlanmasında, fark ödeme sistemine ek olarak doğrudan destek sisteminin diğer iki yöntemi olan; "prim" ve "doğrudan gelir desteği" de yer alacaktır.

Doğrudan destek sistemlerinden olan "prim" sistemi, üretim açıkları bulunan hayvansal ürünlerin, yağlı tohumların, yem bitkilerinin ve dünya piyasalarının potansiyel ürünleri olarak nitelendirilen ekolojik ürünlerin üretimlerinin özendirilmesi ve tarımsal ürün kalitesinin yükseltilmesi amacıyla, geçici olarak kullanılabilir bir destekleme yöntemidir. Kronik kamu açıkları ve yetersiz kayıt sistemi, söz konusu destekleme yönteminin uygulanmasını sınırlandırabilecek en önemli engellerdir. Ancak, sözü edilen engeller ortadan kalkmış olsa dahi, politik istismara açık yapısından dolayı prim sisteminin uygulanmasını olanaklar ölçüsünde sınırlı tutmak gerekmektedir. Bu koşullarda, ek denetim mekanizmaları geliştirilerek yaşama geçirilecek uygulama, üretim açıklarının çok büyük boyutlarda olduğu ve ciddi kalite sorunlarının yaşandığı üretim alanları ile sınırlandırılmalıdır.

Sonuncu doğrudan destek sistemi olan "doğrudan gelir desteği" yöntemi ise, öncelikle bir sosyal politika aracı olarak değerlendirilmelidir. Gelir yardımı, pazara yeterince ürün sunamayan ve yeterli bir gelir düzeyine ulaşamayan küçük aile işletmeleri ve köylüler için yapılmalıdır. Böylece, ekonomik yönü ağır basan ve daha çok ürün odaklı ve piyasalara yönelik uygulamaları içeren "tarım politikaları" ile, sosyal yönü ön planda bulunan ve kırsal kesimde yaşayan ailelerin geçimlerini sağlamaya yönelik uygulamaları içeren "kırsal politikalar" birbirinden ayrılarak her iki politikanın da etkinliği artırılmış olacaktır. Ancak, doğrudan gelir desteği ya da prim sistemi bir "telafi edici ödeme" sistemine dönüştürülerek, arz fazlası bulunan fındık ve çay gibi ürünlerin alternatif üretim alanlarına kaydırılmaları için de, yani ekonomik amaçlar için de etkin bir biçimde kullanılabilir. Başta çay olmak üzere, tütün, şeker pancarı, fındık gibi üretim fazlası olan bir takım tarım ürünlerine bugüne kadar uygulanan kesintisiz destekleme programlarında sosyal gerekçeler ekonomik gerekçelerin hep önünde yer almıştır. Ekonomik ve sosyal gerekçelerin, başka bir anlatımla tarımsal politikalarla kırsal politikaların iç içe girdiği bu sistem, ekonomik israf ile birlikte politik istismara da kaynaklık etmiştir. Tarımsal desteklerden kaynaklanan ekonomik israf, yeni tarım politikası araçlarının uygulanmasında karşımıza çıkan mali kısıtı besleyen önemli unsurlardan bir tanesidir.

"Doğrudan Gelir Desteği"(DGD) daha çok bir sosyal politika aracı olmasına karşın Türkiye'de, son üç yıldır temel tarım politikası aracı olarak kullanılmaktadır. Şu an tarım kesimine sağlanan toplam kamu finansman desteğinin üçte ikisinden fazlasını, 3 milyon dolayında çiftçiye ödenen doğrudan gelir destekleri oluşturmaktadır. Desteğin toprak sahiplerine verildiği bir sistemde, çiftçilerin bir bölümü bu destekten yararlanamazken, ülkemizde çiftçi kayıt sisteminin henüz tamamlanamamasından dolayı bir bölüm çiftçiye ise mükerrer ödeme yapılarak kaynak israfına neden olmaktadır.

Geleneksel tarımsal destekleme sistemlerini, "...fakir çiftçilerden çok zengin çiftçilere fayda

sağlamakta..." diyerek eleştiren ve doğrudan destek sistemine gerekçe oluşturan "tarım reformu" yeni sistem ile "zengin-yoksul" farklılaşmasını daha da arttırmıştır. Çünkü, toprak dağılımının çok dengesiz olduğu ülkemizde, özellikle Doğu ve G.Doğu bölgelerinde, çiftçilerin yaklaşık %40'lık bir bölümü topraksız olduklarından bu desteklerden hiç yararlanamazken, topraklı çiftçilerin %3 gibi küçük bir bölümü, toprakların yaklaşık %40'ına, dolayısıyla da desteklerin %40'ına el koymaktadır. Kısaca, yeni sistem kırsal alanda sosyo-ekonomik farklılaşmayı ve sosyal gerilimi yükseltmektedir.

Fiyat desteği sisteminden doğrudan destek sistemine geçiş, tarım politikalarında her şeyden önce siyasi tercihte bir değişiklik anlamına gelmektedir. Söz konusu politika değişikliği, tarımsal desteklemenin faturasını tüketicilerden vergi mükelleflerine aktarmaktadır. Gerçi yapılan hesaplamalar göstermektedir ki, israfçı yapısından ötürü Türkiye'de fiyat desteği sistemi tüketiciler kadar vergi mükellefleri için de bir mali yük oluşturmaktadır. Örneğin, 1990'lı yılların sonlarına doğru, çok yüksek düzeylere ulaşmış olan "görev zararları" nedeniyle Genel Bütçe'den ayrılan "tarımsal destek" kaynaklarının ancak yarısı düzeyinde bir bölümünün tarım kesimine ulaşabildiği anımsanmalıdır. Kamu maliyesi kısıtlarının çok yüksek düzeyde bulunduğu bir dönemde, tarımsal desteklerin yükünü tüketicilerden vergi mükelleflerine, yani bütçeye aktarmak isabetli bir strateji değildir.

Kısaca söylemek gerekirse, doğrudan destek sisteminin uygulamaya sokulabilmesi için gerekli üretim ve piyasa koşulları bir yana bırakılsa dahi, yalnızca kamu maliyesi kısıtı bu yönde bir politika değişikliğine izin vermeyecektir. Müdahalenin maliyetini devlet bütçesine yükleyen bu tür bir politikanın uygulanabilme olasılığı, özellikle de bütçe kısıtlarının çok güçlü olduğu bir dönemde çok zayıf gözükmektedir. Eğer yeni politikalar fiyat desteğini aşamalı olarak terkedip, günümüzde olduğu gibi, çok sınırlı bir doğrudan gelir desteği uygulaması ile yetinirse, başka bir anlatımla tarıma sağlanan destekler köklü bir aşınmaya uğrarsa Türk tarımının

geleceği ve nüfusun gıda güvenliği tehlikeye düşecektir. IMF'na 1999 yılı sonunda sunulan niyet mektubunda yer alan ve beş yıldır uygulanmakta olan tüm ekonomik ve sosyal politikalarda mali kısıtın belirleyici unsur olarak kabul edilmesi bu yöndeki kaygıları güçlendirmektedir.

Yapısal sorunlarını henüz aşamamış ve devlet desteğine gereksinim duymayacak bir gelişmişlik düzeyine ulaşamamış Türk tarımı için destekler yaşamsal bir önem taşımaktadır. Mali, sosyo-ekonomik ve teknolojik koşul ve kısıtların bir fonksiyonu olarak tasarlanacak seçici ve dinamik bir destekleme modeline sahip bir tarım politikası en akılcı seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye ekonomisinin bünyesinden kaynaklanan makro-ekonomik kısıtlar tarım kesiminin gelişme dinamiklerini yok edecek bir politikaya dönüştürülmemelidir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, kimyasal gübre başta olmak üzere tarımsal girdilere sağlanan sübvansiyonların aşamalı bir biçimde ortadan kaldırılması için tarımsal kredilere sağlanan sübvansiyonları kaldırmak yerine, ekonomik israfa neden olan kredi sisteminin yeniden yapılandırılmasının daha doğru olacağı söylenebilir.

Sonuç olarak, ekonomik israfa ve politik istismara açık olan, ve etkinliğini uzun zamandır kaybetmiş bulunan geleneksel tarım politikaları ve destekleme sistemlerinin artık değiştirilmesi gerektiği genel kabul gören bir görüştür. Kaldı ki, mali koşullar uygun olsa dahi, yaygın ve kesintisiz bir devlet desteğinin ekonomide neden olacağı büyük kaynak israfı dışında, tarım kesimini piyasa mekanizması karşısında duyarsızlaştırdığı, rekabet koşullarında etkin ve güçlü tarım işletmelerinin oluşmasını engellediği de çok iyi bilinmektedir. Fiyat hareketlerine duyarsız kalan üreticiler, doğal olarak, dünya piyasalarında meydana gelen olumlu gelişmelerden de yararlanamayacaklardır. Tarımsal gelişme açısından, tarım kesiminin geleceğini tamamen devletin inisiyatifine bırakmış edilgen politikaların da en az, mali kısıtları gerekçe göstererek tarımsal destekleri bir anda ortadan kaldırmaya yönelik uygulanan politikalar kadar zararlı olduğu unutulmamalıdır. İşte bu noktadan hareketle,

doğrudan destek sistemi tarım piyasalarına işlerlik ve kamu desteklerine etkinlik kazandırmanın aracı olarak, gerekli koşullar oluşturulduğu ölçüde uygulamaya sokulabilir. Bu bağlamda, fark ödeme sistemi ile fiyat-piyasa istikrarı sağlanırken, prim ve telafi edici ödemeler sistemi ile de tarımsal üretim ve kaliteye yönelik sorunlar çözüme kavuşturulabilir. Doğrudan gelir desteği ise, ekonomik bir birim olmaktan çok sosyal bir dokunun hücrelerini oluşturan tarımsal işletmelerde, asgari bir yaşam düzeyini güvence altına alan bir araç olarak kullanılacaktır.

Destekleme sistemleri, bilindiği gibi birer politika aracıdır ve politika araçları, önceden saptanmış politika amaçlarını gerçekleştirme kapasiteleri ölçüsünde uygulamaya koyulurlar. Bu bağlamda, söz konusu desteğin etkinliği, desteğin teknik anlamda üretim, çiftçi geliri, tüketici refahı, kamu finansmanı, fiyat istikrarı, dış ticaret, ödemeler dengesi ve istihdam gibi tanımlanmış sosyo-ekonomik unsurlar üzerindeki olası etkileri ile ölçülebilecektir.

Üretime ve fiyatlara müdahale etmeden gerçekleştirilen "fark ödeme" sistemi, tarımsal fiyatların piyasa koşullarında oluşmasına yol açarak dünya piyasa fiyatlarına uyum sağlamayı kolaylaştırmakta ve aynı zamanda tüketiciye düşük fiyatlarda ürün sunulmasını sağlamaktadır. Bu nedenle, fark ödeme sistemi, ilk bakışta, piyasa mekanizmasının işleyişini ve kaynakların etkin dağılımını engellediği, ayrıca tüketici refahını aşındırdığı için sıkça eleştiri konusu yapılan "fiyat desteği" sistemine göre daha çekici bulunabilir. Ancak, "fark ödeme" sisteminin uygulanabilmesi; vergi gelirleri ile beslenen güçlü bir kamu maliyesi, tarımda ayrıntılı bir kayıt sistemi, üretici örgütlenmesi, üreticilerin en düşük maliyetlerle çalışabilecek teknolojik olgunluğa ulaşmış olması, girdi piyasalarının rekabetçi bir yapıda olması ve nihayet ürün borsaları-vadeli işlem piyasaları gibi gerekli yapısal, kurumsal ve hukuki koşulların oluşmasına bağlıdır. Bu bakımdan, "fiyat desteği" sisteminden "fark ödeme" sistemine geçiş, mutlaka aşamalı bir biçimde, gerekli koşullar oluştuğunda gerçekleştirilmelidir.

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005

23-24 EYLÜL 2005

DİYARBAKIR

III. OTURUM

GAP ve Tarım

Oturum Başkanı

Lezgin YALÇIN / Ziraat Mühendisleri Odası Diyarbakır YK Başkanı

Oturum Katılımcıları

Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR

Avrupa Birliği Sürecinde GAP'ın Değerlendirilmesi ve Tarım Politikaları

Gökhan GÜNAYDIN

Tarımda Kapitalistleşme Sürecinin Türkiye ve GAP'a Etkileri

AB SÜRECİNDE TARIM POLİTİKALARI VE GAP

Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR

**Gazi Üniversitesi İİBF Ekonomi Bölümü
Mehmet TARAKCIOĞLU**

Bu çalışmada, AB üyelik sürecinde tarım politikalarındaki gelişiminin GAP bölgesine olası yansımalarına ilişkin belirli düşünceler ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışmada öncelikle genelde ticaret politikalarının özelde ise tarım politikalarının tarihsel değişiminin çerçevesi çizilirken, Avrupa Birliği (AB) Ortak Tarım Politikasının (OTP) gelişimi özetlenecek; arkasından Türkiye'deki tarım politikalarının genel bir çerçevesi verilerek GAP bölgesine olan etkisi tartışılacaktır.

I. TARIM POLİTİKALARININ GELİŞİMİ

Günümüzde, hükümetlerin tarım politikaları aracılığıyla piyasalara müdahalesinin kaynağını,

- piyasaların üretim açısından doğa koşullarının etkisine açık olması ile arz ve talebin fiyat esnekliklerinin düşük olmasının ortaya çıkarttığı "fiyatlardaki dalgalanmalardan kaynaklanan istikrarsızlıklar" ve

- üretimdeki faktör sabitliğinin arzi teknolojik gelişmelere duyarlı kılması ile tüketim yönünde talebin gelir esnekliğinin düşük olmasının ortaya çıkarttığı "fiyatlar ve gelirlerin aşağıya doğru baskı altında olmasına dayalı uyum problemi"

oluşturduğu belirtilebilir (KYEONG-SOO, 2001:2) ve (KNUTSON v.d. 1995:227-235). Bu kapsamda, tarım politikalarının uygulanmasında piyasada istikrarın oluşturulması ile gıda güvencesinin sağlanmasının amaçlandığı da bilinmektedir (HARVEY, 2001c:1-2). Her ne kadar, piyasada istikrarın oluşturulması ayrı bir politika konusu gibi gözükse de ülkeler tarım politikalarını gıda güvencesini sağlamak ve kalkınma amaçlı olarak tarım piyasaları da dahil ulusal piyasaların dış rekabetten korunması amacıyla yönelik olarak uygulamaktadırlar.

Günümüzde, gıda güvencesine sahip ülkeler ya tarım üretiminde kendine yeterli olan ya da ithalat yoluyla yurtdışından gıda alım gücü olan merkez/kuzey ülkeleri olup uluslararası ticareti önemli ölçüde etkilemektedirler. Sözkonusu politikaların çoğunlukla, iki dünya savaşı arasında başlamış olmasına rağmen, kökenleri İngiltere'nin 14. yüzyılın son çeyreği ile 15. yüzyıldaki zamanın önde gelen imalat "sanayi" faaliyetini oluşturan yün imalatına ilişkin korumacılık önlemlerine kadar dayanmaktadır. Bu dönemde, ham yün ihracatçısı olan İngiltere, yerli imalat sanayiini koruma amaçlı çeşitli politikaları yoğun olarak uygulamıştır (CHANG, 2003:24)¹. İngiltere, sözkonusu korumacı politikalarını, yaşanan sanayi devrimi ve tarım faaliyetlerinin de mekanizasyonu sonucu 1846'da Tahıl Yasaları'nın (Corn Law) kaldırılmasıyla terketmiş, diğer ülkelere göre edindiği avantajlı konumu sürdürmek amacıyla serbest ticaret politikalarını uygulamaya koymuştur. Sözkonusu Kanunun kaldırılması serbest ticaretin bir zaferi gibi görülmesine rağmen aslında Kıta Avrupası için tarım ürünleri ile birincil mallar için pazarın genişletilmesi yoluyla sanayileşmelerinin önlenmesi eylemi olarak ta görülmektedir. Böylece, serbest ticaret politikaları, 19. yüzyıl Alman iktisatçısı Friedrich List'in ünlü deyişi ile İngiltere'nin, zirveye ulaştığında, diğerlerinin kendisinden sonra tırmanmasını engellemek için, oraya tırmanmasını sağlayan "merdiveni itnesi" anlamına gelmektedir (CHANG, 2003:25).

ABD'nin de aynı dönemde, koloni ilişkilerinden kurtulup hem tarımda hem de sanayide korumacı politikaları uyguladığı ve sözkonusu politikaların List'in düşüncelerinin oluşmasına önemli etkide bulunduğu da gözardı edilmemelidir (CHANG, 2002:8).

Bu kapsamda, yukarıda ayrıntıları verilen İngiltere dışındaki Kıta Avrupası'nın ve ABD'nin korumacılık

¹ Konuya ilişkin ayrıntılı açıklamalar için yazarın 2002 tarihli kitabına başvurulabilir.

altında kalkınma çabalarının sürdürdüğü bir dönem olan 1870'li yıllarda, bilimsel yöntemlerin ve teknolojilerin tarımsal üretimde kullanımı sonucu dünya tarımsal ürün arzında yaşanan önemli artış sonucu Büyük Tarımsal Bunalım şeklinde de adlandırılan ekonomik durgunluk yaşanmaya başlanmıştır. Söz konusu ekonomik bunalımın temelinde, ABD ve kolonilerde yaşanan verim artışları sonucu dünya fiyatlarında görülen düşüşlerdir. Genelde kolonilerle ticarete dayalı ekonomik yapısı nedeniyle belirgin bir tarım destekleme politikası uygulamayan Batı Avrupa ülkelerinde, büyük bunalım sonrası, destekleme politikaları uygulamaya konmuştur. Kıta Avrupasında, özellikle Benelüks ülkelerinde, destekleme politikaları temelde yurtiçi fiyatların dünya fiyatlarından yüksek tutulması şeklinde ve daha çok gümrük vergilerinin kullanımı ile yapılmaya başlanmıştır. İngiltere ise savaş dönemlerindeki kontrolleri hariç, 1846 yılında kaldırılan Corn Laws sonrası uygulamakta olduğu serbest ticarete dayalı politikasını değiştirmemiştir (HARVEY, 2001a:1).

1930'lu yılların başında yaşanan Büyük Bunalım döneminde ise Kıta Avrupası, gümrük vergilerinin yanısıra, ödemeler dengesi problemlerine dayalı olarak ithalatta miktar kısıtlamalarını da uygulamaya başlamışlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, İngiltere, uygulamaya geldiği serbest ticaret politikasını değiştirmemiş ve üretici gelirlerini desteklemek üzere 1947 Tarım Kanunu ile belirlenen gelir seviyesini korumak üzere oluşturulan garanti fiyatı ile dünya fiyatları arasındaki farkın üreticilere ödenmesini içeren pazar gelir desteği uygulamasına geçmiştir. Söz konusu pazar gelir desteği politikası, İngiltere'nin AB'ye üye olacağı 1973 yılına kadar sürmüştür.

Diğer Batı Avrupa Ülkeleri ise, tarım ürünleri ticareti için uyguladıkları yüksek gümrük vergileri ile ödemeler dengesi problemleri nedeniyle uyguladıkları miktar kısıtlamalarına devam etmişlerdir. Savaş sonrası, özellikle Almanya ve Hollanda da yaşanan açlık sonucu, hükümetler, doğrudan piyasaya müdahale ederek fiyatlarda ve üretimde istikrar sağlamaya çalışmışlardır. Geleneksel olarak net ihracatçı konumdaki Fransa ise Büyük Tarımsal Buhan döneminde, ucuz Kuzey Amerika ürünlerine karşı uygulamaya başladığı yüksek gümrük vergisi uygulamasını İkinci Dünya Savaşı sonrasında da sürdürmüştür.

ABD tarım sektörü, başlangıçta yerel talebi karşılamak üzere geliştirse de, kısa sürede tahıl ve tahıl bazı hayvancılık ürünlerinde önemli bir ihracatçı olma konumuna erişmiştir. 1930'lu yıllara kadar, uygulanan politikalar daha çok altyapı ile araştırma ve geliştirme faaliyetlerinde yoğunlaşmıştır. Tamamen piyasa koşullarında gelişen tarım sektörü, 1930'lu yıllarda Büyük Bunalım sonrası, korumacı destekleme politikalarının uygulanmasını gündeme getirmiş ve başlangıçta daha yoğun ticari korumacı bir yapıdayken günümüze kadar doğal ve ekonomik felaketlere karşı sigorta geliştirmek, istikrarı sağlamak, özellikle 1970'li yıllarda artan gıda maliyetleri açısından gıda güvenliğini korumak, dünya pazarlarından en yüksek faydayı sağlamak, tarımsal demografik yapıyı korumak ve tarımsal toprağı korumak şeklinde ek amaçlar da politika uygulamalarında dikkate alınmaya başlanmıştır (HARVEY, 2001b:3).

II. AVRUPA BİRLİĞİ (AB) ORTAK TARIM POLİTİKASININ (OTP) GELİŞİMİ

Avrupa Kıtasında uzun dönemli istikrarın sağlanması yönündeki güçlü ortak arzu, Batı Avrupa ülkelerini, 1957 yılında Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğunu kurmaya yöneltmiştir. Bu anlamda, OTP, ülkeleri ortak bir birliğe yönelten unsur olmayıp tam aksine bir Birlik'e yönelimin sonucudur şeklinde düşünülebilir (FEARNE, 1997:11).

OTP, Fransa'nın siyasi yapılanmasının dayanağı olan tarım üreticilerinin gelirlerini koruma amacı ile Almanya'nın gıda güvenliğine ilişkin kaygılarını giderecek yönde yapılanmıştır. Bu iki kısta aynı anda yanıt vermek üzere, pazar fiyat desteği ile söz konusu sistemin etkin şekilde işlenmesini sağlamak üzere dünya piyasalarından tam yalıtımı sağlayan sınırlarda değişken vergi uygulaması hayata geçirilmiştir (GARDNER, 1996:16). Böylece, OTP'nin amaçları hem Fransa'nın hem de Almanya'nın kaygılarını gidermek üzere, üretici gelirlerinin korunması ile gıda güvenliğinin sağlanmasına yönelik fiyat ve gelir istikrarı etrafında şekillenmiştir.

Tarım ürünlerinin üye ülkelerde serbest dolaşımı ile dış koruma ve gerekli harcamaların ortak Topluluk Bütçesinden sağlama kapsamında uygulamaya geçirilen OTP'nin kuruluş yılları ile 1970'li yıllarda

dünya fiyatlarından ortalama yüzde 160-180 daha yüksek tutulan iç fiyatlar üretimi ile verimliliği artırmış ve AB bir çok üründe kendine yeterli hale gelmiştir (MOLLE, 191:264). AB, 1980'li yılların başında ithalatçı konumdan ihracatçı konuma geçmiş ve yüksek miktarda ürün fazlalıkları oluşmaya başlamıştır. Yüksek Topluluk fiyatları nedeniyle ürün fazlalıklarını eritmek üzere dünya pazarlarına ihracat, sübvansiyonu zorunlu kılmıştır. Böylelikle, AB net ithalatçı konumdayken, elde edilen gümrük vergileri OTP'nin uygulanması için önemli bir kaynak sağlarken; 1980 sonrası net ihracatçı konuma gelince, sözkonusu kaynak ortadan kalkmış, böylece ihracat sübvansiyonları nedeniyle bütçe yükü hızla artmaya başlamıştır. OTP'nin oluşturulduğu İkinci Dünya Savaşı sonrası gıda güvenliği kaygısının ön planda olduğu ortam büyük ölçüde ortadan kalkmış olup artık OTP'nin kendisi başlı başına bir sorun olarak algılanmaya başlanmıştır denilebilir (ERTUĞRUL, 2000:11).

Böylelikle, 1980'lerin başında, GATT çerçevesindeki dünya ticaret ilişkilerinin tıkanma noktasına gelmesine kadarki dönemde OTP'nin gelişimi daha çok iç dinamikler çerçevesinde olmuş ve zaten zayıf bir yapıda olan GATT'm tarımla ilgili istisna kurallarının oluşturulmasında önemli rol oynamıştır.

Ancak, 1980'lerin başında ABD ve AB'nin sübvansiyon savaşına konu olan tarım ticaretinde yaşanan kriz sonrası konunun GATT çerçevesinde ele alınmaya başlanması ve nihayetinde 1995 yılında DTÖ'yü kuran anlaşma ve ekindeki Tarım Anlaşması ile kuralların belirlenmesi ile OTP artık kuralları etkileyen değil kurallardan etkilenen bir konuma gelmiş olup 1992 McSharry Reformu ile takip eden Gündem 2000 reform süreçlerinin sözkonusu yeni dünya ticaret sisteminin zorlaması sonucu olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, sözkonusu ticaret sistemi ise yine ABD ile birlikte AB'nin özellikle desteklediği neoliberal döneme uygun şekilde tek korunan sektör olarak gözükken tarımı da içerecek şekilde yeniden yapılandırılmaktadır. Bu bağlamda, AB, Gündem 2000'de öngörülen reformları da zaman içerisinde uygulamaya koyarak, OTP'de dünya fiyatları ile etkileşimi artırmıştır. Bu kapsamda, AB, 1992 yılında başlatılan McSharry Reformu da dahil 2004 yılına

kadar dünya fiyatlarından çok yüksek seviyede fiyat oluşumuna neden olan piyasa fiyat desteğini aşamalı olarak azaltmış ve üretici gelirlerindeki düşmeyi ise ürün bazlı arazi başına ödeme olarak da nitelenebilecek DTÖ'de Mavi Kutu politikalar denen destekler ile karşılamıştır. Böylelikle, AB, bu reform sürecinde, bir çok sektörde dünya fiyatlarına yaklaştırmış ve üretim desenini değiştirmiştir. AB, Gündem 2000'de öngörülen ikinci dönem reformlara ise 2005 yılı itibariyle başlamış olup, 2005 yılından itibaren (bazı ürünlerde 2007'den itibaren) "Tek Ödeme Sistemi" olarak adlandırılan araziye dayalı doğrudan gelir desteği programına başlayacaktır. Bu sistemde üretimden bağımsız doğrudan destek ödemeleri öngörülmektedir.

OTP'nin halen geçirmekte olduğu sözkonusu dönüşüme bakıldığında, önümüzdeki dönem daha serbest bir ticaret için gerekli düzenlemeler yapılırken üreticilerin gelir kayıpları ise dış ticaret uygulamaları ile piyasada fiyat oluşumunu etkilemeyen prim ödemeleri de dahil önlemler ile telafi edilmeye çalışıldığı gözlenmektedir. Özellikle tarım ağırlıklı ekonomileri ile Birliğe yeni katılan ülkelerin sözkonusu geçişte önemli oranda tarımsal tedbirler dışındaki diğer kırsal kalkınma önlemlerini uygulamaya özendirildiklerini gözlemlenmektedir.

AB, tarım politikalarında öngörülen reform sürecini hızlandırmaya çabalarken, üye ülkeler arasındaki önemli orandaki dengesizlikleri gidermeye yönelik yapısal politikaları da güçlendirmeye çalışmaktadır. Halen, işletme büyüklüğü ortalama 19 ha. iken bu oran Almanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde 70 ha.'a çıkarken Yunanistan'da ise 5 ha. seviyesinde kalmaktadır (WTO, 2000:89). Bunun yanısıra tarımdaki istihdam ise ekonomik gelişmeye paralel olarak hızla azalmış ve toplam istihdamın yüzde 4,7'si oranına inmiştir.

Ancak, sektörde yaşanan reform sürecinin AB içerisinde daha geniş çerçevede sosyal devlet bağlamında ele alınması kendini, Fransa ve Hollanda'da AB Anayasası'nın red edilmesi olarak göstermiştir. Zira, taslak AB Anayasası'nın tanım ve amaçlar adlı ilk bölümünün üçüncü maddesinde, "Birlik, tam istihdam ve toplumsal ilerleme hedefine sahip rekabet gücü yüksek bir sosyal piyasa ekonomisi, dengeli ekonomik büyümeye dayanan,

sürdürülebilir şekilde Avrupa'nın kalkınması için çalışır" der. Burada, "rekabet gücü yüksek bir sosyal piyasa ekonomisi" ifadesi doğrudan doğruya esnek işgücü piyasalarına atıf yapmakta (AKKAYA, 2005:3) ve bu da özellikle Fransa'da tarım kesiminde destekler ile sosyal hakların daha da azaltılacağı şeklinde algılanmakta ve sorunun küreselleşen ekonomide mi yoksa genişlemede mi olduğu tartışılmaktadır (LAÇİNER, 2005:2).

III. TÜRKİYE'DE TARIM POLİTİKALARININ GELİŞİMİ

Cumhuriyet döneminde tarım destekleme politikaları, Büyük Bunalım izleyen yıllarda, Buğday Kanunu ile başlamıştır. Daha önceleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan bir politika olarak, tüketicilerin korunmasına yönelik tarım ürünleri fiyatları kontrol edilmekteyken (BULMUŞ, 1978:149) 1932 yılında çıkartılan Buğday Koruma Kanunu ile fiyatları korumak ve düzenlemek amacı altında üretim desteklenmeye başlanmıştır. Buğday ile başlayan destekleme politikalarının kapsamı 1938 yılında diğer hububat ürünlerini de kapsayacak biçimde genişletildi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında sözkonusu 5 hububat ürününe ek olarak mısır ve çeltik diğer hububat ürünleri olarak kapsam alınmıştır. Ayrıca, aynı dönemde tütün ve çay da destekleme kapsamına dahil edilmişlerdir. 1960'lı yıllara kadar hububat ile tütün ve çaydan oluşan toplam 9 ürünü kapsayan destekleme politikaları yoğunlaşmış ve özellikle meyve grubu ürünlerin de kapsama dahil edilmesiyle 1970'li yılların başında desteklenen ürün sayısı ortalama 17'ye çıkmıştır. 1980'li yılların başında ise destekleme kapsamındaki ürün sayısı 20'ye ulaşmıştır. 1980-1990 döneminde, uygulanan serbestleşme politikalarına paralel olarak destekleme kapsamı daraltılmış ve 10 ürüne indirilmiştir. Fakat, destekleme kapsamı, 1991 yılından itibaren yine genişletilerek ortalama 24 ürün grubuna çıkarılmıştır. Öte yandan, tarım katma değerinde ortalama yüzde 25 payı olan hayvansal ürünler de 1952 yılından itibaren tarımsal Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT'ler) aracılığıyla 1990'lı yılların ilk çeyreğine kadar desteklenmiştir.

Tarım destekleme politikaları, 1990'lı yılların başına kadar pazar fiyat desteği şeklinde uygulanmıştır. Uygulamada, KİT'ler tarla bitkileri ile hayvancılık ürünleri konusunda destekleme kuruluşları olarak kullanılırken, TSKB'ler büyük çoğunluğu ihraç ürünleri olan fındık, pamuk, kuru üzüm ve incir, zeytinyağı, ayçiçeği gibi ürünlerin desteklenmesi amacıyla müdahale kuruluşları olarak görev yapmışlardır (BULMUŞ, 1978:183).

Tarım destek politikaları, bir yandan gıda güvencesinin sağlanmasına yönelik olarak uygulanırken diğer yandan da özellikle KİT'ler aracılığıyla kırsal alanda istihdam yaratılmasına yardımcı olmuştur.

1999 yılında uygulamaya konan İstikrar Programı kapsamında, o döneme kadar sağlanmakta olan piyasa fiyat ve girdi destekleri kaldırılarak yerine sadece çiftçi gelirlerindeki azalmanın bir kısmını telafi etmek amacıyla Doğrudan Gelir Desteği (DGD) 2001 yılından itibaren ülke genelinde uygulanmaya başlanmıştır. Böylece, tarım politikalarının gıda güvencesine ilişkin amaçtan vazgeçilmiş olduğu gözlenmektedir.

DGD uygulamasının sadece gelir istikrarı amaçlı olması nedeniyle, gıda güvencesinin sağlanması yönünde üretim politikalarının gerekliliği, kendini DGD uygulamasında yıldan yıla yaşanmakta olan ve gelir desteğini doğrudan üretim yardımına çeviren politika değişikliklerinde göstermektedir. Zira, DGD ilk yıl sadece gelir desteği olarak arazi sahipliği temelinde uygulanırken 2002 yılı ve sonrasında önce üretim şartı aranmaya başlanmış daha sonra ise kapsam sadece tahıl grubu ile kısıtlanmış ve üretime ilişkin ek şartlar konulmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, uygulanması öngörülen gelir desteği yerine tekrar üretime yönelik politikalar "dönüş" eğiliminin artması, AB üyelik sürecinde AB Komisyonu tarafından hazırlanan 9 Kasım 2005 tarihli İlerleme Raporunda eleştirilmekte ve AB'ye yakınsamadan uzaklaşıldığı ifade edilmektedir.

IV. GAP VE GAP BÖLGESİ TARIMINDAKİ GELİŞMELER

GAP'ta tarımsal üretim artışı, su tutma ve sulama yatırımlarının tamamlanması temelinde sulu tarımın

yaygınlaştırılması esasına dayanmaktadır. Ulusal düzeyde sağlanmış olan desteklerin girdi ve ürün miktarına yoğunlaştığı ve bu nedenle de entansif tarımı özendirdiği gözönüne alındığında, Proje öncesi bölgede yapılan kuru ekstansif tarımsal faaliyetin bölgeye getirisinin görece düşük kaldığı görülmektedir.

1989 tarihli ilk Master Plan ve 1998 yılı verilerine dayalı güncelleme sonucu hazırlanan 2002 tarihli Revize Master Plana göre yapılan çalışmalar, sulanacak tarım arazilerinin yaklaşık üçte ikisine hizmet verecek su tutma tesislerinin hazır durumda olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, tarımsal üretimde öngörülen artışın sulama yatırımlarının seyrine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ise, GAP tamamlandığında, tarımsal üretim artışının endüstri bitkileri ile meyve ve sebze üretiminde meydana gelecek büyük oranlı artışa dayanması öngörülmektedir.

Bununla birlikte, planlanan sulama yatırımlarının tamamlanarak potansiyel sulanabilir alanların sulamaya açılması, tarımsal üretim artışının hem seviyesinin hem de öngörülen ürün deseninin gerçekleştirilmesi için gerekli bir koşul olmasına rağmen tek başına yeterli bir koşul olmadığı anlaşılmaktadır. Zira, Revize Master Plan'da da saptandığı üzere, toprak yönetimi ve piyasalarının az gelişmişliği (alanların çok parçalılığı, tapu-kadastro sorunları v.b.), piyasaya ilişkin bilgilere erişim güçlükleri, pazarlama altyapısındaki eksiklikler ve yetersizlikler, ürün ve kaynak yönetimindeki sorunlar (ürün deseninin öngörüldüğü gibi gelişmemesi ile sulamaya açılan alanlarda tuzluluk ve drenaj problemleri) ile işletme sermaye yapılarındaki zayıflıklar gibi temel üst yapı sorunlarını çözmek tek başına yeterli olmayıp, bütün bu sorunları tarımsal üretim artışının bölgede katma değer yaratmasını içerecek bir sanayileşme temelinde ele alınması ve sulama yatırımlarının katma değer ve istihdama dönüştürülmesinin sağlanması gerekmektedir.

Bu çerçevede, GAP'ta tarımsal üretimde gerçekleştirilmesi beklenen üretim artışı ve dolayısıyla bölgedeki gelir artışı, sulama faaliyetlerinin yansısı yukarıda açıklanan ve sadece GAP bölgesinin değil ülkemiz genelinde de yaşanan temel sorunlara da yönelik politikaların geliştirilmesi ve başarısına bağlıdır.

V. POLİTİLARDAKİ GELİŞMELERİN GAP BÖLGESİNE OLASI YANSIMALARI

Tarım politikalarının üretim ağırlıklı uygulanmasına yönelik politika değişikliği ister piyasa odaklı ister kalkınmacı bir anlayışla piyasaları düzenleyen biçimde olsun sektörde yaşanmakta olan dönüşümün yaratacağı istihdam ve göç baskısının önlenmesi için bölgesel politikalar değil üretime dayalı dönüşümün temel alınarak sanayileşmenin destekleneceği ve ulusal düzeyde uygulanacak kırsal kalkınma desteklerinin uygulamaya sokulması gerekmektedir.

Bu bağlamda, GAP İdaresi, başlangıçta Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki su kaynaklarını geliştirme projelerinin yürütülmesini üstlenen merkezi yapılanmaların koordinasyon işlevini yürütüyorken, GAP Master Planına yapılan revizyonlar sırasında sürekli kalkınmanın eşitlik ve adalete, katılım ve insan kaynaklarının geliştirilmesine dayandırılması sonucu, Girişimci Desteği ve Kılavuz Merkezleri (GİDEM) ile Çok Amaçlı Topluluk Merkezleri (ÇATOM) gibi yapılar oluşturularak bölge dinamiklerini harekete geçirme konusuna yoğunlaşmıştır.

Yeni Master Plandaki bölgesel kalkınma kavramı, sadece yerel grupların kendi kaynaklarını olduğu kadar yerel kurumları yönetmeyi öğrendiklerinde, yönetim ve piyasa ile çok daha etkili şekilde ilgilenmeye dönük kendi kurumsal bağlarını oluşturdukları zaman, sürekli ve birikimsel bir süreç şeklinde görülmektedir (GÖYMEN, 2000:3). Ancak, hem GAP İdaresi tecrübesinde hem de bölgesel kalkınmaya ilişkin bu tür yapılanmaya gitmiş olan diğer ülkelerin tecrübeleri, ademi merkezîyetçi yapıda alt ulusal kurumların oluşturulmasının yeterli koşulunun görece yüksek düzeyde ve hem mekansal hem de bölgesel olarak dengeli bir ekonomik büyüme olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, bölgesel kalkınma ajansları oluşturulurken, gerekli ulusal çerçeveyi ayrıntılarıyla inceleyen ve alt kademedeki planlama kararlarının bu çerçeveye göre alınması sorumluluğunu üstlenen güçlü bir ulusal idarenin korunması gerekli görülmektedir (TREUNER, 2000:2). Aksi takdirde, bölgelerin ve bölge içindeki ekonomik merkezlerin birbirleriyle yarıştırdıkları ve performanslarının sadece ekonomik etkinlik temelinde değerlendirildiği bir çerçeve teşvik edilmiş

olur ki bu hem bölgeciliğe neden olup denetim zorluklarına yol açar (ÇALT, 2005: 92) hem de ulusal düzeyde kalkınma politikalarının yürütülmesini engeller.

KAYNAKÇA

1. **AKKAYA, Y.** (2005). "AB Anayasası ve Kapitalizmi Tahkim Etmek" http://www.uzaklar.net/html/ab_anayasas.htm : 18 Kasım 2005 tarihinde girildi.
2. **BULMUŞ, İ.** (1978). Tarımsal Fiyat Oluşumuna Devlet Müdahalesi, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi yayın No. 113, Ankara, s.149.
3. **ÇALT, G.** (2005). "Bölgeselleşme ve Avrupa Birliği'nin Bir Aracı Olarak Bölge Kalkınma Ajansları". İçinde TMMOB Zirat Mühendisleri Odası, Tarım Haftası 2005 Teknik Kongre Bildiri Kitabı. 3-7 Ocak 2005. s. 92.
4. **CHANG, H.** (2002). Kicking Away the Ladder Development Strategy in Historical Perspective. Wimbledon Publishing Company Ltd. (Türkçesi 2003 yılında İletişim Yayınevi tarafından "Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü" adı ile yayımlanmıştır).
5. **CHANG, H.** (2003). "Kicking away the ladder: Infant industry promotion in historical perspective" Oxford Development Studies. Vol 31(1):24.
6. **ERTUĞRUL, C.** (2000). "Ortak Tarım Politikasına Uyum ve Türk Tarımı", Çalışma Raporu, Ankara, s.11.
7. **FEARNE, A.** (1997). "The History and Development of the CAP 1945-1990", The Common Agricultural Policy, Ed. C. RITSON, D. R. HARVEY, CABI International, Second Edition, p. 11.
8. **GARDNER, B.** (1996). European Agriculture, Routledge, London, p. 16.
9. **GÖYMEN, K.** (2000). "Güneydoğu Anadolu İlişkin Olarak Bölgesel Kalkınmada Yerel İdareciliğin Rolü" . İçinde TESEV (2000) Yoksulluk Bölgesel Kalkınma ve Kırsal Yoksulluk . Konferans Bildiri Kitabı. http://www.tesev.org.tr/projeler/ylsulluk_bolgesel_metin_tebliğ1.php. 15.09.2005 tarihinde girildi. S. 3.
10. **HARVEY, D.** (2001a). "An Abbreviated UK/EU Agricultural Policy History", University of New Castle Upon Tyne Dept. of Agricultural Economics Spring Semester AEF372 Lecture Notes, UK, p.1, <http://www.staff.ncl.ac.uk/david.harvey/AEF372/History.html>
11. **HARVEY, D.** (2001b). "US Farm Policy", University of New Castle Upon Tyne Dept. of Agricultural Economics Spring Semester AEF811 Lecture Notes, UK, p.3, <http://www.staff.ncl.ac.uk/david.harvey/AEF811/AEF811.5/POL5.html>
12. **HARVEY, D.** (2001c). "Emerging or Recurring Policy Issues", University of New Castle Upon Tyne Dept. of Agricultural Economics Spring Semester AEF372 Lecture Notes, UK, p.1-2, <http://www.staff.ncl.ac.uk/david.harvey/AEF372/History.html>
13. **KNUTSON, R., PENN, J., BOEHM, W.** (1995). Agricultural and Food Policy, Prentice Hall Publication, New Jersey, 3rd Edition, p. 17, .227-235.
14. **KYEONG-SOO, J.** (2001). "Economics of Agriculture and Natural Resources", Konkuk University, Department of Agriculture and Resource Economics, 2001 Spring Semester Lecture Notes, http://kkucc.konkuk.ac.kr/~ks_jeong/agec01.htm, Chp.1, p. 2.
15. **LAÇİNER, S.** (2005). "Eski AB öldü, yenisi henüz doğmadı" <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=123> 6 Haziran 2005: 18 Kasım 2005 tarihinde girildi.
16. **MOLLE, W.** (1991). "Agriculture", The Economics of European Integration Theory Practice and Policy, p. 264
17. **TREUNER, P.** (2000). "Bölgesel Kalkınma Politikasının Hazırlanmasında Karşılaşılan Sorunlar" . İçinde TESEV (2000) Yoksulluk Bölgesel Kalkınma ve Kırsal Yoksulluk . Konferans Bildiri Kitabı. http://www.tesev.org.tr/projeler/ylsulluk_bolgesel_metin_tebliğ3.php. 15.09.2005 tarihinde girildi. S. 2.
18. **WTO.** (2000). "Trade Policy Review Report of European Union", Geneva, p.89.

TARIMDA KAPİTALİSTLEŞME SÜRECİNİN TÜRKİYE VE GAP'A ETKİLERİ

Gökhan GÜNAYDIN

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yönetim Kurulu Başkanı

GİRİŞ

Uzun yıllar boyunca; üretim biçimi, üretim ilişkileri, üretici güçler, altyapı – üstyapı ilişkileri, üretim araçlarına sahiplik gibi, üretim yapılarına egemen olan ilişkilerin sanayii sektörüne özgü görünüm olduğu, tarım sektörünün bu bağlamda değerlendirilemeyeceği düşünülmüştür.

Sonraları, öğreti, tarım sektörünün de bu bağlamda değerlendirilebileceğini ortaya koymuş ve ülkelerin içinde buldukları üretim biçimleri temelinde, yukarıda ifade edilen ilişkileri analiz düzlemine çıkarmıştır.

Ancak “kapitalist çelişkinin çürüme yaratacağı” öngörüsü, günümüze değin, “kapitalizmin kendi buhranını bile pazarlama gücü” karşısında doğrulanabilmiş değildir.

Bu bağlamda, vahşi kapitalist sömürünün en üst düzeye çıktığı ve “küreselleşme” terimiyle meşruiyet temeli sağlanmaya çalışılan emperyalist düzende, merkez – çevre ekseninde farklılaşan üretim biçimleri çeşitliliğinde, tarım sektörünün altyapı – üstyapı ilişkilerini ve bu düzlemde ortaya çıkan tüm görünümleri, sürece özgü koşullarda yeniden değerlendirmek, ezber silmek gerekiyor ...

Asya tipi üretim tarzı, feodal – yarı feodal düzen, çarpık kapitalist ilişkiler ağı ve nihayet kapitalizmin elini en ıssız köylere bile uzatabilmesi..

Türkiye’de bu üretim biçimlerinden hangisi egemen? Bu bağlamda, yalıtılmış bölgelerden söz edilebilir mi? Sözgelimi, tümüyle yarı feodal

ilişkilerin egemen olduğu bölgelerin yanında, “kapitalizmin tüm kurul ve kurallarıyla işlediği” bölgeler tanımlanabilmekte midir ?

“Doğu Anadolu’nun Düzeni” nde ¹ esaslı biçimde açıklandığı üzere, bir tarafta feodal ilişkilerde coğrafyanın belirleyiciliğine atıf yapılırken, diğer yanda merkez kapitalist yapıların neredeyse yerleşmesinden söz edilebiliyorsa, Türkiye için bu sorulara tek ve açık bir yanıt vermenin güçlüğü ortaya çıkıyor. Sorunu “çarpık kapitalist düzen” olarak tanımlarsak, adı üzerinde, tekil olmayan bir yapıdan söz ediyoruz demektir.

“İşi” baştan zorlaştıran bu çerçeveyi akılda tutarak, klasik iktisadın tanımladığı üretim faktörlerinden emek ve toprağın, başlangıçta diğer bir üretim faktörü olarak tanımlanan ve bu bağlamda da eşitlik ilişkisi ima edilen sermayeye bağımlı yapılara dönüştürüldüğünü görmek gerekiyor.

“Sürdürülebilir” sıfatı, çevreyi ve doğayı çoktan bir üretim unsuru niteliğine indirgemıştır. Başka bir deyişle, kapitalist üretim tarzı içinde doğayı kullanırken değerlendirilmesi gereken tek kaygı, ilerideki kullanımlar için gerekli olanı artırmaktan ibarettir.

Sermayenin serbestçe dolaşıp kendini çevre ülkelerde yarattığı krizlerle yeniden ürettiği süreçte, emeğin dolaşımı kısıtlanmakta, hapsedildiği coğrafyalarda kendi içinde çelişki ve rekabet yaratılarak, esnek çalışma ilişkileri içinde bağımlılaştırılmakta ve sömürü yükseltilmektedir.

Bütün bu yapı tarıma nasıl yansıyor ? Öğretiyi nasıl yenilemeliyiz ?

¹ İsmail BEŞİKÇİ, Doğu Anadolu'nun Düzeni, e yayınları, Ankara, 1970

Örneğin köylü, “tüm dünyayı kendi tarlasından ibaret bilen ve ona dokunulmadıkça savaflara – devrimlere ve tüm değişime kayıtsız kalan bir insan tasviri” midir hala ? Ya da kapitalist tekstil üretim biçimini egemen kılmak için Hindistan’da dokuma ustalarının elini kesen İngiliz acımasızlığı, hala “vahşi ama ilerletici” midir ?

Buradan hareketle, Türkiye’de arkaik siyasi yapıların devamını, demokrasi bellediği oy verme eylemi ile sağlayan muhafazakar köylünün tasfiyesini savunmak ilerçilik midir ? Ülke zincirlerinden böyle mi kurtulacaktır ?

POST FORDİST ÜRETİM BİÇİMİNİN TARIMA ETKİLERİ

“Fordizm” terimiyle tanımlanan bant başında kitlesel üretimden esnek üretime geçilmesi; üretim biçimini değiştirmenin yanında; üretici güçler, sendikalaşma, mekanın ve coğrafyanın kullanımı, tam zamanında üretim, taşıma ve birleştirme gibi birçok yeni olguyu gündeme oturttu.

Post fordist dönemde, “yarışan kentler – yarışan yerellikler” söylemi altında; aslında sermaye riskleri tümüyle yerele devretmek istiyor ve mekânı, emeği, doğal kaynakları kurnalsız kullanmak istiyor.

“Küresel çağ”, post fordist dönemin önünü temizledi, ona kurnalsız ama etkin çalışan bir altyapı armağan etti. Bu yeni üretim biçimine uymayan tüm “arkaik” yapılar “dinazor” ilan edildi ve “global köyde” tasfiye sürecine sokuldu.

Bu süreç, başlangıçta da ifade edildiği gibi, sektörel ayırım yapmaksızın kapitalizmin “düzenleyici – görünmez” elini tüm merkezlere crıştiriyor; doğrudan girilemeyen alanlarda merkezler etkiyi en uzak yerele dahi yayıyor...

Sürecin ülke tarımına etkileri, “küresel politika yapıcılar” tarafından ica ediliyor.

Türkiye’nin Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Avrupa Birliği tarafından çizilen tarım politikalarındaki dört temel çizgi ile getirilen “açılım”, şüphe götürmeyecek şekilde

köylülüğün tasfiyesi ve kapitalist üretim biçiminin ülke tarımına tümüyle egemen olması esasına dayanıyor: (a) Tarımda çalışan ve halen % 33’ler düzeyinde bulunan istihdam AB düzeyi olan % 5’e indirgenmeli, (b) 6 hektar olan ortalama işletme genişliği yine AB ortalaması olan 13 hektarlara çıkarılmalı, (c) tüm tarımsal KİT’ler özelleştirilmeli, (d) tarımsal desteklerin üretimle bağlantısı kesilmeli, başka bir deyişle *de-coupled* olmalı.

Yukarıdaki sorulara İkinci Paylaşım Savaşı sonrası kurulan ve “küresel çağda” yeni işlevler üstlenen DTÖ, DB, IMF ile AB tarafından verilen zımni yanıtların, köylülüğün tasfiyesine yönelik olduğu görülüyor. Böylece, köylülüğün tasfiyesini devrimci bir eylem olarak görenler, yukarıda sayılan örgütlerle bir eylem birliği içinde olma deneyimi yaşıyorlar !..

Yukarıda da ifade edildiği gibi, dönem ezberleri sorgulamayı gerekli kılıyor. Bugün yapılması gereken, Türkiye’nin tarımdaki düzenini tümüyle değiştirmek, köylülüğü dönüştürmek.

Bu çerçeveyi açmakta yarar var. Günümüzde Türkiye tarım sektörüne egemen yapı; adaletsiz toprak mülkiyeti dağılımı, örgütlenme açığı, küçük köylülük yanında yürüten feodal toprak ağalığı ve kapitalist işletmelerin doğurduğu dualist yapı, girdide (tohum – ilaç – gübre) tümüyle dışa bağımlılık, tarımsal desteklemelerin indirgenmesi ve üretimden bağımsızlaştırılarak doğrudan gelir desteğine dönüştürülmesi sonrasında üretici köylünün destekleme sistemden neredeyse tümüyle uzaklaştırılması, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişimi, girdiler sürekli pahalalanırken çıktı (özellikle hububat, pamuk, narenciye) fiyatlarının iki yıl önceki düzeyinin altına düşmesi, pazarlama kanallarının haller, borsalar ve hipermarketler temelinde, üreticinin artı değerine el koyma mekanizmalarına dönüşmesi, böylece üreticinin ürettiğine yabancılaşması, Chayanov’cu anlamda gelirini sabit tutabilmek için her yıl daha fazla toprak işleyerek kendi emeğini sömürmesi, “tarımın feminizasyonu” ya da başka bir deyişle kadın emeğinin en çok sömürülen emek niteliğinin oturması, kırsal yoksulluğun dayanılmaz boyutlara ulaşması, tarımsal

kamu yönetiminin içinin boşaltılması, kurullarla ikili bürokrasi oluşturulması, araştırma enstitüleri ve tarım işletmelerinin tasfiyesi, tarım toprağının sermaye tarafından sınırsız – kural dışı kullanımına yönelik afların yasallaştırılması, tarımsal özelleştirmelerle alt sektörlerin üretici – tüketici yararına işleyişinin tasfiyesi ile alanın çokuluslu şirketlere terki, ülke tarımının girdiden çıktıya kadar tüm alanlarda bağımlılaştırılması, dışabağımlı hale getirilerek çöktürülmesi olarak özetlenebilir.

Yukarıda özetlenen çerçeve, gerek sermaye gerekse köylü tarafından doğanın tahribi, toprağımızın – suyumuzun zehirlenmesi – biyolojik çeşitliliğimizin tüketilmesi sonucunu da doğurmaktadır.

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE VERİLİ ÜRETİM BİÇİMLERİ TEMELİNDE TARIM VE KÖYLÜLÜK

Genel olarak sorunu yukarıda belirtildiği gibi çerçevlendirdikten sonra, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bu yapı içindeki konumunu, sunum konusu ile sınırlı kalmak kaydıyla, değerlendirebiliriz.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 75.561 km² alanda yaşayan 7 milyonun üzerindeki nüfusuyla, ülke nüfusunun yaklaşık 1/10'unu barındırmaktadır. Marmara Bölgesi ile birlikte Bölge, nüfus artış hızının en yüksek olduğu bölgeleri oluşturmaktadır.

Sosyo – ekonomik gelişmişlik endeksi – 1.03 olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, -1.13 endekse sahip Doğu Anadolu Bölgesi ve -0.54 endekse sahip Karadeniz Bölgesi ile birlikte, ülke ortalamasının oldukça gerisinde yer almaktadır.²

Buna karşılık, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin, 1987 yılından bu yana, Marmara Bölgesi'nden sonra, GSYİH'sını en çok artıran bölge olması, oldukça çarpıcıdır.

Bu genel gelişim içerisinde, yukarıdaki tablodan da izleneceği üzere, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarım sektörü, ülke ortalamasının 4.5 kat üzerinde olmak üzere büyümektedir.

1985 yılında 0.8 milyar dolar olan tarımsal gelir, 2000 yılında 3.1 milyar dolara çıkmıştır. 10 yıl içinde, bu rakamın ikiye katlanacağı öngörülmektedir.

Güneydoğu Anadolu Projesi Tarım Master Planı'nda bölgenin tarıma dayalı sanayii ile kalkınması öngörülmüştür. Buna karşılık, GAP'ta sektörler itibariyle nakdi gerçekleşme oranları, tarım sektörüne ilişkin yatırım eksikliğini ortaya koymaktadır. Buna göre; imalatta % 40.4, madencilikte % 97.5, enerjide % 74.1, ulaşımda % 29.8, turizmde % 24.3, eğitimde % 61.9, konutta % 34.2 iken, tarımda yalnızca % 11.9'dur.³ Bu durum, tarım sektöründeki yatırım eksikliği

Tablo 1. Bölgeler İtibariyle GSYİH'nın Değişimi

Bölgeler	Yıllık ortalama büyüme hızları (1987 - 97 - %)			
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam
Marmara	-0.3	6.3	4.8	5.0
G.D. Anadolu	5.3	5.0	3.6	4.4
Akdeniz	2.5	3.6	5.3	4.3
Ege	1.2	4.6	5.2	4.3
İç Anadolu	-0.2	6.1	3.3	3.2
Karadeniz	0.1	4.4	4.1	3.2
D. Anadolu	0.7	3.1	2.1	1.9
TÜRKİYE	1.2	5.5	4.4	4.2

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı, Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001 – 2005, Ankara, 2000, s. 60 – 61 verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Devlet Planlama Teşkilatı, Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001 – 2005, Ankara, 2000, s. 60 - 61

³ Gökhan GÜNAYDIN, "Bölgesel Planlama", Her Yönüyle GAP, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI Ortak Sempozyum, Ankara, 2001, s. 413 - 434

tamamlandığında, sektörel büyüme hızının, verili durumdan çok daha yüksek olacağını ortaya koymaktadır.

Aşağıdaki tablo ise, sektörler itibariyle GSYİH'nın değişimini göstermektedir;

Tablo verileri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin GSYİH'dan ancak % 5.3 düzeyinde pay alabildiğini ya da katkı yapabildiğini ortaya koymaktadır. Bölgenin, sanayii ve hizmetler sektörlerindeki ülke payları bu genel ortalamanın altında iken, tarım sektörü ortalamanın oldukça üzerindedir. Bu durum, bölge ekonomisinde tarım sektörünün başat konumunu ortaya koymakla birlikte, Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında, sektörel GSYİH üretiminin geriliğini de göstermektedir.

Gelir dağılımı adaletsizliği ve yoksulluk, bölgenin bir başka gerçekliğini oluşturmaktadır;

Yoksulluk gerçeğini yerleşim birimleri ve bölgeler itibariyle inceleyen yukarıdaki tablo, Bölgede, kişi başına GSYİH rakamlarının düşüklüğünü ve bölüşüm ilişkilerindeki sorunlu yapıyı ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi, Bölgedeki mutlak yoksulluk oranı, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgelerinin dahi iki kat üzerindedir.

“Üretim araçlarına sahiplik” durumu, yoksulluğa ilişkin araştırmalarda kullanılabilecek önemli bir inceleme alanıdır. Tarım sektörü açısından, toprak mülkiyetinin dağılımı, bu bağlamda aşağıda, bölgesel olarak incelenmektedir.

Tablo 2. Sektörler itibariyle GSYİH'nın değişimi

Bölgeler	Sektörlere göre GSYİH'nın dağılımı (1997 - %)			
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam
Marmara	13.6	51.8	36.9	38.1
G.D. Anadolu	11.7	4.1	4.5	5.3
Akdeniz	18.0	8.7	12.5	12.1
Ege	20.4	15.2	16.7	16.8
İç Anadolu	15.6	10.6	17.7	15.3
Karadeniz	14.5	7.3	8.6	9.0
D. Anadolu	6.3	2.2	3.1	3.3
TÜRKİYE	100	100	100	100

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı, Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001 - 2005, Ankara, 2000, s. 60 - 61 verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo - 3 : Yersel ve Bölgesel Yoksulluk Oranları (%)

Yerleşim Birimleri ve Bölgeler	Mutlak yoksul	Görelî yoksul	Orta	Üst
Kent	2.8	21.8	39.0	36.4
Kır	9.3	33.0	36.7	21.0
Bölge				
Marmara	1.3	18.3	40.5	39.9
Ege	2.6	22.4	46.7	28.2
Akdeniz	7.7	29.5	37.1	25.7
İç Anadolu	6.0	28.1	36.3	29.6
Karadeniz	8.1	31.0	36.3	24.6
Doğu Anadolu	7.7	32.0	32.3	28.0
Güneydoğu Anadolu	17.5	45.2	24.3	13.0

Kaynak : DİE, 2002

Tablo 4. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Toprak Mülkiyetinin Dağılımı

	Türkiye	Adıyaman	Diyarbakır	Gaziantep	Mardin	Şanlıurfa
İşletme Büyüklükleri (da)	3 966 822	44 461	58 732	35 854	35 521	64 409
	234 510 993	2 637 347	15 534 454	4 819 798	2 823 930	10 246 350
50 dekar dan az	2 659 738	30 179	18 844	11 633	23 236	18 082
	51 889 612	560 106	480 024	243 614	257 999	448 459
50 – 99 dekar	713 149	7 760	9 804	9 126	4 659	18 586
	46 750 693	487 874	634 260	644 840	327 756	1 226 693
100 – 499 dekar	557 097	5 749	24 745	14 957	6 512	23 453
	95 704 065	1 029 328	4 402 726	2 922 796	1 060 582	4 224 787
500 – 999 dekar	24 201	552	1 829	864	713	2 732
	14 982 493	300 862	1 153 685	559 132	436 003	1 691 474
1000 – 2499 dekar	10 266	221	2 113	273	272	1 355
	13 856 621	259 177	2 611 061	406 012	302 600	1 976 457
2500 dekar dan fazla	2 371	-	1 397	1	129	201
	11 327 509	-	6 252 698	43 404	438 990	678 480

Kaynak : www.die.gov.tr, 1991 Tarım Sayımı verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Tablo verilerinin ortaya koyduğu üzere, yörede toprak mülkiyeti dağılımındaki adaletsizlik, Türkiye genelinden çok daha çarpıcıdır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde "362 bin tarım işletmesi olup, bu işletmelerin 29 binini topraksız, 21 bininin toprağı ise 5 dekar dan azdır. Bir yanda topraksız ve 5 dekar dan az toprağına sahip 50 bin ailenin toplam 48 bin dekar toprağı varken, diğer yanda 405 ailenin toplam toprağı 3 milyon 152 bin dekar dır. Bir başka ifade ile yöredeki 6 aile 50 bin ailenin sahip olduğu kadar toprağına sahiptir"⁴

Feodal ve/veya kapitalist toprak mülkiyeti görünümünde, 2500 dekar dan fazla toprağına sahip olan "işletmeler" özellikle Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin'de bulunmaktadır.

Verilerle ortaya konulan tablo, bölgede ivedi ve kapsamlı bir toprak düzeltiminin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Toprak düzeltimi, topraksız köylülere toprak dağıtımı ve arazi toplulaştırması çalışmalarını kapsama alacak biçimde organize edilmelidir. Oysa bölgede, yalnızca 74 bin hektarlık alanda, arazi toplulaştırması yapılabilmektedir. Bunun, toplam 3.1 milyon hektar ve 2010 yılı sonuna kadar sulamaya açılması planlanan 1.7 milyon hektar içinde ne denli düşük bir orana sahip olduğu açıkça ortadadır.

Diğer yandan, Bölgede sulama yatırımları tamamlandığında, 1.091.203 hektar Fırat ve 601.824 hektar Dicle Projeleri toplamı olan yaklaşık 1.7 milyon hektar alan sulamaya açılacaktır. Günümüzde, bu alanın yalnızca 340 bin hektarına su götürülebilmiş durumdadır.

TARIMDA KAPİTALİST SÜRECİN GAP'A ETKİLERİ : BUGÜNE VE YARINA İLİŞKİN BİRANALİZ

Güneydoğu Anadolu Projesi'nin tarım sektörü açısından çereçevesi; özellikle hidroelektrik enerjisi üretmeye yönelik barajların yapılması, tutulan suyun tarımsal sulama amacıyla da kullanılması ve bu bağlamda tarımsal gelişmenin uyarılarak bölgede sosyo-ekonomik bir yapı değişikliğinin sağlanması olarak çizilebilir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, doğal kaynaklar bakımından son derecede varsıldır. Dünyanın en stratejik rezervi konumuna hızla giren su potansiyeli, sınır aşan niteliği ile bölge ülkeleri arasında önemli çekimlere neden olmaktadır. Geniş ve sulanabilir nitelikteki tarım arazileri yanında bölgenin Orta Doğu pazarına ulaşım açısından elverişli konumu, dikkat çekicidir.

GAP Projesi'nin, bölgeye yapı değiştirici bir kamu müdahalesi olduğu kuşkusuzdur. Ancak sonuçlar,

⁴ Gökhan Günaydın, DİSK Tarım Raporu, Ankara, 2000, s.3

kalkınmaya odaklı olmayan bir büyüme sürecine işaret etmektedir. Bu bağlamda bölge, “homojen” niteliğinden çıkarak “polar” bölge” konumuna doğru kaymaktadır. Bölge birbirini tamamlayan özellikler doğrultusunda geliştirilmemekte, ekonomik gelişme Şanlıurfa’da merkezileşmekte, diğer mekanlar ise ekonomik olarak eskisinden de dezavantajlı bir konuma girmektedir. Bölgede çökmekte olan Siirt ili, bu saptamayı adeta doğrular niteliktedir.

Bu durum, bölge içindeki işgücü hareketliliği için de bir gerekçe oluşturmaktadır.

Mekanın stratejik önemi, çokuluslu sermayenin yatırım güvenliğini fiziksel ve yasal anlamda çevre ülkelere göre daha yüksek oranda sağlaması ile de öne çıkmaktadır. Bu açıdan bir başka özellik te, işgücünün ucuz ve temininin kolay olmasıdır. Nüfus artış hızı yüksek, bölüşüm ilişkileri sorunlu, mutlak ve göreceli yoksulluğun derin olduğu Bölge, küresel sermayenin, “yerelin yarışması yolundaki istemlerini” karşılar özellikler taşımaktadır.

Günümüze değin tarımsal geliri hızla artan bölgede, kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerinin doğal bir sonucu olarak, gelir dağılımı adaletsizliği de hızla artmaktadır.

Tarımsal desteklemelerin düzeyinin indirgenmesi ve üretimle bağlantısızlaştırılması, tarımsal girdilerin hızla pahalılaşması, tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi ve iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi, bölge tarımı üzerinde olumsuz etkiler yapmaktadır. Süreç, yörede, bir taraftan toprak temerküzünü tahrik ederken, diğer taraftan bölgenin, Türkiye’nin gezici-geçici tarım işçisi sağlama özelliğini “pekiştirmektedir”. Yabancı sermayenin, gerek tarımsal girdi satışı organizasyonu ve gerekse doğrudan ya da taşeronlar aracılığıyla üretim araçları sahipliği olgusu hız ve derinlik kazanmaktadır.

Türkiye’de kurulmaya çalışılan “Bölge kalkınma Ajansları” organizasyonu, bu süreçte bir kilometre taşı olarak değerlendirilmeyi “hak ediyor”.

Aslında Post-Fordizm üretim biçiminin egemen olduğu süreçten bu yana, yani kapitalizmin vites büyüttüğü ve emperyalizmin azgın saldırılarının kural tanımaz bir boyut kazandığı günden bu yana, sermaye riskleri tümtüyle yerele devretmek istiyor ve mekânı, emeği, doğal kaynakları kuralsız kullanmak istiyor.

Süreci, ileri – geri bağlantılara sahip tekstil endüstrisi üzerinden somutlaştırabiliriz.

Anadolu kaplanları olarak kutsadığımız, örneğin Denizli – Gaziantep ve Kahramanmaraş’taki entegre tesisler üretimlerini pamuk aşamasından dikilmiş ve markası/fiyat etiketi yapılandırılmış mal aşamasına kadar yürütmekte ve malın piyasa fiyatının ¼ veya 1/5 oranında satış yapmaktadır. Bu bağlamda, yukarıda sayılan illerdeki bir “bornoz fabrikası, pamuğu almakta, iplik yapmakta, ipliği boyayıp haşılaldıktan sonra kumaş olarak dokumakta, daha sonra bu kumaşı kesip bornoz olarak dikmekte, uluslar arası marka etiketini ve fiyat etiketini üzerine yapıştırmakta, paketlemekte, (İzmir) limanına kamyonlarla, (İzmir) limanından da ABD’ye ve Avrupa’ya deniz yoluyla sevk etmekte ve tüm bu işlemler için malın fiyat etiketinin üzerinde yazan tutarın 1/5’ini almaktadır”⁵.

Bu yapı, özellikle son üç yılda olmak üzere, üretim hammaddesi olarak kullanılan pamuğun da, ABD ve AB’den ithali ile yeni bir boyut kazanmıştır. Dünya Ticaret Örgütü kapsamında somutlaşan “uluslararası tarım ticareti düzeni”, tarımsal hammadde üretimini de çevre ülkelerden merkeze transfer etmektedir. Ege ve Çukurova üretim deseninden çıkarak GAP üretim deseninin neredeyse tümünde egemen olan pamuk üretiminde 900 bin TL düzeyinde oluşan üretim maliyetlerine karşın “piyasa fiyatının” 450 bin TL düzeyinde gerçekleşmesi, pamuk üreticileri ve işçileri için bir yıkım süreci ortaya çıkarmaktadır.

Özetlenmeye çalışılan pamuk hammadesinden tekstil üretimi süreci, küresel sömürü düzeninine ilişkin açık bir örnek oluşturmaktadır.

⁵ Ahmet Alpay Dikmen, “Küresel Üretim ve Uluslararası İşbölümü”, Küreselleşme Siyasetleri Kısacasında Türkiye, s.40

Bölge Kalkınma Ajansları yapısının ideolojik özü, sermayenin tüm dünyada, özellikle çevre ülkelerde ve hatta merkez ülkelerin içerisinde bile, emeğinin üzerinde kuralsız bir sömürüyü dayatması ve uygulamaya geçirmesidir. Diğer yandan, doğal kaynaklar üzerindeki her türlü denetim yetkisinin ortadan kaldırılarak, doğal kaynakları yerelin yarışmacılığının bir unsuru düzeyine indirgemek ve o düzeyde değerlendirmek çabası da bu kapsamın içindedir.

Bölge Kalkınma Ajanslarıyla, aslında bütün bu çerçevenin hukuki bir meşruiyet temeli sağlanmaktadır.

Bölge kalkınma ajanslarının tarım sektörüne ve kırsal alana etkilerini, yerelin hangi unsurlar açısından yarışa gireceğini inceleyerek açıklayabiliriz. Bunlar; geniş ve nitelikli tarım alanları, su kaynakları ve düşük işgücünden ibaret bulunmaktadır. Yerellikler bunun üzerinden yarışacaklar, bunun üzerinden bir adım daha fazla atmaya çalışacaklar. Kısacası, Gaziantep ya da Kahramanmaraş'tan istenilecek olan, Denizli'ye oranla daha az işgücü maliyeti, daha ucuza hammadde sağlama garantisi olacaktır, olmaktadır.

Soruna tarım alanları açısından bakıldığında, iki farklı boyut üzerinde durmak gerekmektedir. Bunlardan birincisi, amaç dışı toprak kullanımına yönelik istemin tarım sektörüne yansımaları, ikincisi de sektör içi arazi kullanımına ilişkin değerlendirmelerdir.

Türkiye'nin, arazi kullanım planlamalarının yapılması ve bu çerçevede toprağın yeteneğine göre sınıflanması ve buna göre hem sektörler arası, hem de sektör içi arazi kullanımlarının yaşama geçirilmesi gerekmektedir.

Önce sektörler arası kullanıma değinelim. Yıllardır merkezi kapitalizmin gereksinimleri doğrultusunda sınıai kaydırmacılık yapılmaktadır. Örneğin, Türkiye'de Eskişehir, taşa toprağa dayalı sanayisinin bütün dünya için son derece büyük bir ihracat potansiyeli olmasıyla övünmektedir. Ancak 1940'lerde, 1950'lerde İngiltere'nin tekelinde olan seramik sanayi, neden bugün Eskişehir'de ve

Bilecik'te konumlanmış durumdadır sorusu, yanıtlanmaya muhtaçtır. Seramiği üretebilmek için, alanın kili kumu kullanılacak ve çevre bu ölçüde tahrip edilecektir. Kısacası, doğal kaynak tüketimi üzerinden yürütülen bir üretim sürecidir söz konusu olan. Üstelik, yaratılan katma değer Eskişehir'de kalan düzeyi, bir sıçramayı temsil etmemektedir. O halde, sınıai kaydırmacılığın, toprak ve doğal kaynak kullanım istemi, başka bir deyişle çevre sömürüstü, az gelişmiş dünya için ön koşul niteliğindedir.

Bunun yanında, sektör içi arazi kullanımı ve bunun planlanması da son derece önemlidir. Dünyada yaşanan örnekler göstermektedir ki, dışsatıma dayalı bir monokültür sürecine sokulmuş bir Afrika ülkesi, eğer plantasyonlarla işgal edilmiş ise, o ülkenin insanı açlıkta ölmekte iken dahi, o ülkede Kuzey Amerika için kahve üretimine devam edilebilmektedir.

Plantasyonlar Türkiye'nin topografik yapısı ve ekolojik özellikleri açısından Türkiye'nin geneli için bugüne kadar geçerli olabilmiş bir üretim modeli olamadı. Çünkü gerçekten plantasyon, herhangi bir doğal engelle karşılaşmayan geniş arazilerin varlığına gereksinim duyuyor. Ancak yabancılara toprak satışının serbest bırakılması, GAP bölgesinde sulamaya açılan alan miktarının artması ve Avrupa Birliği üzerinden gelen "küçük tarım işletmeleriyle rekabet gücü mümkün değildir, mutlaka tarım işletmelerini büyütme gerekir" söyleminin eklenmesiyle, sözleşmeli üretim modellerinde bağımlı işçi konumuna indirgenmiş köylü tümüyle toprağına yabancılaşmakta, proleterleşme sürecini yaşayamadan, sömürüye açık bir konuma gelmektedir.

SONUÇ YERİNE

Mecut düzen halk yararına nasıl değiştirilmeli ?

Doğayla efendilik taslamadan, doğayla dost üretim yapıları içinde ülke insanını besleyebilecek bir üretim yapısı tasarlamak, bu yapı içinde üretici gücün köylü olmasını sağlamak, üretim araçlarının tanımlanan üretici güçlere devrini planlamak, bu yapı içinde köylüyü; sorununu tanımlayan – çözümünden yana

örgütlü tutum alabilen bir dönüşüm sürecinin içine sokmak.. Girdiden çıktıya dışa bağımlılığı kıran, tarımsal üretimini işleyerek pazarlayan, üretiminin katma değerine sahip çıkan, üreticiden tüketiciye olan zincirdeki araçları kovan bir yapı... Elbette güç bir süreçten söz ediyoruz.

Analize, yukarıda belirtilen çerçeveye zıt senaryo "ihtimallerini" de dahil edelim. Kısaca, "köylülüğü tasfiyeye soyunalım"...

2005 yılı itibariyle, nüfusun % 35'i kırsal alanda yaşıyor. İstihdam rakamlarının ortaya koyduğu gerçeklik ise şu: Kabaca 22 milyon dolayında olan toplam istihdamda tarımın payı 7.2 milyon. Sanayi sektörü 4 milyona yakın, hizmet sektörü ise 11 milyon düzeyinde bir istihdam barındırıyor.

Tarımdaki istihdamın toplam istihdamdaki payını AB düzeyi olan % 5'lere çekmek demek; Türkiye'de sivil istihdam rakamı olan 22 milyonun % 5'i olan 1.1 milyona tarım istihdamını daraltmak demek... Başka bir deyişle, önümüzdeki 10 yıllık dönemde, 6 milyon istihdamın sektörden kopmasıdır üzerinde konuşulan. Oysa sürece baktığımızda, son 15 yıl içinde, tarım yalnızca 1 milyon istihdam yitirmiş, 8.2 milyondan 7.2 milyona gerilemiş.

Kırdaki olumsuz yaşam koşulları ve tarımdaki atıl istihdam düzeyinin verili olduğu ortamda, tarım sektöründen emek transferi, elbette genel bir eğilim olarak yanlış değildir. Ancak emek transferinin niteliği ve zamanlaması önemlidir.

Olağan koşullarda, tarımdan kopacak istihdam, sanayi ya da hizmetler sektöründe işlendirilir. Oysa Türkiye'de 1999 yılında başlayan krizler sürecinden sonra her iki sektörün de istihdam emme kapasitesinin, bırakın artmayı, azaldığını biliyoruz. 4 milyonun altındaki istihdam rakamlarıyla, sanayi sektöründe sözü edilen "verimlilik", değişen çalışma mevzuatı bağlamında, emek sömürüsünün derinleşmesinden başka bir şey değil.

O halde köylülüğün tasfiyesinden söz edenler için ortada şöyle yakıcı bir sorun vardır: tarımdan tasfiye edilmesi planlanan 6 milyon işgücü, aile üyeleriyle

birlikte 25 milyona yakın insan için ne planlanmaktadır?

Tarım istihdamının en önemli üç özelliğinin kırdaki konumlanması, eğitim düzeyinin düşüklüğü ve kadın-erkek oranının yakınlığı oluşu, sorunun önemini artırmaktadır.

Olağan iktisat düzeninde, eşanlı kalkınma ilkesi içerisinde birbirlerinin dışsallıklarından yararlanarak gelişen sektörler ve kalkınan bir ülkeden söz ediyorsak, tarımdan diğer sektörlerle emek ve sermaye transferi doğal olarak gerçekleşir. Ancak Türkiye'nin verili düzeninde, büyüme ve kalkınma arasındaki farkların açıkça yaşandığı ve dışalma dayalı büyüme ortamında istihdamın artmadığı bilinmektedir.

O halde, "köylülüğün tasfiyesi" için geriye bir tek şey kalmaktadır: Tıpkı Türkiye'de 1980'lerin ortalarında çok vahşi bir şekilde denendiği gibi, iç ticaret hadlerini tarımın aleyhine bozmak ve kırdaki karınlarını doyuramayan insanların kentlerin varoşlarına yığılmasını "sağlamak" ..

Türkiye'de zımnen köylülüğün tasfiyesini savunan Avrupa Birliği'nin, 17 Aralık 2004 tarihli Konsey Kararı ile tarıma ve serbest dolaşıma kalıcı derogasyonlar koyabileceğinden söz etmesi, uygulanacak politikanın doğuracağı yakıcı sorunların, adeta karantina ilan edilmiş Anadolu coğrafyasına hapsedilmesi ve Avrupa'nın 'temiz bölge' olarak tutulması istemini yansıtmaktadır.

Türkiye'nin 1980'lerden itibaren artarak süren köyden kente göç serüveninin, kent varoşlarına yığıldığı insanlar bağlamında yaşanan acıklı insani öyküler bir tarafa bırakılsa bile, ülkenin sosyal ve siyasal yaşamına yansımalarının, ülkenin ilerlemesine bugün ve yarın vesile olacak bir açılımı temsil etmediği ortadadır.

Diğer yandan, AB ortalama işletme genişliği 13 hektar olmasına karşın, sosyo – ekonomik yapısı Türkiye ile benzer özellikler gösteren Portekiz, İspanya, İtalya, Yunanistan, Macaristan ve Polonya'nın işletme büyüklükleri de 4 ila 7 hektar arasında değişmektedir.

Bu durum, uygun üretim biçimleri ve örgütlenme modelleri altında, verili işletme yapısının da, pekala "sürdürülebilir" olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu noktada altını çizmek gerekir ki, tarımda ve köylülükte düzen değiştirilmelidir; ancak sözü edilen düzen değişikliği, doğadan ve emekten yana olmalıdır. Bu çerçevede, emperyalist yapıların tavsiyeleri ile örtüşen "tasfiye" önerileri, sosyo – politik olarak yıkıcıdır, bu düşünceyi savunanların ezberlerini gözden geçirme zamanları gelmiş geçmektedir...

KAYNAKÇA

1. AMİN, Samir, "The challenge of globalization", in Ujroh, C.O., **Africa and the challenge of development**, Home Publication, Ibadan: Nigeria, pp. 84 - 128
2. AGENOR, Pierre-Richard, **The Economics of Adjustment and Growth, (Ch. 14: Structural Adjustment: Agriculture, Trade, and the Labor Market)**, The World Bank, Academic Press, Washington DC, 2000, s. 516 - 551
3. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, **Turkey's Contribution to the 2001 Progress Report, Annex : 6 Privatization**, Ankara, 2001
4. BEŞİKÇİ, İsmail, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, c yayımları, Ankara, 1970
5. BORATAV, Korkut, **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1980
6. Devlet Planlama Teşkilatı, **Türkiye Tarımında Sürdürülebilir Kısa Orta Uzun Dönem Stratejileri**, Ankara, 1999
7. Devlet Planlama Teşkilatı, **Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001–2005**, Ankara, 2000
8. DİKMEN, Ahmet Alpay, "Küresel Üretim ve Uluslararası İşbölümü", **Küreselleşme Siyasaları Kısacasında Türkiye**, TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI Bahar Konferansları, s.37 - 45
9. GÜNAYDIN, Gökhan, **DİSK Tarım Raporu**, Ankara, 2000
10. GÜNAYDIN, Gökhan, "Bölgesel Planlama", **Her Yönüyle GAP**, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI Ortak Sempozyum, Ankara, 2001, s. 413 - 434
11. GÜNAYDIN, Gökhan, **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı**, TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:3, Ankara, 2002
12. GÜNAYDIN, Gökhan, "Küreselleşen Piyasa, Yoksullaşan Köylü", **Liberal Reformlar ve Devlet**, KİGEM Sempozyum Bildirileri, Ankara, Nisan 2003, s. 43 – 121
13. GÜNAYDIN, Gökhan, "Tarımda ve Köylülükte Yeni Bir Düzen", **Kırda Yoksulluk ve Direniş**, Ekoloji Politika Kitaplığı:1, Ankara, 2005, s. 13– 20
14. GÜLER, Birgül Ayman, "Kamu Yönetimi ve Dünya Bankası", **Amme İdaresi Dergisi**, C:28, S:3, Ankara, 1995, s.28
15. KAZGAN, Gülten, **Tarım ve Gelişme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayımları, Aralık 2003, İstanbul
16. TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, **1980 Sonrası Türk Tarımı Yapısal Gelişmeler ve Sorunlar Sempozyumu**, Ankara, 1987
17. TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu**, Ankara, 2002
18. TMMOB Ziraat Mühendisleri ODASI, **AB Genişleme Sürecinde Türkiye, Tarımsal ve Kırsal Politikalar**, Ankara, Ocak 2003
www.die.gov.tr
www.dpt.gov.tr
www.tarim.gov.tr
www.zmo.org.tr
19. YENAL, N.Zafer, "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması", **Toplum ve Bilim**, Bahar '88, Ankara, 2001, s. 32 - 54

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005

23-24 EYLÜL 2005

DIYARBAKIR

IV. OTURUM

GAP ve Tarım

Oturum Başkanı

İ. Semih OKTAY / Makina Mühendisleri Odası Diyarbakır Şube YK Başkanı

Oturum Katılımcıları

Abdullah AYSU

Türkiye'de ve Bölgede Tarım Politikalarının Kritiği ile GAP Sonrası Karşılaştırması

Doç. Dr. Bülent GÜLÇUBUK

GAP Öncesi ve Sonrası Toprak Mülkiyet ve Bölüşüm İlişkilerinde Değişimler

Yücel ÇAĞLAR

Kırsal Kalkınmada ve Tarımsal Gelişmede "Planlı Plansızlık" Deneyimi: GAP

çatışmaya kaynaklık edecek kadar önemli ve özellikli bir maddedir.

Bu konuda Fırat ve Dicle'nin uluslar arası durumuna baktığımızda durum daha açık olarak görülecektir.

Fırat: Fırat nehri 2 bin 940 km uzunluğundadır. Bunun da, yüzde 40'lık bölümü Türkiye'de, yüzde 43'ü Irak, yüzde 17'si Suriye sınırları içerisinde. Fırat ile ilgili ülkelerin suya yaptığı katkılar bakıldığında ise Türkiye 89, Suriye yüzde 11 katkı yapmaktadır. Irak'ın ise Fırat Nehri'ne hiçbir su katkısı yok. Ama nehrin sularının yüzde 44'lük bir bölümünü kullanıyor. Türkiye'nin nehre katkısı yüzde 89 ama kullandığı su oranı yüzde 35 iken Suriye yüzde 11'lik katkısına karşı yüzde 21 oranında Fırat suyunu kullanmaktadır. GAP projesinin tamamlanmasıyla birlikte bu oranın diğer ülkeler lehine bozulacağı taraflarca bilinmektedir.

Dicle: Dicle 1.840 km uzunluğundadır. Türkiye, Suriye ve Irak'tan geçmektedir. Dicle'nin Türkiye'deki havza alanı yüzde 20, Irak'ta yüzde 78, Suriye'de ise yüzde 2'dir.

GAP çerçevesinde yapımı planlanan barajlardan 14'ü Fırat Havzasında, 8'i ise Dicle havzasında bulunuyor. Proje tamamlandığında 52,9 milyar metreküpten fazla su akıtılan Fırat ve Dicle üzerindeki tesislerle Türkiye toplam su potansiyelinin yüzde 29'u kontrol altına alacak. Ne var bunda diyenler çıkacaktır; su bizim topraklarımızda çıkıyor o kadar olacak diyenler olacağı gibi, hayır su herkesindir, diyenler de çıkabilir. Ya da başka başka düşünceler de üretilebilir.

Başka bir deyişle, Irak ve Suriye'nin Fırat ve Dicle sularına ihtiyaç duymaları Türkiye ile olduğu kadar her üç ülkenin su üzerinden aralarında bir gerginlik süre gelmektedir. Aynı zamanda her iki ülke GAP projesine tepki duymaktadırlar. Projenin tamamlanmasıyla birlikte Fırat ve Dicle havzası su savaşlarının en sıcak bölgesi olmaya adaydır.

Dicle üzerinde yapılan baraj ve sulama projelerinden Suriye, Fırat üzerinde yapılan projelerden de Irak'ın etkileniyor olması nedeniyle söz konusu projeler

sorun oluşturmaktadır. Suyun bir başka anlaşmazlık boyutu var. Bu doğal kaynağın büyük gelir getirici madde olarak hem algılayıp hem de algılatırına çalışılmasıyla devreye giren çokuluslu su şirketlerinin savaşı, su savaşlarına bir başka boyut katmaktadır.

ŞİRKETLER, TARIM, SU VE SERBEST PİYASA

Suyun insan hakları, Dünya Bankası (DB), Birleşmiş Milletler ile serbest piyasa ilişki ve çelişkilerinden oluşan başka bir boyutu daha var. *İnsan yaşamı açısından su, en temel özgürlüklerden bile önce gelir. Öyleyse, bireysel özgürlükler temel insan haklarının bir parçası olduğuna göre "temiz içme suyuna sahip olmanın" da insan haklarının parçası sayılması gerekmez mi? Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler'e göre gerekmiyor. Onlar suyun bir insan hakkı değil, bir gereksinim olduğunu düşünüyorlar. Ayrım önemli, çünkü insan haklarının aksine insan gereksinimleri, metalaştırılarak ticarete konu olabiliyor.* (Ergin Yıldızoğlu¹) Su ve serbest piyasa başlı başına bir tartışma konusu.

Kentlerde nüfusun doğal artmasının yanında çokuluslu tarım şirketleri çıkarına uygulanan tarım politikaları da çiftçileri toprağından ederek, kent nüfusuna katıyor. Kent nüfusu bu yolla da suni olarak artıyor. Büyük şirketler ya da hükümetler büyük barajları yaparak insanları yurtlarından kopararak kent varoşlarına topluyor. Bu baş belası çokuluslu şirketler yoksullara yaşama hakkı tanımıyor, tüm canlılar için yaşanılabilir bir dünya bırakmıyorlar. İşin kötüsü elimizdeki bu kıt kaynağı özenle korumamız, kirlenmemesi için ciddi önlemler almamız gerekirken sınırsız mışçasına bir de, hoyratça davranıyor, kirlletiyoruz!

Geçen yüzyılın son çeyreğinde suyun özelleştirilmesi için büyük şirketler kolları sıvayınca da su; bugünün en tartışılan konusu olup, çıktı. Barajlar daha çok enerji üretimleri için inşa ediliyor. Enerjiyi de en fazla çokuluslu şirketler kullanıyor. Yani, hangi yöne dönecek çokuluslu şirketler tarafından sobeleniyoruz.

Su, yaşamın olduğu gibi, tarımın da vazgeçilmezidir.

¹ (Ergin Yıldızoğlu) Su ve Serbest Piyasa- Cumhuriyet Gazetesi

Su olmadan bitkiler büyümmez, tarım gelişemez. Su ister gökten yağmur ile ister göller ve ırmaklardan, ister yeraltı su tabakalarından gelsin tarımsal üretim için ihtiyaçtır. Bu ihtiyaçlığı suyu tarım için de vazgeçilmez kılmaktadır.

SULAMA VE TARIM

Tarımda kullanılan sulama suyu göller, nehirler, yağmur ve yeraltı tabakalarından sağlanır.

Dünyadaki canlıların kimyası suya bağlıdır. İnsan vücudunun yüzde 90'ını sudur. İnsan belli bir süre içerisinde yeterli su alamazsa, önce aklını kaçıır, halisülasyonlar görmeye başlar, kısa bir süre sonra da bilindiği gibi ölür. Su, salgın hastalıkların kökünün kazanması kadar besin maddelerinin üretilmesi için de yaşamsal öneme sahiptir.

Nehir ve göl sularının tarımsal alanlarda kullanılabilir hale dönüşebilmesi bunların üzerine setler yapmakla, yani barajlar kurmakla olabilmektedir. Bunun için de, büyük teknolojilerin kullanılması gündeme gelmiş ve uygulanmıştır. Ama bu büyük teknolojilerin kullanılmasının yararı ve zararı çokça tartışma konusu olagelmektedir. Bu nedenle büyük ve küçük barajları tartışmakta yarar vardır.

BÜYÜK BARAJLAR

15 metreden yüksek barajlar büyük baraj olarak tanımlanmaktadır. Ne kadar ve ne şekilde tartışsak tartışalım 20 yüzyıl, büyük barajlar yüzyılı olduğu gerçeğini ortadan kaldır(a)maz. 20 yüzyılda dünyada 45 bin büyük baraj inşa edilmiş, bunu gün sayısına vurduğumuzda, demek ki; günde birden fazla büyük baraj yapılmış. Bir başka örnekleme yapacak olursak; dünya nehirlerinin yarısından fazlasında büyük baraj var. (J. Madeley²)

İlk bakışta; bir nehre baraj kur, bundan elektrik üret ve toprağı sulamak iyi bir şey gibi görünmekte, mantıkla örtüşmekte hatta yararlı bir çaba gibi görülebilmektedir.

Ama geçmişin (20 yy.) bu büyük projelerinin yarar ve zararına bakıldığında, 21 yüzyılda büyük barajların inşa edilip edilmemesi şu anda artık ciddi olarak tartışılmakta hatta sorgulanmaktadır. Çünkü milyonlarca dolara inşa edilen bu büyük barajların bekleneni vermediği yargısı artık yaygın bir kanıdır. Bu konuda taraflar oluşmuş, kıyasıya bir mücadele veriyorlar. Bir tarafta büyük barajları savunan çokuluslu şirketler ve onların destekçisi IMF, DB var. Diğer tarafta, topraklarından olan kırsaldan koparılanlar ile çiftçiler ve suya erişemeyen kır ve kent yoksulları var.

Ayrıca sözü edilen bu büyük projelerin; maliyetleri beklenenden çok daha yüksek, çevresel etkileri ağır, milyonlarca insan yerinden etmesiyle yarardan çok zarar durumu açığa çıkmış durumdadır.

ÇEVRE VE EKO-SİSTEM ZARAR GÖRMEKTEDİR

Büyük barajların inşası ile birlikte yüzyıllardır hatta binlerce yıldır akan suyun ve çevresindeki canlılar ile diğer cansız varlıkların oluşturdukları ideal denge-ekosistem- bozulmaktadır. Topraklar tuzlanmakta tarım dışına çıkmaktadır. GAP'taki yaşanan durum bu konuda oldukça iyi bir örnektir.

Topraklar tuzlanıyor

Eğer Bir arazide uzun süre sulu tarım yapılmamış ya da ilk kez yapılıyorsa söz konusu alanlarda drenaj sistemi büyük önem taşır. Yeterli drenaj kanalının olmaması araziye kısa sürede çölleştirir.

GAP'tan örnek verecek olursak, suya kavuşan alanların büyük kısmını kapsayan Urfa-Harran Ovası'nda aşırı sulama nedeniyle şu an verim artışı değil, toprak kaybı yaşanmış, yaşanmaya devam etmektedir. 130 bin hektarlık ovanın 30 bin hektarı yani dörtte birinden fazlası aşırı sulamanın toprakta neden olduğu tuzlama yüzünden tarım yapılamaz hale geldi. Başka bir deyişle Urfa-Harran Ovası'ndaki sulanabilen arazilerin dörtte birinden fazlası tarım alanı dışına çıktı, kullanılamaz durumdadır.

² John Madeley- Herkese Gıda-Çittembik Yayınları

Çünkü uzmanlar, tuzlanan toprağı bir daha geriye kazanmanın ise mümkün olmadığını söylüyorlar.

Devasa projemiz GAP'ta şu ana kadar gerçekleşen 222 bin hektarlık sulama alanının ancak 6 bin hektarlık alanında drenaj tamamlanabilmiş durumda. Yapılan çalışmanın yavaşlığı ve taban suyunun etkilediğı arazilerin artması göz önüne alındığında, tuzlanma sorununun kısa sürede çözümü olası görünmemektedir.

Harran Ovası'nın Suriye sınırı boyundaki arazilerde artık tarım yapılamıyor. Taban suyunun yükselmesi yalnızca tarım arazilerini değil, bölgedeki binaları da etkiliyor.

Ayrıca GAP Master Planı'nda Harran Ovası'nda pamuğun en fazla ekilebilir oranı yüzde 20 olarak belirlenmişti. Ama bugün bölge pamuk ekim oranı yüzde 85'lere yükseldi. Pamuğun üretiminde aşırı suya ihtiyaç duyulması yalnızca tuzlanma sorununu beraberinde getirmedir. Büyük topraklarda bu proje sonrası endüstriyel tarım yoğunlu olarak uygulandı. Endüstriyel üretim ile birlikte uygulanan mono ekim (tek ürün) sonucu yoğun böcek öldürücü ilaç ve kimyasal gübre zorunluluğı doğdu bu da toprak ve suları kullanılamaz duruma hızla sürüklemektedir.

Başka bir deyişle büyük baraj ile büyük toprak sahipliğı endüstriyel üretim tarzını zorunlu kılmakta bu da tarımı sürdürülebilir olmaktan hızla çıkarmaktadır.

GAP'ta sorunlar bununla da bitmemektedir. Erozyon kurulu bir saatli bomba gibi tarım topraklarını anbean yok etmekte, barajları da adeta yerle bir etmek için tik! Tak! çalışmasını sürdürmektedir.

GAP ve Erozyon

Tuzlanma, yoğun kimyasal ilaç ve gübre kullanımının yanında erozyon bölge de büyük sorun; barajların ömrünü kısaltıcı bir işlev görmektedir. Yine rakamlara başvurduğumuzda orman kaynağı zayıf olan Güneydoğu Anadolu projesi kapsamındaki bölgede, 7 milyon hektarlık alanın erozyon tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğunu öğreniyoruz.³

Özellikle varlığıyla bölgenin iklimini değiştiren Atatürk Barajı büyük tehlike altında. Atatürk Barajı gölünü, daha çok, başta Fırat olma üzere Kâhta Çayı, Çatalçay ve Eğri Çay besliyor. Bu akarsuların baraj gölüne ulaştıkları güzergâhın çıplak arazilerden geçmesi nedeniyle yağışlarla birlikte toprak akarsularla baraj gölüne taşıyor.

Akarsuyun taşıdığı sedimentler önleneceğinden barajlar sonrası alanda toprak zayıflayacağından üretim azalacak, daha çok gübre kullanımı ve buna bağlı çevre kirliliğı oluşacaktır.

Maliyetleri yüksektir

Barajların ömrü 50 -70 yıl arasında değişmektedir. Erozyonun çok hızlı olduğu ülkemizde bu ömrün daha kısa olduğu kesindir. Bir de barajların bizden aldıklarının geri dönüşümünün olmadığını düşündüğümüzde maliyetinin yüksekliğı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Hindistan'da 1951'den bu yana başlatılan 246 büyük yüzey sulama projelerinin sadece yüzde 64'ünün 1986'ya kadar tamamlanmıştır. 1970'den sonra başlanan projelerden az bir fayda sağlanmıştır. Rajiv Gandhi: "16 yıl boyunca para akıttık, ama halk hiçbir karşılık alamadık, ne sulama ne su ne üretim artışı, ne de gündelik hayatlarında bir yarar..."⁴ Diyor.

Bu konuda dünyanın 4. büyüklükteki Güneydoğu Anadolu Projesi'nden (GAP) birkaç rakam verdiğimizde konu biraz daha anlaşılır olur kanısındayım. Bilindiğı gibi GAP, 9 il, 7.500 kilometrekarelik bir planı kapsayan bölgesel bir kalkınma planıdır. Görkemli bir proje olan GAP, bu alandaki dünyanın 4. büyük projesine Türkiye'nin 35 yıldır harcadığı para 16 milyar ABD dolarıdır. Erozyonla yapılan barajlara toprakların taşındığı, insanların aş ve iş bulamadığı için sürekli göç verilen bu bölge projesini bitirebilmesi için Türkiye'nin bir o kadar daha harcama yapması gerekiyor.

³ Rakamlar için bakınız: ATO-Türk Rüyası: GAP Raporu

⁴ John Madeley- Herkese Gıda- s, 75- Çitlembik Yayınları- İstanbul Nisan-2003

Projede, 22 baraj, 19 hidroelektrik santral ve 1,7 milyon hektarlık sulama sistemleri yapımı öngörülmekteydi. Tamamlanma tarihi olarak 2010 yılı öngörülen GAP'ın bugünkü tamamlanma oranı yüzde 52'dir. Geçen süre de 35 yıldır. Barajların ortalama ömrünün 50-70 yıl arasında olduğunu düşündüğümüzde son ünitelerin inşaatı bittiğinde devreye giren ilk ünitelerin ömrünün dolabileceği olasılığı vardır.

Durum tarım için daha acıklı. Çünkü şuan tarımsal sulamaya açılan alan 30 bin hektardır. Sulamaya açılan miktar üzerinden gerçekleşme oranına baktığımızda yüzde 13 olduğunu görüyoruz. Yani şu ana kadar, 222 bin hektar sulamaya açılabilirdi. Eğer GAP bu tempoyla devam edecek olursa en erken 2040 yılında tamamlanacak ve 1,7 milyon hektarlık alan sulanabilecek varsayılmaktadır. Barajların ömrü ile bu zamanı kıyasladığımızda GAP'ın tarım ve tarımcıya yararlanamayacağı gibi bir durum ortaya çıkmaktadır.

Çünkü sulama projelerinin halen yüzde 7'si inşa halinde, yüzde 25'i ihale aşamasında, yüzde 55'i ise planlama aşamasında bulunuyor.

Gecikme, tarımın yanı sıra hayvancılık, sanayi ve istihdamda istenen hedeflere ulaşılmayı engelledi.

Büyük barajların dezavantajları ile ilgili daha çok şey söylenebilir. Örneğin, Büyük baraj projelerinin geleneksel ve yerli sulama uygulamalarını genellikle baltalamıştır.

Yine, büyük barajların maliyeti yüksektir. Bu nedenle Dünya Bankası gibi kuruluşların fonlarıyla ancak ilerleyebilmektedir. Bu gibi kuruluşlar büyük baraj fonlarının sadece yüzde 15'ini sağlamalarına karşılık" yeni baraj projelerine meşruluk sağlayarak teknolojiyi yaymada küresel stratejik bir rol oynadılar.⁵

İnsanları yerlerinden etmektedir

Sulama sistemleri sağlamak üzere tasarlanmış büyük barajlar 'fiziksel hedeflerinin genel olarak uzağında kalmıştır.' 40-80 milyon insanı yerinden yurdundan

koparmıştır. Bu insanların evleri toprakları yeni projelere yer açmak için sular altında bırakılmış. Başka bölgelere, çoğu zaman kilometrelerle ifade edilen uzaklıkta yerleşimlere insanlar zorla göç ettirilmiştir. (World Comission on Dams⁶)

Yoksulların geçimleri ve geçim kaynakları büyük baraj projeleri ile ciddi zararlar görür.

Hatırlayalım, Halfeti'nin baraj suları altında kalmasını adeta bir eğlence, bir magazin programı gibi vermişti televizyon ve gazeteler.

Minareden atlayan çocuklar..

İnsanı koltuğundan zıplatan bu görüntünün hemen ardından, çocukların aslında suya atladığını görmek, ilk zamanlar şaşkıncı geldi herkese. Bu 'garip' görüntünün hemen ardındaki gerçek, on yıllardır suya hasret toprakların suyla buluştuğunun resmiydi aslında. Ama artık bu görüntünün 'ilgi çekici' yanı kalmadı. Çünkü Halfeti'nin su altında kalan camiinin minaresinden atlayıp serinleyen çocuklara hepimiz alıştık.

Evet, Halfeti sular altında ya halkı nerde, ne yapar şimdi?

Ülkemizden bir başka örnek; Artvin'in Borçka ilçesinde Muratlı Barajı yapılıyor. Muratlı Barajı'nın neden olduğu sorunlar da diğer barajların yarattığı sorunlardan farklı değil. Burada da geçmiş su altında kalıyor. Artvin'in Borçka ilçesinde Muratlı Barajı'nın sular altında bıraktığı yörelerdeki fotoğraf şöyle: Karşıköy Merkez Camii, Karşıköy Çay Fabrikası, 8 derslikli Karşıköy İlköğretim Okulu ve Karşıköy Sağlık Ocağı da baraj suları altında kaldı.

Sırada diğer köyler var. Muratlı Barajı inşaatından dolayı Borçka'nın Taşlıtarla, Örucüler, Aralık ve Muratlı köyleri kısmen, Çavuşlu ve Karşıköy köyleri ise büyük ölçüde sular altında kalacak. Şimdi bu köyler sulara gömülecekleri günü bekliyor.

Yerlerinde olan bu insanların tutunmaya çalıştıkları yer, kent çeperindeki kır-kent karışımı yaşam alanları

⁵ Dünya Barajlar Konseyi-(World Commission on Dams)-2000 Raporu

⁶ World Comission on Dams-Dünya Barajlar Konseyi

olmaktadır. Kent çeperindeki bu kır-kent karışımı yaşam alanları yeni konuklarının kültürel, sosyal ve ekonomik yapılarını geliştirmiyor büsbütün bozuyor.

Yine Türkiye'deki GAP örneğine baktığımızda dünyanın bu 4. büyük projesi göç konusunda da projeyi haklı çıkarıcı bizim de iyimser bakınmamızı sağlayıcı olmadığını görüyoruz.

ATO'nun hazırlattığı Rapora bu konuda şunlara işaret ediyor:⁷ "GAP'ın 3,5 milyon insana iş imkânı sağlanması planlanmıştı. Ancak, proje geciktikçe başka illere göçün önü alınmadı.

2000 yılı istatistiklerine göre, 1995 yılına nazaran, proje kapsamında olan illerden Adıyaman yüzde 70,2, Diyarbakır'da yüzde 40, Mardin yüzde 67,6, Siirt yüzde 75,1, Şanlıurfa yüzde 38,9, Batman yüzde 45,2, Kilis yüzde 38,9 oranında göç verdi. Proje kapsamında bulunan illerden sadece Gaziantep yüzde 3,1 ve Şırnak yüzde 21,8 göç alabildi. Bölgenin aldığı göç sayısı 9 bin 449 iken göç verdiği insan sayısı 219 bin 339'u buldu. Bu rakam Sinop, Bilecik büyüklünde bir ilin nüfusu kadar bölgeden nüfus kaymasına işaret ediyor. Diğer yandan, 9 milyona ulaşacağı tahmin edilen bölge nüfusu 6,4 milyonda kaldı."

Üstelik baraj projelerinin ürettiği ne sulama ne de elektrikten yoksulların yararlandığı da söylenemez. GAP bölgesindeki toprak dağılımı bu durumu çok açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Bölgedeki çiftçi ailelerinin yüzde 8'i, bölge toprağının yarısını kontrol edebilmektedir, yüzde 41'i ancak geçimlik denilecek kadar; 5 hektarlık ya da daha az toprağa sahip. Bölge halkının yüzde 38'inin ise hiç toprağı yok.

GAP projesinin kendisi 35 yıldan bu yana tamamlanamamıştır. Projeye paralel yürütülmesi gereken toprak reformu çalışmaları ise yapılmamıştır. Yukarıdaki toprak dağılımı

rakamlarının ortaya koyduğu fotoğrafın gerçekliğine baktığımızda bu büyük projenin kime ya da kimlere hizmet ettiği/edeceği de ayan beyan ortadadır.

Bu fotoğrafın karelerinin yukarıdaki rakamların sahiplerine çıkarı ile sınırlı olmadığını da biliyoruz. Yabancıların bölgeden almış oldukları/kendilerine satılan arazilerin kişisel veya şirket çıkarının ötesine taşıdığı, kaygılanmamıza neden olacak düzeye ulaştığı bilinen başka bir gerçekliktir. Yani bu fotoğrafın daha başka kareleri var...

Bir başka gerçeklik de, büyük proje kararlarına, söz konusu projelerden etkilenecek insan gruplarının katılımının sağlanmadığı onlara açık olmamasıdır. Büyük baraj projelerinden etkilenebilecek olanların *bilinçli ve bilgilendirilmiş* bir tarzda katılımların önü hep kapalı tutulmuştur.

Bu konuda Sadi Baron:⁸ "Çiftliği barajın altında kalacak biri olarak konuşuyorum, raporun kilit tavsiyesi, hiçbir barajın doğrudan etkilenen insanların rızası olmadan inşa edilmemesi gerektiğidir." Diyor.

Barajlar nedeniyle her yıl ortalama olarak dünyada on milyon insan göç etmek zorunda kalmaktadır. (A.O. Karababa⁹)

Bütün bu sayılan olumsuzlukları yanında projelerin sürdürülemez olduğu da ayan beyan ortaya çıkmıştır.

Patrik CM Cully:¹⁰ Barajcıların inşacıları ve fonlayıcıları, raporun tavsiyelerini izlerse, yıkıcı barajlar dönemi sona erecektir.¹¹

KÜÇÜK BARAJLAR

Birçok ülkede küçük barajlar, büyük barajlara göre daha başarılı olduğu görülmüştür. Çiftçilerin kendi çabaları ile geliştirdikleri küçük çaplı sulama sistemleri, çoğunlukla kendileri tarafından aile ve yerel gereksinimlere yanıt vermek üzere ortaya çıkmıştır.

⁷ ATO-Türk Rüyası: GAP Raporu

⁸ Brezilyalı Barajdan Etkilenmiş İnsanlar Hareketinin Koordinatörü aktaran. John Madeley-agc-s,76

⁹ Prof. Dr. Ali Osman Karababa- Su Barajlar ve Sağlık- Munzur Dergisi (özel sayı)- Ağustos-2004

¹⁰ Uluslar arası Nehirler Ağı'ndan- (International Rivers Network)

¹¹ Aktaran. John Madeley-agc-s,76

Bunlar;

- Küçük barajlar,
- Su depoları,
- Sığ kuyular,
- Vadi tabanı sulaması,
- Küçük akıntıların yönünü değiştirme,
- Yağmur suyunu tutma vb proje ve çabalarıdır.

Büyük baraj projelerine karşılık mikro-hidro projelerin daha uygun ve iyileştirici olduğu bilinmektedir.

Bu tür barajlar, nehir ve göllere sulama amacıyla kurulabileceklerini ve tarımsal üretimi büyük barajlardan daha uygun ve iyileştirebilecekleri görülmüştür. Bu tür projelerin varsılardan çok yoksullara fayda sağlama olasılığı yüksektir. Ayrıca, mikro-hidro projeler, sadece kamu değil sivil maliyetlere, emeğe ve yatırımlara katkıda bulunan, bakım ve yenilemeden sorumlu yerel topluluklarla imece şeklinde onlarla işbirliği içinde geliştirilebilir. Bölgede yaşayan insanlara sulamanın yanı sıra elektrik de sağlayabilir.

Hindistan'ın bir eyaleti olan Utar Prades'te bir çiftçi, yörede mevcut malzemelerden bir su çarkı inşa etmiştir. Bu çark, mazot veya elektrik gerektirmiyor; tek enerji kaynağı suyun akışıdır. Bu sistem, 5 bin hektar toprağı sulama kapasitesindedir. Su çarkı, hızlı akan bir nehre yerleştirilmiştir. Ve suyun gücüyle hareket etmektedir. Su çarkının hızı, ilave küçük

dişliler sayesinde, bir santrifüj pompayı itecek hızda ayarlanmaktadır. Küçük bir baraj ve bir rezervuar yaratılmıştır. Pompa, rezervuardan su alır ve pompaya bağlı bir boru, suyu tarlalara rezervuardan 10 km kadar öteye taşıyabilmektedir. (J. Madeley:¹²)

Çiftçilerin yukarıdaki örnek benzeri kendilerinin veya imece yoluyla sağlayacakları suyu kullanmaları üretimini yönetmelerini getirecektir. Su konusunda şirketlere veya başka kurum ve kuruluşlara bağımlı olmayacaktır. Onlardan satın almak zorunda kalmayacaktır.

Bir FAO Raporu'na göre: "Küçük pompaların çiftçilere ekonomik faydaları önemli düzeylerde olmuştur. Zambiya'da, 0,25 hektar toprak üzerinde kova sulamasıyla elde edilen 125 dolarlık, kollu pompalar kullanılarak 850-1.700 dolara yükselmiştir. Bazı örneklerde ekim yoğunluğu, yılda üç ekine kadar genişletilebilmiştir. Zimbabve'de kollu pompalar, daha çok küçük sebze bahçelerinin sulanmasında kullanılmaktadır. Bunun sonucunda, aile beslenmesi çoğu bölgede iyileşmiştir."¹³

Türkiye'de şekerpancarı çiftçisi devlete hiç yük olmadan 170 bin hektar kıraç tarım arazisini kendi olanaklarıyla sulu tarıma kazandırmıştır. Pancar çiftçisinin kendi olanaklarıyla sulu tarıma kazandırdığı saha, devlet tarafından yapılırsa idi, 340 milyon dolar harcama yapması gerekecekti. (A.Aysu¹⁴)

¹² John Madeley- " Farmers use the force of flow" Finansal Times, 1 Nisan 1998

¹³ Treadle pumps for Irrigation in Afrika, Ocak 2001, Roma,FAO: http://www.fao.org/iptrid/treadle7treadle_pummps.pdf

¹⁴ A.Aysu- Tarladan Sofraya Tarım- Su Yayınları- Şubat, 2002-İstanbul

GAP ÖNCESİ VE SONRASINDA TOPRAK MÜLKİYET YAPISI VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİNDE DEĞİŞİMLER

Doç. Dr. Bülent GÜLÇUBUK

Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Dışkapı-ANKARA
gulcubuk@agri.ankara.edu.tr

1. GİRİŞ

GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) ile ulaşılmak istenen temel hedeflerden birisi *kalkınmanın eşit ve adil bir biçimde etki yaratmasıdır. Bölgesel kalkınmanın sağlanması, projenin entegre bir yaklaşımda olması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması projenin uygulandığı alanın sosyal yapısına, mülkiyet ilişkilerine ve bunun etkilerinin yarattığı sonuçlara bağlılık göstermektedir.* Türkiye genelinde ve özelinde ise GAP Bölgesinde nüfus fazlalığı, toprağın marjinal kullanım sınırına gelmiş olması, tarımsal üretimin büyük ölçüde doğal koşullara bağımlılığı, toprak mülkiyetinde yer yer temerküzleşme yaşanması, gelir düzeyinin düşük ve dağılımının dengesiz olması, az topraklı ve topraksız çiftçilerin fazlalığı, toprak mülkiyet sistemindeki dengesizlikler, geleneksel ilişkilerin varlığı gibi nedenler sağlıklı bir kalkınma politikasının ve bölüşüm ilişkilerinin belirlenmesini zorunlu hale getirmektedir. Bu aynı zamanda kalkınma ilkelerinin önemli öncelikleri arasında yer alan sürdürülebilir insani kalkınma yaklaşımının da bir gerekliliğidir.

Geleneksel toplum yaşantısının yaşandığı GAP gibi bölgelerde en güçlü ve dirençli kesim üretim ve mülkiyet ilişkileri çerçevesinde oluşur. GAP ile gelecekte önemli toplumsal değişimlere ve gelişimlere uğrayabilecek Bölgede, geleneksel toplum yapısı bu değişim ve gelişimlerin önemli etkileyicisi olmaktadır. Üretim, mülkiyet ve bölüşüm ilişkileri kırsalda, tarımda ancak bu toplumsal yapının belirlemeleri ile biçimlenmektedir. Toprak mülkiyetine dayalı işletim sistemleri, işçilik-marabacılık sistemine dayalı üretim ilişkileri ve pazar ilişkilerine dayalı üst düzey bölüşüm ilişkileri GAP Bölgesinde toplumsal yapının gelişmesini belirleyebilmektedir.

Bölgede toprak rejimi üretim güçlerinin denetimini de elinde bulundurabilmektedir. Üretim gücü çoğu yerde ve çoğu zaman bireysel mülkiyetten çok aşiret veya hane mülkiyetindedir. Bu ise toprak mülkiyeti sistemi ile bölüşüm ilişkilerinin temelini oluşturmaktadır. *Bir yanda %30-40 arasındaki topraksız kır nüfusunun varlığı ve göçebe hayvancılık yaşam biçimi diğer yanda ise mülkiyetin önemli bir bölümünü elinde bulunduran az sayıdaki işletme varlığı bulunmaktadır. Bu ikili yapı GAP gibi entegre bir kalkınma projesinin belirleyicisi olabilmekte, kalkınmanın dengeli paylaşımını etkileyebilmekte ve insani kalkınma bileşenlerinden bireylerin yararlanabilme koşullarını da oluşturabilmektedir.*

2. GAP ÖNCESİ VE SONRASINDA BÖLGEDE TOPRAK MÜLKİYET YAPISI

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde toplumsal ilişkiler ve kalkınma dinamikleri açısından en belirleyici parametre *toprak mülkiyet yapısıdır.* Çünkü geleneksel ilişkilerin yaygın olduğu Bölgede toprak mülkiyet yapısı aynı zamanda üretim ve bölüşüm ilişkilerinin de belirleyicisi durumundadır. *Bölgede "entegre-insan odaklı-çevre duyarlı" bir kalkınma yaklaşımını hedefleyen GAP, bunu ancak kalkınmanın dengeli ve adil sağlanmasıyla gerçekleştirebilecektir.* Bunun içinde bütün toplum katmanlarına ulaşabilme gereği ortaya çıkmaktadır. GAP kapsamında özellikle tarıma-kırsal alana yönelik gerçekleştirilecek çalışmalarda herkesin farklı hedef grupları bileşeninde yer alması önem taşımaktadır. Ancak böylece Bölgede toplumsal ilişkiler ve kalkınma alanında adil ve dengeli bir refah dağılımı sağlanabilir.

Çizelge:1.GAP Bölgesinde Toprak Mülkiyetinin Dağılımı (1973)

Mülkiyet Genişliği (dekar)	İşletme Sayısı	%	Toprak Genişliği (hektar)	%
< 50	141.903	61.4	199.075	10.5
51-200	74.843	32.4	756.075	40.0
201-500	12.211	3.3	395.559	20.9
501-1000	603	0.3	66.880	3.5
1000 dekardan büyük	1.389	0.6	473.787	25.1
TOPLAM	239.949	100.0	1.891.592	100.0

Kaynak: DSİ-1981, DPT 3. BYKP 1973-1977.

Çizelge:2.GAP Bölgesinde Toprak Mülkiyetinin Dağılımı (1981)

Mülkiyet Genişliği (dekar)	İşletme Sayısı	%	Toprak Genişliği (dekar)	%
< 50	182.907	68.4	3.205.484	15.7
51-100	38.276	14.3	2.871.808	14.1
101-200	27.802	10.4	4.006.567	19.6
201-500	12.821	4.8	4.033.033	19.7
501 - +	5.549	2.1	6.299.042	30.9
TOPLAM	267.355	100.0	20.415.934	100.0

Kaynak: 1980 Yılı Genel Tarım Sayımı Sonuçları-DİE.

Çizelge:3.GAP Bölgesinde Toprak Mülkiyet Durumu (1991)

Mülkiyet Genişliği (dekar)	İşletme Sayısı	%	Toprak Genişliği (dekar)	%
1-49	132.624	45.9	2.580.567	6.1
50-99	56.347	19.5	3.700.763	8.7
100-199	51.501	17.8	6.502.059	15.4
200-499	32.973	11.4	8.706.232	20.6
500 - +	15.764	5.4	20.811.724	49.2
TOPLAM	289.209	100.0	42.301.345	100.0

Kaynak: 1991 Yılı Genel Tarım Sayımı Sonuçları-DİE.

Çizelge:4.GAP Bölgesinde Toprak Dağılımı (2001)

Mülkiyet Genişliği (dekar)	İşletme Sayısı %	Toprak Genişliği %
1-49	53.1	9.9
50-99	18.7	11.9
100-499	25.1	46.2
500-999	2.0	12.3
1000+	0.1	13.1
TOPLAM	100.0	100.0
	248.153	26.003.883 (dekar)

Kaynak: 2001 Yılı Genel Tarım Sayımı Sonuçları-DİE.

1973 yılı verilerine göre (6 il); Bölgede yaklaşık 240.000 tarım işletmesi bulunmaktadır (Çizelge.1). Bu işletmelerin %61,4'ü 50 dekardan daha küçük olup, toplam işlenen alanın %10,5'ine sahiptir. Buna karşılık 500 dekardan büyük işletmelerin oranı ise %0,9 olup, bunlar toplam alanın %28,6'sına sahip durumdadır. GAP'ın devreye girmesinden 10-12 yıl

sonra yani 2001 Yılı Genel Tarım Sayımına göre (Çizelge.4.) ise; Bölgede 248.000 tarım işletmesi bulunmakta ve bu işletmelerin %53,1'i 50 dekardan daha küçük olup, bunlar toplam işlenen alanın %9,9'una sahiptir. Buna karşılık 500 dekardan büyük işletmelerin oranı ise %2,1 olup, bunlar toplam alanın %25,4'üne sahip durumdadır. 1000 dekardan daha büyük

işletmelerin oranı ise %0,1 olup, bunların işledikleri alan %13,1'dir.

Burada genel bir değerlendirme yapılacak olunursa, *Bölgede toprak mülkiyet yapısında yaklaşık 30 yıllık bir zaman diliminde (1973-2001) önemli değişimler olmamıştır.* Küçük işletme baskınlığı devam etmektedir. Buna karşılık 500 dekardan büyük işletmelerin oranında bir artış var, fakat işledikleri arazi miktarında azalma vardır. Bu durum iyiye doğru yorumlanabilir. İşletme genişliklerinde sayısal olarak büyüme söz konusudur. Dikkate alınması gereken ise, kırdan yaşayan %30-40 oranındaki topraksızların halen topraksız konumda ve işçi konumlarını devam ettirmeleridir. Diğer yandan, Çizelge.5'de görüleceği gibi, *Bölgede tarımsal işletme sayısında fazla bir değişiklik görülmezken, nüfusun hızla artması toplumsal ilişkiler açısından önemli hale gelmektedir.* Çünkü 1980-2000 yılları arasında Bölge nüfusu %85.2, köy-bucak nüfusu ise %29.4 oranında artmıştır. Buna karşılık aynı dönemde (1981-2001) tarımsal işletme sayısında yaklaşık %10 oranında azalış olmuştur. Kuşkusuz tarımsal nüfus ve verimlilik açısından işletme sayısının azalması kaçınılmazdır. Fakat, burada önemli bir sorun olarak ortaya çıkan olgu artan nüfusun ne yaptığıdır. İşte, burada toprak mülkiyet yapısı ve bölüşüm ilişkileri devreye girmektedir. *Bir yanda GAP'ın nimetlerinden yararlanan ve giderek varsullaşan bir büyük mülkiyet yapısı, diğer yanda ise sayısı giderek artan fakat topraksızlaşan bir nüfus yapısı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, küçük işletme sahiplerinin de çoğunluğu sulama yatırımlarından ya az ya da hiç yararlanamayacaktır.* Çünkü Bölgede sulamaya açılacak alanlarda toprak sahibi işletmelerin %61.4'ü sulanacak 1.8 milyon hektarlık arazinin ancak %10.5'ini işleyebilecektir. Buna karşılık işletmelerin

%6.2'si ise sulanacak arazinin %49.5'ini işleyecektir. İşte burada dengeli ve adil kalkınma ön planda çıkmaktadır. Bölgede toprak mülkiyet yapısı sulamayla büyük işletmeler lehine daha da gelişme gösterebilecektir. Bu durum var olan dengelerin nasıl bir duruma geleceği açısından önemlidir. Bunun için farklı hedef gruplarına yönelik kalkınma stratejileri, büyük işletmelerin sulama maliyetine katılımı ve bunun ile topraksız veya küçük işletme sahiplerine kaynak temini yollarına gidilmesi çözüm aracı olabilecektir.

3. GAP İLE BİRLİKTE BÖLGEDE İNSANİ GELİŞME GÖSTERGELERİNDEKİ DEĞİŞİMLER

Yukarıda da belirtildiği gibi, değerlendirmelerde ortaya çıkan temel bulgu; *on yıllar geçmesine, nüfus artışının yüksek olmasına, GAP ile yeni iş ve gelir alanlarının ortaya çıkmasına rağmen Bölgede toprak mülkiyet sisteminde ve bunun sonucunda projenin özellikle tarımsal yatırım bileşenlerinin bölüşümde köklü değişiklikler yaşanmamasıdır.* Çünkü, bunlarda önemli değişimler olmaması, Bölgede İnsani Gelişme Göstergelerinde de olumlu anlamda değişimleri beraberinde getirmemektedir. Nitekim, "Sosyo-Ekonomik Gelişme Göstergeleri"ne göre de Bölge illerinde genelde bir gerileme görülmektedir. Örneğin; *1996 yılında 858 ilçe arasında 170 inci sırada bulunan Adıyaman-Merkez ilçe 2004 yılında 175 inciliğe, 68 inci sırada bulunan Diyarbakır-Merkez ilçe 70 inciliğe, 105 inci sırada bulunan Şanlıurfa-Merkez ilçe ise 146 ncı sıraya gerilemiştir (Çizelge.7).* Yani, bir kalkınma projesinin getirileri-sonuçları Bölgenin gelişmişlik endeksleri ile orantılı olarak ortaya çıkmamaktadır. Bölge göstergeler açısından daha olumsuz bir süreçtedir. Burada dezavantajlı grupların (topraksızlar, az topraklılar, marabalar, sosyal güvenceden yoksun olanlar...)

Çizelge:5.Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Nüfus

Yıllar	Toplam Nüfus Miktarı		İl - İlçe		Köyler - Bucak	
	Sayı	Endeks	Sayı	Endeks	Sayı	Endeks
1980	3.567.628	100.0	1.662.222	100.0	1.905.406	100.0
1990	5.128.013	169.6	2.870.251	172.7	2.287.762	120.0
2000	6.608.619	185.2	4.143.136	249.2	2.465.483	129.4

Kaynak: DİE Genel Nüfus Sayımları Sonuçları.

Çizelge:6.İnsani Gelişme Endeks Değerleri Açısından GAP Bölgesi (Birleşmiş Milletler)

İLLER	YILLAR ve SIRALAMA			
	1990		1995	2000
	Kent	Kır		
Gaziantep	54	25	43 (1)	31 (1)
Adıyaman	55	50	60 (3)	68 (4)
Şiirt	56	51	63 (5)	72 (7)
Diyarbakır	59	52	64 (6)	63 (3)
Mardin	63	57	65 (7)	71 (6)
Şanlıurfa	63	61	59 (2)	74 (8)
Batman	-	-	62 (4)	70 (5)
Şırnak	-	-	67 (8)	81 (9)
Kilis	-	-	-	32 (2)

Çizelge:7.İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (DPT)

İLLER	1996 – SIRALAMA (858)		2004 - SIRALAMA (872)	
	ADİYAMAN	Merkez	170	Merkez
	Sincik	854	Gerger	858
BATMAN	Merkez	155	Merkez	145 (60)
	Sason	837	Sason	849
DIYARBAKIR	Merkez	68	Merkez	70 (38)
	Kocaköy	849	Eğil	854
GAZİANTEP	Merkez	13	Merkez	8 (8)
	Nurdağı	748	Yavuzeli	780
MARDİN	Merkez	179	Merkez	205 (71)
	Savur	834	Derik	834
ŞİİRT	Merkez	186	Merkez	183 (69)
	Pervari	853	Şirvan	866
ŞANLIURFA	Merkez	105	Merkez	146 (61)
	Harran	830	Harran	857
ŞIRNAK	Merkez	852	Merkez	314 (74)
	Güçlükonak	857	İdil	847
KİLİS			Merkez	177 (68)
			Musabeyli	844

bölüşüm ilişkileri açısından belki de daha olumsuz doğru gittiği ifade edilebilir. Bunlardan dolayı da, GAP'ın bütün toplum kesimleri açısından proje öncesi ve sonrası ile neler ortaya çıkardığının belirlenmesi ve buna göre belki de yeni kalkınma senaryolarının tartışılması gereği kaçınılmaz olmaktadır.

İnsani gelişme göstergeleri açısından bir diğer gelişme ise, Bölgede iller arasındaki sıralama değişiklikleridir. Çizelge.6'da görüleceği gibi, 1995 ile 2000 yılları İnsani Gelişme Endeks değerleri dikkate alındığında yalnızca Gaziantep ilinin sıralaması değişmemiştir. Bölgede hareketli bir sosyo-ekonomik yaşam biçimi bulunmaktadır. İç göçler ve/veya kentler arası göçler kentlerin gelişmişlik düzeylerini ve dinamiklerini etkileyebilmektedir. Bu ise, GAP gibi entegre bir projenin farklı gelişmişlik senaryoları üzerine

kurgulanması yaklaşımlarının önemini ortaya çıkarmaktadır.

4. GAP BÖLGESİNDE YOKSULLUK

Türkiye'de giderek artan önemli bir sorun alanı yoksulluktur. Çünkü yoksulluk giderek kronik ve tüm toplum kesimlerini ilgilendirir hale gelmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi bu açıdan daha olumsuz koşulları bünyesinde barındırmaktadır. Çünkü Türkiye'de yoksulluğun en fazla ve yaygın olduğu Bölge durumundadır. Çizelge.8'de görüleceği gibi, yoksulluk ile ilgili verilerde Güneydoğu Anadolu Bölgesi önde gelmektedir. Mutlak yoksulların oranı 2002 yılı verilerine göre Güneydoğu Anadolu Bölgesinde %17.5 olup, bu açıdan en olumsuz ikinci durumda bulunan Karadeniz Bölgesinin iki katından daha fazla mutlak yoksulu bünyesinde barındırmaktadır.

Çizelge.8. Türkiye’de Yersel ve Bölgesel Yoksulluk Oranları (%)

Yerleşim Birimleri ve Bölgeler	Mutlak yoksul	Görelî yoksul	Orta	Üst
Kent	2,8	21,8	39,0	36,4
Kır	9,3	33,0	36,7	21,0
Bölge				
Marmara	1,3	18,3	40,5	39,9
Ege	2,6	22,4	46,7	28,2
Akdeniz	7,7	29,5	37,1	25,7
İç Anadolu	6,0	28,1	36,3	29,6
Karadeniz	8,1	31,0	36,3	24,6
Doğu Anadolu	7,7	32,0	32,3	28,0
Güneydoğu Anadolu	17,5	45,2	24,3	13,0

Kaynak: DİE, Hane Halkı Bütçe Anketi Sonuçları, 2002

5. SONUÇ-TEMEL ÇIKARIMLAR

GAP entegre ve insani gelişme odaklı bir proje olarak devam etmektedir. Dünyanın sayılı bölgesel kalkınma projelerinden olan GAP, uzun yıllar geçmesine ve önemli yatırımları gerçekleştirmesine rağmen bölgede özellikle kırsal alanda önemli bir sosyo-ekonomik dönüşümü sağlayamamaktadır. Göstergelere bakıldığında da proje ile yıllar geçmesine rağmen Bölgenin genelinde bir gerilemenin olduğu ne yazık ki ortaya çıkmaktadır. Bölgede nüfus-mülkiyet, nüfus artışı, dengesiz mülkiyet dağılımı, toprak-işgücü ilişkileri, gezici-geçici işgücü hareketliliği, GAP yatırımlarının tarıma yansımaması, yabancı sermaye yatırımlarının işgücü kullanımına etkileri gibi parametreler toplumsal dinamikler açısından olumlu sayılabilecek gelişmeler-göstergeler olarak belirmemektedir. Bölge kır nüfusunun yaklaşık 1/3’ü topraksız, topraklı nüfusun ise büyük çoğunluğu küçük işletme ölçeğinde araziye sahiptir. Bölgede sulu tarımın yaygınlaşması bu kesimi fazla ilgilendirememektedir. Daha çok az sayıdaki geniş işletmeler kalkınmanın ekonomik nimetlerinden yararlanacaktır. Fakat bu yararlanma bir “nimet-külfet” ilişkisi boyutunda olmamaktadır. Çünkü yararlanıcılar (özellikle de büyük işletme sahipleri) herhangi bir külfete katılmamaktadır. Bu ise var olan sosyal yapıyı daha da olumsuz yönde etkileyebilecektir. Gelecekte işçi-işveren, tarımsal işgücü-emek piyasalarını işveren lehine etkileyebilecektir.

Son olarak GAP gibi büyük bir projenin ne tür değişiklikler yaptığı veya yapamadığı çeşitli yeniden ve ivedi olarak ele alınıp değerlendirilebilir.

Bunların başlıcaları;

- GAP acaba Bölgede bir gerileme mi yaratıyor?
- Kırsal kalkınma uğraşları-senaryoları etkin olamıyor mu?
- GAP yoksa İngilizce “boşluk-eksiklik” anlamına gelen “gap” mı oldu?
- Projenin maliyetine kimler – nasıl katlanıyor?
- Farklı hedef gruplar için yeniden farklı kalkınma senaryoları mı uygulamak gerekmektedir?
- Bölgeye gelen-gelecek yabancı yatırımlar bölgedeki sermaye yapısını ve işgücü piyasasını nasıl etkileyecek?
- Bölgesel düzeyde yeniden planlama gerekiyor mu?
- Kalkınmada adil yaklaşım sağlanabiliyor mu?

KAYNAKÇA

1. DİE., 1980-1990-2000 Genel Nüfus Sayımları Sonuçları, Ankara.
2. DİE.,1981. 1980-Genel Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara.
3. DİE.,1991. Yılı Genel Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara.
4. DİE., 2001. Genel Tarım Sayımı Sonuçları, Ankara.
5. DİE., 2002. Hane Halkı Bütçe Anketi Sonuçları, Ankara.
6. DPT., 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973-1977, Ankara.
7. DPT., 1996. İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Göstergeleri, Ankara.
8. DPT., 2004. İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Göstergeleri, Ankara.
9. GÜLÇUBUK., B.2000. "GAP Alanı Özelinde Kırsal Kalkınma Politikalarının Etkinliği". Kırsal Çevre Yılı 2000, Kır-Çev Derneği Yayınları, s.32-42, Ankara.
10. UNDP., 1990-1995-2000 Yılları Türkiye İnsani Gelişme Raporları, Ankara.

KIRSAL KALKINMADA ve TARIMSAL GELİŞMEDE "PLANLI PLANSIZLIK" DENEYİMİ: GAP

Yücel ÇAĞLAR

Kırsal Çevre ve Ormancılık Sorunları Araştırma Derneği-ANKARA

SUNUŞ

Türkiye ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal değişme ve gelişmeler yönünden ilginç ve bir o denli de varsıl deneyimlerin yaşandığı bir ülkedir: Sözelimi; emperyalizme karşı ulusal bağımsızlık savaşını vererek kurulmuş olmasının yanı sıra yarım yüzyıldan daha kısa bir süre içinde köktenci toplumsal ve siyasal dönüşümleri gerçekleştirebilmiş; özellikle kamu alanında özgün sayılabilecek yönetsel modeller geliştirebilmiş ve büyük ölçüde başarılı biçimde yaşama geçirebilmiştir. Planlamacılık da ülkemizde varsıl bir deneyim birikimine ulaşılan etkinlik alanlarından birisidir. Öyle ki, 1961 Anayasasının 129. maddesi "*İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınma plana bağlanır. Kalkınma bu plana göre gerçekleştirilir*" biçiminde düzenlenirken 1982 Anayasasının 166. maddesinde de; "*Ekonomik sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayinin ve tarımın yurt yüzeyine dengeli ve uyumlu biçimde hızla gelişmesini, ülke kaynaklarının döküm ve değerlendirilmesini yaparak verimli şekilde kullanılmasını planlamak, bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak Devletin görevidir.*" yaptırımına yer verilmiştir. Bilindiği gibi, bu yaptırımlar uyarınca ülkemizde 2005 yılına değin ülkesel düzlemde sekiz beş yıllık kalkınma planı ve çok sayıda bölge ve il kalkınma/gelişme planı ile son olarak 2004 yılında "*Ön Ulusal Kalkınma Planı 2004-2006*" (ÖUKP) hazırlanmıştır. Anımsanacağı gibi bu planların tümünde de yöreler ve toplumsal sınıf ve katmanlar arasında "*gelişmişlik*" düzeyi farklılıklarının giderilmesi hedeflerine yer verilmiştir. Ancak, yine bilindiği gibi, planların, özellikle bu türden hedefleri hiç gerçekleştirilememiştir. Sözelimi, bölgelerarası

"*gelişmişlik*" farklılığı ÖUKP'de açıklıkla dile getirilmektedir: "*Türkiye'de uzun dönem ekonomik büyüme performansı, bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesinde beklenen olumlu etkiyi yaratamamıştır. Türkiye'de gelirin yanı sıra nüfus yapısı, fiziki ve sosyal alt yapı, girişimcilik, insan kaynakları, eğitim düzeyi, sağlık hizmetlerine erişim, çevre kalitesi, istihdam, kadının rolü gibi konular arasında dengesizlikler mevcuttur. Süreç içerisinde bölgelerarası gelişmişlik farklarının giderilmesi amacına yönelik bazı politikalar oluşturulup, bir takım araçlar kullanılsa da istenilen hedeflere ulaşılamamış, bölgelerarası dengesizlikler varlığını sürdürmüştür.*" (DPT 2003). "*Türkiye-AB ilişkileri çerçevesinde AB tarafından 2004-2006 döneminde sağlanacak olan ekonomik ve sosyal uyuma yönelik katılım öncesi mali yardımların kullanımına teşkil etmek üzere...*" hazırlandığı açıkça belirtilen ÖUKP'de konuya "*Bölgesel Gelişme*" başlığı altında ağırlıklı olarak yer verilmiş; belirlenen dört "*gelişme eksenini*" arasında "*Bölgelerin Ekonomik Gücünün Artırılması, Bölgelerarasındaki Gelişmişlik Farklarının Azaltılması ve Kırsal Kalkınmanın Hızlandırılması*" da sayılmıştır. Ancak, ÖUKP'de de, çeşitli "*sonuçlar*", bölgelerarası dengesizliklere yol açan "*nedenler*" olarak gösterilmekte; temel dinamikler göz ardı edilmektedir. Bu nedenle de "*... bir yandan bölgelerin nispi rekabet edebilirliklerinin artırılması, diğer yandan ülkenin tamamı için önemli sorun olmakla birlikte geri kalmış bölgelerde daha fazla hissedilen işsizliğin azaltılması...*" ÖUKP'nin bölgesel gelişme ekseninin ana hedefi sayılmakta; "*KOBİ'lerin desteklenmesi ve güçlendirilmesi, küçük ölçekli alt yapı inşaatlarının desteklenmesi, yerel inisiyatiflerin*

desteklenmesi, kurumsal kapasitenin oluşturulması ve güçlendirilmesi” de, bölgesel gelişme ekseninin öncelikli konuları olarak ele alınmaktadır. Açıktr ki, bu türden “konularda” sağlanabilecek “olumlu” gelişmeler ne söz konusu dengesizliği ne de bu dengesizliğe yol açan nedenleri ortadan kaldıracaktır.

Öte yandan, planların toplumsal sınıf ve katmanlar arasındaki gelir dağılımındaki dengesizliğin giderilmesine ve/veya azaltılmasına yönelik hedeflere yer verilmiş olmakla birlikte bu hedeflere de gerektiğince ulaşılamadığı bilinmektedir. Sözgelimi, DPT’nin 1974 yılında gerçekleştirdiği gelir dağılımı araştırmasında Gini Oranı Türkiye için 0,51 olarak hesaplanmışken (DPT 1976), DİE’nin 1994 ve 2003 yıllarına ilişkin gelir dağılımı araştırmalarında, sırasıyla 0,49 ve 0,42 olduğu saptanmıştır (YÜKSELER, 2005). Bu saptamalar, gelir düzeyindeki dengesizliğin, küçük de olsa görece bir iyileşme eğilimi içinde bulunmasına karşın varlığını, hem de göz ardı edilemeyecek boyutlarda sürdürdüğünü açıklıkla ortaya koymaktadır.

Türkiye’de iller/veya bölgelerin “ekonomik ve toplumsal gelişme” düzeyleri arasındaki farklılıkların çeşitli boyutlarıyla sergilenmesine yönelik çok sayıda sorgulama yapılmıştır. Buna karşılık, bu türden yersel ve bölgesel farklılıkların nedenlerinin belirlenmesine yönelik sorgulamalar sınırlıdır. Ek olarak, sınırlı sayıdaki bu sorgulamaların da yersel, olgusal ve tarihsel kapsamı ile yöntemi, dolayısıyla varguları ve tezleri de farklılaşmaktadır. Bu nedenle, bu türden sorgulamaların sonuçlarının anlamlı bir temelde karşılaştırılması olanaksızlaşmaktadır. Sözgelimi, DPT’de gerçekleştirilen bir araştırmanın bulgularına göre; “Kamunun yoğun müdahalelerine rağmen gelişmişlik farklarının sürmesinin temel nedeni, ülkemizde yer alan az gelişmiş bölgelerin alan ve nüfus olarak önemli bir büyüklüğe sahip olmasıdır. Ayrıca, bu bölgelerimizde bulunan yerleşim birimlerinin dağılımı da bir başka önemli nedendir. Nitekim, bu büyüklük ve dağınıklık kamu kaynaklarının yoğun ve maliyet yönünden etkin bir şekilde kullanımını sınırlandırmıştır.” (ANONİM 1996). Bulutay da şu yaklaşımda bulunabilmektedir:

“Kanımızca, kentlerin ortaya çıkışı, varlığı ve büyümesinde ilk iki grubun belirleyici ağırlığı vardır: i) Artan getiriler, ölçek ekonomileri, geriye ve ileriye doğru bağlantılar. ii) Kentlerdeki yakın ilişki ve etkileşimlerin yarattığı bilgi, fikir, davranış yararları gibi dışsallıklar ve saçılma etkileri; teknolojik saçılma etkileri; yoğun bir işgücü piyasasını kullanma ve paylaşmadan doğan kazanımlar; işlerarası ticaretten sağlanan yararlar. iii) Belirli doğal kaynaklara ve yerlere ya da hammaddelere yakın olmanın yararları. iv) Geçmişte kazanılan tarihsel yararlar” (BULUTAY 1999). Gelişmişlik düzeyi farklılıklarını; “sermaye birikim sürecinin zorunlu sonucu” olarak açıklayan Ercan ise; “Bölgesel az gelişmişliğin öze ilişkin nedeni(ni) kapitalist piyasanın eşitsiz doğası...” saymakta ve giderek; “Sermaye birikim sürecine bağlı olarak ekonomik açıdan belirleyici olan eşitsizlik, yaşam biçimleri ve kültürler arası farklılıklara neden olduğu ölçüde, aynı zamanda siyasal açıdan da bölgesel eşitsizliğe ilişkin bir dizi mekanizmanın varlığına neden olur.” saptamasını yaparak konunun çok boyutluluğuna dikkat çekmektedir (ERCAN 1999). DPT’nin daha önce anılan araştırmasında ise; “Yoğun girişimlere rağmen gelişmişlik farklılıklarının bu dönemde de sürmesinin başlıca nedenleri arasında coğrafi yapı, iklim özellikleri, talep düzeyi yüksek iç ve dış pazarlara uzaklık, kırsal yerleşim birimlerinin çokluğu ve dağınıklığı bulunmaktadır.” tezi öne sürülmektedir (ANONİM 1996). Öte yandan, Eraydın da konunun “modern” ve “postmodern” yaklaşımlarda farklı biçimlerde ele alındığına dikkat çekerken şu saptamalarda bulunmaktadır: “...modern yaklaşım mekanı, bir zaman süreci içinde ve sosyal ve ekonomik olguların yansıması olarak algulamakta ve oluşmak-oluş süreci mevcut olguyu açıklamakta kullanılmaktadır. ...Yeni anlayış biçiminin temel özelliği mekanı sosyal, ekonomik, kültürel ve politik gelişmelerin doğal bir bileşeni olarak sunması; diğer bir deyişle mekanın edilgen bir unsur olmaktan çıkarılarak tüm yapının oluşmasında ve üretilmesinde etken bir unsur olarak tanımlanmasıdır.” (ERAYDIN 1992). Çalışmasında, “ekonomik ve toplumsal gelişmenin” yersel/

bölgesel farklılıklarının temellerini çok boyutlu ve dinamik bir yaklaşımla sorgulayan Eraydın; “*Mekansal birimlere göre sanayi gelişmesi ve yapısal dönüşümü, bölgelerin ve kentlerin sundukları olanaklar, mevcut sanayi birikimlerinin özellikleri ve konumlarından kaynaklanan önceliklerine göre büyük bir farklılık gösterirken üretim teknolojisinde, üretimin örgütlenmesinde, emeğin üretim sürecinde kullanılmasındaki değişimler sektörel önceliklerin yanı sıra yeni mekansal öncelikler yaratmaktadır.*” tezini de öne sürmektedir. Selim ve Küçükçiftçi’ye göre de; “*Gerek coğrafi bölge farklılıkları gerek çeşitli illere uygulanan farklı büyüme stratejileri (kalkınmada öncelikli iller vb) illerin gelir düzeylerinin birbirinden ayrı olarak oluşmasına neden olur.*” (SELİM-KÜÇÜKÇİFTÇİ 1999). Öte yandan, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda da kamu yatırımlarının etkisine dikkat çekilmektedir. Plana göre; “*Son dönemlerde gelişmenin ve özellikle sanayileşmenin yerelleşmesinin başlıca nedenleri arasında yoğun kamu yatırımları ve iç pazarın genişlemesi gelmektedir. Özellikle ulaştırma ve haberleşme altı yapısında yaşanan yoğun gelişmeler, organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri uygulamaları ile kalkınmada öncelikli yöreler politikası, gelişme faaliyetlerinin yaygınlaşmasında ve yerelleşmesinde önemli etkiler yapmıştır.*” (DPT 1995).

Söz konusu farklılıkların nedenlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan çözümlenmeler sırasında, Türkiye’de de çoğunlukla, kullanılan üretim etmenlerinin niceliği ve kısmen de niteliği; yanı sıra, üretim etmenlerinin “*verimlilik*” düzeyleri ve daha az olarak da üretim etmenlerinin kullanımındaki etkenlik düzeylerinin yükselmesine bağlı olarak artan üretim vb. sayısallaştırılabilir değişkenlerden yararlanılmaktadır. Sözelimi, Bingöl, “*illerdeki ekonomik büyümenin ücretlerdeki artışla*” ölçülebileceği varsayımıyla yürüttüğü çalışmasında “*Mekansal dışsallıkların düzey ve büyüme etkilerini araştırmak için yapısal bir üretim ve teknoloji modeli*” kullanmış; sorgulamalarını “*sınai uzmanlaşma*”, “*sınai çeşitlilik*”, “*toplam faktör verimliliği*”, “*ücret*” değişkenleriyle gerçekleştirmiştir (BİNGÖL 2001)

Eraydın da, sanayi sektörü özelinde yaptığı çözümlenmeler sırasında katma değer, işgücü verimliliği, toplam faktör verimliliği, ücret düzeyleri değişkenlerini temel almıştır (ERAYDIN 1992).

Kuşkusuz, ülkesel kalkınma planlarında yalnızca bölgeler, toplumsal sınıf ve katmanlar arasındaki “*gelişmişlik*” düzeyi ve gelir dağılımındaki dengesizliklerin giderilmesi hedeflerine yer verilmemiştir: Ekonomik büyümenin kaynakları, dışalım dışsatım dengesi, enflasyon, “*insani gelişme düzeyi*”, teknolojik gelişkinlik ve verimlilik düzeyi, çevrenin korunması, insan hakları vb ekonomik ve toplumsal boyutlarda da iyileşme hedeflerine yer verilmiş; ancak bu hedeflere ulaşma düzeyi de düşük olmuştur.

Açıktır ki kimileri yukarıda sergilenen durumlar ve açıklamalar neredeyse kapitalist üretim ilişkilerinin gündeme gelmesinden bu yana yanıtlanmaya çalışılan soruları bir kez daha akla getirmektedir. Çünkü, bilindiği ve Çulhaoğlu’nun da vurguladığı gibi; “*Kapitalist üretim, uluslararası planda, ülkeler ölçeğinde ve ülke içi bölgeler bazında eşitsiz gelişir*” (ÇULHAOĞLU 2005). Kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu ekonomik ve toplumsal yapılar; i) yersel, toplumsal ve sektörel dengesizliklere yol açan temel nedenler nedir; ii) söz konusu dengesizlikler neden önlenememekte ve tümtüyle giderilmemektedir ve/veya giderilememektedir? Bilindiği gibi, bu soruların “*kent-ku*” ve “*tarım-tarım dışı*” sektörler özelinde yanıtlanabilmesi ise görece olarak daha karmaşık sorgulamaları zorunlu kılmaktadır.

Öte yandan; Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ise, yukarıdaki soruların yanıtlanmasına yönelik çabalara önemli katkılar sağlayabilecek değişme ve gelişmeleri gündeme getirmiştir: Bilindiği gibi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun görece geri kalmışlığı, Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana gündemde olan ve/veya “*gündemde tutulan*” bir sorundur. Ne var ki, Çok sayıda özel plan, program, proje ve karar uygulanmış olmasına karşın Bölge’nin bu durumu sürmektedir. GAP, en azından başlangıçta, Bölge’nin su ve toprak kaynaklarının kapitalist gelişmeye kazandırılması gibi bir amaçla tasarlanmış olmakla

birlikte, süreç içinde Bölge'nin "topyekûn" kalkındırılmasına yönelik boyutlar kazanmıştır. Ancak, GAP kapsamında son yirmibeş yıldır yapılagelen uygulamalar da söz konusu durumu, en azından henüz değiştirmemiştir. Öyle ki, bu kez Bölge içinde de "eşitsiz gelişme" eğilimleri ortaya çıkmıştır. Oysa, bu uygulamalar, önceden amaçlanmış, planlanmış ve projelendirilmiş; bu doğrultuda, yalnızca GAP Master Planı kapsamındaki yatırımlar için 20 milyar ABD Doları dolayında parasal kaynak harcanmıştır. Bu durumda, yukarıdaki soruların GAP özelinde yanıtlanması görece olarak daha kolay ve bir o denli de anlamlı olacaktır. Ancak, bu bağlamda, çok sektörlü ve boyutlu bir yatırım alanı olan GAP'ta bölgesel kalkınmanın planlanması deneyimi, yalnızca kırsal yapı ve tarımsal üretimin ekonomik ve toplumsal yanıyla tartışılmaya çalışılmaktadır.

1. GAP'TA PLANLAMA

Bilindiği gibi GAP, başlangıçta, bir bölgesel kalkınma projesi olarak tasarlanmamıştır: 1961 yılında Fırat Havzası özelinde başlatılan toprak ve su kaynaklarını "geliştirme" projesi çalışmalarıyla 1964 ve 1966 yıllarında "Fırat Havzası İstikşaf Raporu" ile "Aşağı Fırat Projesi İstikşaf Raporu" üretilmiştir (ANONİM 1985). Öte yandan, bu raporlar doğrultusunda yürütülen çalışmalar 1977 yılında, Dicle Havzası özelinde yine DSİ tarafından yürütülen benzer amaç ve içerikli çalışmalarla birleştirilerek bölgesel temelde "Güneydoğu Anadolu Projesi"ne dönüştürülmüştür. Bu aşamada GAP, 12 alt projeden oluşmaktadır. Ancak, dönemin DSİ Genel Müdürü Timuçin TÜMER Proje'yi, Genel Müdürlüğü'nün 1980 yılında "Güneydoğu Anadolu Projesi" başlığıyla yayımlanan belgesinde, şöyle tanımlamaktadır: "Güneydoğu Anadolu Projesi, DSİ tarafından Fırat ve Dicle üzerinde inşası tasarlanan barajlar, hidroelektrik santraller ve sulama tesislerinin yanında her çeşit alt yapı, tarımsal yapı, ulaştırma, sanayi, eğitim, sağlık ve diğer sektörlerin gelişme tesislerini ve hizmetlerini kapsayan entegre bir gelişme projesi olarak anlaşılmalıdır." (ANONİM,

1980). TÜMER, "Önsöz" yazısını; "Cumhuriyet döneminin en büyük projesi olan Güneydoğu Anadolu Projesinden beklenen sosyo-ekonomik amaçlara ulaşılabilmesi, toplumun entegre bir proje yaklaşımı ile alınması ile gerçekleşebilecektir." vurgusuyla bitirmektedir. Öte yandan, anılan belgenin "Öneriler" başlığı altında da;

"Bölge'nin ekonomik ve sosyal hayatını büyük ölçüde etkileyici nitelikte olan Güneydoğu Anadolu projesi, Proje alanında inşa edilecek sulama ve enerji tesislerinin yanında; alt yapı, tarımsal yapı, ulaştırma, sanayi, eğitim ve sağlık sektörlerinde gelişme tesis ve hizmetlerini de kapsayan çok yönlü entegre bir gelişme projesi olarak ele alınmalıdır.

Bölgede önerilen su ve toprak kaynakları geliştirilmesi projeleri, Bölge'nin yalnız tarımsal teknolojisini, değil aynı zamanda sosyal ve ekonomik yapısını da düzenlemeyi amaçlamalıdır."

önerilerine yer verilmiştir (ANONİM 1980). Bu öneriler ilk yansımaları TÜBİTAK'ta bulunmuş: TÜBİTAK Tarım ve Ormanlık Araştırma Grubu tarafından "GAP'ın Dünü, Bugünü ve Yarını" konusunda bir tartışma açılmış; "GAP İhtisas Komitesi" ve "alt komiteleri" oluşturulmuş; bu kapsamda ön ve ara raporlar hazırlanmış; kısa dönemdeki amaçlara, TÜBİTAK'a düşen görevlere ve bölge kalkınması yaklaşımının ilkeler ile master planlama sürecindeki iş ve işlemlerin akım biçimine yer verilen ön ve ara raporlar Komite üyelerinin tartışmasına açılarak "Sonuç Raporu"na dönüştürülmüştür (ANONİM 1985). "Sonuç Raporu"nun Üçüncü Bölümünde "Entegre Bölge Kalkınması Yaklaşımı" ayrıntılı olarak sergilenmiş; Projenin "entegre bölge kalkınması yaklaşımı ile ele alınması; planlama ve uygulamanın bu doğrultuda yapılması" gereğinin bir kez daha vurgulandıktan sonra da; "i) GAP Alanını kapsayan Bölgeden sorumlu olmak üzere ve uygulamayı birlikte yürütecek bir kalkınma otoritesi kurulmalıdır. ii) Otoritenin yatırım bütçesi bağımsız olmalıdır. iii) Bölge otoritesi merkezde Başbakan adına

* Bu alt projelerin tümü de Aşağı Fırat ve Dicle Havzalarında yapılacak enerji ve sulama amaçlı barajlarla ilgilidir.

koordinasyondan sorumlu bir bakana bağlı olmalıdır.” önerilerine yer verilmiştir (ANONİM 1985)*. “*Sonuç Raporu*”nun GAP master planıyla ilgili önerileri ise bu bağlamda özel önem taşımaktadır: “*GAP Projesi master planı çerçevesinde tüm devlet örgütlerinin yapacakları uygulama, işletme ve üretim çalışmaları açık seçik tanımlanmalı ve bir zaman planlamasına bağlanmalıdır. Bu amaçla gerekirse çok yönlü bir eylem araştırması modeli geliştirilmeli ve ilgili kuruluşların görev ve sorumlulukları tanımlanarak zaman ve kapsam yönlerinden belirtilmeli ve çalışmaların birbirlerini etkileyici nitelikleri göz önüne alınarak senkronize edilmelidir.*”

İzleyen yıllardaki gelişmeler büyük ölçüde anılan “*Sonuç Raporu*”nun önerileri doğrultusunda olmuş; bilindiği gibi, 1986 yılında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin entegre bölgesel planlama kapsamında ele alınması ve çalışmaların da DPT'nin eşgüdümünde ve yönlendirmesiyle yürütülmesi kararlaştırılarak önce “*Müsteşarlık Araştırma Grubu*”nda (MAG) “*Proje Yönetim Birimi*” (PYB) oluşturulmuş ve bu birim daha sonra MAG'dan ayrılarak “*DPT Müsteşarlık Güneydoğu Anadolu Projesi Grup Başkanlığı*”na (DPT-MGAP) dönüştürülmüştür. 1989 yılında ise Başbakan tarafından görevlendirilecek “*GAP'tan Sorumlu Devlet Bakanı*”na bağlı olarak etkinlikte bulunmak üzere de **Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı** (GAPİT) ve bu teşkilatın bir anlamda yürütücü organı olarak da de **Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı** (GAPİB) kurulmuştur.

Yönetmelik alandaki bu düzenlemeler, Proje çalışmalarına yeni boyutlar kazandırmış; GAP'ta planlama sürecine girilmiştir. Bu süreçte farklı amaç, kapsam ve yöntemlerle hazırlanan ve kamuoyuna yine farklı isimlerle açıklanan planların dördü çeşitli

yönlerden stratejik önem taşımaktadır**. İzleyen alt başlıklarda bu planların kapsamı ve yöntemi ile yalnızca doğrudan kırsal yapıya ve bu kapsamda da tarımsal üretime ilişkin amaç, hedef, politika ve strateji önerileri sergilenecektir.

1.1. GAP Güneydoğu Anadolu Projesi Master Planı

Anımsanacağı gibi, “**Güneydoğu Anadolu Projesi Master Planı**” (GAP-MP), DPT'deki PYB tarafından belirlenen koşulları sağlayan Japon Nippon Koei Ltd ile Yüksel Proje AŞ'nin oluşturduğu ortak girişim tarafından hazırlanmıştır. Plan çalışmalarının amacı;

- i) GAP Bölgesi için genel gelişme yönlerini açıklığa kavuşturan ve sürdürülmekte olan projeleri tamamlayabilecek ek projelerin üretilmesi;
- ii) Bölgede sürdürülen yatırımlar arasında eşgüdümün sağlanması ve Projenin uygulanma sürecinin izlenmesi ve değerlendirilebilmesi için etkili bir proje yönetim sisteminin kurulması

olarak belirlenmiştir (DPT 1989/a). GAP-MP çalışmaları kapsamında hazırlanan otuz dolayında belgenin doğrudan kırsal yapıya ve tarımsal üretime ilişkin olanları şunlardır:

- GAP İllerinde Arazi Kullanım Deseni
- GAP Sulama Projesi İçin Teklif Edilen Ürün Deseninın Agronomik Değerlendirmesi
- Hayvancılık Sektörünün Mevcut Durumu
- GAP Bölgesinde Değişmekte Olan Kırsal Sosyo-ekonomik Yapılar ve Arazi Tasarruf Sistemleri
- GAP Sulama Projesi için Ürün Bütçe Analizi
- Tarım Sektörü Değerlendirmesi
- GAP Bölgesinde Tarımsal Gelişme İmkânları
- Su Arz ve Talep Dengesi Araştırması
- GAP Bölgesinde Arazi Kabiliyeti Değerlendirmesi

* Gerçekten de yetkin bir çalışmanın ürünü olan “*Sonuç Raporu*”nun eklerinde “*Güney Anadolu Projesi'nin (GAP) Dünü, Bugünü ve Yarını*” konulu İhtisas Komitesi Ön Raporu ile “*GAP ve Kırsal Kalkınma*” başlıklı Ara Rapor'a yer verilmiştir. Ara Rapor'un eklerinde de “*Bölge Kalkınması Master Planlama Aktı Şeması*” ile “*GAP Kırsal Kalkınma Planlaması Araştırma Konuları ve İlgili Kuruluşlar*”a açıklık getirilmiştir.

** Öte yandan, GAPİT dışındaki kamu kuruluşları da kendi etkinlik alanlarıyla ilgili “*master planları*” hazırlamışlardır. Örneğin; “*Sulama Master Planı*” ile “*GAP Eğitim Master Planı*” ve “*GAP Sağlık Master Planı*” bu bağlamda örnek olarak verilebilir.

- Balıkçılık Sektörü Raporu
- GAP Bölgesi İçin Genel Arazi Kullanım Planlaması

2005 yılına değin tüm sektörlerdeki olası değişme ve gelişme eğilimlerine ilişkin öngörülerde bulunan; kalkınma amaçları ve hedefleri ile stratejileri ortaya koyan GAP-MP'nin dört "Genel Kalkınma Hedefi" arasında "Kırsal alandaki verimliliği ve istihdam olanaklarını artırmak" da sayılmıştır. "Tarımsal Kalkınma Hedefleri" ise; "i) tarımsal verimliliğin artırılması ve çiftçilik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi yoluyla kırsal bölgelerdeki gelir düzeyini yükseltmek; ii) tarımsal sanayilere yeterli girdiyi sağlamak; iii) istihdam olanaklarını artırarak kırsal nüfusun dışa göç etme eğilimlerini en aza indirmek ve iv) ihraç edilebilir ürünlerin üretilmesine katkıda bulunmak" olarak belirlenmiştir (DPT 1989/b).

Öte yandan, GAP-MP'nin öne sürdüğü dört "Temel Kalkınma Stratejisi"nin üçü doğrudan tarımsal üretime ilişkindir ve; "i) Sulama; kentsel ve sınıai kullanımlar açısından toprak ve su kaynaklarını geliştirmek ve yönetmek; ii) daha iyi tarımsal işletme yönetimi, tarımsal pratikler ve bitki desenleri uygulayarak arazi kullanımını geliştirmek ve iii) tarımla ilişkili ve yerel kaynaklara dayalı üretime özel ağırlık vererek imalat sanayilerini teşvik etmek" biçiminde belirlenmiştir. GAP-MP'nin "Tarımsal Kalkınma Stratejileri" ise, doğal olarak daha kapsamlıdır ve dört başlık altında şu stratejilere yer verilmiştir* :

i) Genel:

- Olumsuz tarım şartlarının (agro-ekolojik) üstesinden gelmede etkili olacak yerlerde sulama olanaklarının sağlanması,
- Gübre, tarımsal ilaçlar, maddeler ve sulama suyunun uygun bir bileşimi içinde tarımsal mekanizasyonu geliştirmek,
- Daha iyi girdileri yeterli miktar ve kalitede zamanında dağıtmak,

- Toprak mülkiyet sistemini iyileştirmek,
- Çiftçilerin teşviki için fiyat ve pazarlamayı geliştirmek.

ii) Sulama:

- Agro-ekolojik koşullar ve pazarlama dikkate alınarak stratejik ürünleri saptamak ve teşvik etmek;
- Yüksek ürün yoğunluğunu sulama ücretlerini ayarlayarak ve ürün rotasyonlarını yerleştirerek teşvik etmek;
- Sulanan alanlardaki çiftçileri su kullanımı ve tarımsal yayım için teşkilatlandırmak

iii) Hayvancılık:

- Hayvancılıkta verimliliğin artırılması için; a) suni ve tabii tohumlama ile yerli sığır ırklarının geliştirilmesi; b) mera yönetimi, yem bitkileri ve konsantre yem üretimi yoluyla hayvanların beslenmesini iyileştirmek, c) veterinerlik hizmetlerinin geliştirilmesi
- Ticari hayvancılık hizmetlerini geliştirmek için fiziksel alt yapıyı iyileştirmek.

Temel kalkınma yaklaşımı, Bölgeyi "Tarıma dayalı ihracat Bölgesi durumuna getirmek" olarak belirlenen GAP-MP'nin "Tarımsal Kalkınma Senaryoları" kapsamında ise; "i) Özellikle tarlaıçi geliştirme çabaları açısından uygulayıcı kuruluşların kapasitesi, toprakların yeniden dağıtımı ve toplulaştırılmasının mevcut durumu ve tarımsal yayım ve araştırma ihtiyaçları göz önüne alınarak GAP sulama projelerinin kademeli olarak yürütülmesi; ii) Diğer sektörlerin de ihtiyaçları dahil, agro-ekolojik ve pazarlanabilirliği göz önüne alınarak GAP Bölgesinde ağırlıklı olarak bulunan tahıl, baklagiller ve pamuğa ek olarak yağlı tohumlar (soya fasulyesi, ayçiçeği, kolza ve aspir), meyve ve sebzeler, kaba yem ve dane yem bitkileri (yüksek verimli sorgum, mısır ve fiğ) tarımı; iii) kış için kış sebzeleri, yağlı tohumlar veya baklagiller

* Bu kapsamda "Balıkçılık ve Ormancılık"la ilgili olarak da, "i) Baraj göllerinden yararlanarak iç su balıkçılığını teşvik etmek; ii) kuluçka tesisleri, balık yavrusu üretimi; eğitim ve araştırma, ürün işleme, pazarlama ve fiyatlandırma dahil olmak üzere su ürünleri üretimi için bir destek hizmetleri paketi sunmak; iii) Orman alanlarında ve baraj gölleri çevresinde yoğun bir ağaçlandırma faaliyeti sürdürmek ve işletme bazında ağaç dikimini teşvik etmek." stratejilerine de yer verilmiştir.

ile kışlık buğday; yaz için de pamuk, yağlı tohum, mısır veya yaz sebzeleri) arasında buğday-soya fasulyesi; pamuk/mısır-kışlık baklagiller, pamuk-fiğ-mısır olarak ürün değişimi..." önerilmektedir (DPT 1989/b).

GAP-MP'yle GAP kapsamındaki çalışmaların tümleşik yaklaşımlarla planlanması ve eşgüdümlü olarak yürütülmesine ve bu amaçla da özel bir yönetsel yapının oluşturulmasına yönelik önerilerin yaşama geçirilebilmesi için gerekli üst yapısal koşul büyük ölçüde yerine getirilmiştir. Öte yandan, bu koşulun yerine getirilmesiyle birlikte ülkemizde bölgesel kalkınma, bölgesel planlama, bölgesel kalkındırmanın yönetimi vb konularda bir "ilk" de gerçekleştirilmiş olmaktadır. Ek olarak, GAP-MP'yle birlikte GAP da ilgili kamuoyunda önceliklerden farklı yanlarıyla yaygın biçimde tartışılmaya başlanmıştır.

1.2. GAP Bölgesi Hareket Planı

Anımsanacağı gibi, 1990'lı yılların başında, Bakanlıklararası Uygulama ve Koordinasyon Kurulu kararları uyarınca, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki illerin ekonomik ve toplumsal gelişmişlik düzeylerinin beş yılda Türkiye ortalamaları düzeyine çıkarılmasına yönelik planlama çalışmaları başlatılmıştır. Bu kapsamda DPT, Doğu Anadolu'daki 16 il için "Doğu Anadolu Aksiyon Planı"nı, GAPİB de proje kapsamındaki 8 il için "GAP Hareket Planı"nı hazırlamış; bu planlar sonra da "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Aksiyon Planı" adı altına birleştirilmiştir. Daha sonra "GAP Bölgesi Hareket Planı, 1993-1997" adıyla yayımlanan plan (GAP-HP), bu sürecin bir sonucudur.

Yapılan açıklamaya göre GAP-HP; "...somut projelere dayanan beş yıllık bir kamu yatırım 'hareket planı', bir program-plan olarak hazırlanmıştır" ve "İlke olarak makro düzeyde ve kesimsel kaynak tahsisi yapan bölge planlarından ayrılmaktadır." (GAPİB 1993). Belirtildiğine göre "Hareket planı, işlevsel ilişkileri dikkate alarak yatırım faaliyetlerini zaman ve mekan itibarıyla eşgüden entegre bir plan olup; 1) neyin, 2) nerede, 3) ne zaman, 4) kim tarafından

ve 5) hangi ölçekte yapılması gerektiğini belirlemektedir. Uygulandığı takdirde hareket planının kendisi bir eşgüdümlü araçtır." GAP-HP kapsamında, beş yılda gerçekleştirilmesi öngörülen toplam yatırım harcamalarının 9678,5 milyon ABD doları bulacağı kestirilmiş ve bu tutarın da yaklaşık olarak % 24'ünün eğitim, sağlık ve konut; % 26'sının tarım ve ormancılık, % 25'inin enerji ve % 22'sinin de vb alt yapı yatırımları için kullanılması öngörülmüştür.

GAPİB'in yanı sıra çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarında yapılan çok sayıda çalışmanın sonuçlarından da yararlanılarak hazırlanan GAP-HP'nin yedi temel amacından yalnızca birisi kırsal yapıya ilişkindir ve "Kırsal kesimdeki alt yapının tamamlanması" olarak belirlenmiştir. GAP-HP'nin on temel stratejisi ise ağırlıklı Proje kapsamındaki öteki fiziksel yatırımların gerçekleştirilmesine ilişkindir ve beş yıl içinde yapılması gerekli görülen yatırımlar yatırımcı kuruluşlar özelinde konu, yer/ yöre ve sayısal büyüklükler olarak belirlenmiştir. "Tarım" alt başlığı altında ise; sulama, toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesi, tarımsal yayım, hayvan ve bitki hastalıkları ile koruma ve denetim, tarımsal araştırma, su ürünleri araştırma ve uygulama, tohumculuk, taşı arazi iyileştirme yatırımlarına yer verilmiştir.

Öte yandan; GAP-HP'nin "Darboğazlar ve Çözüm Önerileri: İlkeler ve Politikalar" başlığı altında kırsal yapı ve tarımsal üretimle ilgili olarak tarlaıçi geliştirme, arazi toplulaştırma, çiftçi eğitimi, kırsal alt yapı, tarımsal ürün destekleme fiyatları başlıkları altında yer verilen saptama ve öneriler de ağırlıklı söz konusu alt yapı yatırımlarının etkenlik düzeylerinin yükseltilmesine yöneliktir.

GAP-HP, bir bakıma, GAP-MP'nin öngörülerini, ilgili kuruluşların donanımlarını da göz önünde bulundurarak sayısallaştırma, yerselleştirme ve kurumsallaştırma amaçlı bir belge olarak tasarlanmıştır. Bu, "hareket planı" niteliğinde bir belge için olağan karşılanabilecek bir durumdur. Ancak, öngörülerinin GAP-MP'nin amaç ve hedefleri doğrultusunda olması, açıktır ki yönetsel bir zorunluluktur. Bu zorunluluk yerine getirilmemiştir.

1. 3. Güneydoğu Anadolu Projesi Sosyal Eylem Planı

Görünüşe bakılırsa; GAP-MP ve kapsamındaki uygulamaların yanı sıra 1990'lı yıllarda gündeme gelen "yeni" kalkınmacı yaklaşımlar Projenin olası toplumsal ve kültürel etkilerinin görece olarak daha ayrıntılı sorgulanması gereğinin ayırtına varılmasını sağlamıştır. Bu gelişmeler, 1994 yılında "GAP Sosyal Eylem Planı"nın (GAP-SEP) hazırlanmasına yol açmıştır. Bu amaçla, GAPİB tarafından Ortadoğu Teknik, Ankara ve Hacettepe Üniversitelerinden, kimi vakıf ve Derneklerden toplumbilimciler ile GAPİB uzmanlarından "GAP Sosyal Araştırma ve Eylem Kurulu" (GAP-SAEK) oluşturulmuştur. GAP-SAEK'in "katılımcı" bir yaklaşımla hazırladığı öne sürülen GAP-SEP'in amaçları;

- *Ekonomik büyüme sürecini sosyal gelişme ile destekleyerek kalkınma sürecini hızlandırmak ve dengeli bir kalkınmayı temin etmek;*
- *GAP Bölgesi'ne yönelik sosyal hizmetlerin etkinliğini ve yaygınlığını artırarak bu bölge ile diğer bölgeler arasındaki sosyal gelişmişlik farkını orta vadede en aza indirmek, uzun vadede ise ortadan kaldırmak;*
- *Teknolojik uygulamaların toplumsal olarak benimsenebilirliğini sağlayacak yolları ve yöntemleri saptamak;*
- *Bölge içinde farklı grup ve katmanların kalkınma süreciyle bütünleşmelerini sağlamak;*
- *Kalkınma sürecinde ortaya çıkabilecek olumsuz etkileri en aza indirmek;*
- *Kalkınma çabalarında, planlama aşamasından uygulama ve değerlendirme aşamasına kadar halkın etkin katkı ve katılımını sağlamak yolunda uygun yöntemleri belirlemek ve hayata geçirerek sürdürülebilir bir kalkınmanın koşullarını sağlamak;*

• *Planıcı ve uygulayıcılara ışık tutacak strateji ve politika seçenekleri üretmek"*

olarak belirlenmiştir (GAPİB 1999).

GAP-SEP, iki düzlemli ve son derece ayrıntılı bir "durum saptaması" ile yedi "müdahale" alanının her biri özelinde geliştirilmiş "politika ve hedefler", "stratejiler" ve "eylem planları" önerilerini içeren "GAP Sosyal Eylem Planı"nı kapsamaktadır. Bu kapsamda, toplam 41 "politika ve hedef", 48 "strateji" ile 48 "eylem planı" sayılmakta; "eylem planları"nın birbirleriyle "çok yakından ilintili" olduğu ve aralarında bir "entegrasyon" bulunduğu belirtilmektedir.

GAP-SEP'in kırsal yapıya ve tarımsal üretime ilişkin "politika ve hedef", "strateji" ve "eylem planları" önerilerine ise ağırlıklı "Tarımsal Yayımla" ile "Mülkiyet ve Arazi Kullanımı" ve kısmen de "İstihdam ve Gelir" olarak adlandırılan "müdahale alanları" kapsamında yer verilmiştir. Ancak, GAP-SEP'in "GAP Bölgesinde mevcut Durum" başlığı altındaki kırsal yapı ve tarımsal üretimle ilgili saptamaları, çoğunlukla öteden beri bilinenleri köktenci ekonomik ve toplumsal dönüştürümlerin gereğini bir kez daha "çarpıcı" bir söylemle dile getirmektedir.

Öte yandan; "...GAP Master Planı'nda gizil olarak öngörülen insan boyutuna yönelik uygulamalara çerçeve oluşturma ve bu açıdan Master Planı tamamlama ve kısmi güncelleştirme işlevini..." yerine getireceği de belirtilen GAP-SEP'e göre; "...bu eylem planlarının hayata geçirilmesinde GAP Bölge Kalkınma İdaresi yanında diğer kamu kuruluşlarının, özel kuruluşların, gönüllü kuruluşların ve toplumsal örgütlerin önemli roller üstlenmesi..." ve eşgüdüm görevinin GAP Bölge Kalkınma İdaresi tarafından yerine getirilmesi gerekmektedir. Ancak, GAP-SEP'te hangi "eylem planının", hangi kurum ve/veya kuruluş tarafından, ne zaman, nasıl ve hangi kaynaklarla yaşama geçirileceğine herhangi bir açıklık getirilmemektedir.

* GAP-SEP'in öngördüğü "müdahale alanları"; i) örgütlenme ve katılım, ii) nüfus ve yerleşme, iii) eğitim, iv) sağlık, v) tarımsal yayım, vi) istihdam ve gelir ile vii) mülkiyet ve arazi kullanımı olarak açıklanmaktadır.

Ayrıca, GAP-MP ile GAP-HP'nin yürürlükte olmasına karşın; GAP-SEP'te yer verilen "politika ve hedefler", "stratejiler" ve "eylem planları" ile GAP-MP'nin "kalkınma amaçları" ve "kalkınma stratejileri", "kalkınma çerçeveleri", "kaynak geliştirme projeleri" temel ve sektörel "kalkınma senaryoları" ve daha da önemlisi "Kalkınma Planı"nın "tedbir" önerileri ile GAP-HP'nin yatırım büyüklükleri arasında bulunması gereken uyumun/uygunluğun ne denli ve nasıl sağlandığı ya da sağlanabileceği de belirtilmemektedir.

Kısacası, GAP-SEP, üretim ilişkilerini sorgulamayı ve "kalkınmacı" önermeleri de en azından bu ilişkilerin "kalkınmayı" engelleyen ya da kısıtlayan yanlarının dönüştürülmesini öncelikli ve ağırlıklı bir amaç olarak gözetmeyen yaklaşımların üretebileceği türden bir "sosyal eylem planı" örneği olarak değerlendirilebilir.

1.4. Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı

GAPİB ile Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) 1995 yılında birlikte gerçekleştirdikleri "Sürdürülebilir İnsani Kalkınma ve Güneydoğu Anadolu Projesi Semineri", GAP kapsamındaki planlama çalışmalarında yeni bir sürece girilmesine yol açmıştır. Tasarlanmasında bu "seminerin" sonuçlarının da belirleyici olduğu belirtilen (RG 1997) "GAP Bölgesinde Entegre Bölgesel Kalkınmanın Güçlendirilmesi ve Sosyo-Ekonomik Eşitsizliklerin Azaltılması Projesi" bu yönelimin ilk somut adımı olmuştur. Çünkü 28 "alt program" içeren ve % 36'sı Türkiye tarafından karşılanmak üzere 4,2 milyon ABD Dolar harcamayla gerçekleştirilmesi öngörülen bu Proje kapsamında "GAP Master Planının Güncelleştirilmesi ve Gözden Geçirilmesi Çalışmasına" da yer verilmiştir. Belirtildiğine göre; "Bugün aradan 7 yıl geçtikten sonra sürdürülebilir bir kalkınma düzeyine ulaşabilme genel amacı doğrultusunda planı kritik bir değerlendirmeye güncelleştirmek; politikalarını, hedeflerini ve bugünkü durumunu gözden geçirmek; yukarıda sayılanların ulusal ekonominin performansı, ulusal ve bölgesel ölçeklerdeki mevcut

öncelik ve kısıtların Master Plan'da öngörülen çalışmalardan elde edilen sonuçların ışığında gerekli değişiklikleri yapmak gerekmektedir." Üç aşamalı olarak yerine getirilmesi öngörülen çalışmalar, GAPİB Başkanı tarafından; "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasının hızlandırılması amacıyla 1989 yılında hazırlanan GAP Master Planı değişen koşullar, yeni ihtiyaçlar ve yeni kalkınma değerleri ışığında irdelenerek 'katılımcı planlama' sürecine girilmiştir. Bu süreci tayin eden en belirgin ilke sürdürülebilir insani gelişme yaklaşımı olmuştur." biçiminde değerlendirilmiştir (GAPİB 2002/a). Yine GAPİB Başkanı tarafından belirtildiğine göre "Geleneksel yöntemlerle hazırlanan ve kamu kesimi ağırlıklı bir nitelik taşıyan GAP Master Planı, özellikle 1990'ların ikinci yarısında derinleşen kamu kesiminin finansman sorunları nedeniyle hedeflerinden önemli ölçüde sapmıştır."

"Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı" (GAP-BKP), bu saptamalardan hareketle hazırlanmıştır. Belirtildiğine göre çalışmalar; "GAP-BKP'nin makro çerçevesini 27.6.2002 tarih ve 697 karar sayılı Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) belirlemektedir. Ayrıca, Avrupa Birliği'ne tam üyelik doğrultusunda hazırlanan Ulusal Program ve Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı, çalışmaların çerçevesini oluşturmuştur." (GAPİB 2002/a) Açık ki, bu açıklama, GAP-BKP'nin temel amaç, politika ve stratejilerinin Bölgedeki egemen üretim ilişkilerinin, dışa bağımlı, işbirlikçi kapitalist üretim ilişkilerine dönüştürülmesine, Bölge'nin ülkelerarası tekellere açılmasına yönelik bir yaklaşımla geliştirildiğini ortaya koymaktadır.

Öte yandan, yine belirtildiğine göre, GAP-BKP'nin hazırlık süreci de "katılımcı" olduğu öne sürülen düzenekler işletilerek yürütülmüştür. Ne var ki, söz edilen "katılımcılık", GAPİB'nin ilgili olduğu düşünülen tarafların temsilcisi olarak çağırıldığı kişilerin "görüş alış-verişi" toplantılarına katılmaları düzeyinde kalmış; hazırlık çalışmaları kapsamında çeşitli meslek örgütleri, vakıf ve üniversiteleri tarafından 18 "delegasyon raporu"; Bölgedeki il

valiliklerinin “*brifing dosyalarının*” yanı sıra 18 “*kuruluş raporu*” ile 22 “*uzman raporu*” üretilmiştir (GAPİB 2002/b).

Her ne denli GAP-MP’nin kimi yanlarıyla değiştirilerek “*güncelleştirilmesi*” gibi bir amaçla hareket edildiği belirtilmesine karşın GAP-BKP, gerek yürütülme düzeni, gerekse kapsamı ve yöntemi ile yürütülme düzeni GAP-MP’den tümüyle farklı, değişik yerindeyse “*yepyeni*” bir bölgesel kalkınma planı olarak hazırlanmıştır. GAP-BKP’nin hazırlık çalışmaları sırasında 1995 yılında GAPİB ile UNDP birlikte düzenledikleri “*seminerde*” benimsenen ilke ve hedeflerin temel alınmış olması da bir bakıma bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Çeşitli aşamalarında “*katılımcı*” olduğu öne sürülen düzeneklerle ve “*... sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda: ‘Kalkınma Alt Yapılarının ve İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi’ ile ‘Bölgelerarası Gelişmişlik Farklarının Azaltılması’ amaçları çerçevesinde...*” yürütülen çalışmaların sonucunda;

“Refahın arttığı ve yaygınlaştığı ve bunun herkese ekonomik faaliyetlere katılma fırsatı vererek sağlandığı; Bölge’nin diğer bölgelerle olan gelişmişlik farkının azaldığı ve zamanla ortadan kalktığı; Bölgedeki kaynakların etkin kullanıldığı; sürdürülebilir büyüme ve toplumsal istikrarın bir gereği olarak verimlilik ve istihdamın arttığı; güçlü, özgüvenli, donanımlı, eğitilmiş bireylerden oluşan, ulusal ekonomiyle bütünleşmiş; dışa açık ve fırsat eşliğinin olduğu demokratik bir toplumsal yapının gerçekleşmesi...”

GAP-BKP’nin vizyonu olarak benimsenmiştir (GAPİB 2002/b). Öngörülerinin 2010 yılına değin gerçekleştirilmesi hedeflenen GAP-BKP’nin “*Temel İlke ve Stratejileri*” ise şunlardır:

“Birleşmiş Milletler Sözleşmeleri ve diğer uluslararası yükümlülükler ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile 2023 Perspektifi’nin temel ilke ve politikaları gözetilecektir.

Bölge’nin kalkınması ekonomik, sosyal, kültürel, mekansal ve çevre koruma boyutlarıyla entegre bir

şekilde ve insani gelişme temelinde, katılımcılık ve sürdürülebilirlik ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilecektir.

Bütün kurum ve kurallarıyla rasyonel işleyen bir pazar ekonomisi kurulacaktır. Bölgede geleneksel olarak var olan pazar alışkanlıklarından hareketle pazarın daha işlevsel hale gelmesi sağlanacak ve Bölge ulusal pazarla bütünleştirilecektir.

Pazarın çözüm üretilmediği alanlarda, pazarın etkin işleyişini bozmayacak biçimde kamu inisiyatifi kullanılacaktır.

Bölge mekansal yapısı, yukarıdaki temel strateji ile uyumlu olmak üzere çevre boyutunu ön plana çıkaracak şekilde düzenlenecektir.

Planın kaynak gereksinimi için kamu dışı yerel ve ulusal olanaklar ve uluslararası imkânlardan daha çok yararlanmayı sağlayacak ortam oluşturacaktır.

Mevcut ve gerçekleştirilmekte olan yatırımların kullanım sürelerini uzatmak, ulusal serveti korumak ve geliştirmek amacıyla beşeri kaynakların ekonomik faaliyete hızlı bir biçimde katılımını sağlayan acil istihdam projelerinden yararlanılacaktır.

Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için; yukarıdaki stratejiler çerçevesinde beşeri, doğal ve ekonomik kaynakların uyum içinde ve birbirini tamamlayacak şekilde geliştirilmesi, öncelikli hedef grupların desteklenmesi, çağdaş kurumsal yapıların oluşturulması ve güçlendirilmesi amacıyla gerekli düzenlemeler ve yönlendirmeler yapılacaktır.”

Bu ilke ve stratejilerle uygulanması öngörülen GAP-BKP’nin aşağıda açıklanan amaç ve hedeflerinin yaşama geçirilmesi için yüzü aşkın politika önerisine yer verilmiştir:

Kırsal yapı ve tarımsal üretim, GAP-BKP’de de görece olarak daha ağırlıklı olarak ele alınan sorun alanlarından birisi olmuştur. Ancak, “*Kırsal Kalkınma ve Tarım*” başlığı altında “*Genel Durum ve Sorunlar*” irdelenirken Bölgedeki kırsal yapı ve tarımsal üretimin nasıl bir dönüşüm geçirdiğinden çok doğal kaynakların durumu ile tarımsal üretimin

Çizelge 1: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı'nın Amaç ve Hedefleri

AMAÇLAR	HEDEFLER
Sürdürülebilir insani kalkınmanın sosyal-ekonomik kültürel ve çevresel ortamının hazırlanması	Üretim artırılabilecek, iktisadi faaliyetler çeşitlendirilecek, Bölgesel gelir düzeyi ülke ortalamasına yaklaştırılacaktır.
	Gayrisafi bölge hasılasının yapısı sektörlerarası tutarlılığın gerektirdiği biçimde değiştirilecektir.
	İşgücü, sermaye, kurum, kuruluş ve organizasyonların/işletmelerin verimliliği uluslararası ortamda rekabet edebilir düzeye getirilecektir.
	Toprak, su ve diğer yeraltı ve yerüstü doğal kaynakları geliştirilecektir.
	Çevre kirliliği önenecek ve erozyon kontrol altına alınacaktır.
	Ekolojik yapı dikkate alınarak biyolojik çeşitlilik korunacak ve geliştirilecektir.
	Kırsal ve kentsel donatılar ve teknik alt yapılar geliştirilecektir.
	Kültürel varlıklar ve çevresel duyarlılığı yüksek alanlar korunacak ve değerlendirilecektir.
İnsan kaynaklarının ve yerel kurumsal kapasitenin geliştirilmesi suretiyle toplumsal yapının güçlendirilmesi	Örgün ve yaygın eğitim olanakları geliştirilecektir.
	Özellikle kadın ve genç nüfusun üretim ve istihdam olanaklarından yararlanmalarını sağlamak için becerileri geliştirilecektir.
	Okul öncesi eğitim imkânları geliştirilecektir.
	Öğrenim çağındaki kız çocuklarının örgün eğitime katılmalarını sağlayacak tedbirler alınacaktır.
	Sosyal-kültürel etkileşim alanları geliştirilecek, kültürel hizmetlere erişim kolaylaştırılacaktır.
	Halk sağlığı ve koruyucu sağlık hizmetleri yaygınlaştırılacaktır.
	Öncelikle dezavantajlı gruplar ve yöreler olmak üzere toplumsal kesimlerin örgütsel kapasiteleri, kararlara katılmaları, kaynaklara erişimleri ve sosyal hizmetlerden yararlanma imkânları artırılabilecektir.
	Yerel girişimler desteklenecek, etkinleştirilecek ve özel kesimin ağırlığı artırılabilecektir. Yerel yönetimlerin, meslek kuruluşlarının ve STK'ların hizmet sunumuna ilişkin kurumsal kapasiteleri artırılabilecektir.
Adil ve dengeli bir kalkınma için mekansal düzenlemelerin etkinleştirilmesi	Bölgeçi gelişmişlik farkları azaltılacak, dezavantajlı alt bölgelerde sosyo-ekonomik standartlar yükseltilecektir.
	Mekansal kullanımlar işlevsel kılınacak, yerleşmelerin büyüklük ve yığılımlarının ekonomik, toplumsal ve çevresel yararlarla uyumu sağlanacaktır.
	Kırsal ve kentsel konut sistemi iyileştirilecektir.

Kaynak: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı, Ana Rapor, Cilt 2, TC Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, S: 20-33

niteliği ve niceliğindeki gelişmelere ilişkin saptamalara yer verilmiştir. Öte yandan, GAP-BKP'de "Kırsal Kalkınma ve Tarım" başlığı altında yer verilen "Kırsal-Tarımsal Genel Sorunlar" ise i) kırsal temel ekonomik/sosyal yapı, ii) tarımsal işletme yapısı, iii) doğal kaynak, teknoloji ve alt yapı, iv) insan kaynakları gelişimi ve eğitimi, v) finansman kaynakları, vi) üretim, verim ve kalite yapıları, vii) gelir düzeyi ve gelir dağılımı, viii) kamusal kaynak ve hizmetlerin en etkin kullanımı ve x) kırsal-kentsel alan etkileşimi boyutlarıyla ele alınmış; bu başlıklar altında toplam otuzbeş "genel sorun" sayılmıştır (GAPİB 2002/b). i) kırsal temel ekonomik/sosyal yapı, ii) tarımsal işletme yapısı, iii) doğal kaynak, teknoloji ve alt yapı, iv) insan kaynakları gelişimine ve eğitimi, v) finansman kaynağı, vi) üretim, verim

ve kalite yapısı, vii) gelir düzeyi ve gelir dağılımı, viii) kamusal kaynak ve hizmetlerin etkin kullanımı ve ix) kırsal-kentsel alan etkileşimi başlıkları altında toplanmıştır. Bu bağlamda; "kırsal temel ekonomik/sosyal yapı" ve "tarımsal işletme yapısı" ile "gelir düzeyi ve gelir dağılımı" başlıkları altında yer verilen "genel sorunların" niteliği dikkat çekmektedir:

Kırsal Temel Ekonomik/sosyal Yapıya İlişkin Sorunlar:

- i) Üretimde üretici gelir paylarının düşüklüğü,
- ii) Yaygın işsizliğin varlığı ve sosyal güvenlik sisteminin yetersizliği,
- iii) İşletme dışından sağlanan hizmetlerin yetersizliği ve üreticilerin bu hizmetlere erişimindeki güçlükler,

- iv) Pazarlama sistemlerinin ve alt yapısının yetersizliği.
- v) Arazi yönetiminin ve piyasanın geliştirilemeyişi,
- vi) Depolama ve ürün stoklama imkân ve alt yapılarının yetersizliği,
- vii) Damızlık materyal teminindeki güçlükler.

Tarımsal İşletme Yapısına İlişkin Sorunlar:

- i) Arazi varlıklarının parçalılığı, mülkiyet yapısının düzensizliği,
- ii) Tarım arazisinin taşlılığı,
- iii) Üretim ve yönetim tekniklerinin etkin kullanılmayı ve piyasalara ilişkin bilgilere erişim güçlüğü;
- iv) Ürün ve kaynak yönetimi düzensizliği,
- v) İşletme sermaye yapısının yetersizliği

Gelir Düzeyi ve Gelir Dağılımına İlişkin Sorunları:

- i) Tarımsal işletme ve kırsal hane gelir yetersizliği,
- ii) Bölge içi ve kesimlerarası dengesiz gelir dağılımı

GAP-BKP'nin "Kırsal Kalkınma ve Tarım" başlığı altında yer verdiği "Bölgesel Kalkınma Yaklaşımları" stratejileri iki alt başlıkta toplanmıştır. Bu alt başlıklardan birisi olan "Sürdürülebilir Tarımsal ve Kırsal Kalkınma Yaklaşımı" kapsamında da; i) "Kırsal nüfusun temel insani ihtiyaçların karşılanmasına, kırsal toplumun refah düzeyinin ve yaşam kalitesinin yükseltilmesine" yönelik "ekonomik gelişme", ii) "insan kaynaklarının gelişiminin sağlanmasına, kalkınma sürecinin eşitlik ve adillik ilkelerine bağlı kalınarak desteklenmesine ve katılımın kurumsallaşmasına" yönelik "toplumsal gelişme" ve iii) "doğal ve biyolojik kaynakların taşıma kapasitesi gözetilerek korunmasına; özellikle su ve toprağa yönelik koruma ve rehabilitasyon önlemlerinin alınmasına, bitki ve hayvansal genetik kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanılmasına" yönelik "ekolojik gelişme" boyutları açılmıştır. "Kırsal Alanın Yeniden Yapılanmasına Yönelik Temel Araçlar ve Kamu Yatırım Payları" alt başlığı altında ise i) arazi şeklinin sınıflandırılması, ii) toprak kaynaklarının yönetimi, iii) ürün deseni, iv) sulama, tarımsal alt yapı hizmetleri ve yukarı havzalar programı, v) kırsal-tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetleri

programları, vii) arazi bilgi sistemleri, viii) kırsal kalkınma, ix) kırsal ve tarımsal alt sektörler arasında bütünleşme, x) kamu yatırım payları, xi) özel yatırım payları ile ilgili gerçekleştirilecek bilgilere; gözetilecek ilkelere ve kimi etkinliklere ilişkin hedeflere yer verilmiştir. İzleyen alt başlıklar atında da bitkisel üretim, hayvancılık, su ürünleri ve ormancılık sektörleri ile ilgili durum saptamaları yapılmakta; amaç ve hedefler ile yasal ve kurumsal düzenlemelere açıklık getirilmektedir.

Kamuoyuna üç cilt olarak açıklanan GAP-BKP'nin "Uygulama Programı" başlıklı üçüncü cildinde, çoğunluğu kentsel alt yapı yatırımıyla ilgili olarak olmak üzere 300 dolayında projeye yer verilmiştir. Bu belgede yapılan açıklamaya göre; "Plan'ın toplam kaynak gereksinimi, 1998 fiyatlarıyla 6 0082 trilyon TL'dir." (GAPİB 2002/b). Öte yandan; "... nihai çalışmalarında Türkiye GSMH öngörülürü, 'Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı' doğrultusunda revize... edildiği belirtilen GAP-BKP'yle Bölgede yapılması öngörülen yatırımlara şu açıklama getirilmektedir: "2002-2010 dönemi için ülke genelinde yapılacak, mahalli idareler dahil toplam kamu kesimi sabit sermaye yatırımlarının yüzde 10,16'sının Bölge'ye yapılacağı kabulü yapılmış ve dönem içinde 1998 yılı sabit fiyatlarıyla 3 120 trilyon TL kamu yatırımı yapılması öngörülmüştür. Bu miktar, 1998 ortalama ABD Dolar kuruyla yaklaşık 12 milyar Dolara denk gelmektedir." (GAPİB 2002/c). Öyle ki bu yatırımın % 54,2'sini oluşturan 1 691,5 trilyon TL'nin "kırsal kalkınma ve tarım sektörü" ve bunun da % 91,7'sinin bitkisel üretim, % 5'inin ormancılık, % 1,4'ünün hayvancılık ve % 0,2'sinin de su ürünleri sektörlerinde kullanılması öngörülmüştür.

GAP-BKP, her yönüyle hazırlandığı dönemin ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal yapı ve ilişkilerin, değer yargılarının etkilerini taşıyan bir belge olarak üretilmiştir. Öyle ki, gündeme getirdiği "Vizyon", "Temel İlke ve Stratejiler" ve "Amaç, Hedef ve Politikalar" önerilerinin geliştirilmesi sırasında hazırlatılan yazınların bile tümü, kamu kurum ve kuruluşları tarafından giderek

yaygınlaştırılan “taşeronluk” ilişkileriyle üretilmiştir. Dolayısıyla da, bu süreçte üretilen bilgilerin ve geliştirilen önerilerin “karar vericiler” tarafından yalnızca “uygun bulunanlarının” dikkate alınması da büyük ölçüde kolaylaşmıştır* .

2. DEĞERLENDİRME-TARTIŞMA

Bilindiği gibi kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinde devlet, sermaye birikimi sürecine doğrudan ve dolaylı düzeneklerle yaşamsal önemde katkılarda bulunmaktadır. 1980’li yıllarda gündeme gelen ekonomi politikaları Türkiye’de de devletin bu katkısının hem biçiminin hem boyutlarının hem de koşullarının ne yönde değiştiği de bilinen bir başka gerçektir. GAP’ın önce “entegre projeye” dönüştürülmesine ve sonra da “bölgesel kalkınma” projesine dönüştürülmesine yönelik girişimler böylesi bir dönemde gündeme gelmiştir. Başka bir söyleyişle, GAP, dışa bağımlı tekeli sermayenin egemen olduğu ve egemenliğini daha da pekiştirmeye çaba gösterdiği kapitalist üretim ilişkilerinde bir “bölgesel kalkınma projesine” dönüştürülmüştür. Ne var ki, dışa bağımlı tekeli kapitalist sınıfların egemenleştiği üretim ilişkilerinde “bölgesel kalkınma” söz konusu olduğunda da ;

- i) öncelik ve ağırlık, üretim etmenlerinin yersel ve toplumsal dağılım (mülkiyet) biçiminin değiştirilmesinden çok büyütülmesine ve/veya niteliğinin yükseltilmesine verilmektedir;
- ii) devlet, egemen üretim ilişkilerinin “kalkınmayı” kısıtlayan ve/veya güçleştiren, yavaşlatan etmenlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik düzenlemeleri öngörmemekte; öznel ve/veya nesnel nedenlerle öngörebildiklerini de gerektiğince yaşama geçirmemekte ve/veya geçirememektedir;
- iii) egemen üretim ilişkileri köktenci biçimde dönüştürülmediğinde ise görece olarak geri kalmış bölgelerin, sektörlerin, toplumsal sınıf ve katmanların daha gelişmişlerin gelişmişlik

düzeylerine eriştirilebilmesi de sağlanamamaktadır;

- iv) herhangi bir Bölge’nin, sektörün, toplumsal sınıf ve katmanın içinde bulunduğu ekonomik, toplumsal ve kültürel koşullar ötekilerinden; ülke ve Dünya genelindeki ilişkilerden, değişme ve gelişmelerden soyutlanarak değiştirilmeye ve/veya dönüştürülmeye kalkışılmakta, dolayısıyla da Bölge için geliştirilen ekonomik ve toplumsal politika ve stratejiler ülke ve Dünya geneline ilişkin olanlarla gerektiğince tümleştirilememektedir
- v) her türlü kaynak, ötünde sonunda, hem ele alınan Bölgedeki hem de ülke genelindeki egemen üretim ilişkilerinin pekiştirilmesine katkıda bulunabilecek biçimde kullanılmaktadır; bu nedenle de Bölge içindeki toplumsal ve yersel “dengesizlikler” de giderilememektedir
- vi) Bölge’nin her türlü kaynağı ve varsa görece üstünlükleri yöre insanından ve hatta yöredeki sermayeden çok ülkesel ve ülkelerarası tekeli sermayenin yararına değerlendirilmektedir;
- vii) kamu kurum ve kuruluşlarının etkinlikleri bile planlanamamakta; uygulamaları arasında gerektiğince eşgüdüm sağlanamamaktadır;
- viii) Bölge’nin çeşitli alanları (sorun, yer/yöre, sektör, toplumsal sınıf ve katman) için öngörülen kaynaklar zamanında ve/veya yeterince ayrılmamaktadır;
- ix) yerel toplumsal sınıf ve katmanların sorunların çözümlenmesine yönelik eylemlerde dengeli, ilkeli, geniş katımlı işbirliği yapmaları ve gerektiğinde de dayanışma içinde olmaları sağlanamamakta; başka bir söyleyişle, ortak bir davranış kültürü/iklimi oluşturulamamaktadır

Bu nedenledir ki “planlı kalkındırma” girişimlerin öngörülmesi gerektiğince gerçekleşmemekte, hedeflerine yeterince ulaşamamaktadır. GAP-

* GAP-BKP’nin “Bölgesel Kalkınma Seçenekleri” ile “Planın Stratejisi” ve “Makroekonomik Çerçeve” başlıkları altında sergilenen ve kimileri yukarıya da aktarılan yaklaşımlar, “karar vericilerin” bu olanağı ne yönde kullandıklarını açıklıkla ortaya koymaktadır.

BKP'de de *Master Plan'ın Gerçekleşme Düzeyi ve Mevcut Durum*" başlığı altında bu gerçeklerin kimileri açıklıkla sergilenmektedir. Sözgelimi, GAP-BKP'de belirtildiğine göre (GAPİB 2002/a);

- *Master Plan'da Gayri Safi Bölgesel Hasıla'nın (GSBH) yılda yüzde 6,8 büyümesi ve ekonomik yapının radikal bir şekilde değişmesi öngörülürken 1990-1998 arasında büyüme hızı sadece % 4,9 olabilmiş; sanayi ve hizmetler öngörülen hızlarda gelişmemiştir.*
- *Master Plan'da istihdamın yüzde 3,7'lik bir hızla artmasının öngörülmesine karşın 1990'larda istihdam ancak yaklaşık yüzde 2,5'lik hızla artabilmiştir.*
- *Master Planı 2005 yılı itibariyle GSBH'nin yüzde 22,9'unun tarım, yüzde 23,7'sinin sanayi ve yüzde 53,4'ünün hizmetler sektöründen kaynaklanmasını öngörmüştür. Oysa 1998'de cari fiyatlarla GSBH'nin yüzde 30,1'i tarımdan, yüzde 15,1'i sanayiden ve yüzde 54,8'i hizmetlerden kaynaklanmıştır.*
- *Master Planı'nda enerji ve madencilik dahil sanayinin Bölge'de yılda yüzde 9,1'lik bir hızla büyümesinin öngörülmesine karşın fiili olarak 1990-1998 döneminde sanayi ancak yüzde 5,0'lik bir hızla büyüebilmiştir.*
- *Bölge genelinde 2001 yılı sonu itibariyle kamu kuruluşları (DSİ ve KHGM) tarafından 289,4 bin ha alanın sulamaya açılması öngörülmüştür. DSİ nihai sulama programına göre fiziki gerçekleşme oranı yüzde 13 civarındadır.**
- *...sulamaya açılmış alanlarda önemli bir sorun; drenaj ve tesviye gibi tarla içi hizmetlerin sulama yatırımlarını geriden izlemesi ve bu açılardan*

eksikliklerin aşırı sulamayla birleşince toprakta yakın bir gelecekte tuzluluk gibi önemli bir soruna yol açma potansiyelidir.

1998 Master Planı'nda ürün deseninde pamuğun payı yüzde 25 olarak öngörülmüş iken bu oran halen Harran'da yüzde 75-80 dolayındadır. Ürün yoğunluğu da halen yüzde 107,5 dolayında olup Master Plan'da öngörülen yüzde 134'lük düzeyin hayli gerisindedir.

Öyle ki GAPİB'in Web sayfasında belirtildiğine göre; "1990-2005 dönemi sonuna değin gerçekleştirilmesi gereken hedef ve büyüklüklere ulaşılabilmesi için 2002 yılı fiyatlarıyla toplam 22,5 katrilyon kamu yatırımın yapılması öngörülmüş, ancak, 2001 yılı sonuna değin 10,8 katrilyon TL harcanabilmiştir" (GAPİB 2005/a).

Gerçekte, 2000'li yılların başında hazırlanan GAP-BKP'nin "*Bölgedeki Sorunlar*" başlığı altında yapılan açıklamalar da önceki planların öngörü ve hedeflerin, deyiş yerindeyse, ne denli "*kağıt üzerinde kaldığını*" açıklıkla ortaya koymaktadır.

Öte yandan, planların tümünde de belirtildiği gibi, arazi mülkiyet ve kullanım biçimi, GAP Bölgesinde temel ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal sorun alanlarından birisidir. Dolayısıyla, bu sorun alanları özelindeki amaç, politika, strateji ve eylemlerin öncelikle ve ağırlıkla arazi mülkiyet ve kullanım biçiminin değiştirilmesi yönelik olması beklenir. Ne var ki, bu beklenti de gerçekleştirilmemiştir. 1991 ve 2001 yıllarında gerçekleştirilen Genel Tarım Sayımı verileri bu gerçeği açıklıkla ortaya koymaktadır:

Çizelge 2'de görüldüğü gibi; Bölgedeki tarımsal işletmeler sayıca 2-99 dönüm genişliklerinde yoğunlaşmaktadır. Buna karşılık 100-999 dönüm

* GAPİB Başkanı Muammer Yaşar ÖZGÜL de Cumhuriyet Gazetesi'nin *Tarım Hayvancılık* ekinde kendisiyle gerçekleştirilen söyleşide bu içerikte açıklamalar yapmaktadır: "*Master Plan'ın bu yıl itibariyle tamamlanması öngörülmüştü. Fakat parasal gerçekleşme olarak yüzde 54'e ulaştık. 32 milyar dolarlık bir proje idi. Bunun 17 milyar doları harcanmış. ...Maalesef sulama yatırımlarında oldukça geri kalmış durumdayız. Bugün itibariyle fiziki gerçekleşme yüzde 13. GAP Bölgesinde sulamaya açılması gereken 1,7 milyon hektar alandan 222 bini sulamaya açıldı.*" (ÖZGÜL 2005). Ek olarak Gülçubuk'un da değerlendirmeleri bu doğrultudadır: "*GAP Master Planı'na göre 2000 yılı sonuna kadar 1 087 177 ha alan sulamaya açılacakken...şimdiye kadar 215 080 ha alan sulamaya açılabilmiştir; yani projede öngörülenin % 13,1'ine, hedeflerin ise % 19,8'ine ulaşılmıştır. Bu arada hemen belirtelim ki, sulamaya açılan alanın % 79'u Şanlıurfa yöresi dahilinde yer almaktadır.*" (GÜLÇUBUK, 2000).

Çizelge 2: GAP Bölgesindeki Tarım Arazilerinin İşletmeler Arasında Dağılımı

Genişlik (Dekar)	1991 Genel Tarım Sayımı				2001 Genel Tarım Sayımı			
	Sayı	%	Alan	%	Sayı	%	Alan	%
Arazisiz	27 719	8,45	0	0,00	15 738	5,95	0	0,00
5'den Az	21 904	6,67	48 375	0,11	13 870	5,25	33 313	0,13
5 - 9	13 685	4,17	87 376	0,19	17 648	6,68	117 901	0,45
10 - 19	33 647	10,25	442 592	0,98	36 049	13,64	485 087	1,87
20 - 49	66 809	20,36	2 090 198	4,63	65 220	24,67	2 022 167	7,77
50 - 99	58 384	17,79	3 827 786	8,48	46 185	17,47	3 099 285	11,92
100 - 199	53 459	16,29	6 754 548	14,97	36 676	13,87	4 838 770	18,60
200 - 499	35 391	10,79	9 434 893	20,91	25 624	9,69	7 165 345	27,55
500 - 999	8 359	2,55	5 254 870	11,64	4 947	1,87	3 199 013	12,30
1000 - 2499	6 771	2,06	8 629 803	19,12	2 290	0,87	3 015 688	11,59
2500 - 4999	1 618	0,49	5 472 561	12,13	100	0,04	341 947	1,31
5000 +	404	0,12	3 087 475	6,84	10	0,00	1 691 250	6,50
TOPLAM	328 150	100	45 130 477	100	264 357	100	26 009 766	100
Gini Oranı	0,492				0,396			

Kaynak: DİE'nin 1991 Genel Tarım Sayımı ile 2001 Genel Tarım Sayımı verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge 3: GAP Bölgesinde ve Bölge Dışı Türkiye 'de Tarımsal İşletmeler

Göstergeler	1991 Genel Tarım Sayımı		2001 Genel Tarım Sayımı			
	GAP Bölgesi	Bölge Dışı Türkiye	GAP Bölgesi		Bölge Dışı Türkiye	
	Sayı/Alan	Sayı/Alan	Sayı/Alan	Endeks (1991=100)	Sayı/Alan	Endeks (1991=100)
İşletme Sayısı	328 150	3 740 282	264 357	80,6	2 812 293	75,2
Arazi Genişliği	45 130 477	189 370 516	26 009 766	57,6	158 338 466	83,6
Ortakçı Sayısı	1104	11 304	5 721	518,2	32112	284,1
Ortakçı Alanı	130 960	471 254	485 265	370,5	2 075 530	440,4
Kıracı Sayısı	3 308	43 328	5963	180,3	48 996	113,1
Kıracı Alanı	249 885	1 108 269	454 140	181,7	2 623 343	236,7
Arazisiz	27 729	73 891	15 738	56,8	38 785	52,5

Kaynak: DİE'nin 1991 Genel Tarım Sayımı ile 2001 Genel Tarım Sayımı verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir.

genişlikte arazi işleyen işletmelerin sayıca azalmalarına karşın işledikleri alan genişlemekte; 1000 dönümden daha geniş arazi işleyen işletmelerin ise hem sayıları hem de arazi genişlikleri azalmaktadır. Bu eğilim, Çizelge 3 ile birlikte değerlendirildiğinde anlamlı bir değişmeyi ortaya koymaktadır.

Öte yandan; genel tarım sayımlarının bulgularına bakılırsa, Bölgedeki tarım işletmelerinin sayıları ve işledikleri alanların genişlikleri ile mülkiyet yapılarında da önemli değişimler gerçekleşmiştir. Bu değişimler ülke geneli ile karşılaştırılmalı olarak Çizelge 3'te sergilenmiştir:

Öte yandan, bu değişimler Bölge içinde de farklı yön ve düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu gerçek, Ek 1'de verilen çizelgelerde sergilenmiştir. Ek olarak, Bölgedeki illerde kişi başına düşen gelir de farklı yön ve düzeylerde değişmiştir. Sözelimi, 1987-1996 döneminde kişi başına gelir Adıyaman, Diyarbakır ve Siirt'te düşerken Gaziantep, Mardin ve Şanlıurfa'da yükselmiş; yükselme düzeyi, Bölgedeki sulamanın yaklaşık % 80'inin gerçekleştirildiği Şanlıurfa'da % 29 olurken en yüksek oranda düşüş % 17'yle Siirt'te gerçekleşmiştir. (GÜLCUBUK 2000).

UNDP tarafından 1990 yılından bu yana hazırlanıp yayımlanan “İnsani Gelişme Raporu”nun bulguları da GAP Bölge’sindeki kalkınmanın toplumsal ve kültürel boyutunda “planlı dönem” boyunca önemli sayılabilecek düzeyde gelişmelerin sağlanmadığını ortaya koymaktadır. 2001’de yayımlanan yazanakta 1975 ve 2001 yıllarına ilişkin bulgulara da yer verilmiştir (UNDP 2001). Bu bulgulara göre GAP kapsamındaki illerin “insani gelişme endeksi” değerleri ve iller arası sıralamadaki konumları Çizelge 4’te verilmiştir:

Çizelge 4’te sergilenen görünüme göre hem Bölge’nin hem de Türkiye’nin “insani gelişme endeksi” değerleri iyileşmiştir. Üstelik, bu iyileşme, GAP kapsamındaki iller arasında ortalama olarak daha yüksek oranda gerçekleşmiş (+% 36) ve bu illerin ortalaması ile görece olarak en gelişkin üç ilin endeks değerleri arasındaki açıklık daralmış; Bölge’nin illeri arasındaki gelişmişlik düzeyi farkı da azalmıştır. Ancak, “insani gelişme endeksi” değerlerindeki bu görece iyileşme, GAP kapsamındaki illerin UNDP’nin

Çizelge 4: GAP Bölgesindeki İllerin “İnsani Gelişme Endeksi” Değerleri ve İllerarası Sıralamadaki Konumları

Bölgeler	1975 Bulguları (67 İL)		2001 Bulguları (80 İL)	
	Sıra	Endeks	Sıra	Endeks
Adıyaman	62	0,394	67	0,608
Batman			70	0,592
Diyarbakır	53	0,457	65	0,621
Gaziantep	30	0,526*	39	0,699
Mardin	58	0,423	71	0,585
Siirt	61	0,402	73	0,573
Şanlıurfa	59	0,420	72	0,580
Şırnak			80	0,492
BÖLGE ORTALAMASI		0,437		0,594
Kocaeli	2	0,650	1	0,837
İstanbul	1	0,667	2(3)	0,812
Bursa	4	0,617	3 (4)	0,801
ÜÇ İLİN ORTALAMASI		0,644		0,817

Kaynak: UNDP, İnsani Gelişme Raporu, Türkiye 2001. s: 30 ve 31 ile 38 ve 39.

Çizelge 5: GAP Bölgesindeki İllerin Ekonomik ve Toplumsal Gelişmişlik Sıralamasındaki Konumları

İller	1996 Araştırması (76 İL)		2003 Araştırması (76 İL)		Sıra Değişimi
	Sıra	Endeks	Sıra	Endeks	
Adıyaman	61	-0,75285	60	-0,77647	+1
Batman	65	-0,86940	65	-0,90456	0
Diyarbakır	57	-0,61446	58	-0,66993	-1
Gaziantep	25	0,19995	19	0,46176	+6
Mardin	66	-0,91608	67	-0,98944	-1
Siirt	68	-0,97085	68	-1,00644	0
Şanlıurfa	59	-0,65759	63	-0,83157	-4
Şırnak	75	-1,22452	73	-1,13979	+2
BÖLGE ORTALAMASI		-0,72573		-0,72889	
İstanbul	1	4,87902	1	4,80772	0
Ankara	2	3,32447	2	3,31483	0
İzmir	3	2,70798	3	2,52410	0
ÜÇ İLİN ORTALAMASI		3,63716		3,54888	

Kaynak: Bülent DİNÇER-Metin ÖZASLAN-Taner KAVASOĞLU, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), DPT Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003, Sayfa 56.

"düşük insani gelişme" kümesinden bir üst gelişmişlik kümesine çıkmasına yetmemiştir.

Öte yandan, DPT tarafından yapılagelen illerin ve ilçelerin toplumsal ve ekonomik gelişmişlik sıralaması çalışmalarının bulguları da söz konusu planlara karşın GAP Bölgesindeki il ve ilçelerin Türkiye genelindeki ve Bölge içindeki konumlarında bir "iyileşme" sağlanamadığını açıklıkla ortaya koymaktadır: Çizelge 5'te, 1996 ve 2003 yıllarında gerçekleştirilen araştırmaların bulgularına göre, GAP Bölgesindeki illerin ekonomik ve toplumsal gelişmişlik düzeyi sıralamasındaki konumları sergilenmektedir*:

Hem Çizelge 4 hem de Çizelge 5'de sergilenen bulgular, GAP-BKP'de "en iyi performans" gösterdiği öne sürülen Şanlıurfa'nın "insani gelişme" ve "ekonomik ve toplumsal gelişmişlik" sıralamasında daha da geri bir konuma düştüğünü ortaya koymaktadır. Bu durumda, açıktır ki, en azından,

söz konusu savın dayandırıldığı "iyi performans" göstergelerinin anlamlılık düzeyinin sorgulanmasını gereğini akla getirmektedir.

Öte yandan, Çizelge 6'da ise, aynı değerlendirme Bölge'nin kimi ilçeleri için yapılmıştır.

Çizelge 5'te sergilenen görünüme göre; GAP kapsamındaki illerin ekonomik ve toplumsal gelişme düzeylerine ilişkin endeks değeri ortalaması hemen hemen değişmemiş; iki ilin sıralamadaki yeri aynı kalırken üçü alta düşmüş ve üç il de yukarıya çıkmıştır. Buna karşılık, görece olarak en gelişkin üç ilin endeks değeri ortalaması küçülmüş; Bölge illeri ortalaması ile en gelişkin üç ilin ortalaması neredeyse tümüyle aynı kalmıştır. Çizelge 6'da sergilenen görünüme göre de; i) GAP Bölgesi'nin ilçeler arasında yapılan sıralamanın en altında kalan on ilçesi ile sıralamanın en üst sırasında yer alan ilçelere ilişkin ortalama endeks değerleri küçülmüştür;

Çizelge 6: GAP Bölgesindeki Kimi İlçelerin Ekonomik ve Toplumsal Gelişmişlik Sıralamasındaki Konumları

Sıra	İller	İlçeler	1996 Araştırması ¹ (858 İlçe)		2004 Araştırması ² (872 İlçe)		Sıra Değişme
			Sıra	Endeks	Sıra	Endeks	
1	Şırnak	Güçlükonak	857	-1,32536	821	-1,15538	-36
2	Adıyaman	Sincik	854	-1,27543	845	-1,38337	-9
3	Diyarbakır	Kocaköy	849	-1,24265	835	-1,26800	-14
4	Siirt	Şirvan	848	-1,23905	866	-1,57002	18
5	Şırnak	Beytüşşebap	846	-1,22684	810	-1,08409	-36
6	Adıyaman	Gerger	841	-1,18850	858	-1,46753	17
7	Siirt	Eruh	839	-1,16912	793	-0,95500	-46
8	Batman	Sason	837	-1,15619	849	-1,41551	12
9	Diyarbakır	Kulp	836	-1,15290	840	-1,30528	4
10	Diyarbakır	Dicle	835	-1,14432	852	-1,42443	17
BÖLGE ORTALAMASI				-1,21204		-1,30286	
1	Bursa	Büyükşehir	1	7,77196	1	7,95333	0
2	Adana	Büyükşehir	2	6,55071	2	5,71564	0
3	Antalya	Merkez	3	5,50077	6	3,99069	-3
ÜÇ İLÇE ORTALAMASI				6,60777		5,88655	

Kaynak: 1) Bülent DİNÇER, *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması*, DPT Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara, 1996, s: 39-61.

2) Bülent DİNÇER-Metin ÖZASLAN, *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2004)*, DPT Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004, s: 85-103.

* Sıralama için yapılan çok değişkenli çözümler sırasında 1996 araştırması için 1990, 2003 araştırması için de 2000 yılı verileri kullanılmıştır.

ii) bu küçülme Bölge'nin söz konusu ilçeleri arasında % 2,5 oranında daha yüksek olmuştur; iii) GAP Bölgesi'nin sıralamanın en altında yer alan on ilçesinin beşi sıralamada daha üst sıralara yükselirken beşi de daha sıralara düşmüştür.

Yukarıya özetlenerek aktarılan saptamalar GAP Bölgesindeki "planlı dönem" uygulamalarının Bölge'nin ekonomik ve toplumsal yapısının olumlu sayılabilecek doğrultuda değişmesine dikkate alınabilecek düzeyde katkıda bulunamadığını açıklıkla ortaya koymaktadır. Bu saptamalar, doğal olarak, çeşitli soruların yanıtlanması zorunlu kılmaktadır.

• "Planlar" neyi amaçlamıştır ?

Hazırladıkları ve uyguladıkları dönemin ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal koşulları göz önünde bulundurulduğunda GAP kapsamında hazırlanan planların;

- i) başta akarsular ve tarım yapılacak arazileri olmak üzere Bölgedeki kaynak gizilgücünün tümünden olabildiğince daha fazla yararlanılması;
- ii) kaynaklardan yararlanmada verimlilik düzeyinin yükseltilmesi;
- iii) Bölge'nin ekonomik, toplumsal ve kültürel yönlerden ülkenin öteki bölgeleriyle tümleşmesinin sağlanması;
- iv) Bölge'nin ülkesel ve ülkelerarası pazara açılması;
- v) dışa bağımlı, işbirlikçi tekeli sanayinin, başta enerji ve hammadde olmak üzere girdi gereksiniminin daha ucuz ve nitelikli olarak sürekli biçimde karşılanması;
- vi) Bölgedeki feodal ve yarı feodal üretim ilişkilerinin kapitalist üretim ilişkilerine dönüştürülmesi ve kimi yöre ve alanlardaki kapitalist üretim ilişkilerinin pekiştirilmesi;
- vii) önceki hedefleri ulaşabilmek için de başta eğitim ve sağlık olmak üzere Bölgedeki yaşama koşullarının iyileştirilmesi; daha açık bir söyleyişle de işgücünün niteliğinin yükseltilmesi

amaçlarına yönelik olduğu söylenebilir. Bu gerçekler GAP-SEP ile GAP-BKP'da da açıklıkla dile getirilmektedir. Sözgelimi, GAP-SEP'e göre (GAPİB 1999);

"GAP'ın temel hedefi, ülkemizin en geri kalmış bölgelerinden birisi olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile görece daha gelişmiş olan bölgeleri arasındaki gelişmişlik farkını orta vadede en aza indirmek, uzun vadede ise ortadan kaldırmaktır."

"GAP salt kaynak aktarmaya yönelik bir 'bölgesel kalkınma' projesi olmayıp aynı zamanda ulusal kalkınmayı amaçlayan bir projedir."

Bu nedenledir ki GAP-BKP'in "Temel İlke ve Strateji"si de;

"Bütün kurum ve kurallarıyla rasyonel işleyen bir pazar ekonomisi kurulacaktır. Bölgede geleneksel olarak var olan pazar alışkanlıklarından hareketle pazarın daha işlevsel hale gelmesi sağlanacak ve Bölge ulusal pazarla bütünleştirilecektir. ... Pazarın çözüm üretmediği alanlarda, pazarın etkin işleyişini bozmayacak biçimde kamu inisiyatifi kullanılacaktır."

biçiminde belirlenmiştir (GAPİB 2002/b). Dahası, "Bölgedeki yüksek oranlı işsizliğin bir avantaja dönüştürülerek kullanılması...", GAP-BKP'nin "...başlangıç noktasını oluşturmaktadır." açıklaması da yapılabilmektedir. Böyle olduğu içindir ki Planlarda;

- i) Bölgedeki ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamın görece geriliğine yol açan temel dinamiklerin neler olduğu;
- ii) öngörülen fiziksel yatırımların ve yürütülen çeşitli etkinliklerin Bölgedeki ekonomik, toplumsal ve kültürel yapıyı hangi doğrultuda dönüştürebileceği ve
- iii) neredeki ve/veya hangi egemen üretim ilişkilerinin hangi doğrultuda, kimler tarafından, nasıl bir işleyiş içinde ve hangi dönemde dönüştürülmesi gerektiği

soruları hiçbir düzlemde sorulmamıştır. Oysa, kimi planlarda, böylesi sorgulamaları zorunu kılabilir çeşitli saptamalar da yapılabilmektedir. Ancak, ortaya konulan amaç ve hedefler ile geliştirilen politika, strateji ve eylem önerileri bu saptamalardaki "olumsuzlukların" aşılmasına yönelik olmamıştır. Sözgelimi, GAP-MP'de; "Bölgedeki kırsal ailelerin

sayısı, 1985 itibariyle 326 bin olarak tahmin edilmiştir. Bunlardan 125 bininin (%38,4) hiç toprağı veya hayvanı yoktur. Diğer uçta ise çiftçi ailelerinin % 8'i tarımsal toprakların % 51'ine sahiptir. Bu grupta ortalama işletme büyüklüğü, aile başına 57 dekadır. Ayrıca, 170 bin hektarlık alanı kaplayan bir devlet çiftliği de vardır. Sayıca fazla ola işletmeler, 1 ila 5 hektarlık olanlardır (Çiftçi ailelerinin % 40,7'si)." saptamaları yapıldıktan sonra (DPT 1989/a). şu yaklaşımlar öne sürülmektedir:

"Anayasa Mahkemesi'nin Toprak Reformu Yasası'nu iptal etmesinden sonra toprak mülkiyetinin açıklığa kavuşturulması acil bir ihtiyaç haline gelmiştir."

"Mevcut arazi mülkiyeti ve yarıcılık düzenlemeleri göz önüne alındığında tarımsal yayım hizmetleri ve organizasyon çabaları, büyük işletmelerde yarıcılık olarak çalışan topraksız çiftçilere yönelmelidir. Topraksız yarıcılara kredi ve diğer girdilerin temini, onların toprak sahipleri karşısında durumlarının düzelmesine yardımcı olacaktır."

"Hem sosyal hem de ekonomik açıdan 1 ila 5 hektar toprağına sahip ailelerin elindeki toprakların artırılmasına ilk öncelik verilmelidir."

GAP-SEP'in "Önsöz" ve "Giriş" başlıkları altında yer verilen görüşler de çeşitli yönlerden anlamlıdır (GAPİB 1999): Sözelimi, "Önsöz"de önce;

"Böylesine büyük bir kalkınma projesinin Bölge'nin toplumsal yapısı üzerinde köklü dönüşümlere yol açacağını belirtmeye bile gerek yok. Öyle ki, 'kalkınma' salt bir ekonomik büyüme olmayıp toplumun ve bireylerin yaşam kalitesinin yükselmesini içeren bir kavramdır. Konuya böyle bakınca, toplumsal dönüşümün kalkınma kavramına ilişkin olduğu görülecektir."

anımsatması ve hemen ardından da;

"...burada yine de sorulması gereken iki soru vardır; bunlardan birincisi, projenin genel olarak Bölgenin toplumsal yapısını ve toplum içindeki farklı katmanları ne yönde etkileyeceği; ikinci ise,

projelere, sürdürülebilir bir kalkınma için elzem olan toplum katılımının nasıl sağlanacağıdır."

açıklaması yapılmaktadır. Bu anımsatma ve açıklamalardan sonra Daha da, GAP-SEP'te bir de şu tezler öner sürülmektedir:

"Bölgede özellikle temel toplumsal örgütlenme olan aşirete bağlılık... ilgi ve çıkarların daha geniş ölçekte örgütlenmesi ve toplulukların kan bağıntı aşan bir bağımlılıkla bütünleşmesi yolunda önemli bir engeldir."

"Yöre toplumunda bağımlılık yaratan kurumlardan biri de şeyhliktir."

"Bölgede bağımlılık yaratan diğer bir kurum da ağalıktır. Ağalık, daha çok bir ekonomik kurum olmakla birlikte, toprak mülkiyetinden kaynaklanan bir toplumsal ve siyasal güç odağıdır. Ağanın, başta toprağındaki ortakçı köylüler olmak üzere, mülkiyetini denetlediği köyler ve halkı üzerinde güçlü bir toplumsal otoritesi vardır."

"Bölgede tarım topraklarının işletme ve mülkiyete göre dağılımındaki dengesizlik ve çok parçalılık Bölge'nin en önemli sosyo-ekonomik sorunlarından biridir... Toprak dağılımındaki bu dengesizlik, tarımsal yatırımları ve verimliliği düşürücü ortakçılık ve kiracılık gibi dolaylı işletme biçimlerini gündeme getirmektedir. ... Toprak dağılımındaki dengesizlik, ... kentlere kitlesel göç, işsizlik ve kentleşme sorunları yanında, dolaylı işletmecilik nedeniyle tarımda verimsizliği de beraberinde getirmektedir. Bu durumun yarattığı diğer bir sorun ise gelir dağılımındaki aşırı dengesizliktir."

"Bölgede mülkiyet yapısındaki dengesizlik yaygın işsizlik ve çarpık kentleşmeye dayalı olarak, gelirin düşüklüğü yanında dağılımında da büyük dengesizlikler bulunmaktadır."

Doğaldır ki yapılan bu anımsatma ve açıklamalar ile öne sürülen tezlerden sonra, "Ekonomik büyüme sürecini sosyal gelişmeyle destekleme", "Bölge içindeki farklı grup ve katmanların kalkınma süreciyle bütünleşmelerini sağlamak" vb amaçlarla

hazırladığı öne sürülen GAP-SEP'in bu saptamalarla ilgili "müdahale alanı" için, sözgelimi; i) aşiret, şeyhlik ve ağalık ilişkilerinin değiştirilmesine; ii) arazi mülkiyet dağılımındaki dengesizliğin giderilmesine ve iii) gelir dağılımındaki adaletsizliğin ortadan kaldırılmasına yönelik "Politika ve Hedefler" getirmesi beklenir. Ancak, GAP-SEP, bu beklentiyi gerçekleştirmemektedir. Sözgelimi, "Mülkiyet ve Arazi Kullanımı" başlıklı "müdahale alanı" için;

"Toprak mülkiyeti dağılımındaki dengesizlik mevcut yasa çerçevesinde ve yeni yasal düzenlemelerle azaltılacaktır."

Bölgedeki tarım işletmelerinin verimli hale getirilmesi için optimum büyüklükler saptanarak işletmeleri optimum büyüklükten uzaklaştırıcı eğilimleri ortadan kaldırıcı önlemler alınacaktır.

Gelir ve istihdam stratejilerinin gerçekleştirilmesi için yörede ormanlar dahil tapu ve kadastro çalışmaları proje süresinde tamamlanacaktır.

"Çayır ve mera gibi köy ortak kullanım alanlarının korunması yolunda tedbirler alınacaktır."

"politika ve hedefleri" önerilmiştir.

Öte yandan, GAP-BKP'de de:

"Bölgede tarım topraklarının işletme ve mülkiyete göre dağılımındaki dengesizlik ve çok parçalılık Bölge'nin en önemli sosyo-ekonomik sorunlarından biridir..."

saptaması yapılmakta, ancak bu durumun yol açtığı "sorunlar" ise şöylece açıklanmaktadır (GAP 2002/b):

"Toprak dağılımındaki bu dengesizlik, tarımsal yatırımları ve verimliliği düşürücü ortakçılık ve kiracılık gibi dolaylı işletme biçimlerini gündeme getirmektedir. ... Toprak dağılımındaki dengesizlik, ...kentlere kitlesel göç, işsizlik ve kentleşme sorunları yanında, dolaylı işletmecilik nedeniyle tarımda verimsizliği de beraberinde getirmektedir. Bu durumun yarattığı diğer bir sorun ise gelir dağılımındaki aşırı dengesizliktir."

Yine de bu saptama ve açıklamanın ardından, GAP-BKP'de, ne "Temel İlke ve Stratejileri" kapsamında ne de Çizelge 1'de özetlenen "Amaç" ve "Hedefler" arasında bu dengesizliğin giderilmesine yönelik herhangi bir yaklaşımda bulunulmaktadır. Dahası, sözgelimi, arazi dağılımındaki dengesizliğin giderilmesine yönelik olarak "Az topraklı ve topraksızlara alternatif imkânlar yaratılarak (tarım ve tarım dışı imkânlar) arazi kullanım sorunları en aza indirilecek ve kırsal gelir kaynakları çeşitlendirilecektir." (GAPİB 2002/a) önerisi getirilebilmektedir.

· Öngörülenler neden gerçekleşmemiştir ?

Temel nitelikte üç planın hazırlanmış, bu planlarda temel yatırımların tümüne yakın bir kısmının kamu tarafından gerçekleştirilmesi öngörülmüş, Bölgede ve ülkede büyük beklentiler yaratılmış ve toplumsal destek sağlanmış olmasına karşın GAP Bölgesinde gerçekleştirmelerin beklenen nitelik, nicelik ve yaygınlıkta olmaması, her yanıyla sorgulanması gereken bir durumdur. Gerçekte; on yıl gibi kısa sayılabilecek bir dönem içinde üç planın hazırlanmışken ve öncekilerin amaç, hedef, politika ve stratejilerini neredeyse tümüyle yoksayan yeni bir plana gereksinme duyulmuş olması, GAP kapsamındaki planlama ve uygulama sürecinde çeşitli sorunların, daha açık bir söyleyişle de yetersizliklerin yaşandığının, en azından ilgili taraflarca sorun edinilmesi gerekir. Dolayısıyla da, gereksinme duyulan son planın hazırlanması sırasında öncelikle, bu yetersizliklerin ve nedenlerinin neler olduğunun yine en azından, ilgili taraflarca sorgulanması beklenir. Ancak, söz konusu gerek yerine getirilmemiş, dolayısıyla bu beklenti de gerçekleşmemiştir. GAP-BKP'de yapılan değerlendirmeler, bu gerçeği de açıklıkla ortaya koymaktadır. Sözgelimi, GAP-BKP'ye göre;

"Gayri Safi Bölgesel Hasıla'nın, nüfusun ve istihdamın öngörülenin altında artmalarının nedeni Plan'daki temel senaryonun gerçekleştirilememiş olmasıdır. Temel senaryoya göre geniş bir alan 2005'e kadar yaklaşık 900 bin

hektar arazi DSI tarafından sulamaya açılacak, ürün deseni değişecek, tarımsal gelir artacak, tarımdaki ivme tarıma girdi veren ve onun çıktılarını işleyen sanayileri uyaracak, buna koşut olarak hizmetler gelişecek ve Bölge tarıma dayalı bir ihracat üssü haline gelecektir. Bölgede 2001 yılı sonu itibariyle ancak DSI tarafından 226 bin hektarı sulamaya açılabileceği öngörüldüğünden C alternatifi gerçekleşmemiş; ne gelir, ne nüfus, ne de istihdam öngörülen hızda büyüebilmiştir.” (GAPİB 2002/a).

Görüldüğü gibi, GAP-BKP'ye göre; “DSI'nin 2005'e kadar yaklaşık 900 bin hektarda sulama yapılması” öngörüsüne dayanan “temel senaryonun” gerçekleştirilememiş olması GAP-MP'deki öngörülerin yaşama geçirilememesidir. Doğal olarak bu noktada; “temel senaryo neden gerçekleşmemiştir?” sorusu akla gelmektedir. Bu soruya yanıt olabilecek tek açıklama, GAP Başkanı tarafından verilmektedir: Daha önce de aktarıldığı gibi, dönemin GAP Başkanı'na göre GAP Master Planı; “...özellikle 1990'ların ikinci yarısında derinleşen kamu kesiminin finansman sorunları...” ile “...1990'ların sonlarında marjinalleştirilen terör olaylarının olumsuz etkisi...” nedeniyle “hedeflerinden önemli ölçüde sapmıştır.” (GAPİB 2002/a). Ancak, GAP-BKP'de, bu engellerin Şanlıurfa'da etkili olmadığını ortaya koyan açıklamalar da yapılmaktadır. Üstelik, Şanlıurfa'daki gelişmeler öne sürülerek belirtilen nedenlerin söz konusu olmadığı durumda, GAP-MP'deki “temel senaryonun” ne denli yerinde olduğu tezi de savunulabilmektedir. GAP-BKP'ye göre; “Şanlıurfa'daki gelişmeler Master Plan'ın temel vizyon ve stratejisinin doğru olduğunu göstermektedir”; dahası, “Bölge koşulları ve konumu bağlamında önemli gelişme sağlanabilmesinin ilk ve belki de olmazsa olmaz koşulu sulamadır. Sulama yeterli olmasa da gerekli koşuldur” tezleri öne sürülebilmektedir. GAP-

BKP'de bu teze kanıt olarak da Şanlıurfa'daki gelişmeler gösterilmektedir: GAP-BKP'ye göre, “Bölge'de sadece Şanlıurfa iyi bir performans göstermiştir... Şanlıurfa'da bu gelişmeyi sağlayan temel etmen Şanlıurfa Harran Ovası'nda 1998 yılı itibariyle devlet tarafından 90 bin hektar arazinin sulamaya açılmış olması ve elde sağlıklı veriler olmasa da önemli miktarda bir alanda halk tarafından yeraltı suyundan istifadeyle sulanmaya başlanmış olmasıdır. Ayrıca sulanan alanlarda yüksek katma değerli pamuk tarımına ağırlık verilmesi bu sonuçta etkilidir.” Ne var ki, GAP-BKP'de, i) “iyi bir performansın...” neden yalnızca Şanlıurfa'da gerçekleştirilebildiği; ii) Şanlıurfa'daki ürün deseninin neden beklenen doğrultuda değişmediği; iii) arazi mülkiyet dağılımının neden daha “adaletli” bir yapıya dönüşmediği; iv) sulamaya açılan arazilerde neden çeşitli çevre sorunlarının yaşandığı; v) sulama sonrasında mevsimlik göçe katılmayan işgücünün Bölgedeki yaşama ve çalışma koşullarının sulamadan sonra ne yönde değiştiği; kısacası Şanlıurfa'da sağlanan % 6,75'lik büyüme hızının ne gibi ekolojik, ekonomik ve toplumsal bedele yol açtığı sorunlarının hiçbiri yanıtlanmamaktadır. Ne var ki, daha önce de kısmen aktarıldığı gibi; “Sulamaya açılmış alanlarda önemli bir sorun drenaj ve tesviye gibi tarla içi hizmetlerin sulama yatırımlarını geriden izlemesi ve bu açılardan eksikliklerin aşırı sulamayla birleşince toprakta yakın bir gelecekte tuzluluk gibi önemli bir soruna yol açma potansiyelidir. Sulanan alanlarda monokültüre doğru bir yönelim vardır. 1989 Master Planı ürün deseninde pamuğun payını % 25 olarak öngörmüşken bu oran halen Harran'da yüzde 75-80 dolayındadır” açıklaması da yine GAP-BKP'de yapılmaktadır. Oysa, tüm planlarda sıkça yakıma konusu yapılan “toprak dağılım dengesizliği” de Şanlıurfa'da “olumlu” sayılabilecek bir doğrultuda değişmemiştir. Çizelge 7'de bu gerçek sergilenmektedir:

* Altı, “Gerçekleştirilememesi” değil de “sapması” nedeni üzerinde durulmasının anlamlı bir yaklaşım olduğuna dikkat çekmek amacıyla tarafından çizilmiştir.)YÇ)

Çizelge 7: Şanlıurfa'da Tarım İşletmeleri Sayısı ve İşledikleri Arazi

Arazi Genişliği (Dönüm)	1991 Tarım Sayımı		2001 Tarım Sayımı	
	Sayı	Alan	Sayı	Alan
Arazisiz	7 850		1 341	
5'den Az	1,12	0,02	0,59	0,01
5 - 9	1,06	0,04	0,74	0,03
10 - 19	5,46	0,42	4,42	0,29
20 - 49	20,44	3,90	19,24	3,31
Ara Toplam	28,07	4,38	25,00	3,64
50 - 99	28,86	11,97	25,12	8,68
100 - 199	22,18	17,39	25,00	16,96
200 - 499	14,23	23,84	19,18	27,29
500 - 999	4,24	16,51	4,14	14,69
Ara Toplam	69,51	69,71	73,43	67,62
1000 - 2499	2,10	19,29	1,48	11,23
2500 - 4999	0,31	6,62	0,09	1,51
5000 +	0,00	0,00	0,00	16,00
Ara Toplam	2,42	25,91	1,57	28,74
TOPLAM	100	100	100	100
Ortakçı	317	48 970	729	123 285
Kiracı	1 613	148 450	1 495	128 807

Kaynak: DİE'nin 1991 Genel Tarım Sayımı ile 2001 Genel Tarım Sayımı verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir.

Bu noktada akla, Şanlıurfa'daki "olumlu" sayılan gelişmelerden; özellikle de sulama yatırımlarından; i) hangi toplumsal sınıf ve katmanların görece olarak daha fazla yararlandığı ve dolayısıyla ii) gelir dağılımının ne yönde değiştiği, iii) kentlerde toplanan işgücünün nerelerde, daha da önemlisi hangi koşullarda işlendirildiği soruları akla gelmektedir. GAP-BKP'de böyle bir sorgulama yapılmamaktadır.

• "Planlar" kimin planıdır ?

Görünüşe bakılırsa, GAP kapsamındaki planların yürütülmesinden olmasa da planlarda yer verilen yatırımların eşgüdüm içinde gerçekleştirilmesinden GAPİB sorumludur. Ancak, "Bölge'de iyi bir performans gösteren" tek il olduğu öne sürülen Şanlıurfa'daki sulamalar sırasında ve sonrasında ortaya çıkan sorunlara bakılırsa GAPİB, bu sorumluluğunu bilen gerektiğince yerine getirememiştir. Oysa bu da bir sonuçtur. Çünkü GAP kapsamındaki planların hiçbirisinin ilgili kuruluşlar özelinde yaptırım gücü yoktur. Ek olarak GAPİB

de, yatırımlardan sorumlu kuruluşları yönlendirici bir yetkiye sahip değildir. Gerçekte, bilindiği gibi, "Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında '27 Ekim 1989 Tarih Ve 388 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin 2. maddesine göre;

- Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt ve Şanlıurfa illerini içine alan GAP bölgesi için gerekli araştırma ve uygulama projelerini yapmak ve yaptırmak,
- Bölge içindeki faaliyetleri yönlendirmek, uygulamasını değerlendirmek ve takip etmek,
- Bölgede uzun vadeli planlar ve yıllık programlar muvacehesinde süratle kalkınmayı sağlamak için tarım, madencilik, inalat sanayi, enerji, ulaştırma, haberleşme, inşaat, turizm gibi kamu hizmetleri, beşeri kaynaklar, sosyal ekonomi, bilim araştırma, geliştirme ve

* Ne yazık ki, Şanlıurfa'daki sulama yatırımlarından yararlanmanın arazi büyüklüğüne göre dağılımı ile arttığı öne sürülen gayri safi gelirin hanehalkları arasındaki dağılımlarına; kısacası, bu sorunların yanıtlanabilmesi için gerekli veri bulunmamaktadır.

teknoloji, çevre konusunda çalışmalarda bulunmak, çalışmaları yönlendirmek, koordinasyonu ve uygulamaların gerçekleşmesini sağlamak,

- Bölgede sektörlerarası entegrasyonu sağlayacak şekilde bölge planlamasını gerçekleştirmek,
- Bölgede kaynakların kullanılması, dış ekonomik ilişkiler, finansman dengesi, krediler, bankalar, fiyatlar ve sermaye piyasası konularında gerekli çalışmaları yapmak,

GAPİB'nin görevleri arasında sayılmaktadır. Ayrıca, GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı (GAPİT) yapısında bir de GAP Yüksek Kurulu bulunmaktadır. Görevi "GAP İdaresi tarafından hazırlanacak her türlü plan, proje ve programları inceleyerek karara..." bağlamak biçiminde tanımlanan Kurul, Başbakan veya görevlendireceği bir Devlet Bakanı, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Müsteşarlığı'nın bağlı olduğu Devlet Bakanı, Bayındırlık ve İskan Bakanı ile Tarım ve Köy İşleri Bakanı 'ndan oluşmuştur. Bu yapısına karşın, GAPİT, planlarda yer verilen öngörülerin gerçekleştirilmesini sağlayabilecek etkenliğe sahip kılınmamıştır. Bu nedenle planlardaki hedefler de, deyiş yerindeyse, sahipsiz kalmıştır.

• "Planlar" GAP'ın entelektüel süsü müdür ?

Bölgedeki ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamın görece geriliğine yol açan temel nedenlerin çoğunlukla "durum saptaması" kapsamında sergilenmesiyle yetinilmesi; amaç, hedef, politika, strateji ve eylem önerilerinin ise doğrudan bu nedenlerin ortadan kaldırılmasını ve/veya etkisizleştirilmesini öngörmemesi; hazırlanma teknikleri, düzenlenme biçimleri ve söylemleri ne denli yetkin olursa olsun, "planları" GAP'ın, deyiş yerindeyse entelektüel süsü durumuna indirgemıştır:

- i) birbirlerinin çıktılarını göz önünde bulundurmamaları;
- ii) Bölgedeki değişme ve gelişmelere yol açan nedenlerin dinamik ve bütüncül bir yaklaşımla sorgulanamaları,

- iii) Dünya geneli ve ülke özelindeki ekonomik, toplumsal ve siyasal değişme ve gelişmelerin gündeme getirebileceği kısıt ve olanakları gerektiğince irdelememeleri ve yeterince de göz önünde bulundurmamaları;
- iv) somut durumlara karşılık gelebilecek somut önermeler yerine çoğunlukla ilkesel önermeler öne sürmeleri;
- v) gerekli yatırım harcamalarının neredeyse tümünün ülkenin kamusal kaynaklarından karşılanmasını öngörmeleri;
- vi) Bölgedeki yatırımların getirisinin öncelikle ve ağırlıklıla Bölgedeki yatırımlara yönlendirilmesini ve sermaye birikiminin büyütülmesini sağlayabilecek düzenlemeleri gerektiğince öne çıkarmamaları;
- vii) Bölgedeki gelişmenin yersel ve toplumsal dağılımının "denge" duruma getirilmesinden çok "global", toptan ya da ortalama büyümeyi, iyileşmeyi hedeflemeleri,
- viii) moda söylemleri gerektiğince sorgulamaksızın benimsemeleri; önermelerini kamuoyu bir yana ilgili yazında bile, en azından eşçerikte anlaşılmayan söylemlerle dillendirilmiş olmaları; önerilen tezlerin "dezavantajlı gruplar", "öncelikli hedef grupları", "müdahale alanları", "farklı grup ve katmanlar", "değişik nüfus kesimleri", "çağdaş kurumsal yapılar", "hareket planı", "program-plan" vb teknik, toplumsal ve siyasal olarak somut, kolaylıkla algılanamayan kavramlarla örülmüş olmaları;
- ix) kalkınma sürecinin bitimli iş ve işlemlerle, daha açık bir söyleyişle öngörülen fiziksel yatırımların tamamlanmasıyla sona erebileceğini varsaymaları; dolayısıyla da sürecin sürdürülebilirlik koşullarının oluşturulmasını da öngörmemeleri;
- x) ortaya koydukları amaçları, politika ve eylem önerilerini hiçbir düzlemde önceliklendirmemeleri ve/veya ağırlıklandırmamaları;
- xi) yöre halkının amaç ve hedef koyma, politika ve strateji geliştirme, eylemleri belirleme ve yaşama

geçirilme aşamalarındaki karar süreçlerine katılabilmesini biçimselleştirmeleri; daha açık bir söyleyişle sınıf temelli yetki ve sorumluluklu işlevsel katılım düzeneklerinin kurulmasından ve işletilmesinden kaçınmaları;

- xii) “*proje fetişizmi*” olarak adlandırılabilir bir söylemle yetinmesi; Bölge kamuoyunda tüm toplumsal sınıf ve katmanların kapsayabilecek yaygınlıkta toplumsal bir kalkışma, heyecan kültürünün yaratılmasını hedeflememeleri; bunun yöntem, teknik ve araçlarını geliştirmemeleri;

“*planların*”, GAP üzerine yapılacak entelektüel söyleşilerin, tartışmaların altlık belgelerine dönüşmesine; dolayısıyla da toplumsallaşamamalarına yol açmıştır. Bu durum GAP’ın, artık getirilerinin tam da alınabileceği bir aşamada kamuoyunun gündeminden çıkmasına neden olmuş; dolayısıyla, getirilerine ağırlıkla yerli ve yabancı tekeli sermaye tarafından el konulmasını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Öte yandan, değinilen niteliklerine karşın “*planlar*”, GAP’ın gerçekleştirilmesi için gerekli kaynakların ülke içi ve dışından sağlanmasını büyük ölçüde kolaylaştıran bir tür “*süsleyicilik*” işlevi de görmüştür.

SONUÇ

GAP gibi büyük ölçekli bir proje kapsamındaki her türlü planlama çalışmasının ve uygulamanın i) öngörülen yatırımların niteliği ve büyüklüğü, ii) gerçekleştirildiği bölgenin, ülkenin, ekolojik, ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal yapısı, iii) gerçekleştirildiği dönemin ekonomik ve siyasal koşulları nedeniyle çok boyutlu olarak tartışılması gerekmektedir. Ne var ki, bu tartışma gerektiğince boyutlandırılmış bir düzlemde yapılmamakta; çoğunlukla, teknisist bir düzlemde ve makro ekonomik bir çerçeveye sınırlandırılmış olarak sürdürülmektedir. Dolayısıyla, GAP’ın i) gerçekleştirilmesine yönelik etkinliklerin yol açtığı maliyetler ile ii) “*tamamlanmasından*” sonra gündeme getirebileceği her türlü getirinin toplumsal sınıf ve katmanlar arasında bölüşümünün nasıl

gerçekleştiği ve gerçekleşebileceği de gerektiğince sorgulanmamaktadır. Oysa, açıktır ki, ülke genelinde ve Bölge özelindeki egemen üretim ilişkileri, GAP’ın da, hem maliyetlerinin hem de getirilerinin toplumsal sınıf ve katmanlar arasındaki bölüşümünü “*dengesizleştirmektedir*”. GAP kapsamında hazırlanan ve uygulanmasına çalışılan “*planlar*”, bu sürecin köktenci biçimde değiştirilmesini amaçlamamış; aksine, egemen üretim ilişkilerinin “*geliştirilmesine*” katkıda bulunabilecek uygulamalara dayanak olmuştur. “*Planların*”, özellikle GAP Bölgesindeki kırsal yapının ve tarımsal üretimin “*geliştirilmesine*” yönelik önermeleri ile bu önermeler doğrultusunda gerçekleştirilen uygulamaların şimdiden ortaya çıkan ekolojik, ekonomik ve toplumsal sonuçları bu gerçeği tüm boyutlarıyla açıklıkla ortaya koymaktadır. Aynı sonuçlar, ayrıca egemen üretim ilişkilerinin, “*planlarda*” yer verilen kimi amaç ve hedeflerin, politika ve stratejiler ile eylemlerin yaşama geçirilmesini büyük ölçüde rastlantısallaştırdığı gerçeğini de sergilemektedir. Oysa, Türkiye’de, kırsal yapı ve tarımsal üretimin GAP Bölgesinde de kamu yararına ve görece olarak en “*sorunsuz*” biçimde planlanabilmesini ve plan öngörülerinin yaşama geçirilebilmesine olanak verebilecek nesnel ve öznel koşullar ile yerindeliği yadsınamayacak gerekçeler gerektiğince bulunmaktadır. Sözgelimi;

- i) GAP’la “*atılıktan kurtarılarak*” harekete geçirilmesi öngörülen kaynakların tümüne yakın bir kısmı kamusaldır; sözgelimi, su kaynaklarının tümüne yakın bir kısmı ile sulamaya açılabilir tarım yapılabilir arazilerin bir kısmı devletin mülkiyetindedir;
- ii) tarımsal üretimin geliştirilmesine katkıda bulunabilecek bilgi ve teknolojilerin yine tümüne yakın bir kısmı kamu kurum ve kuruluşları tarafından üretilmektedir;
- iii) GAP’ın Bölgedeki kırsal yapıların ve tarımsal üretimin değiştirilmesine ve geliştirilmesine yönelik alt yapı yatırımları kamusal kaynaklarla gerçekleştirilmektedir;

- iv) Devlet, Bölgedeki sermaye birikimine çeşitli yollarla göz ardı edilemeyecek boyutta kaynak aktarabilmektedir;
- v) GAP Bölgesindeki her türlü değişme ve gelişmenin ülke genelindeki değişme ve gelişmelerle yatay ve dikey olarak uyumlu olması zorunluluğu bulunmaktadır;
- vi) GAP Bölgesindeki her türlü değişme ve gelişmenin ülkenin bütünlüğünün korunması, güvenliğinin sağlanması ve sürdürülebilmesi yönünden de stratejik önemi vardır;
- vii) GAP kapsamındaki fiziksel yatırımların değiştirebileceği ekolojik koşullar tüm toplumsal sınıf ve katmanları etkileyebilecektir;

Öte yandan, GAP kapsamında hazırlanan "*planlarda*" yer verilen amaç ve hedefler ile eylem önerilerinin, gerçekleştirilebildiği kadarıyla da olsa, kırsal yapı ve tarımsal üretimde yol açtığı değişmelerin bu bağlamda gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Bu değişmeler kapsamında; i) ağırlık ilişkilerinin egemen olduğu tarımsal işletmelerin yabancı sermayenin de oluşumuna çeşitli düzey ve biçimlerde katılabildiği büyük kapitalist çiftliklere, ii) çok küçük ve küçük köylü işletmeleri ile kısmen de arazisizlerin küçük meta üreticilerine, iii) arazisizler ile çok küçük arazili köylü işletmelerindeki aile işgücünün görece olarak daha nitelikli olanlarının tarım ve/veya tarım dışı sektörlerde ücretle işlendirilenlere dönüşmektedir.

Bu koşullar ve olası gelişmeler karşısında, GAP için alınması gereken kararlar, en azından bu aşamada, ağırlıklı ekono-politik niteliktedir. Başka bir söyleyişle; artık, GAP'ın olası getirilerinin Bölgedeki ve ülkedeki toplumsal sınıf ve katmanlar arasında bölüşüm biçiminin yönetilmesi aşamasına gelmiştir. Bu nedenle, Bakanlar Kurulu'nun GAP'ın "*2010 yılında bitirilmesi*" türünden kararlar ve böylesi kararlar doğrultusunda oluşan beklentiler, bu bağlamda anlamlı değildir. Artık, en azından demokratik kitle örgütlerinin;

- i) GAP'ın bitirilmesini yalnızca fiziksel yatırımların sonuçlandırılmasına indirgeyen yaklaşımların aşılması ile sınıflı toplumlarda "*teknisist*" ve

"*ekonomist*" çözümlenmelerle yetinilmemesi gereğini kavramaları;

- ii) GAP'ı, en azından bundan böyle bitimsiz bir süreç olarak algılamaları;
- iii) dikkatlerini de öncelikle ve ağırlıklı GAP'ın olası getirilerinin tüm boyutlarıyla belirlenmesi ile toplumsal sınıf ve katmanlar arasında bölüşülmesi üzerinde yoğunlaştırmaları;
- iv) çabalarını bölüşümün genel olarak kamu ve özel olarak da emekçi sınıf ve katmanların yararına gerçekleştirilmesine katkıda bulunabilecek politika, strateji ve eylemlerin geliştirilmesi ile yaşama geçirilmesine yönelik işbirliği ortamlarının üretilmesine ve geliştirilmesine yönlendirmeleri;
- v) karar süreçlerine katılmalarını amaç ve hedeflerin belirlenmesi, eylem önerilerinin geliştirilmesi aşamalarındaki "*görüş alış-verişi*" toplantılarıyla sınırlandırmayarak uygulama, izleme ve değerlendirme aşamalarında da dengeli hak, yetki ve sorumluluklar üstlenmeleri;
- vi) planlama çalışmalarının, deyiş yerindeyse "*GAP'ın kenar süsleri*" olmaktan çıkılarak işlevselleştirilmesi ve etkinleştirilmesi için girişimlerde bulunmaları

zorunlu olmaktadır. Türkiye'deki egemen üretim ilişkilerinin niteliği, bu ilişkiler içinde devletin üstlendiği sınıfsal işlevler ile bu işlevlerini yerine getirmek amacıyla kullanabileceği donanım; IMF, Dünya Bankası, AB, GATT, GATS, TRIPS vb ülkelerarası ekonomik ve siyasal oluşumların Türkiye'deki ekonomik ve toplumsal düzenlemeleri yönlendirebilme olanakları bu zorunlulukları pekiştirmektedir. Ayrıca, açıktır ki, kırsal yapı ve tarımsal üretim gibi hem Bölge hem de ülke için stratejik önemi görece olarak daha yüksek bir alan ve sektördeki değişmelerin dışa bağımlı tekeli kapitalist gelişmenin içsel dinamiklerine bırakılmaması gerekmektedir. GAP kapsamındaki tüm süreçlerin yönetiminin de demokratik bir işleyiş içinde kamusallaştırılması, bu zorunluluk ve gereklerin yerine getirilmesine yönelik çabaları büyük ölçüde kolaylaştırabilecektir.

KAYNAKÇA

1. ANONİM (1980); Güneydoğu Anadolu Projesi, TC Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü Etüt ve Plan Dairesi Başkanlığı, Ankara.
2. ANONİM (1985); Güneydoğu Anadolu projesi ve Entegre Bölge Kalkınması Yaklaşımı, TÜBİTAK Tarım ve Ormancılık Araştırma Grubu, Ankara.
3. ANONİM (1996); İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (1996), (Bülent DİNÇER-Metin ÖZASLAN-Erdoğan SATILMIŞ), Ankara, DPT Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara.
4. BİNGÖL, Nahit (2001); İllerde Ekonomik Büyüme İmalat Sanayiinde yerleşme ve Dışsal Ekonomi (1980-1995), (Uzmanlık Tezi) DPT İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
5. BULUTAY, Tuncer (1999); "İktisadi Büyüme Çözümlemelerinde Genellikle Ele Alınmayan Etkenlerin İktisadi Kalkınmaya Katkıları", Çalışma İstatistikleri 1998-1999, DİE, Ankara.
6. ÇULHAOĞLU, Metin (2005); Eşitsiz Gelişme: Bir Tartışma Çerçevesi", Gelenek, Mayıs 2005, sayı 84, İstanbul.
7. DPT (1976); Gelir Dağılımı Araştırması, Sosyal Planlama Dairesi Araştırma Şubesi, Ankara.
8. DPT (1989/a); GAP Güneydoğu Anadolu Projesi Master Plan Çalışması Master Plan Nihai Raporu, 2. Cilt, Nippon Koei Co. Ltd ve Yüksel Proje AŞ Ortak Girişimi, Ankara.
9. DPT (1989/b); GAP Güneydoğu Anadolu Projesi Master Plan Çalışması Master Plan Nihai Raporu, 1. Cilt, Yöneticiler İçin Özet, Nippon Koei Co. Ltd ve Yüksel Proje AŞ Ortak Girişimi, Ankara.
10. DPT (1995); Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), Ankara.
11. DPT (2003); Türkiye Cumhuriyeti Ön Ulusal Kalkınma Planı 2004-2006, (Yüksek Planlama Kurulu'nun 22 Aralık 2003 tarih ve 2003/61 sayılı kararıyla kabul edilmiştir.), TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
12. ERCAN, Fuat (1999); "Sermaye Birikim Sürecinde Bölgesel Kalkınma-Planlama ve Anadolu Sermayesi", Ekonomide Durum, Güz 1999, Kitap 6, TÜRK-İŞ Araştırma Merkezi, Ankara.
13. GAPİB (1993); GAP Bölgesi Hareket Planı 1993-1997, TC Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
14. GAPİB (1999); Güneydoğu Anadolu Projesi Sosyal Eylem Planı, TC Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
15. GAPİB (2002/a); Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı, Yönetici Özeti, Cilt 1, TC Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
16. GAPİB (2002/b); Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı, Ana Rapor, Cilt 2, TC Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
17. GAPİB (2002/c); Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı, Ana Rapor, Cilt 3, TC Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
18. GAPİB (2005/a), "GAP'ın Finansmanı", TC Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı <http://www.gap.gov.tr/gap.php> (1 Temmuz 2005 Güncellemesi).
19. GAPİB (2005/b), "GAP'ta Ulaşılan Nokta", Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı <http://www.gap.gov.tr/gap.php> (1 Temmuz 2005 Güncellemesi).
20. ÖZGÜL, Muammer Yaşar (2005); "Aktarılan Kaynak Yeterli Değil", Cumhuriyet Tarım Hayvancılık, 12 Temmuz 2005, Yıl 1, Sayı 11, İstanbul.
21. GÜLÇUBUK, Bülent (2000); GAP Master Planı'nın Revizyonu ve Güncelleştirilmesi Projesi "GAP Bölge Kalkınma Planı" Tarım ve Kırsal Kalkınma Raporu, TC Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
22. RG (1997); Türkiye Güneydoğu Anadolu Projesi Bölgesinde Sürdürülebilir Kalkınma Programı, (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Projesi), 18 Mart 1997 tarih ve 22937 sayılı Resmi Gazete, Ankara.
23. SELİM, Şaziye-KÜÇÜKÇİFTÇİ, Suat (1999); "Gelir Eşitsizliği ve Ekonomik Büyüme: Türkiye'de İller Düzeyinde Bir Ampirik İnceleme", İktisat İşletme ve Finans, Temmuz 1999, Sayı: 160, Ankara.
24. UNDP (2001); İnsani Gelişme Raporu, Türkiye 2001,
25. YÜKSELER, Zafer (2005); "1994, 2002 ve 2003 Yılları Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketleri: anket Sonuçlarına Farklı Bir Bakış", İktisat İşletme ve Finans, Mayıs 2005, Ankara.

Ek 1/a 1991-2001 DÖNEMİNDE GAP BÖLGESİNDEKİ TARIMSAL İŞLETMELERİN SAYILARINDA DEĞİŞİMLER

Genişlik (Dönüm)	Sayım Yılları	İller										BÖLGE TOPLAM	
		Adıyaman	Batman	Diyarbakır	Gaziantep	Mardin	Siirt	Ş. Urfa	Şırnak	Sayı	1991=100		
Arazisiz	1991	2 552	453	6 621	3 525	5 595	566	7 850	557	27 719			
	2001	2 544	73	6 894	455	968	950	1 341	2 513	15 738	56,8		
5'den Az	1991	2 724	2 387	1 662	3 505	9 410	1 237	720	259	21 904			
	2001	2 001	670	1 385	802	3 601	4 409	295	707	13 870	63,3		
5 - 9	1991	4 801	969	1 377	1 939	2 466	1 411	683	39	13 685			
	2001	3 765	612	2 614	3 379	3 865	2 601	375	437	17 648	128,9		
10 - 19	1991	9 772	2 209	3 468	4 387	5 950	3 431	3 516	914	33 647			
	2001	7 239	1 855	10 500	3 170	6 462	3 946	2 230	647	36 049	107,1		
20 - 49	1991	12 882	4 640	12 337	12 895	5 410	3 861	13 163	1 621	66 809			
	2001	15 195	3 403	14 392	8 592	7 431	3 663	9 700	2 844	65 220	97,6		
50 - 99	1991	7 760	2 629	9 804	9 866	4 659	2 655	18 586	2 425	58 384			
	2001	6 371	2 668	6 141	8 623	6 795	1 091	12 660	1 836	46 185	79,1		
100 - 199	1991	3 595	3 249	15 693	6 160	4 552	1 552	14 286	4 372	53 459			
	2001	2 775	2 154	3 764	7 545	4 758	966	12 600	2 114	36 676	68,6		
200 - 499	1991	2 154	2 239	9 052	3 689	1 960	1 346	9 167	5 784	35 391			
	2001	1 263	1 530	3 360	3 753	3 745	492	9 667	1 814	25 624	72,4		
500 - 999	1991	552	612	1 829	430	713	110	2 732	1 381	8 359			
	2001	53	107	848	542	606	234	2 088	469	4 947	59,2		
1000-2499	1991	221	332	2 113	401	272	206	1 355	1 871	6 771			
	2001	106	0	786	232	174	32	747	213	2 290	33,8		
2500 - 4999	1991	0	32	1 032	0	105	167	201	81	1 618			
	2001	0	0	56	0	0	1	43	0	100	6,2		
5000+	1991	0	0	365	0	24	15	0	0	404			
	2001	0	0	3	0	0	0	1	0	10	2,5		
TOPLAM	1991	47 013	19 751	65 353	46 797	41 116	16 557	72 259	19 304	328 150			
	2001	41 312	13 072	50 743	37 029	38 405	18 385	51 747	13 594	264 357	80,6		
1991 = 100		87,9	66,2	77,6	79,3	93,4	111,0	71,6	70,4	80,6			

Ek 1/b: 1991-2001 DÖNEMİNDE GAP BÖLGESİNDEKİ TARIMSAL İŞLETMELERİN ALAN GENİŞLİKLERİNDE DEĞİŞİMLER

Genişlik (Dönüm)	Sayım Yılları	İL LER										BÖLGE TOPLAM	
		Adıyaman	Batman	Diyarbakır	Gaziantep	Mardin	Siirt	Ş. Urfa	Şırnak	Alan	1991=100		
5'den Az	1991	7 549	6 317	2 653	8 283	17 770	3 486	1 799	518	48 375			
	2001	5 410	1 663	3 576	2 206	9 844	8 111	867	1 636	33 313	68,9		
5 - 9	1991	30 812	6 121	8 483	13 070	15 936	8 557	4 202	195	87 376			
	2001	24 868	4 297	17 599	23 342	26 624	16 234	2 565	2 372	117 901	134,9		
10 - 19	1991	130 453	28 312	49 025	55 589	78 178	46 507	43 058	11 470	442 592			
	2001	96 121	22 448	150 444	43 537	86 967	49 230	28 738	7 602	485 087	109,6		
20 - 49	1991	391 292	138 649	419 863	408 549	146 115	117 931	399 400	68 399	2 090 198			
	2001	466 539	103 338	416 656	281 835	225 479	115 234	325 347	87 739	2 022 167	96,7		
50 - 99	1991	487 874	169 683	634 260	638 352	327 756	173 408	1 226 693	169 760	3 827 786			
	2001	426 880	178 069	386 279	590 739	472 928	67 208	852 635	124 547	3 099 285	81,0		
100 - 199	1991	449 068	424 711	1991 888	788 692	541 512	196 635	1 782 091	579 951	6 754 548			
	2001	375 008	274 626	482 571	995 013	657 216	121 009	1 665 838	267 489	4 838 770	71,6		
200 - 499	1991	580 260	581 228	2410 838	968 368	519 070	366 536	2 442 696	1 565 897	9 434 893			
	2001	291 482	380 090	1013 507	1 030 150	1 141 897	126 867	2 679 931	501 421	7 165 345	75,9		
500 - 999	1991	300 862	373 395	1153 695	283 165	436 003	55 931	1 691 474	960 355	5 254 870			
	2001	30 987	57 325	557 431	351 472	366 465	132 542	1 442 601	260 170	3 199 013	60,9		
1000 - 2499	1991	259 177	561 001	2611 061	486 470	302 600	210 750	1 976 457	2 222 287	8 629 803			
	2001	146 881	0	896 102	254 023	282 348	37 312	1 103 427	295 595	3 015 688	34,9		
2500 - 4999	1991	0	93 832	3396 638	0	288 750	671 340	678 480	343 521	5 472 561			
	2001	0	0	189 319	0	0	4 000	148 628	0	341 947	6,2		
5000+	1991	0	0	2856 060	0	150 240	81 175	0	0	3 087 475			
	2001	0	0	88 230	31 920	0	0	1 571 100	0	1 691 250	54,8		
TOPLAM	1991	2 637 347	2383 249	15 534 454	3 650 538	2 823 930	1 932 256	10 246 350	5 922 353	45 130 477			
	2001	1 864 176	1 021 856	4 201 714	3 604 237	3 269 788	677 747	9 821 677	1 548 571	26 009 766	57,6		
1991 = 100		70,7	42,9	27,0	98,7	115,8	35,1	95,9	26,1	57,6			

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005

23-24 EYLÜL 2005

DIYARBAKIR

V. OTURUM

GAP'ta Enerji ve Doğal Kaynaklar

Oturum Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYHAN / Maden Mühendisleri Odası Diyarbakır İl Temsilciliği
YK Başkanı

Oturum Katılımcıları

Dr. Bilal GÜMÜŞ

GAP Bölgesinin Enerji Üretim, Tüketim Yapısı ve Ülke Yapısındaki Yeri

Yrd. Doç. Dr. Mehmet BAYRAK

GAP'ta Enerji Kalitesi Sorunları

Hayrullah DAĞISTAN

GAP Bölgesi Jeotermal Enerji Kaynakları

GAP BÖLGESİNİN ENERJİ ÜRETİM, TÜKETİM YAPISI VE ÜLKE ENERJİ YAPISINDAKİ YERİ

Dr. Bilal GÜMÜŞ

*Dicle Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Elektrik Elektronik Mühendisliği Bölümü
Diyarbakır*

ÖZET

Ülkelerin enerji politikalarının oluşturulabilmesi açısından enerji kaynak potansiyelimizin ve çeşitliliğinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu çalışmada GAP bölgesinin enerji kaynak potansiyeli ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde enerji ihtiyacı her yıl hızla artmaktadır. Bu nedenle tüketim değerlerinin incelenmesi, sektörlerle dağılımının bilinmesi, planlama ve sağlıklı enerji politikaları üretme açısından oldukça önemlidir. Çalışma kapsamında GAP illerindeki elektrik enerjisi tüketim miktarları incelenmiş ve aynı bölgedeki üretim miktarları ile karşılaştırılmıştır. Gap Bölgesinin elektrik enerji yapısı ve bu yapının ülkenin elektrik enerji yapısındaki yeri incelenmiştir. Bölgenin önemli bir sorunu olan kayıp+kaçak enerji de bileşenlerden biri olan kayıp enerjinin öngörülenden oldukça fazla olduğu, ele alınan iletim ve dağıtım hatlarındaki ölçüm sonuçları neticesinde, tespit edilmiştir.

1. GİRİŞ

Günümüzde enerji insan hayatı için yaşamsal öneme sahiptir. İletim ve kullanım kolaylıklarından dolayı, ihtiyacımız olan enerjinin çok büyük bir kısmını elektrik enerjisi olarak kullanmaktayız. Bu nedenle enerji sözcüğü çoğu zaman elektrik enerjisi'nin yerini alabilmektedir. 21. yüzyılda enerji ihtiyacı ülkelerin politikalarını, paylaşımalarını biçimlendirirken, özellikle yaşadığımız coğrafyada savaşların ifade edilmeyen nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ülkemizde yapılan en önemli projelerden biridir. Birçok bileşenden oluşan bu projenin, önemli bir bölümü de enerji yapılarını içermektedir. Projenin diğer kısımları bitirilmemişse de enerji yapıları olan hidroelektrik santrallerinin büyük bir kısmı tamamlanmıştır. Böylelikle Türkiye'nin en büyük ve önemli hidroelektrik üretim tesisleri üretime başlamıştır [1,2,3]. Geçmiş yıllarda ülkenin enerji üretiminin büyük bir kısmı bu santrallerden karşılanmıştır. Ancak günümüzde, artan enerji ihtiyacı, uygulanan yanlış politikalar, bu santrallerin ülkenin elektrik enerjisi üretimindeki yerini azaltmıştır.

Günümüzde sağlıklı bir enerji politikasının en önemli bileşeni, ülke kaynaklarını en iyi şekilde kullanabilmektir. Ancak ülkemizdeki enerji politikaları, yada bu konuda politika üretememe, günümüzde enerji üretimimizin çok önemli bir kısmını, dışa bağımlı hale getirmiştir. Bu nedenle enerji kaynak potansiyelimizin ve çeşitliliğinin ortaya konulması çok önemlidir. Bu çalışmada GAP bölgesinin enerji kaynak potansiyeli de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle geleceğin enerji kaynakları olacak olan yenilenebilir enerji kaynaklarına da dikkat çekilmiştir. [4]

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde enerji ihtiyacı her yıl hızla artmaktadır. Artan enerji tüketimi, üretimin artmasını yaşam kalitesinin yükselmesini ve nüfusun artmasını belirtmektedir. Bu nedenle tüketim değerlerinin incelenmesi, sektörlerle dağılımının bilinmesi, planlama ve sağlıklı enerji politikaları üretme açısından oldukça önemlidir.

Çalışma kapsamında GAP illerindeki elektrik enerjisi tüketim miktarları incelenmiş ve aynı bölgedeki üretim miktarları ile karşılaştırılmıştır. Aynı zamanda ülkenin elektrik enerjisi üretim ve tüketim değerleri ile bu değerler karşılaştırılmıştır.

2. GAP BÖLGESİNİN ELEKTRİK ENERJİSİ KAYNAK POTANSİYELİ

Gap Bölgesi enerji kaynakları bakımından zengin bir bölgedir. Türkiye'nin hidroelektrik potansiyelinin önemli bir kısmı bu bölgededir. Ancak bölgenin enerji kaynakları sadece hidroelektrik potansiyel ile sınırlı değildir. Bölgede önemli linyit ve asfaltit yatakları da mevcuttur. Bunun yanında geleceğin enerji kaynakları olan güneş ve rüzgar açısından bölge şanslı durumdadır.

GAP kapsamındaki HES'lerin toplam kurulu güçleri 7.485 MVA'dır. İşletmede olan HES'lerin kurulu gücü ise 5.463 MVA'dır. İşletmede olan HES'lerden yılda ortalama 18.049 GWh enerji üretilmektedir. Bu üretim Türkiye'deki toplam hidroelektrik üretiminin %39,84'üne karşılık gelmektedir. Gap kapsamındaki HES'lerin tamamının işletmeye açılması ile yılda ortalama 27.345 GWh'lik enerji üretilebilecektir. Bu potansiyel tüm Türkiye'nin hidroelektrik potansiyelinin %21,13'üne karşılık gelmektedir. Türkiye'deki hidroelektrik potansiyelin %35'i işletmededir. Gap'ta ise hidroelektrik potansiyelin %66'sı işletmeye alınmıştır. Bu açılardan bakıldığında Gap'ın, hidroelektrik potansiyel açısından ülkemizde önemli bir yere sahip olduğu açıkça görülmektedir [5].

Gap bölgesinde önemli linyit ve asfaltit yatakları da mevcuttur. Bu yataklar termik santrallere yakıt sağlayabilecek kapasitededirler. Bu yataklar, Bingöl - Karlıova - Derinçay havzası linyit yatağı, Adıyaman Gölbaşı linyit yatağı ve Şırnak Silopi asfaltit yataklarıdır. Bingöl - Karlıova - Derinçay havzasında açık işletme ile 9.989.149 ton, kapalı işletme ile 46.555.995 ton rezerv olduğu öngörülmektedir. 1984 yılında TKİ ve ODTÜ Maden Mühendisliği Araştırma Merkezi'nce yapılan araştırmada, 1458 kcal/kg alt

ısı değerine sahip 26.124.200 ton kömür ile 100 MW'lık bir termik santralin 24 yıllık yakıt sarfiyatını karşılayabileceği saptanmıştır. Bu yatağa ait hesaplanan rezerv ise 82.900.000 ton civarındadır. Hesaplanan rezervin elde edilmesi halinde öngörülen termik santral için dört kat daha fazla yakıt elde edilebilecektir. Kükürt oranının düşük olması nedeniyle bu bölgede kurulacak santralin SO₂ emisyonu da düşük olacaktır. Bu havza bölgede Afişin-Elbistan'dan sonra en önemli linyit havzasıdır [6]. Adıyaman Gölbaşı linyitlerinin görünür rezervi ise 53.094.000 ton olarak hesaplanmıştır (MTA, 1993). Bu rezerv de değerlendirilebilir bir rezervdir. Bölgedeki en önemli sahalarından biri de Şırnak-Silopi asfaltitleridir. Linyitten farklı bir yakıt türü olan asfaltitin alt ısı değeri bölgedeki linyitlere göre oldukça yüksektir. Şırnak-Silopi asfaltitlerinin rezervi DPT tarafından 2001 yılında 79.900.000 ton olarak hesaplanmıştır. Anlaşılacağı üzere bu yataktan elde edilecek yakıtın bir termik santralde değerlendirilmesi mümkün görülmektedir. Bölgede bunların dışında Diyarbakır Hazro'da linyit yatakları bulunmasına rağmen, bu yatağın rezervi 1,8 milyon ton gibi düşük seviyelerdedir. Bölgenin önemli linyit ve asfaltit yataklarının analiz sonuçları Tablo 1'de verilmiştir [6-8].

Tablo 1. Bölgenin Linyit ve Asfaltit Kaynaklarının Analiz Sonuçları

	Bingöl Karlıova	Adıyaman Gölbaşı	Şırnak Silopi
Su (%)	43	49,07	0,46
Kül (%)	24,63	14,54	44,63
Uçucu Madde (%)	18,25	22,74	37,84
Sabit C (%)	15,16	13,65	17,07
S (Kükürt) (%)	0,57	1,45	6,02
Alt Isı Değeri (kcal/kg)	1663	1736	4796

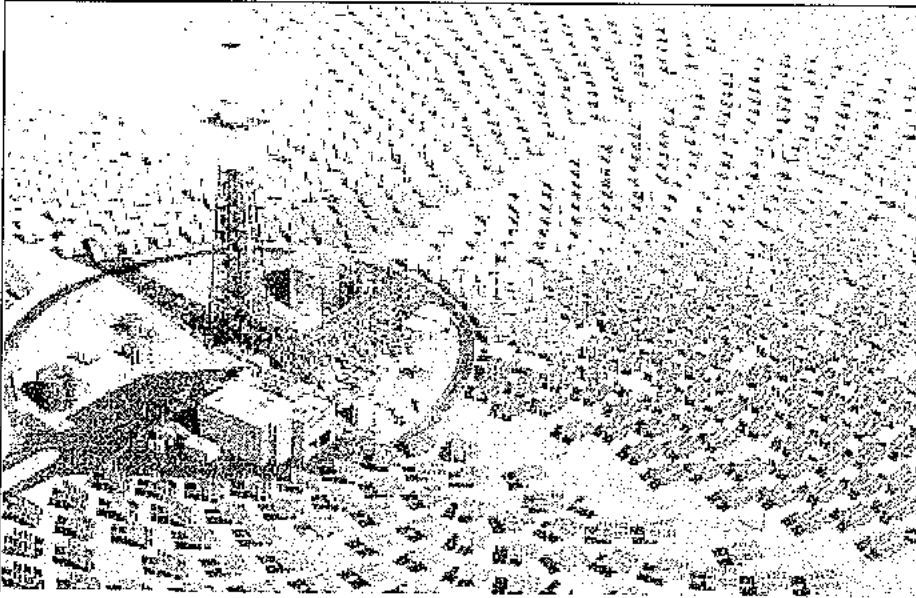
Geleceğin enerji kaynakları olan güneş, rüzgar gibi, yenilenebilir enerji kaynaklarından yararlanılması ve bu kaynaklardan elde edilen üretimin artırılması büyük önem taşımaktadır. Ülkemiz, sahip olduğu güneş enerjisi potansiyeli

açısından şanslı durumdadır. GAP bölgesi ise ülkemizde en fazla güneşlenme gününe sahiptir. Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğünde (DMİ) mevcut bulunan 1966-1982 yıllarında ölçülen güneşlenme süresi ve ışınım şiddeti verilerine göre, EİE tarafından yapılan çalışmada Türkiye'nin ortalama yıllık toplam güneşlenme süresi 2640 saat (günlük toplam 7,2 saat), ortalama toplam ışınım şiddeti 1311 kWh/m²-yıl (günlük toplam 3,6 kWh/m²) olduğu tespit edilmiştir [9]. Güneş enerjisinden direkt olarak elektrik enerjisi üretmek günümüzde diğer yöntemlere göre maliyetli bir işlemdir. Ancak gelişen teknolojilerle her geçen gün maliyetler düşmektedir. Bunun yanında güneş enerjisi yardımıyla suyun ısıtılarak buhar türbinlerinde kullanıldığı termik santraller de mevcuttur. Değişik güneş toplayıcıların kullanıldığı bu santrallerde büyük güçlerde elektrik enerjisi üretmek mümkün olmaktadır. Bölgede güneş enerjisi ile ilgili araştırmaların yapılması ve örnek santrallerin kurulması gerekmektedir. (Şekil 1)

Günümüzde önemli bir yenilenebilir enerji kaynağı da rüzgardır. Ülkemizde son yıllarda rüzgar

enerjisinden yararlanılmaya başlansa da bu oran, toplam üretim içerisinde oldukça küçüktür. Tablo 2'de ülkemizdeki bölgelerin rüzgar potansiyeli ve rüzgar hızları verilmiştir. Tablo incelendiğinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin rüzgar potansiyeli açısından ülkemizdeki en iyi ikinci bölge olduğu görülmektedir. Bu potansiyelin değerlendirilmesi gelecek açısından son derece önemlidir.

GAP Bölgesinin elektrik enerjisi kaynak potansiyeli genel olarak incelendiğinde, bölgenin hidroelektrik açıdan çok önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Ancak bunun yanında bölgenin termik potansiyelinin de bulunduğu, bölgede termik santral kurulabilecek üç yatak bulunduğu görülmektedir. Tüm bu potansiyelin dışında geleceğin en önemli enerji kaynakları olan yenilenebilir kaynaklar açısından bölgenin oldukça büyük zenginlik taşıdığı söylenebilir. Bölge güneş enerjisi açısından ülkenin en zengin yöresidir. Rüzgar açısından ise en iyi ikinci bölge konumundadır. Bunların yanında tüm ülkede uygulanabilirliği olan bioenerji, atık santralleri gibi teknolojilerinde kullanılması mümkündür ve enerji verimliliği açısından bu kaynaklar değerlendirilmelidir.

Şekil 1. Solar Isıtmalı Merkezi Alıcı Güneş Isıl Elektrik Santrali (İspanya)

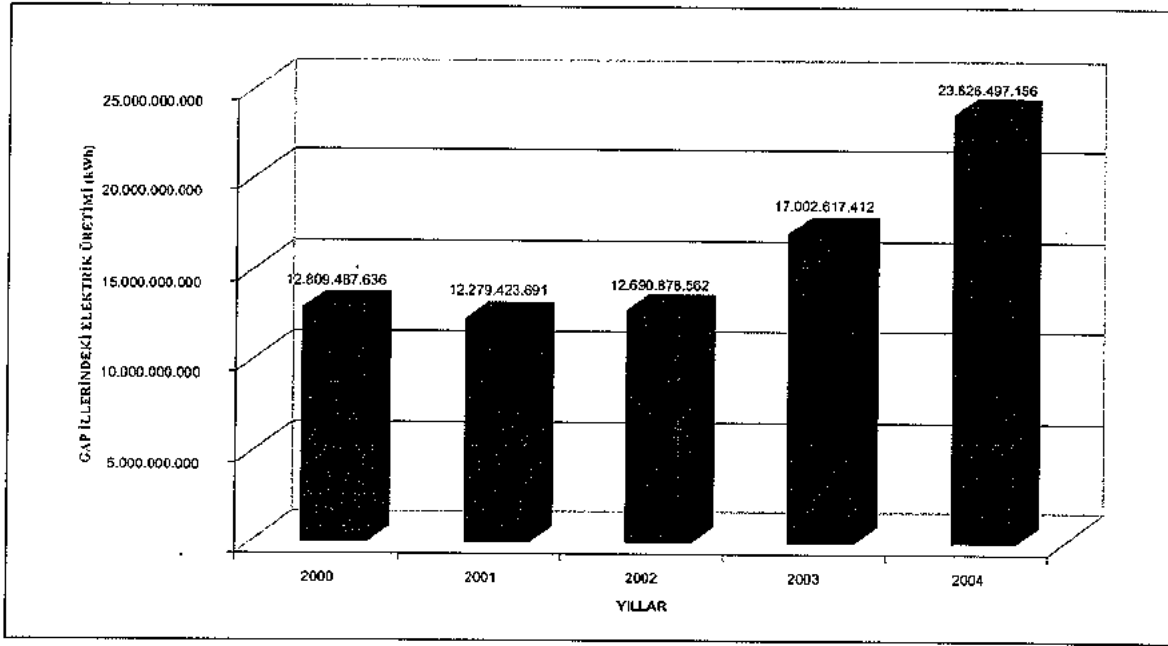
Tablo 2. Türkiye'nin Çeşitli Bölgelerindeki Rüzgar Potansiyeli ve Rüzgar Hızı [9]

Bölge Adı	Yıllık ortalama rüzgar yoğunluğu (W/m^2)	Yıllık ortalama rüzgar hızı (m/s)
Marmara	51.9	3.3
Güneydoğu Anadolu	29.3	2.7
Ege	23.5	2.6
Akdeniz	21.4	2.5
Karadeniz	21.3	2.4
Orta Anadolu	20.1	2.5
Doğu Anadolu	13.2	2.1
Ortalama	24.0	2.5

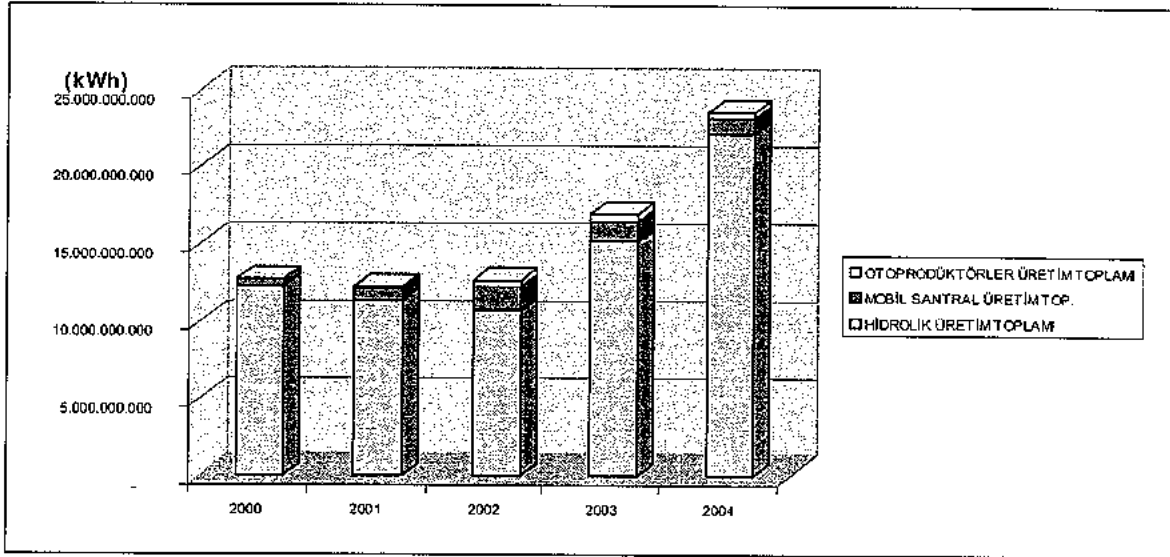
3. GAP BÖLGESİNİN ENERJİ ÜRETİM YAPISI

GAP Bölgesinin elektrik enerjisi üretimi, ülke açısından azımsanmayacak değerdedir. Bölge kendi tüketiminin üstünde elektrik üretmektedir. Yanlış enerji politikaları sonucu, kimi yıllar, doğalgaz çevrim santrallerinden elde edilen elektrik enerjisine ağırlık verilmesiyle, bölge üretimi diğer yıllara göre daha düşük olmuştur. Son beş yılın üretim değerleri incelendiğinde bölgede elektrik enerjisi üretimi 2000 yılında 12.809 GWh iken, 2004 yılında bu değer 23.626 GWh'e ulaşmıştır [10-11]. Özellikle 2003 ve 2004 yıllarında hidroelektrik santrallerin üretimine ağırlık verilmesiyle bölgenin enerji üretimi gözle görülür bir şekilde artmıştır. Şekil 2'de GAP bölgesinin son beş yıldaki elektrik üretim miktarı görülmektedir. 2000 -2003 yılları arasında uygulanan enerji politikası doğalgaz üretimine ağırlık verdiğinden, bölge santrallerinden yeterince yararlanılamamış ve en ucuz elektrik üretme metotlarından biri olan HES'ler devre dışı bırakılmıştır. Doğalgazdaki dışa bağımlılık Türkiye'yi en çok doğal gaz ihraç eden ilk on ülke arasına sokmuştur.[12,13] Devre dışı bırakılan bu santrallerin yerine çok daha yüksek fiyatla enerji üreten doğalgaz santralleri çalıştırılmıştır. Bu uygulamalar ilerisi düşünülmeden yapılan doğalgaz alım anlaşmaları ve özel santraller ile yapılan

anlaşmalardan kaynaklanmıştır. Bölgede üretilen elektriğin santral tipine bakıldığında üç tip karşımıza çıkmaktadır. Bunlar hidroelektrik santraller, mobil santraller ve otoprodüktörlerdir. Mobil santraller ve otoprodüktörler petrol türevlerini kullanarak üretim yapmaktadırlar. Şekil 3'te yıllara göre bölge üretimi, santral tiplerinin üretimleri ile birlikte verilmiştir. Şeklin incelenmesinden üretimin büyük kısmının HES'ler vasıtasıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Üretimdeki HES'lerden sonra mobil santraller gelmektedir. Bölgede kurulu mobil santraller, enerji sektöründeki düzensizliklerden faydalanılarak kurulan, adları mobil olan ancak kendileri yerleşik olan varlıkları tartışır santrallerdir. Bu santraller kullandıkları kötü yakıtlar nedeniyle çevre kirliliğine de neden olmaktadır. Mobil santrallerin üretimleri 2000 yılında 551 GWh iken bu değer 2002 yılında en yüksek değerine 1.617 GWh ile ulaşmıştır. Bu yıldan sonra mobil santral üretimlerinde azalma olmuş ve 2004 yılında üretimleri 1.074 GWh'e gerilemiştir. Bu gerilemede sözleşme süreleri dolan santraller ile sözleşme yenilenmemesi veya alım garantisi verilmemesi etkili olmuştur. Bölgedeki otoprodüktörlerin de 2002 yılından bu yana üretimlerini arttırdıkları gözlenmektedir. 2004 yılında otoprodüktörlerin üretimleri 403 GWh olmuştur [10-11].

Şekil 2. GAP Bölgesinin Yıllara Göre Elektrik Üretimi

Şekil 3. GAP Bölgesindeki Yıllara Göre Elektrik Üretiminin Santral Tiplerine Dağılımı

4. GAP BÖLGESİNİN ELEKTRİK ENERJİSİ TÜKETİM YAPISI

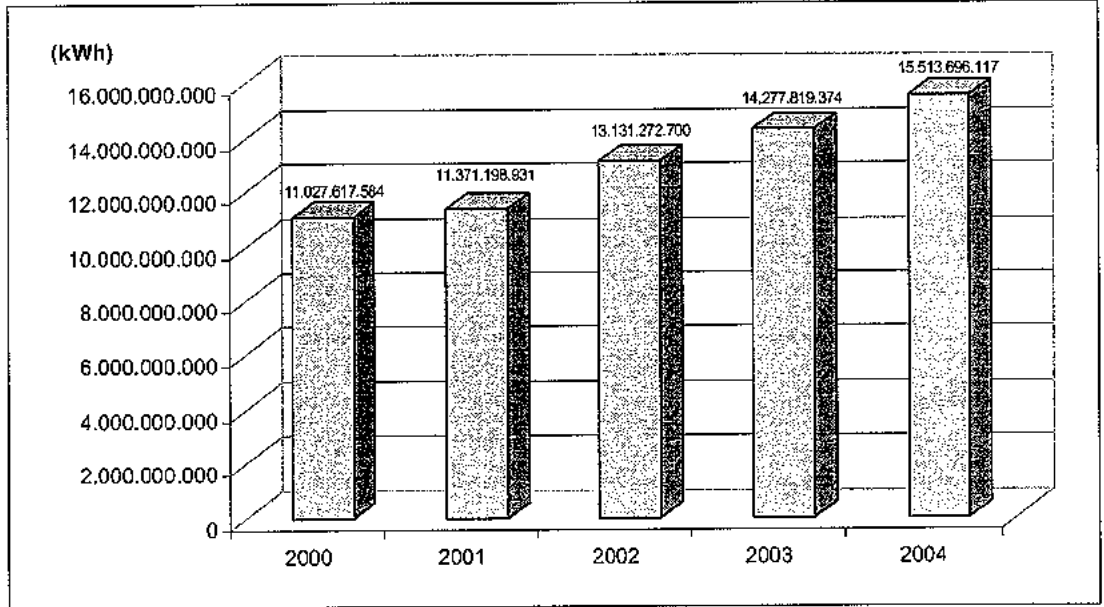
GAP Bölgesindeki illerin elektrik enerjisi tüketimleri il bazında ve toplamda ele alınmıştır. Tüketim değerleri ile ilgili veriler TEİAŞ'a ait trafo merkezlerindeki kayıtlar esas alınarak elde edilmiştir. Bu veriler ışığında bölgenin elektrik enerjisi tüketimi

2000 yılında 11.027 GWh iken, bu değer 2004 yılında 15.513 GWh'e yükselmiştir. Toplam tüketimde son beş yıldaki artış oranı % 41 olmuştur. GAP Bölgesinin yıllara göre elektrik enerjisi tüketim değerleri Şekil 4'te gösterilmiştir [10-11].

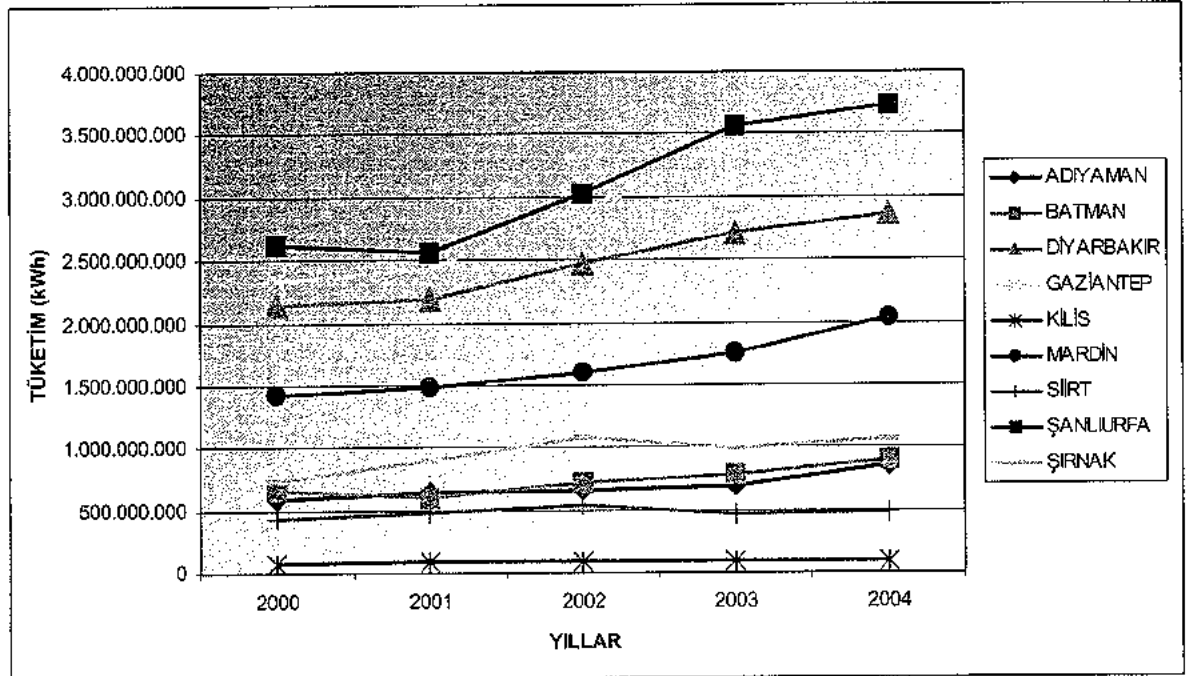
GAP bölgesindeki illerin yıllara göre elektrik tüketimleri ise Şekil 5'te verilmiştir. Buna göre

bölgede en çok elektrik tüketen il Şanlıurfa'dır. Ardından Gaziantep ve Diyarbakır gelmektedir. Şanlıurfa'daki tüketimin önemli bir kısmını tarımsal sulamalar oluşturmaktadır. Şanlıurfa'da TEDAŞ'ın 2003 yılı istatistiklerine göre tahsil edilen tüketim

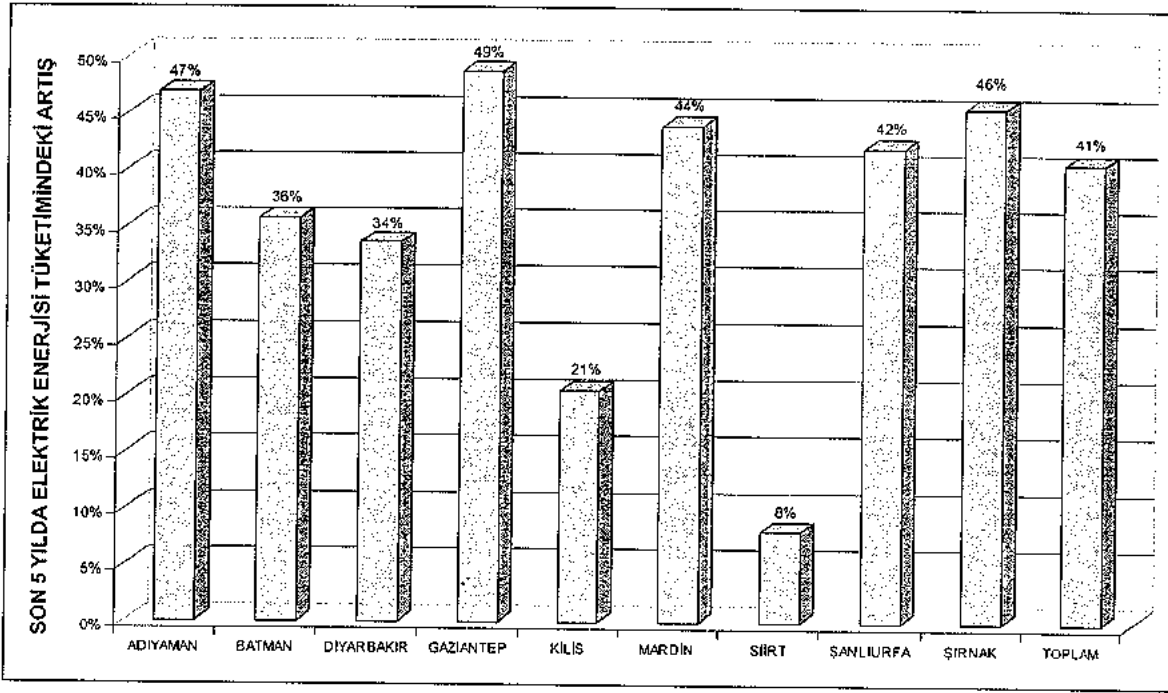
değerlerine göre, tüketimin %22,6'sını tarımsal sulama teşkil etmektedir [14]. İller arasında en az enerji tüketen il ise Kilis'tir. Bölgenin gelişmekte olması ve sanayinin yeni yeni tesis ediliyor olması tüketim değerlerinin hızlı bir şekilde artmasına neden

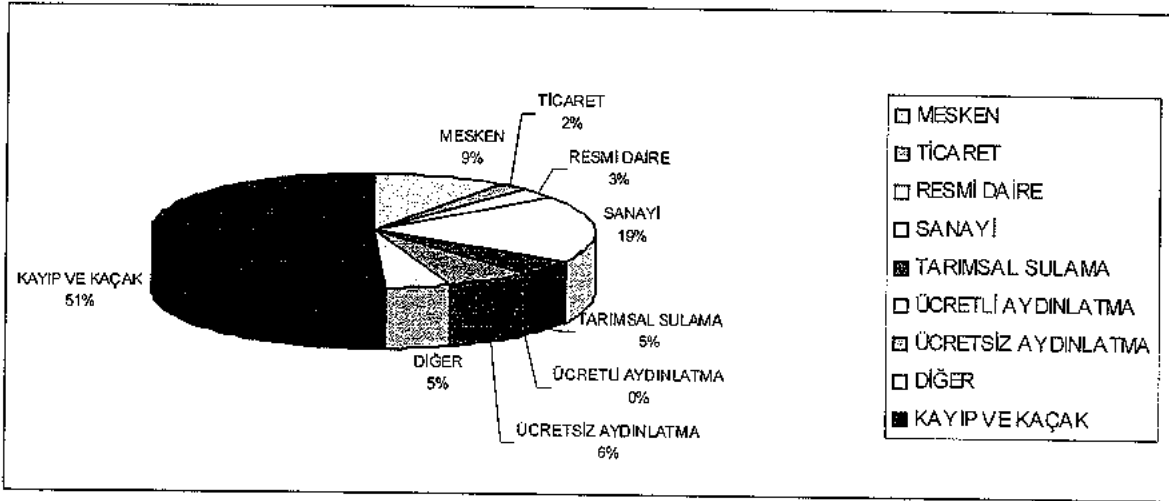
Şekil 4. GAP Bölgesinin Yıllara Göre Elektrik Tüketimi

Şekil 5. GAP İllerinin Elektrik Enerjisi Tüketim Değerlerinin Yıllara Göre Değişimi

Şekil 6. GAP İllerinin Elektrik Enerjisi Tüketiminde Son Beş Yılda Artış Miktarları

Şekil 7. GAP Bölgesinde Tüketilen Elektrik Enerjisinin Sektörlere Dağılımı

olmaktadır. Bölgenin sanayi açısından en gelişmiş ili olan Gaziantep'te sanayinin toplam tahsil edilebilen tüketim içerisindeki payı 2003 yılı verilerine göre %64,4 olmaktadır [14]. Bölgedeki otoprodüktörlerin neredeyse tamamı da bu ilde bulunmaktadır. Şekil 6'da ise bölge illerinin elektrik enerjisi tüketiminde son beş yıldaki artışları gösterilmiştir. Tüketimdeki en büyük artış %49 ile Gaziantep'te olmuştur. Ardından

%47 ile Adıyaman ve %46 ile Şırnak gelmektedir. En az artış ise %8 ile Siirt ve %21 ile Kilis'te olmuştur [10-11].

Bölgede tüketilen enerjinin sektörlere göre dağılımı ise Şekil 7'de gösterilmiştir. Grafikten de anlaşılacağı üzere bölgede tüketilen enerjinin %51'i kayıp+kaçak enerji olmaktadır [14]. Ancak bu enerjinin tamamının

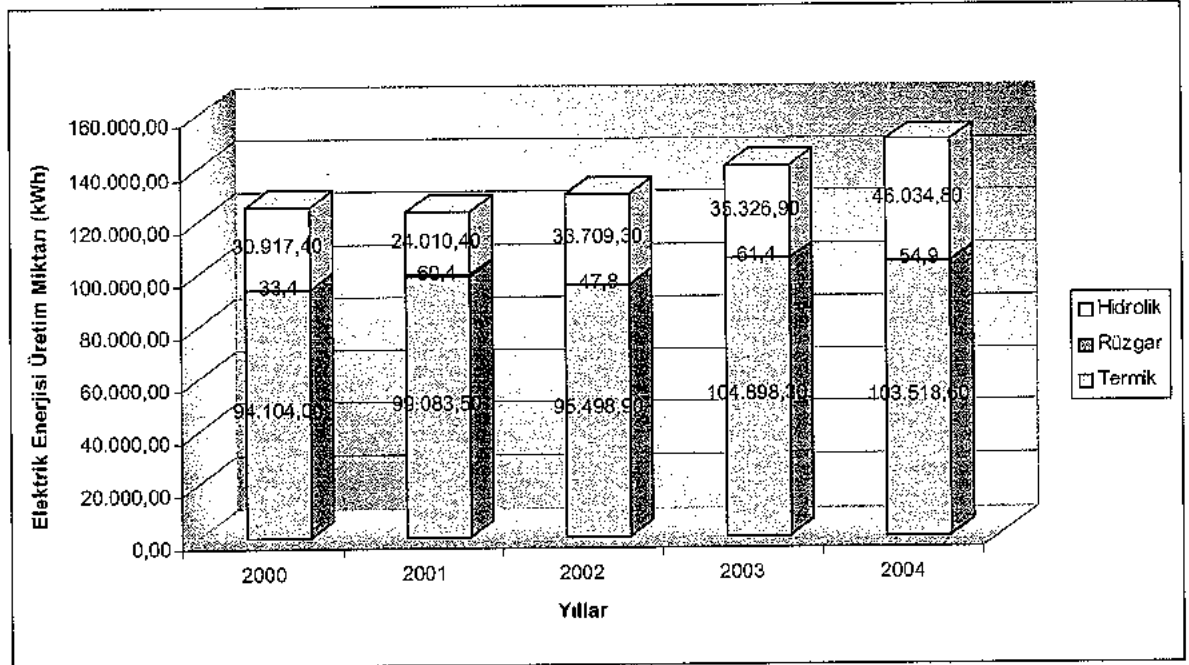
bedeli ödenmeden kaçak olarak kullanılan enerji olduğu sanılmamalıdır. Bu tutar şebeke kayıplarını, sayaç değerleri okunmayan aboneleri de içermektedir. Bu değerler de maalesef bölgede azımsanmayacak değerlerdedir.

5. ÜLKE ENERJİ YAPISINDA GAP BÖLGESİNİN YERİ

Türkiye'nin son beş yıldaki elektrik enerjisi üretim değerleri Şekil 8'de verilmiştir. DİE verilerine göre çizilen bu grafikte Türkiye'nin elektrik üretimindeki en büyük kaynağının termik esaslı olduğu görülmektedir. Termik üretimin büyük bölümünü ise doğalgaz çevrim santralleri oluşturmaktadır. Rüzgar santrallerinin üretimi ise çok küçüktür. 2000 yılında toplam üretim 125.054,80 GWh iken 2004 yılında bu değer 159.608,30 GWh'e çıkarak %21,65 oranında artmıştır. Bu süre zarfında üretimde hidroelektriğin payı %24,72'den %30,77'ye yükselmiştir [15]. Ülkenin enerji yapısında Gap Bölgesinin yeri incelenirken bölgenin enerji üretim ve tüketim değerlerinin ülke içerisindeki yeri incelenmelidir. Bölge hidroelektrik açıdan ülke

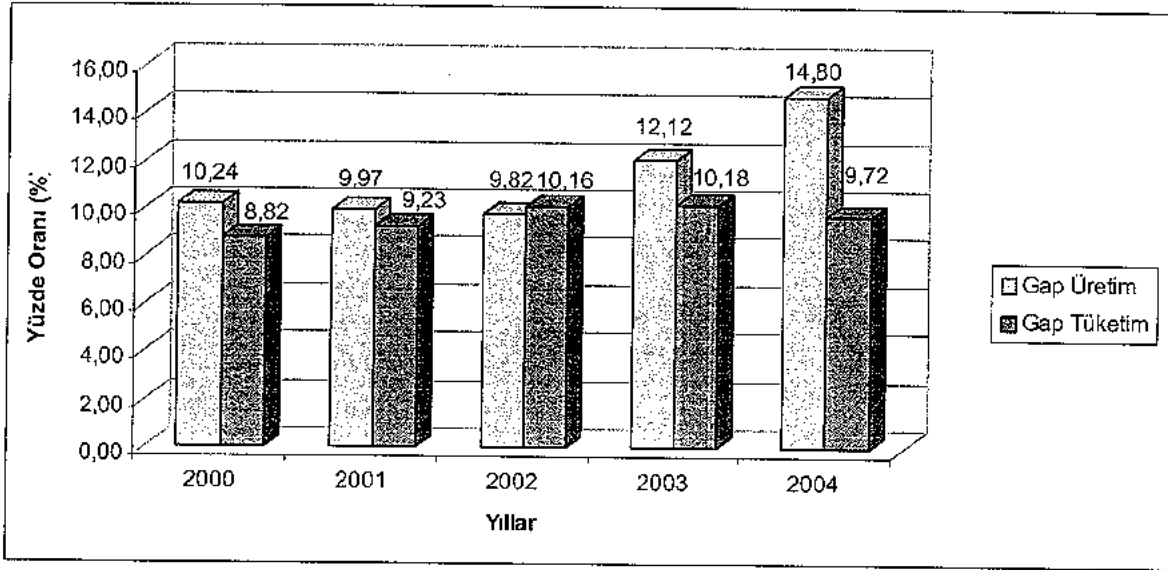
içerisinde çok önemli bir üretim kaynağıdır. Türkiye'deki hidroelektrik üretimin %39,84'ü bu bölgeden karşılanmaktadır. Bölgenin elektrik enerjisi üretimi ise son beş yılda %28,92 oranında artmıştır. Bu açıdan bölgedeki üretim artışının ülkenin üretim artışından büyük olduğu söylenebilir. Yıllara göre Gap Bölgesinin elektrik enerjisi üretim ve tüketiminin, Türkiye'nin toplam elektrik enerjisi üretim ve tüketimine göre oranları Şekil 9'da gösterilmiştir. Bu grafiğin incelenmesinden 2002 yılı dışında tüm yıllarda üretilen elektrik enerjisi miktarının tüketilen değerden yüksek olduğu görülmektedir. 2004 yılında Türkiye'nin ürettiği elektrik enerjisinin %14,80'i GAP tarafından üretilmiş, buna karşın Türkiye'de üretilen elektrik enerjisinin %9,72'si GAP tarafından tüketilmiştir [10-11, 15]. Bundan çıkan sonuç GAP Bölgesinin kendi ihtiyacını karşılamakla kalmayıp diğer bölgelere de elektrik enerjisi sağlar olduğudur.

Ülkenin enerji yapısı açısından bakıldığında GAP Bölgesinde görülen en önemli sorunun kayıp+kaçak oranının yüksek oluşudur. 2003 yılı Tedaş istatistiklerine göre tüketilen elektrik enerjisinin %51'ini kayıp+kaçak enerji oluşturmaktadır. Aynı

Şekil 8. Türkiye'deki Elektrik Üretiminin Yıllara Göre Gelişimi

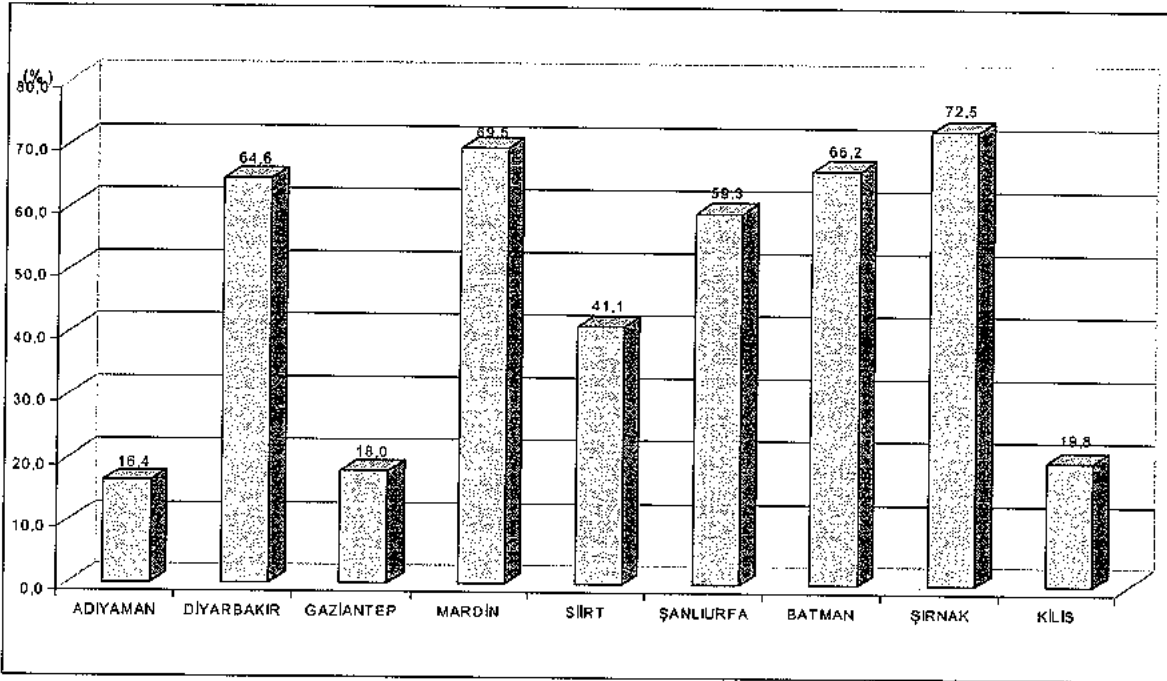

Şekil 9. Yıllara Göre GAP Bölgesinin Elektrik Enerjisi Üretim ve Tüketiminin, Türkiye'nin Toplam Elektrik Enerjisi Üretim ve Tüketimine Göre Oranları

istatistiklerde Türkiye için kayıp+kaçak oranı %19 olarak açıklanmıştır. Bölgedeki kayıp+kaçak enerji miktarı tüm ülkede tüketilen elektrik enerjisinin %8'ine tekabül etmektedir. Bölge illerinin 2003 yılı kayıp kaçak oranları Şekil 10'da verilmiştir [14].

Bölgenin kayıp + kaçak oranları irdelenirken dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan birisi bu oranın ne kadarının kaçak, ne kadarının kayıp olduğu gerçeğinin tam olarak ayırt edilemediğidir. Bölgede kaçak oranının yüksek olduğu bir gerçektir. Ancak

Şekil 10. 2003 Yılı Verilerine Göre GAP Bölgesi İllerinin Kayıp+Kaçak Oranları

bölgedeki kayıp oranının da öngörülenden oldukça yüksek olduğu da bir gerçektir. Kayıp terimi hatlardaki teknik kayıpları belirtir ve her iletim, dağıtım hattında belirli bir oranda bulunur. Gelişmiş ülkelerde iletim ve dağıtım kayıplarının %8 mertebesinde olduğu açıklanmaktadır [16].

Bu çalışmada konu hakkında fikir sahibi olunması amacıyla Diyarbakır ilindeki bir iletim ve dağıtım hattı ile ilgili ölçüm değerleri baz alınarak elde edilen sonuçlar aktarılacaktır. Karakaya Barajından Diyarbakır 3 Trafo merkezine gelen 380 kV'luk hat üzerinde yapılan incelemelerde bu hat üzerindeki iletim kaybının %5,94 olduğu tespit edilmiştir. Aynı hattın iletim kaybı teorik olarak ise %2 olarak hesaplanmıştır. Yani gerçek değerler ile hesaplanan değerler arasında yaklaşık üç kat fark vardır. Diyarbakır 3 ve Diyarbakır 2 Trafo Merkezleri arasındaki 154 kV'luk iletim hatlarında yapılan ölçümlerde ise iletim kaybının %7,04 olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Karakaya Barajı ile Diyarbakır 2 Trafo Merkezi arasındaki toplam kayıp %12,98 olarak gerçekleşmiştir. Bir yüksek gerilim iletim hattında ölçülen değerlerle tespit edilen bu değerler oldukça düşündürücüdür. Zira ölçüm zamanında iletim hattında herhangi bir aşırı yüklenme durumu söz konusu olmayıp, aksine hat kapasitesinin 2/3 ile yüklenmiş olduğu bir durumda, ölçümler yapılmıştır. Üstelik gerilimin yüksek gerilim sınırında olması kayıpları azaltan bir unsurdur. Bu durumda kayıpların bu kadar büyümesini açıklayan tek neden kalmaktadır. Buda hatların bakımsızlık dolayısıyla birçok yerden eklere maruz kalması ve bu eklere hat üzerinde dirençler oluşturarak kayıplara yol açmasıdır. Dağıtım hatlarında yapılan ölçümlerde tüketici noktasına kadar meydana gelen gerilim düşümlerinin %25'lere ulaştığı sonucu tespit edilmiştir. Çoğu noktada izin verilen gerilim düşümü sınırının üç katına kadar gerilim düşümleri tespit edilmiştir. Bunun en basit anlamı kayıpların da üç kat artacağıdır. Bu ölçüm ve tespitler, kayıpların minimum düzeyde kalması gereken yüksek gerilimli enerji nakil hatlarında dahi, öngörülenin çok üstünde olduğunu göstermektedir. Tüketimin artması ile

hatlardan çekilen akım miktarları da artmakta ve kayıplar bu akımların karesi mertebesinde büyümektedir. Bunun anlamı, akımın iki kat artması durumunda kayıpların dört kat arttığı gerçeğidir. Özellikle kış aylarında aşırı yüklenen iletim ve dağıtım hatlarında, kayıplar çığ gibi büyümektedir. Bu nedenle, bölgenin elektrik dağıtım ve iletim şebekelerinde, dağıtım trafolarında gerekli bakım, onarım ve iyileştirme çalışmalarının bir an önce yapılması gerçeği ortaya çıkmaktadır. Tüm bunların yanında bölgede kaçak elektrik kullanımının da diğer yörelere göre yüksek olduğu gerçektir. Ancak bu konuyu oluşturan tüm bileşenlerin özellikle sosyo-ekonomik bileşenlerin göz önüne alınarak çözümler üretilmesi gerekmektedir.

Ülkenin enerji yapısı irdelenirken, özellikle gelecekte üretimde paylarının artırılması gereken, yenilenebilir enerji kaynaklarından güneş ve rüzgar potansiyelinin, bölgedeki varlığı göz ardı edilmemelidir. Bu kaynakların değerlendirilmesi ile ülke ekonomisine ciddi kazanımlar yaptırılabilirliği söz konusu olabilecektir. Zira bu kaynaklar dışa bağımlı olmayan ve hammaddesine bedel ödenmeyen kaynaklardır. Ülkenin enerji politikalarında bu durumun göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma kapsamında GAP Bölgesinin öncelikle enerji üretim kaynakları değerlendirilmiş, ardından elektrik enerjisi üretim ve tüketim yapısı ile ülke enerji yapısındaki yeri irdelenmiştir. GAP Bölgesi sahip olduğu hidroelektrik potansiyel ile ülke enerji yapısı için çok önemli bir bileşendir. Bunun yanında bölgenin değerlendirilebilir termik potansiyeli de vardır. Gelecekteki enerji üretim tekniklerinde çok önemli bir yere sahip olacak güneş ve rüzgar gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına da sahip olan bölgenin, bu kaynaklarının yakın gelecekte değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bölge elektrik enerjisi üretiminde son yıllarda gelişmeler göstermiş ve kendi kendine yetmenin ötesinde diğer yörelere enerji sağlar konumunu

sürdürmüştür. GAP Bölgesi ileri, özellikle gelişen sanayisi ile, elektirik enerjisi tüketimindeki artışta Türkiye ortalamasının üstünde gözükmektedir. Bölgede son beş yılda tüketimdeki artış %41 oranında olmuştur.

Ülkenin enerji yapısından bakıldığında bölgenin önemli üretim merkezlerinden biri olduğu ve özellikle hidroelektrik potansiyel ile puant zamanlarında hemen devreye girebilme özelliği ile enerji kararlılığı açısından önem arz ettiği görülmektedir. Bunun yanında bölgenin Türkiye ortalamasının oldukça üstünde bir kayıp + kaçak oranına da sahip olduğu görülmektedir. Ancak yapılan tespitlerde iletim ve dağıtım hatlarındaki kayıpların öngörülenden oldukça fazla olduğu gerçeği de tespit edilmiştir. Kaçak kullanım ile de bölgenin sosyo ekonomik gerçekleri göz önüne alınarak mücadele edilmeli ve çözümler üretilmelidir.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmada, enerji iletim hatlarındaki verilerin ölçümünü yapan Elk.Eln.Müh. Sayın M. Nedim TÜZÜN ve D.Ü. Elk. Eln. Müh. 4. Sınıf Öğrencisi Sayın Salman Filimci'ye katkılarından dolayı teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- "GAP Genel Bilgiler" , GAP İdaresi Genel Müdürlüğü", www.gap.gov.tr
- "GAP Enerji", GAP İdaresi Genel Müdürlüğü", www.gap.gov.tr
- DSİ Genel Müdürlüğü Hizmet Alanları, Enerji Sektörü, www.dsi.gov.tr
- Vizyon 2023 Teknoloji Öngörü Projesi, Enerji ve Doğal Kaynaklar Paneli Raporu, Tübitak, 2003
- Bilal Gümüş, "GAP Bölgesinin Enerji Üretim Tüketim Potansiyeli Mevcut Sorunları Ve Çözüm Önerileri, III. GAP ve Sanayi Kongresi, 18-19 Ekim 2003, Diyarbakır
- A. Kösebalaban, İ. Ergüder, M. Doğan, "Bingöl-Karlıova-Derince Havzası Linyit Potansiyeli ve Değerlendirilebilirliği", Doğu ve Güneydoğu Maden Kaynaklarının Değerlendirilmesi Sempozyumu, 21-23 Nisan 2005, Diyarbakır.
- H. Abakay Temel, F.Deniz Ayhan, "GAP Bölgesinde Bulunan Adıyaman-Gölbaşı Linyiti, Diyarbakır-Hazro Kömürü ve Şırnak Asfaltitlerinin Yıkanabilme Özellikleri", Doğu ve Güneydoğu Maden Kaynaklarının Değerlendirilmesi Sempozyumu, 21-23 Nisan 2005, Diyarbakır.
- O. Kavak, M.Ş. İmamoğlu, M. Ülkü, "GAP Bölgesinin Kömür Potansiyeline Genel Bir Bakış", Doğu ve Güneydoğu Maden Kaynaklarının Değerlendirilmesi Sempozyumu, 21-23 Nisan 2005, Diyarbakır.
- Elektrik İşleri Etüt İdaresi Genel Müdürlüğü, Güneş Enerjisi, Rüzgar Enerjisi, www.eie.gov.tr
- "TEAŞ G.D.A. Yük Dağıtım Müdürlüğü Bölgesinin 2000-2001-2002 Yılları Yıllık Enerji Bilançoları
- TEİAŞ G.D.A. Yük Dağıtım Müdürlüğü Bölgesinin 2003-2004 Yılları Yıllık Enerji Bilançoları
- Uluslar arası Enerji Ajansı 2003 Yılı İstatistikleri, "Key World Energy Istatistics", IEC Press, France.
- "EMO Enerji Raporu", Elektrik Mühendisleri Odası, www.emo.org.tr
- "TEDAŞ 2001-2002-2003 Yılları İstatistikleri", TEDAŞ Genel Müd., www.tedas.gov.tr
- DİE 2000-2001-2002-2003-2004 Elektrik üretim ve Dağıtım İstatistikleri.
- "EMO Diyarbakır Şubesi Enerji Raporu", EMO Diyarbakır Şubesi.

ELEKTRİK ENERJİ KALİTESİ SORUNLARI

Mehmet BAYRAK

Sakarya Üniversitesi Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü

bayrak@sakarya.edu.tr

ÖZET

Güç sistemlerinde geçici aşırı gerilimler genellikle, yıldırım gibi dış atmosferik olaylar ile açma-kapama olaylarından meydana gelmektedir. Bunun gibi aşırı gerilimler büyük çoğunlukla parafudr tarafından engellenerek şebeke gerilimi belirli bir seviyenin altında tutulmaktadır. Elektronik devrelerin aşırı gerilime karşı dayanma sınırları genellikle düşük olduğundan, bu tür devrelere bağlanan seri bobin ile paralel kondansatör aşırı gerilimlere karşı uygun bir koruma sağlar. Geçici oluşan aşırı gerilimlerin yanında, şebekede sürekli olarak devrede kalan güç kondansatörleri de aşırı gerilimlere neden olmaktadır.

Bu çalışmada, elektrik güç sistemlerinde meydana gelen kısa devre, açma-kapama olayları ve büyük yük değişmelerinin şebeke gerilimine etkisi ile özellikle son yıllarda sayıları ve kullanım alanları gittikçe artan güç elektroniği devrelerinin şebeke akım ve geriliminde meydana getirdiği dalga şekli bozuklukları bilgisayar yardımı ile incelenerek şebekede diğer tüketicilere olan etkisi açıklanmıştır. Bununla birlikte, bu bozucu etkilerin enerji kalitesine olan etkisi ile standartlara uygunluğu araştırılarak, bu etkilerin azaltılması için bazı çözüm yöntemleri verilmiştir.

1. GİRİŞ

Elektrik güç sistemlerinde enerji kalitesi tanımı, şebekenin gerilim ve frekansındaki değişmeler ile şebekeden çekilen akımdaki dalga şekli bozukluklarının belirtilmesi amacıyla kullanılır. Elektrikli cihazların birçoğu şebekedeki gerilim ve frekans değişmelerine karşı hassas değildir. Bununla birlikte, son yıllarda yaygın olarak kullanılmaya başlayan elektronik devreler tarafından kontrol edilen

cihazlar enerji kalitesine karşı son derece duyarlıdır. Bu kontrol devrelerinden bazıları, alternatif akım ve doğru akım motor sürücülerini ve anahtarlamalı modda çalışan güç kaynakları gibi enerji dönüştürmede kullanılan devreler ile yardımcı kontrol devreleri olarak kullanılan bilgisayarlar ile programlanabilir lojik kontrolörlerdir (PLC). Böyle karmaşık devreler şebekedeki bozucu etkilerden önemli ölçüde etkilenmektedirler [1]. Bu etkilenme sonucu elektronik devreler ile kontrol edilen cihazlar veya endüstriyel tesisler hatalı çalışabilir ve hatta devre dışı kalabilir.

Elektrikli cihazlar ve yükler belirli bir gerilim ve frekansta çalışmak üzere yapılırlar. Bu cihazların (dolayısıyla sistemlerin) sağlıklı biçimde çalışabilmesi için elektrik enerjisinde aşağıdaki özellikler aranmaktadır:

- Süreklilik (Kesinti olmaması)
- Gerilim ve frekans sabitliği
- Üç fazlı gerilim ve akımın dengeli olması
- Gerilim ve akım dalgasının sinus biçiminde olması

Fakat gerçekte elektrik enerjisi her zaman yukarıdaki özelliklerde sağlanamaz. Gerek şebeke yapısından ve gerekse tüketicilerden kaynaklanan enerji kalitesini bozan olumsuz etkiler olmaktadır. Enerji kalitesindeki bu bozuklukları aşağıdaki biçimde sınıflandırabiliriz:

- Geçici Olaylar (Transient)
- Kesintiler (Outages)
- Aşırı gerilim (over voltage)
- Düşük gerilim (Under voltage)
- Kısa süreli gerilim düşümü (Voltage sag, dip)

- Kısa süreli gerilim yükselmesi (Voltage swell)
- Gerilim dengesizliği (Voltage unbalance)
- Frekans değişimleri (Power frequency)
- Dalga biçimi bozulmaları (waveform Distortion)
- Gerilim dalgalanması (Voltage fluctuation)

2. ŞEBEKEDEN OLUŞAN BOZUCU ETKİLER

Bu bozucu etkiler genellikle şebeke gerilimindeki geçici dalgalanmalardan kaynaklanmakta ve cihazların yanlış çalışması veya tüketicilerin devre dışı kalmasına neden olmaktadır. Frekanstaki değişimler, enerji kesilmesi sonucu devreye alınan generatörler ile şebekeden bağımsız çalışan tesisin aşırı yüklenmesinden kaynaklanır. Şebekenin gücü çok büyük olduğundan, şebekeyle paralel çalışan tüketicilerde frekans değişimi ihmal edilecek kadar küçük olur. Bu nedenle burada yalnızca akım ve gerilimden kaynaklanan bozucu etkiler incelenecektir.

2.1. Geçici Aşırı Gerilimler

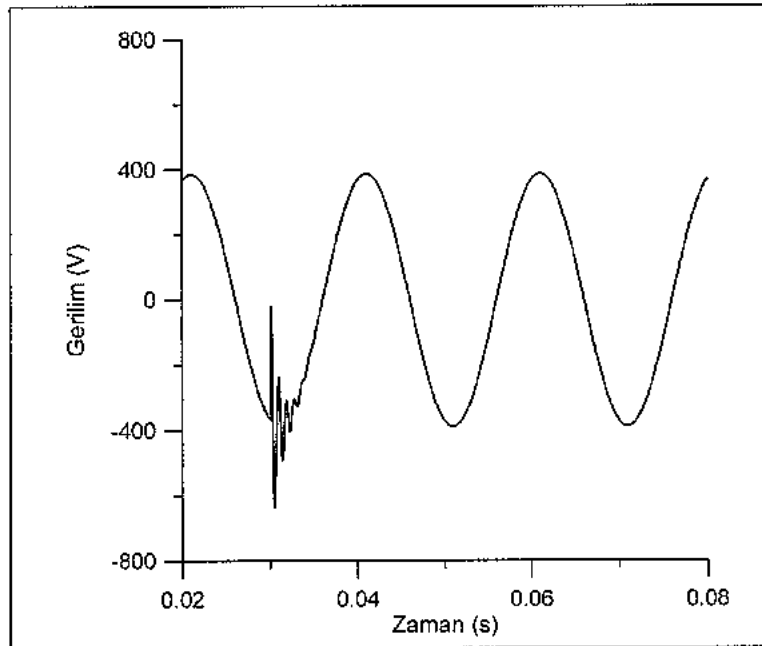
Geçici aşırı gerilimler, anahtarlama olayları ve atmosferik olaylar sonucu gerilimin yarı periyodunda görülen gerilim yükselmeleridir. Şekil 1'de görüldüğü

gibi bu tür bozucu etkiler genellikle şebeke veya tüketicideki kondansatörlerin devreye girmesi veya devreden çıkması sonucu oluşmaktadır.

Yaygın olarak kullanılan ve eski teknoloji ile üretilen elektrikli cihazlar, parafudur veya besleme girişindeki paralel kondansatörler ile şebeke geriliminin birkaç katına kadar varabilen aşırı gerilimlere karşı iyi biçimde korunabilir.

Elektronik cihazlar aşırı gerilimlere karşı yukarıda belirtilen cihazlar kadar dayanıklı değildir. Besleme girişine bağlanan seri bobin ile paralel kondansatör ve lineer olmayan direnç aşırı gerilimlere karşı uygun koruma sağlar. Bunların yapılmaması durumunda cihaz yanlış çalışabilir ve hatta zarar görebilir.

Şebekedeki veya bir tesisteki herhangi bir kondansatörün devreye alınması veya devre dışı bırakılması sonucu akımda ve gerilimde oluşan yüksek frekanslı bileşenler bazı cihazların hatalı çalışmalarına neden olabilmektedir. Özellikle son yıllarda küçük güçteki alternatif akım motor sürücülerinin açıklanamayan nedenlerle devre dışı kaldığı görülmektedir. Bu tür sürücülerin birçoğu % 10-20 arasında bir periyot boyunca süren gerilim

Şekil 1. Şebeke Geriliminde Görülen Geçici Gerilim Yükselmesi

yükselmeleri sonucu devre dışı kalacak şekilde tasarlanırlar. Kondansatörlerdeki anahtarlama olayları bir gün içinde çok sık tekrarlandığından, bu bozucu etkiler şebekede sürekli olarak oluşmaktadır. Yanlış açmalar, cihaza seri bobin bağlanarak ve cihazın koruma fonksiyonunda bazı düzenlemeler yapılarak engellenebilir. Diğer bir çözüm, kondansatörlerin sayılarını artırıp güçlerini azaltmaktır.

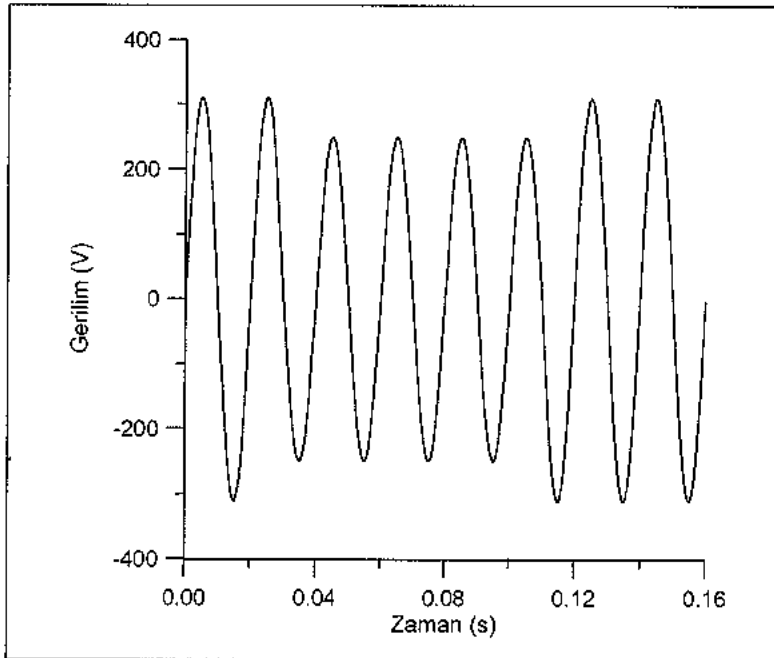
2.2. Kısa Süreli Gerilim Düşmeleri

Kısa süreli gerilim düşmeleri, çok sayıdaki küçük tüketiciler ile büyük güçlü endüstriyel tüketiciler açısından önemli sorunlar oluşturmaktadır. Böyle arızalar genellikle tüketicilere elektriksel olarak uzak bir noktadaki kısa devre olaylarından kaynaklanmaktadır. Şekil 2'de görüldüğü gibi 4-5 periyot boyunca süren bu bozucu etki hassas tüketicilerin devreden çıkmasına neden olmaktadır [2].

Doğru akım motorları, baya baskı tesisleri plastik malzeme imalat sanayi dahil birçok endüstriyel tesislerde kullanılmaktadır. Şebeke gerilimindeki düşmeler baskı kalitesinin çok kötü olmasına ve plastik hammaddesinin cihaz içerisinde katılaşmasına neden olabilmektedir. Maddi zararın yanında sistemi

yeniden çalışır duruma getirmek için büyük zaman harcanmaktadır. Bu tür sorunların şebeke geriliminin nominal değerinin % 88'ine düştüğünde meydana gelebildiği bazı araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Endüstriyel tesislerde yaygın olarak kullanılan PLC'ler gerilim nominal değerinin % 80-85'ine düştüğünde devre dışı kalmaktadır [1]. Bu yanlış açma olayını engellemek için PLC'ler kesintisiz güç kaynağı üzerinden beslenir. Alternatif akım ve doğru akım motor sürücülerinde kabul edilebilir gerilim değişimleri +%10 ile -%15 arasındadır. Bu sınırlardan daha büyük gerilim değişimlerinde motor hızı parametre değişimlerinden dolayı sabit tutulamaz veya istenilen değere çıkartılamaz. Bunun sonucu olarak, motor ve buna bağlı olan sistem devre dışı kalır. Gerilim düşmeleri her cihazda aynı etkiyi yapmadığından bazı cihazlar gerilim düşmelerinden fazla etkilenmez.

Güç sistemlerinde kullanılan kontaktörler gerilimin nominal değerinin %50-75 kadar bir değerde 1-5 periyot boyunca sürmesi bobinlerin mekanik çekme kuvvetini azalttığından sistemin elektriksel bağlantısını keser. Bu durum kontaktör bobinlerinin gerilim düşmelerinde de çalışacak şekilde tasarlanması ile ortadan kaldırılabilir.

Şekil 2. Kısa Süreli Gerilim Düşmesi

Şebekedeki bozucu etkiler bilgisayar kontrollü sistemlerin tasarımında önemli rol oynar. Özellikle son on yıl içerisinde bilgisayar kontrollü sistemler elektrik güç sistemlerinin her alanında kullanılmaya başlanmıştır. Kısa süreli gerilim düşmeleri ile ilgili standartlar çok az olmasına rağmen, bu konuda yeni standartlar konusunda çalışmalar yapılmaktadır. Bu konu ile ilgili belli başlı standartlar şöyle özetlenebilir:

1. Sürekli durumdaki gerilim değişimleri ANSI Standard C84.1'de belirtilmiştir [3]. Bu standarda göre 600 V'a kadar olan şebeke gerilimleri için değişme nominal değerinin $\pm\%5$ 'i kadar olmalıdır. Kısa süreli değişimlerde ise en fazla $\%5.8$ kadar gerilim artmasına ve $\%8.3$ kadar gerilim azalmasına izin verilebilir.

2. Generatör ve motorlar için çıkartılmış MG-1-1087 sayılı NEMA standardına [4] göre; nominal yüklü çok fazlı bir motor için motor uçlarındaki gerilim dengesizliğinin $\%1$ 'i aşmaması gerekir. Aynı standarda göre, $\%90$ yüklü bir motor için $\%3$ ve $\%75$ yüklü motor için $\%5$ kadar kabul edilebilir bir dengesizlik sınırı vardır. $\%5$ 'i aşan gerilim dengesizliğine izin verilmez. Elektrik enerjisi üreten sistemlerdeki gerilim dengesizliği yüksüz durum için en fazla $\%3$ olmalıdır.

3. Özellikle ark fırınları gibi hızlı değişen yükler şebeke geriliminde dalgalanmalar oluşturmakta ve bu durum diğer tüketicilere olumsuz etki yapmaktadır. Bu gerilim değişimi $\%0.5-6$ arasında olmakta ve yaklaşık 10sn-1saat kadar sürmektedir. IEEE'nin 519-1992 sayılı standardında [5] bu durum ile ilgili bazı sınırlamalar getirilmiştir.

4. Alçak gerilim cihazlarının geçici aşırı gerilimlere karşı korunması ANSI/IEEE C62'de belirtilmiştir [6].

Şebekede oluşan kısa süreli gerilim düşmeleri, şebeke yöneticileri tarafından alınan bazı önlemler ile büyük oranda azaltılabilir. Şebekede oluşan arızaların kısa sürede temizlenmesi, tüketiciler açısından kaliteli enerji sağlanmasının yanında şebekede olabilecek hasarları engellemektedir. Şebeke gerilim düşmeleri açısından enerji kalitesinin artırılması iki şekilde olmaktadır:

- Kısa devre arızalarının engellenmesi,
- Arızaları tesbit eden rölelerin iyi seçilmesi, gerekli yerlere konulması ve uygun ayarlanması.

Kısa devre arızalarının engellenmesi, havai hatlara temas eden ağaç dallarının budanması, izolatörlerin temizlenmesi ve havai hatlara uygun parafudrların bağlanması ile mümkün olmaktadır. Bu önlemler yalnızca arıza olma olasılığını azaltmakta, fakat arızayı tamamen ortadan kaldıramamaktadır.

2.3. Harmonik Distorsiyonu

Harmonik distorsiyonu, gerilim veya akımın sürekli durumda şebeke frekansının katları şeklinde şebeke frekansından daha büyük frekansta bileşenler içermesidir. Şekil 3'de 5. ve 7. harmonik içeren şebeke geriliminin dalga şekli görülmektedir. Harmoniklerin neden olduğu problemlerin başlıcaları, güç kesicilerinin açıklanamayan nedenlerle açması, transformatör ve motorların aşırı ısınması, kontrol devrelerinin, bilgisayarların ve koruma rölelerinin hatalı çalışmasıdır.

Konutlar ve bürolar bir fazlı olduğundan, burada kullanılan yükler de tek fazlıdır. Doğası gereği lineer olmayan bu yükler büyük oranda harmonik üretirler. Anahtarlamalı güç kaynakları, bilgisayarlar ve ayarlı ışık kaynakları genellikle 3,5,7,9,11,13 ve daha yüksek derecede harmonik üretirler. Üç fazlı yıldız bağlı dengeli yüklerde nötr iletkeninden akım akmaz. Fakat harmonik üreten yük dengeli dahi olsa herbir fazdan çekilen üçüncü harmonik akımı nötr iletkeninde toplanır ve nötr iletkeninden daha fazla harmonik akımı akar. Bu nedenle özellikle 3. harmonik üreten yüklerin kullanılacağı tesisatta nötr iletken kesitinin harmonik akımlarına dayanabilecek şekilde seçilmesi gerekir. Üçgen/yıldız bağlı ve nötr noktası topraklı dağıtım transformatörlerinde alçak gerilim tarafındaki üçüncü harmonik akımı yüksek gerilim tarafına geçemez. Bu tür bağlama grubu bu amaçla kullanılır. Transformatörlerin dayanabileceği harmonik akımları K faktörü ile belirlenir [7].

Endüstriyel tesisler, çoğunluğunu motor, doğrultucu devreleri ve kontrollü ısıtıcı devrelerinin oluşturduğu üç fazlı yükler içerirler. Bu yüklerin oluşturduğu akım

KAYNAKLAR

1. REID, E. W., 'Power Quality Issues-Standards and Guidelines', IEEE Trans on IA, Vol 32 No 1, May/June 1996.
2. LAMORE, J, et all, ' Voltage Sag Analysis Case Studies ', IEEE Trans on IA, Vol 30 No 4, July/Aug 1994.
3. ANSI Standard for Electrical Power Systems and Equipment-Voltage Ratings, ANSI Standard C84.1-1989.
4. Motors and Generators, NEMA Publication MG-1 1987.
5. IEEE Recommended Practices and Requirements for Harmonic Control in Electrical Power Systems, ANSI/IEEE Standard 519, 1992.
6. Guides and Standards for Surge Protection, IEEE Standard C62.
7. MASSEY, G. W., ' Estimation Methods for Power System Harmonic on Power Distribution Transformer ', IEEE Trans on IA, Vol 30 No 2, Marc/April 1994.
9. GÜL, Ö. 'Elektrik Enerji Kalitesi Maliyeti' 1. Enerji Verimliliği ve Kalitesi Sempozyumu panel sunumu, Kocaeli, 2005.

GAP BÖLGESİ JEOTERMAL ENERJİ KAYNAKLARI

Hayrullah DAĞISTAN

Enerji Hammadde Etüt ve Arama Dairesi Başkanı

Ülkemizin Güneydoğu Anadolu bölgesi, jeolojik olarak Anadolu kıtasından farklı kaya birimlerini içeren ve Bitlis sürüklenme kuşağı boyunca Anadolu kıtasına kenetlenmiş Arap-Afrika kıtasına ait bir kara parçasıdır. Dolayısı ile Anadolu kıtası içerisindeki jeolojik parametreleri içermez.

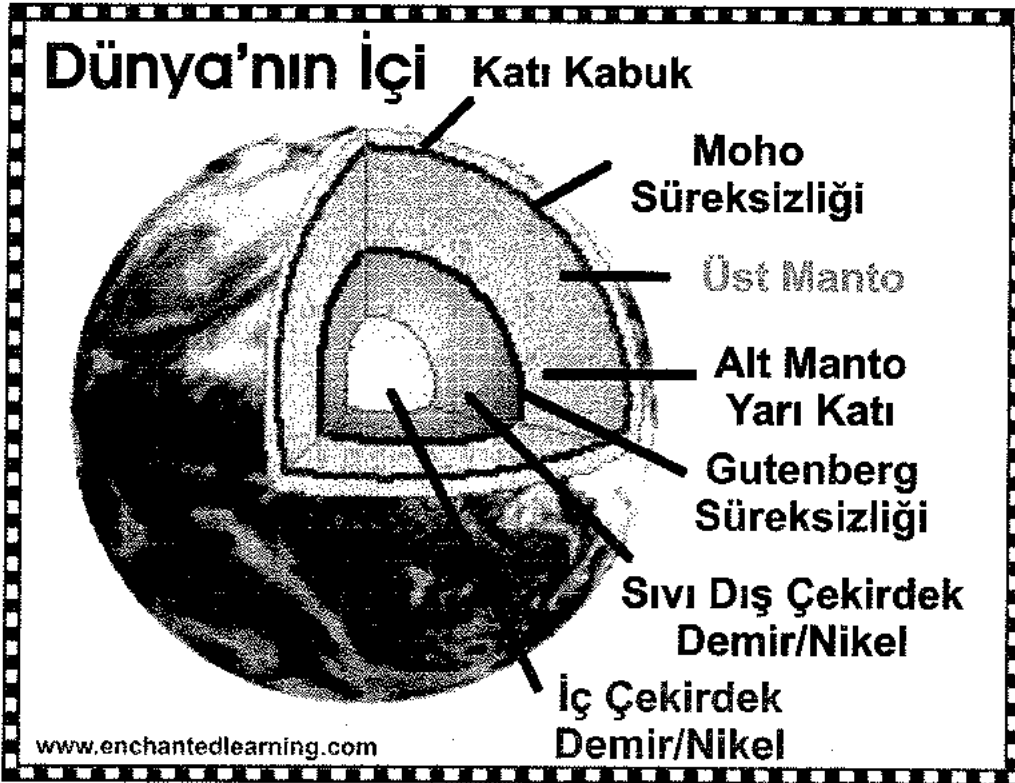
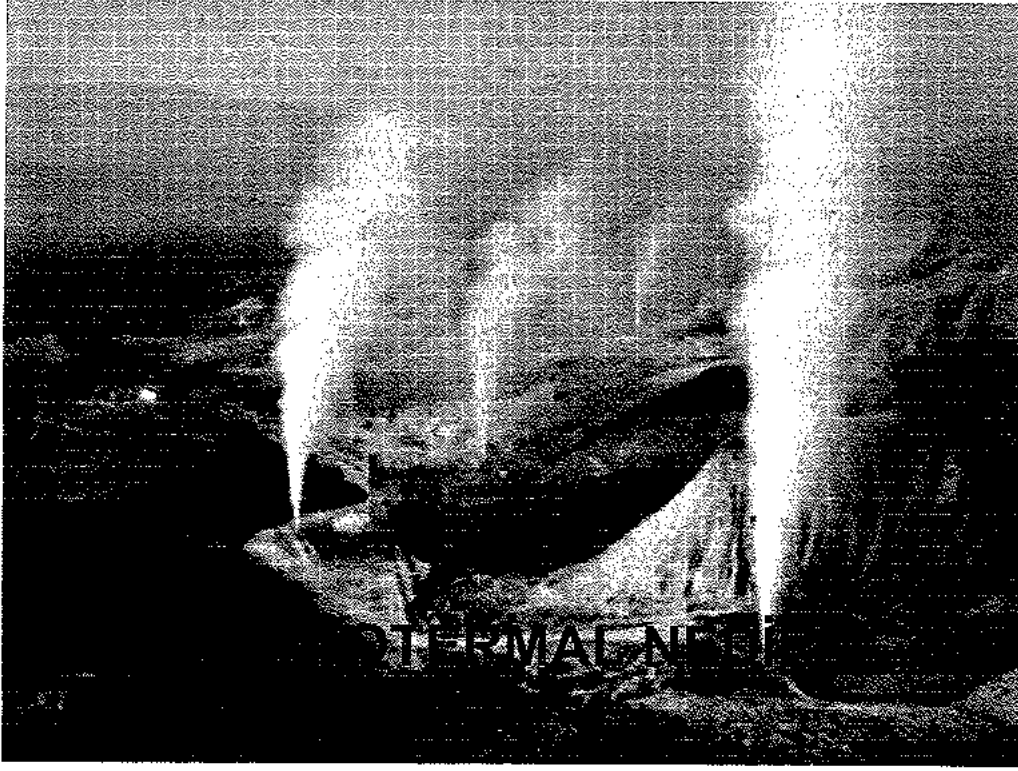
“Yerin ısı enerjisi “ anlamına gelen jeotermal enerji yönünden ülkemiz çok zengin bir potansiyele sahiptir. Teorik olarak bu ısı potansiyeli 31500 Mwt olarak kabul edilmiştir. Güneydoğu Anadolu bölgemizin bu ısı potansiyeli içindeki görünür hale getirilmiş payı azdır. Ancak, bölgeyi etkileyen büyük tektonik hatlardan Bitlis Kenet Kuşağı ve Doğu Anadolu Fayının güncel olarak çalışmaya devam etmesi bölgede sistematik kıvrım ve kırık yapılarının gelişimini sağlamıştır. Bindirme hattı güneyinde genç tektonik dönemde gerilme tektoniğine bağlı açılma çatlaklarından pliyokuvarterner yaşlı volkanik faaliyetler (Karacadağ) gelişmiştir. Bu volkanik olaylar bölgedeki yer ısı gradyanını artırıcı rol oynayarak, bazı alanlarda normal gradyanın üzerine çıkılmasını sağlamıştır. Derin kırıklar boyunca veya jeolojik formasyonlara bağlı olarak derinlere süzülen meteorik sular lokal olarak normalden yüksek gradyan içeren bu alanlarda yer ısısını yukarılara taşıyarak rezervuar olarak nitelenebilecek kayaçlar içerisinde (özellikle derinlerde Mardin Grubu ve sıg

derinliklerde Midyat Grubu kayaçları) depolanmışlardır. Bu sıcak akışkanlar bazı yerlerde kırıklar boyunca çıkarak, yüzeyde doğal sıcak kaynakları oluşturmaktadır. Bunlara Diyarbakır-Çermik (48 °C), Midyat-Dargeçit-Germav (63,5 °C), Şırnak-Hista (67 °C), Siirt-Billuris (34 °C), Hakkari-Sarıtaş (53 °C), Kahramanmaraş-Ilıca (44 °C) örnek gösterilebilir. Bazı yerlerde ise yüzeye kadar çıkabilecek kırık bulamayan bu akışkanlar, rezervuar içerisinde kalarak kapalı (örtülü) jeotermal sistemleri oluşturmaktadır (Örneğin Batman-Sason-Taşlıdere (83 °C), Şanlıurfa-Karaali (51 °C) dir).

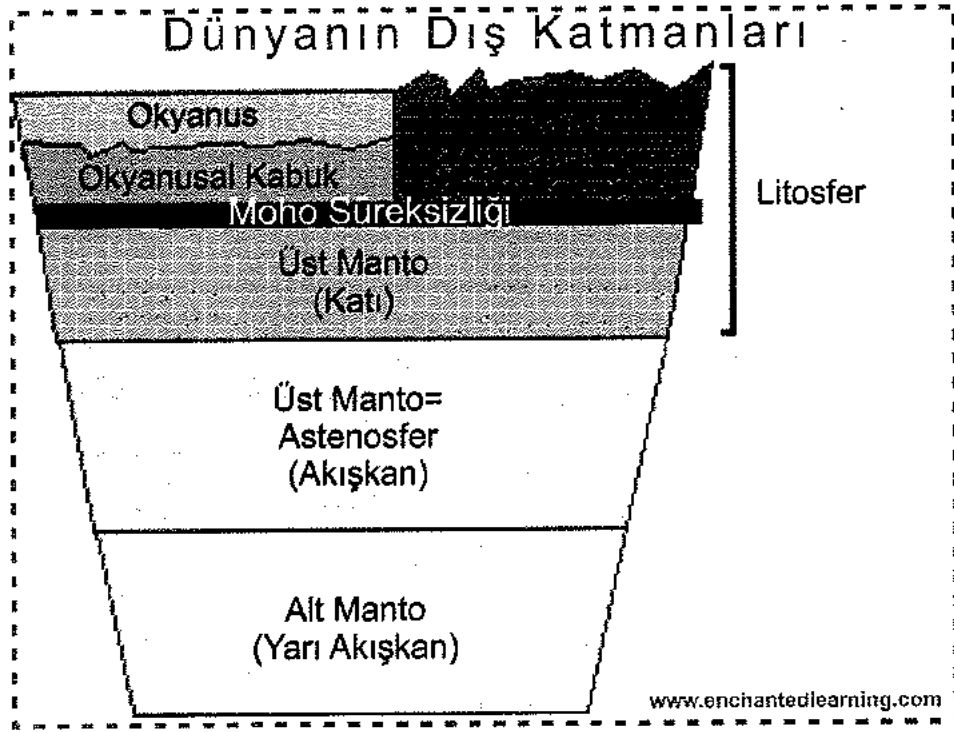
Genel olarak bölgedeki petrol amaçlı açılmış sondaj verileri ve bilinen jeotermal alanlar değerlendirildiğinde Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer yer yerisısı gradyanı yüksek alanlar bulunduğu ve dolayısıyla bölgenin geliştirilebilecek jeotermal potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Orta derinlikte rezervuar sıcaklığı 70 °C civarı, derinlerde ise bu sıcaklık 100 °C civarında tahmin edilmektedir. Bu potansiyelin ortaya çıkarılması halinde bölgemizde bazı şehirlerimizde ısıtma, soğutma, seracılık ve termal turizm yönünde uygulamalar mümkün olabilecektir.

Bugün için Şanlıurfa-Karaali’de sera ısıtmacılığı uygulaması yapılmakta, diğer jeotermal alanlarda ise yerel olarak kaplıca amaçlı olarak yararlanılmaktadır.

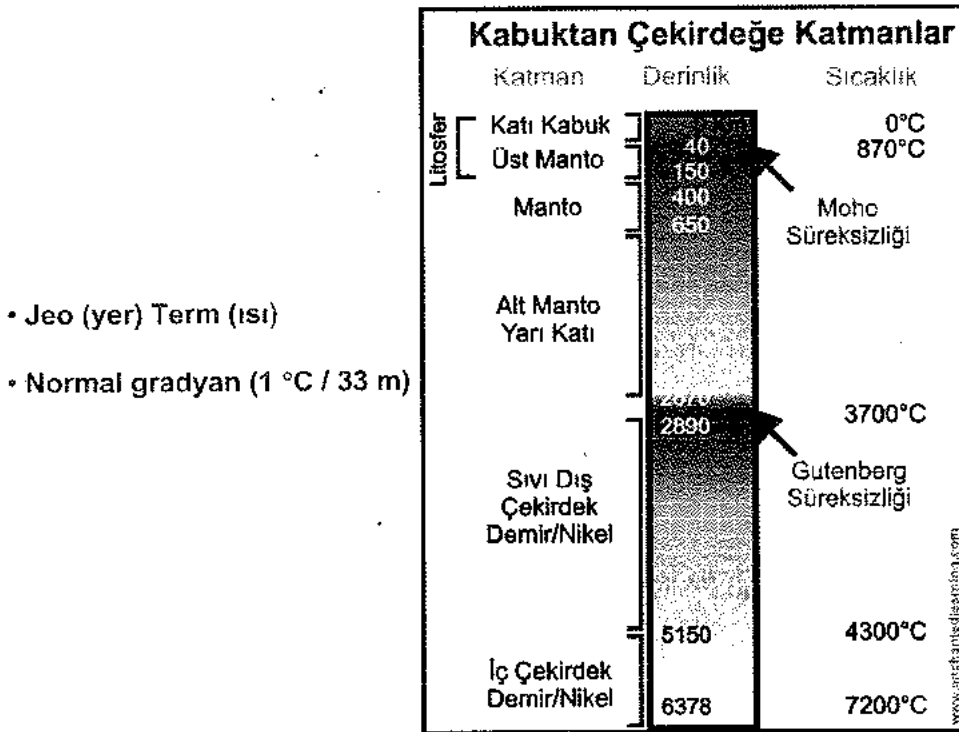

Şekil 1. Dünyamızın iç yapısına bir bakış

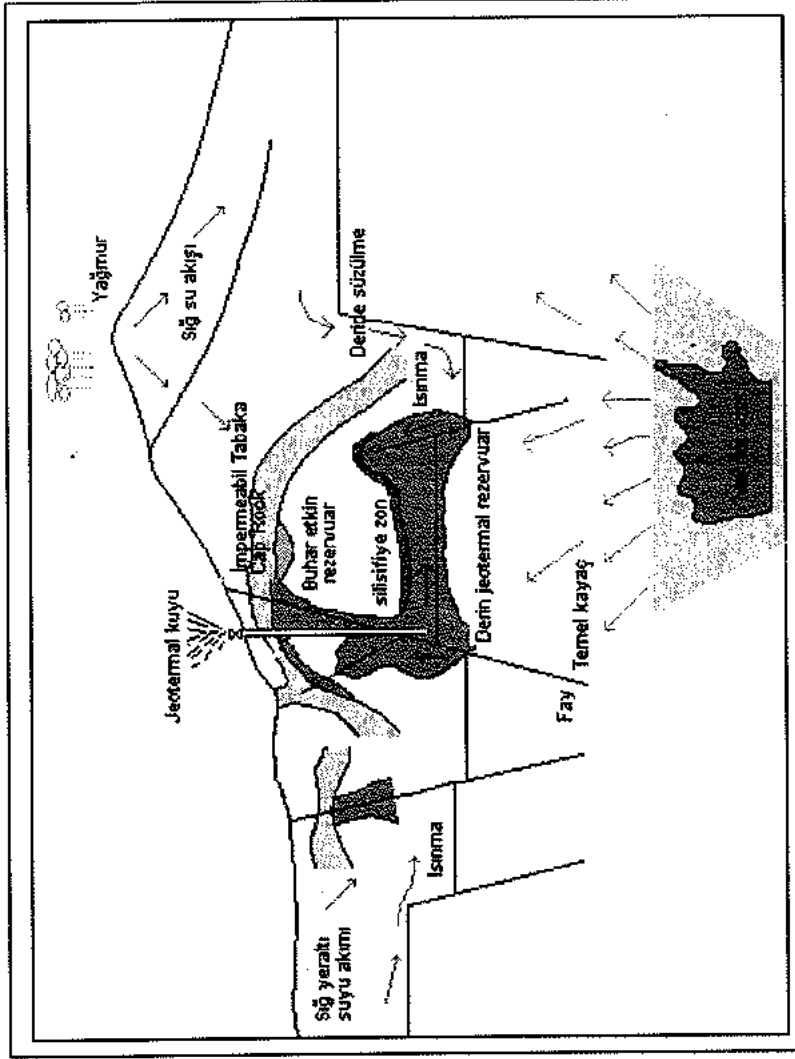
Şekil 2. Okyanusal kabuk, kıtasal kabuk ve manto katmanları ilişkisi

Şekil 3. Dünyamızın merkezine doğru sıcaklık değişimi

Jeotermal Sistemlerin Elemanları

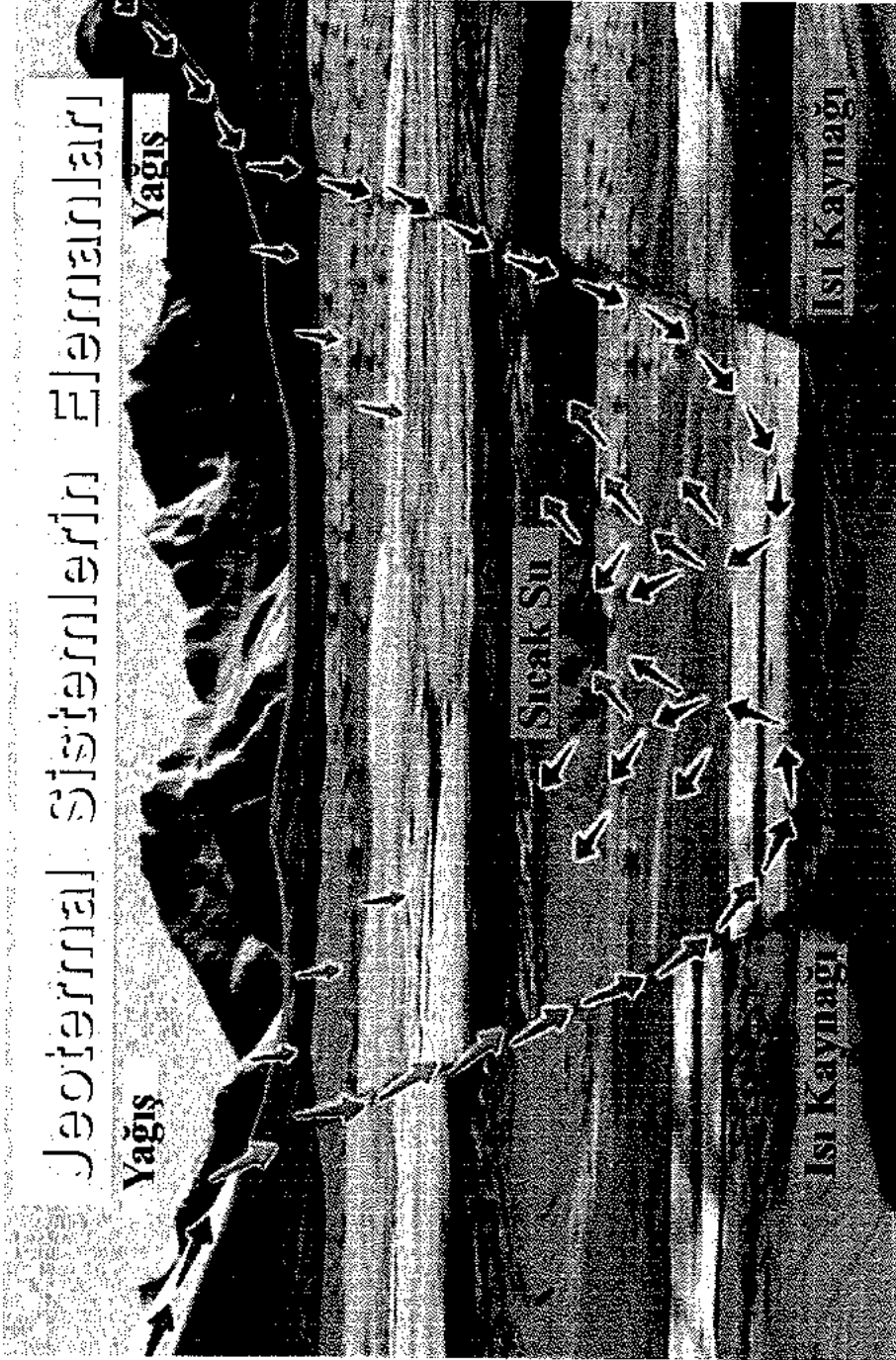
- Isı kaynağı (Sıcak İntrüzyon, slayk, magma)
- Meteorik su kaynağı (Yağmur, kar)
- Rezervuar
- Örtü kayag
- Soğuk suyun yeraltına süzülmesi yüksek permeabilite zonalr (fay gibi)
- Sondajla erişilebilir derinlikte yüksek permeabilite zonalrın varlığı
- Yukarı akış (Outflow) zonalrın varlığı

Şekil 4. Jeotermal sisteme ait örnek kavramsal model

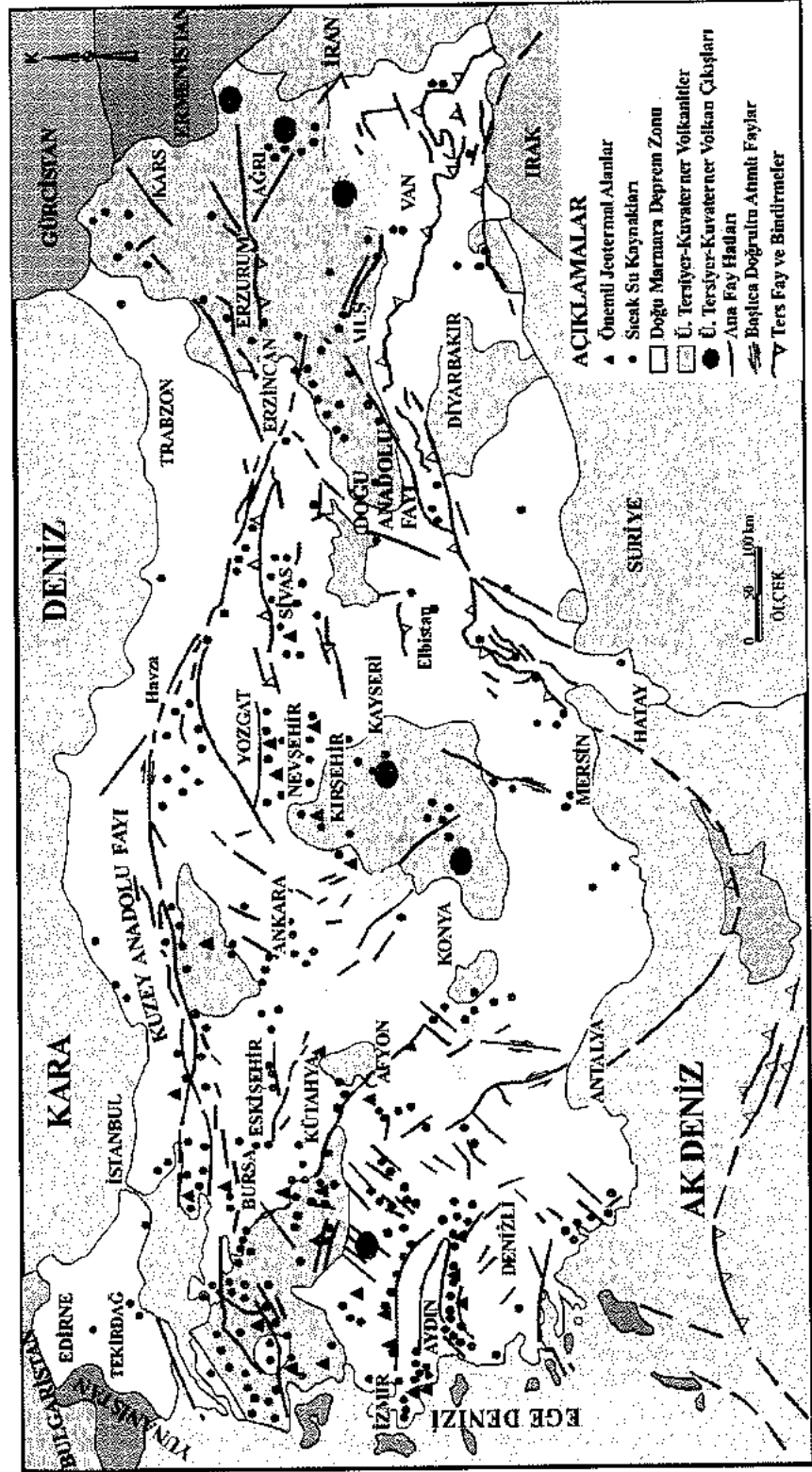
Jeotermal kaynak yerin derinliklerindeki kayalar içinde birikmiş olan ısı enerjisinin akışkanlarca taşınarak rezervuarlarda depolanması ile oluşmuş sıcak su, buhar ve kuru buhardır.

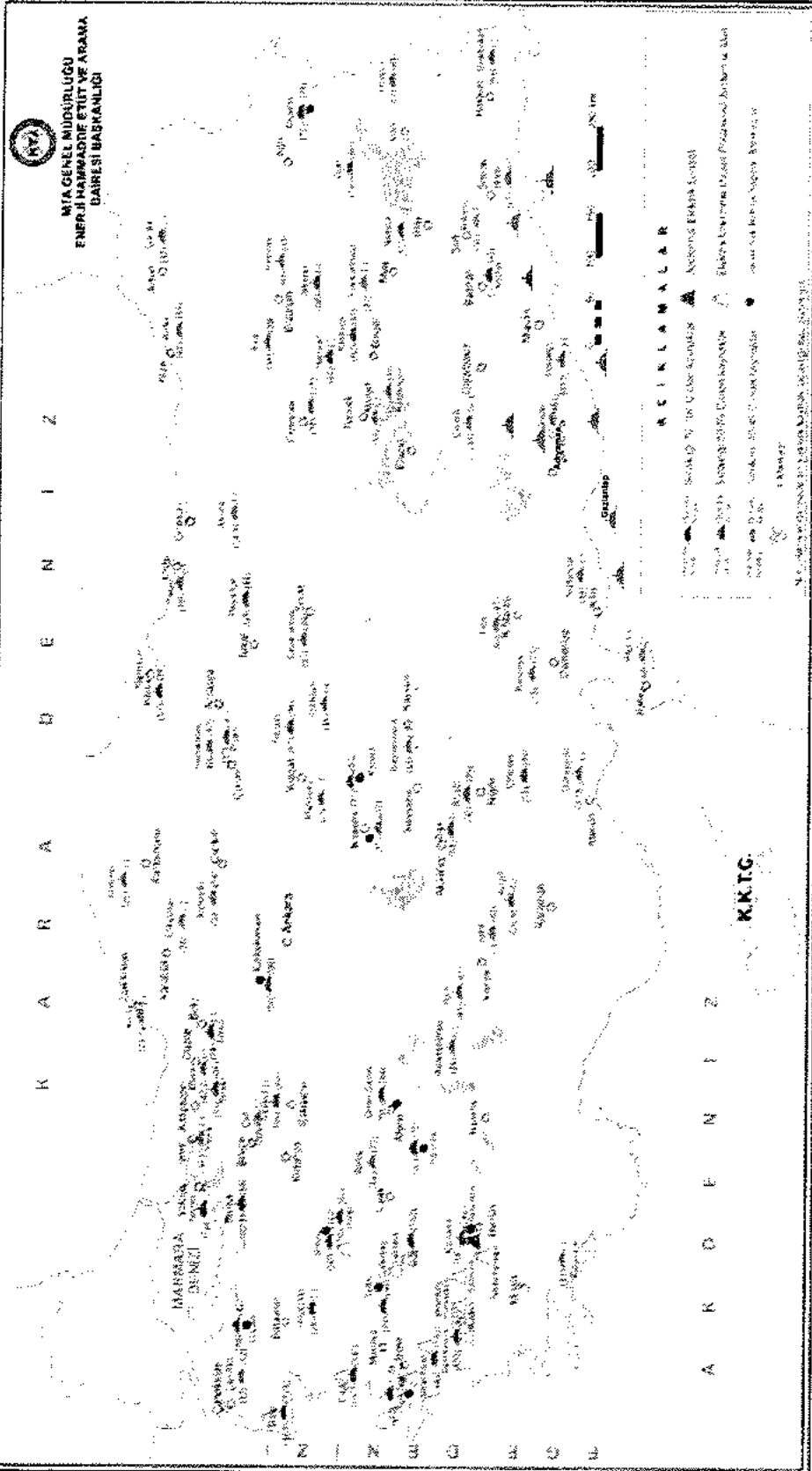

Şekil 5. Jeotermal sistemde meteorik suların geçirgen zonlar boyunca aşağıya süzülerek ısı kaynağı etkisi ile ısınarak yükselmesi ve depolanmasının görünümü

TÜRKİYE’NİN GENÇ TEKTONİĞİ -VOLKANİK ETKİNLİĞİ VE SICAK SU KAYNAKLARININ DAĞILIMI (2004)

TÜRKİYE JEOTERMAL ENERJİ KAYNAKLARI

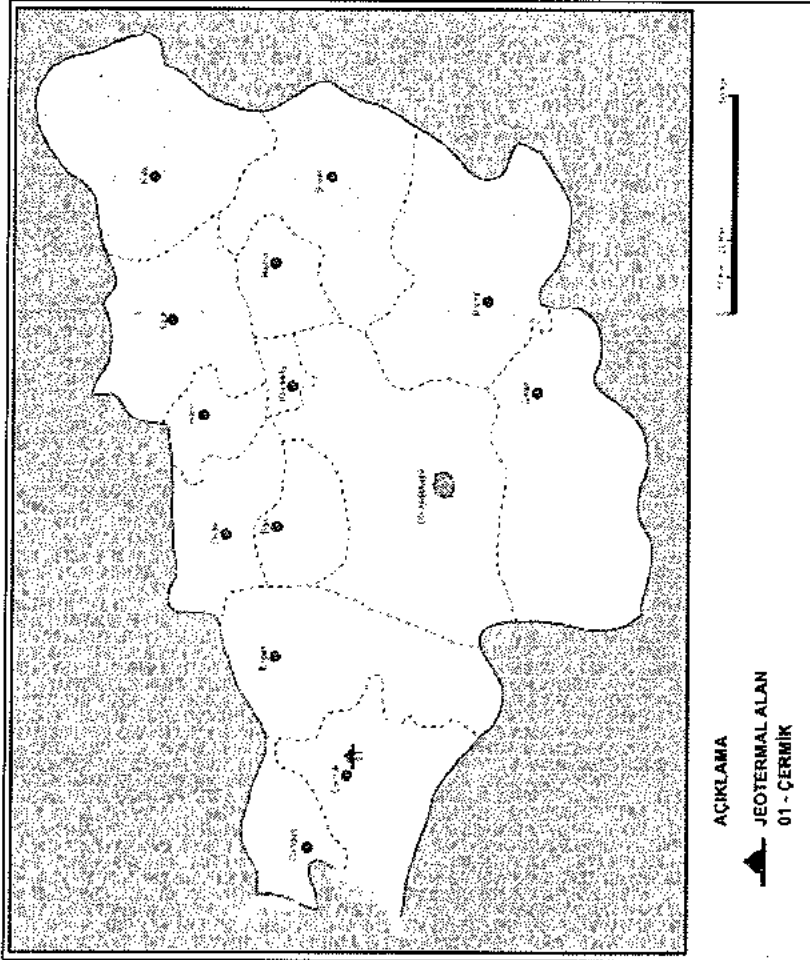
Doğal Sıcak Kaynaklar

- Diyarbakır-Çermik (48 °C)
- Midyat-Dargeçit-Germav (63.5 °C)
- Şırnak-Hısta (67 °C)
- Siirt-Billuris (34 °C)

Kapalı (örtülü) Jeotermal Sistemler

- Batman-Sason-Taşlıdere (83 °C)
- Şanlıurfa-Karaali (51 °C)

Diyarbakır İli Jeotermal Alanları

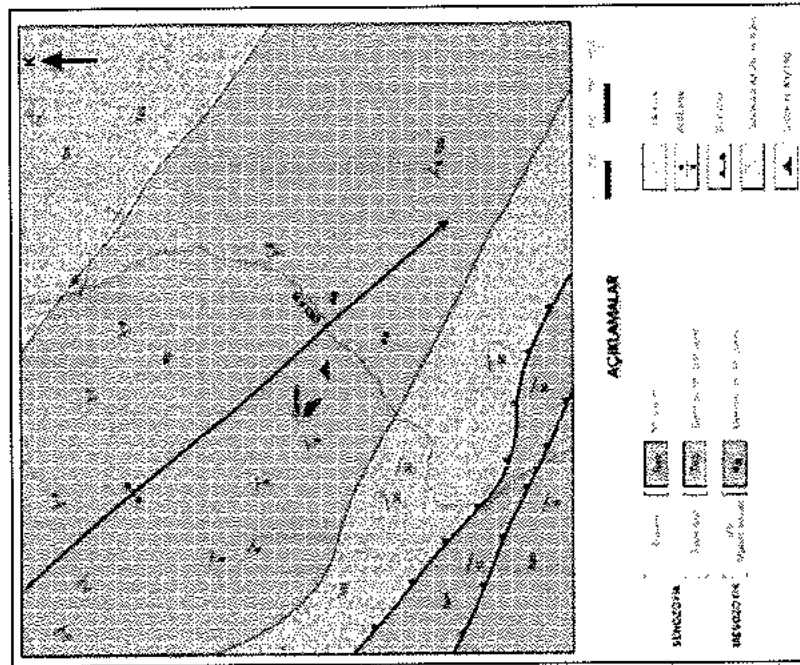

Özet Jeoloji

Jeotermal alanının tabanında Üst Kretase - Alt Paleosen yaşlı gri, yeşil renkli şeyl, marn, kumtaşı, çamurtaşı, miltaşı, ardalanmasından oluşan Germav Formasyonu yer almaktadır.

Bunun üzerine Paleosen-Alt eosen yaşlı Gercüş formasyonu gelir. Daha üste doğru konkordan olarak Eosen yaşlı alt seviyeleri çörtlü tebeşirli kalker içeren Midyat formasyonu gelmektedir. En genç birim olarak ise Kuvartermer yaşlı, tutturulmamış kum, ki, çakıllardan oluşan alüvyon yer almaktadır.

Rezervuarı ise Mardin Grubu'na ait dolomit ve dolomitik kireçtaşları oluşur.

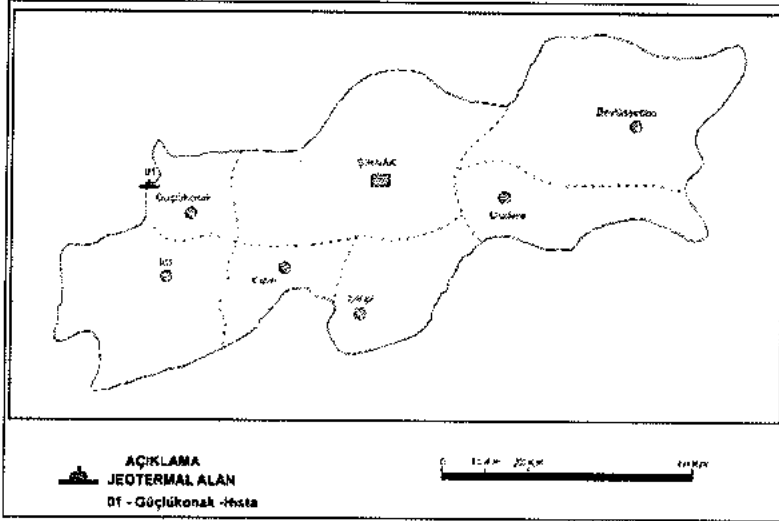

Sıcak su kaynakları

Kaynak Adı	Sıcaklık (°C)	Debi (l/s)
Germav ılısu kaynağı	63,5	1,5

Jeotermal Alandaki kaynaklardan çıkan sular, kaplıca amaçlı olarak kullanılmaktadır. Bölgede açılmış sondaj bulunmamaktadır.

Bölgedeki sular kalsiyumlu, magnezyumlu, sülfatlı termal su sınıfına girmektedir.

Şırnak İli Jeotermal Alanları

Özet Jeoloji

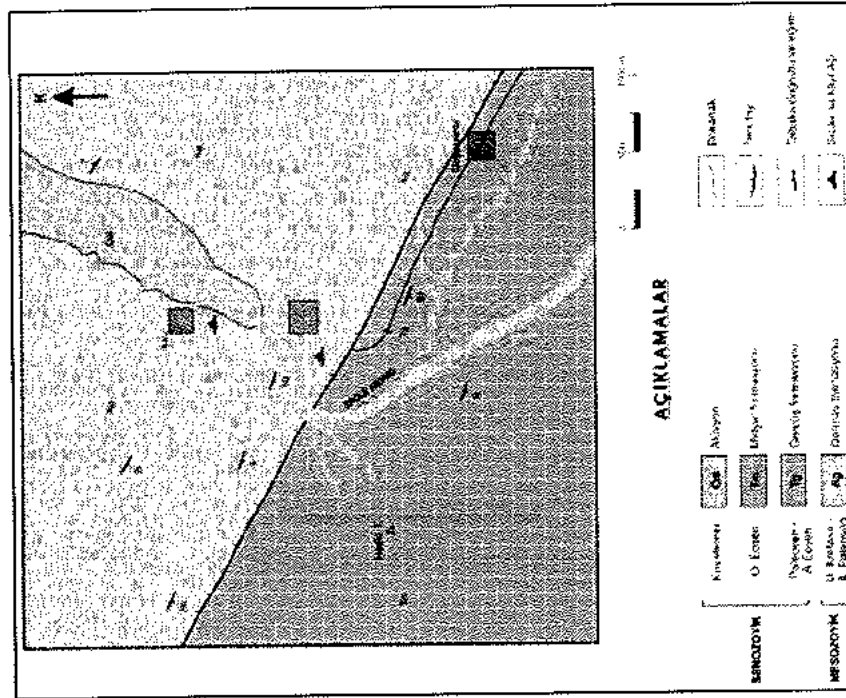
İnceleme alanının tabanında Üst Kretase-Alt Paleosen yaşlı gri, yeşil renkli şeyl, mam, kumtaşı, çamurtaşı, miltaşı ardalanmasından oluşan Germav formasyonu yer almaktadır.

Bu formasyonun üzerine Paleosen - Alt Eosen yaşlı şarabi renkli mam, kumtaşı, konglomera ardalanmasından oluşan ve yer yer kalker arabandı içeren Gercüş formasyonu gelir.

Daha üste doğru uyumlu olarak Eosen yaşlı, alt seviyeleri çörtlü tebeşirli kalker içeren Midyat formasyonu gelmektedir.

En genç birim olarak ise Kuvaterner yaşlı, tutturulmamış kum, kil, çakıllardan oluşan alüvyon yer almaktadır (Akbulut ve diğerleri, 2000).

Sahada rezervuan Mardin Grubu'na ait dolomit ve dolomitik kireçtaşları oluşurur.

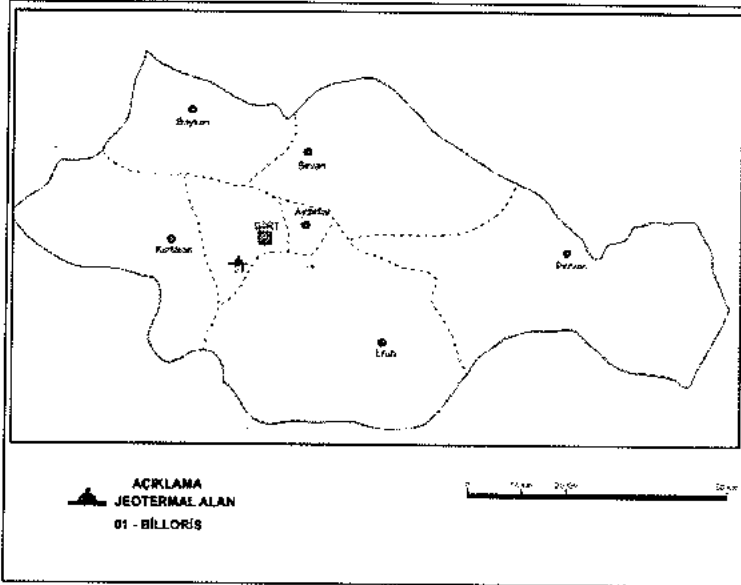

Güçlükonak-Hista Sahası Jeoloji Haritası

Sıcak su kaynakları

Kaynak Adı	Sıcaklık (°C)	Debi (l/s)
Hısta sıcak su kaynağı	63,5	2

Hısta Jeotermal Alanındaki kaynaklardan çıkan sular, kaplıca amaçlı olarak kullanılmaktadır. Bölgede açılmış sondaj bulunmamaktadır. Bölgedeki sular kalsiyumlu, sülfatlı termal su sınıfına girmektedir.

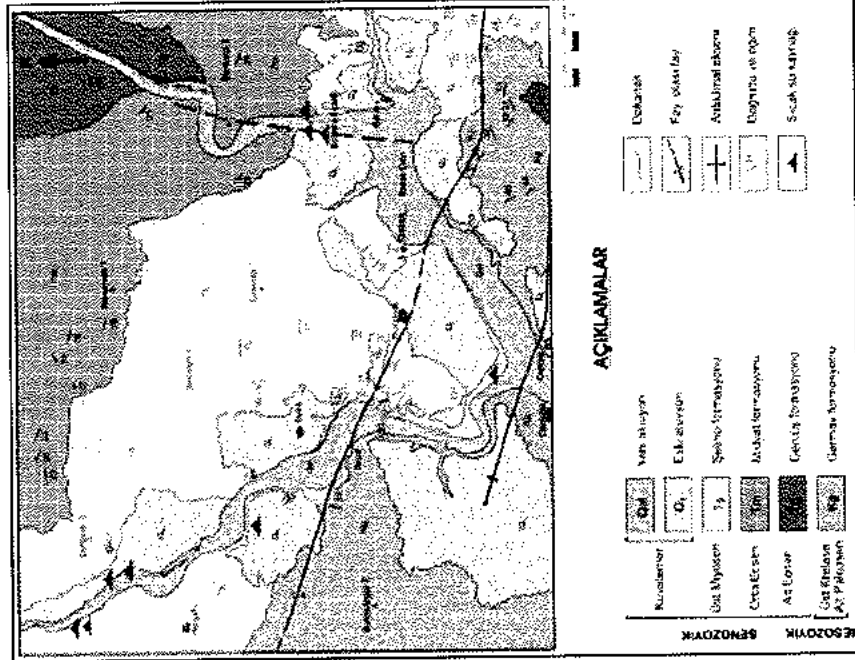
Siirt İli Jeotermal Alanları

Özet Jeoloji

Çalışma sahasında, tabanda Üst Kretase - Alt Paleosen yaşlı gri-yeşil renkli şeyl, marn, kumtaşı, çamurtaşı, miltaşı aralanmasından oluşan Germav formasyonu bulunmaktadır.

Üzerinde Paleosen - Alt Eosen yaşlı, Gerçüş formasyonu yer almaktadır. Gerçüş formasyonunun üstünde konkordan olarak, Eosen yaşlı, Midyat formasyonu gelmektedir. Midyat kalkerleri üzerine diskordan olarak, Üst Miyosen yaşlı Şelmo formasyonu gelmektedir. En üstte ise Kuvaterner yaşlı iyi-orta derecede tutturulmuş, polijenik çakıllı eski alüvyon tutturulmamış kil, kum, çakıllardan oluşan güncel alüvyon ve kaplıca civarında sıcak suyun bırakmış olduğu traverten tortuları yer almaktadır (Yücel, 1989).

Örtülü olduğu bölgelerde üst rezervuar olarak Midyat grubu kayaları, derinlerde ise Mardin Grubu'na ait dolomit ve dolomitik kırıntıların rezervuarı oluşturur. Güneydoğu Anadolu Bölgesi için iyi bir rezervuar niteliğindedir.

Sıcak su kaynakları

Kaynak Adı	Sıcaklık (°C)	Debi (l/s)
Kaplıca kaynağı	34,5	90
İkinci kaynak	34,5	10
İllice kaynağı	33,9	-
Cempir İlisu kaynağı	30,6	0,01
Lif İlisu kaynağı	33,1	10

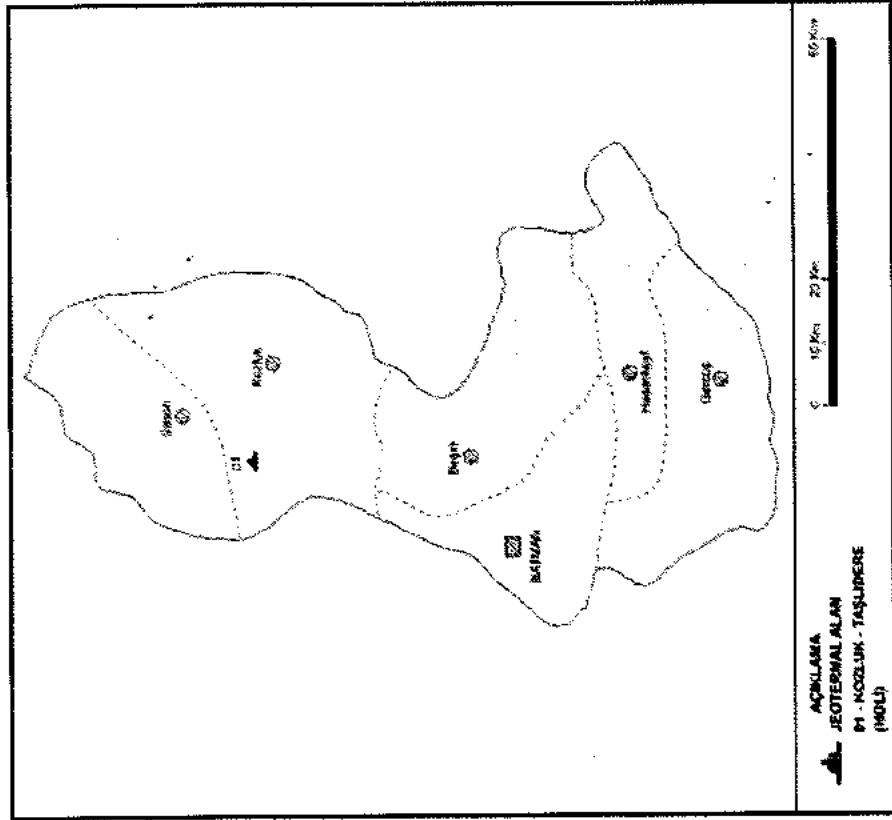
Toplam debi yaklaşık 172 – 173 l/s'dir.

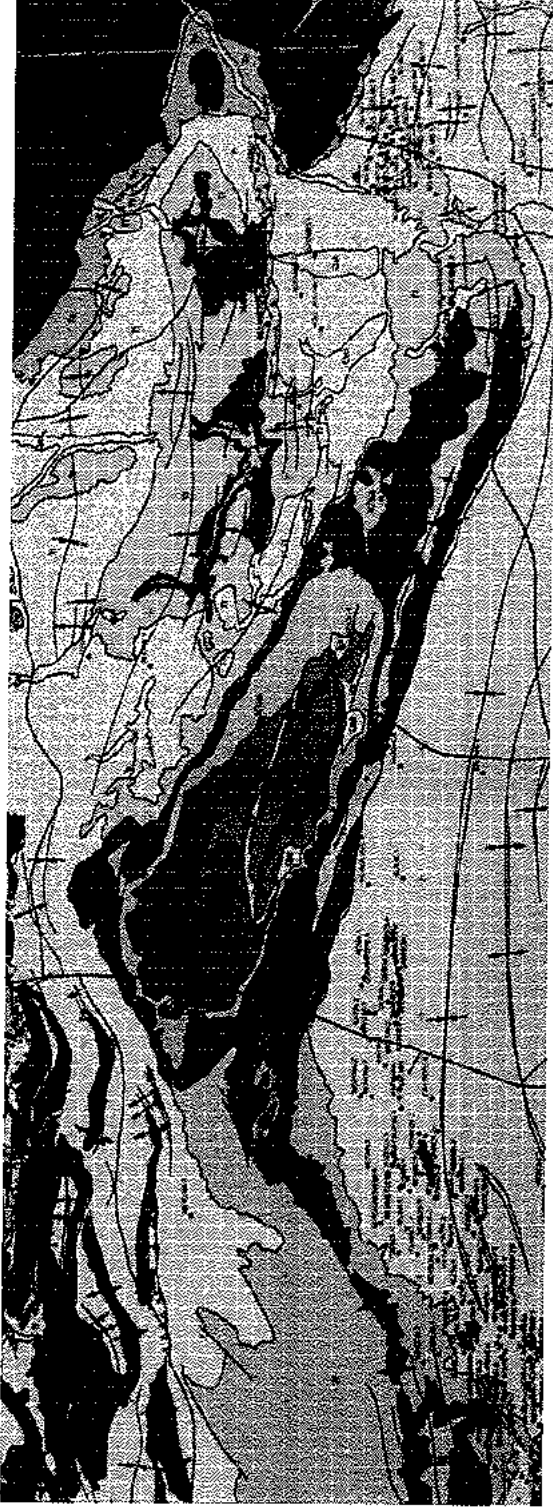
Billoris Jeotermal Alanındaki kaynaklardan çıkan sular, kaplıca amaçlı olarak kullanılmaktadır. Bölgede açılmış sondaj bulunmamaktadır.

Bölgedeki Billoris kaplıcası ve Cempir İlisu suları kalsiyumlu, sodyumlu, sülfatlı, klorürlü, bikarbonatlı termal su sınıfına girmektedir.

Lif İlisu kaynağı suları kalsiyumlu, sodyumlu, sülfatlı, klorürlü, termal su sınıfına girmektedir.

Batman İli Jeotermal Alanları

Kozlu- Taşlıdere Sahası Jeolojî Haritası (TPAO'dan alınmıştır)

Özet Jeolojî

Çalışma sahasında Üst Miyosen yaşlı kumtaşı, çakıl taşı, çamurtaşı, marn ardalanmasından oluşan Şelmo Formasyonu yüzeylemektedir. 83 °C sıcaklık ve 16 lt/sn debiye sahip Taşlıdere jeotermal kaynağı petrol reenjeksiyonu amaçlı açılmış, 2400 m derinliğe sahip, 2170 m'ye kadar kapalı boru ile teçhizli kuyudan artezyen halinde çıkmaktadır. Bu alanda rezervuarı Mardin Grubu'na ait dolomit ve dolomitik kireçtaşları oluşturur.

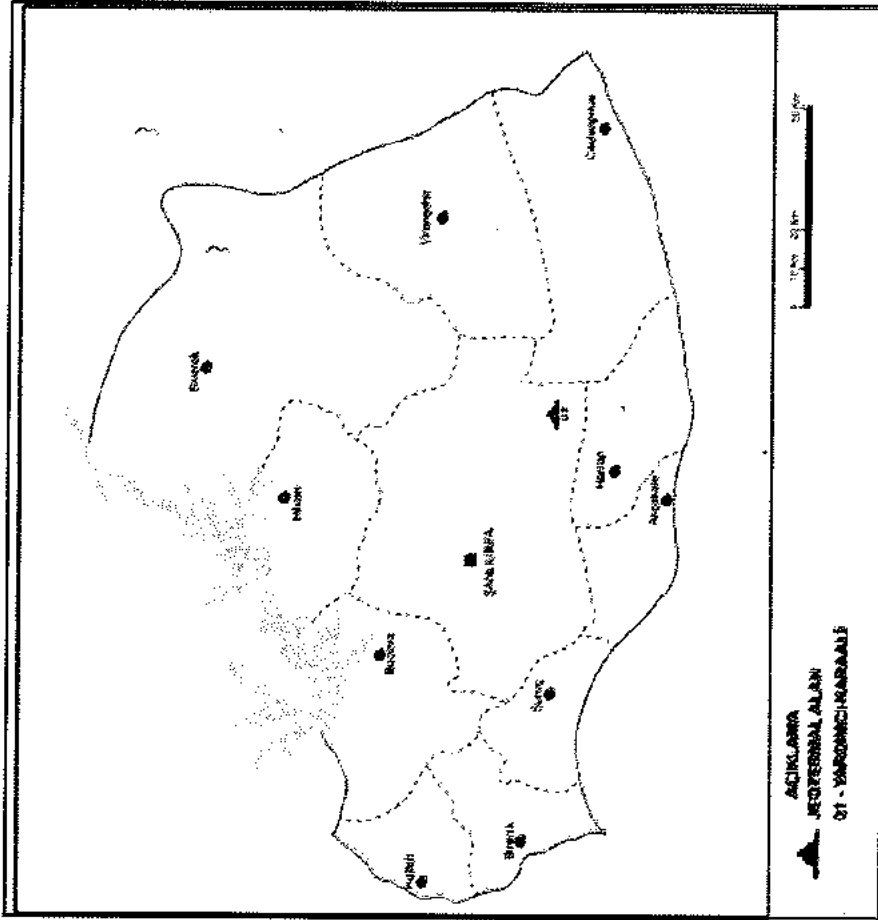
Sıcak su kaynakları

Kaynak Adı	Sıcaklık (°C)	Debi (l/s)
Taşlıdere jeotermal kaynağı	83	16

Taşlıdere kaynağı suları kalsiyumlu, sodyumlu, sülfatlı, klorürlü, termal su sınıfına girmektedir.

Şanlıurfa İli Jeotermal Alanları

Özet Jeoloji

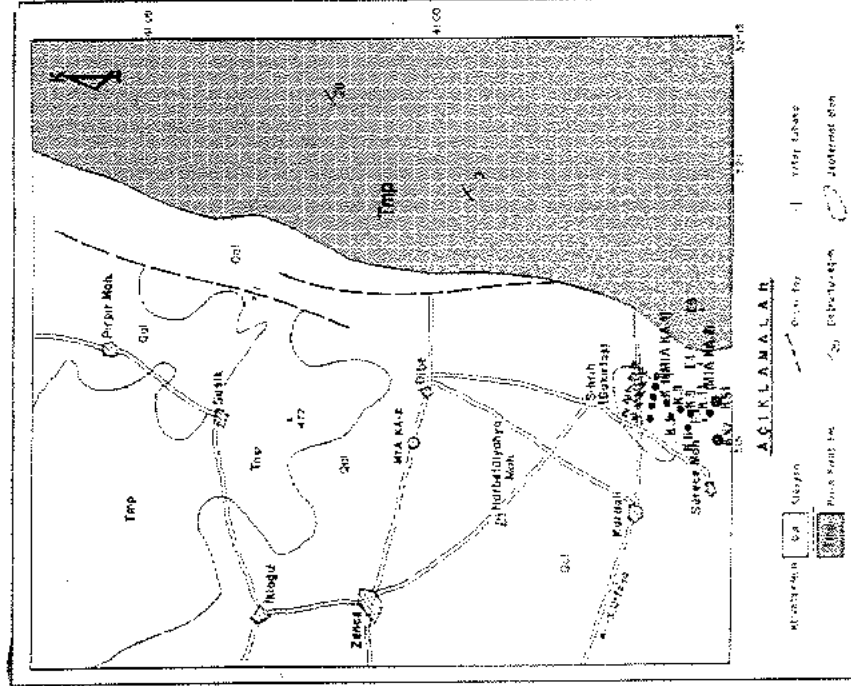
Sahada yüzeylenen en yaşlı birim olası Üst Eosen-Alt Miyosen yaşlı Fırat formasyonudur. Bol çatlaklı olması yanında karstik yapısı olağandır.

MTA tarafından yapılan sondajda 35 m kalınlığında olası Üst Miyosen yaşlı bir birim kesilmiştir. Kalınlığı ovada 350 m ye kadar ulaşır.

Akçakale grabeni K-G, KD-GB ve KB-GD doğrultulu faylarla sınırlıdır.

Rezervuar kaya Üst Eosen-Alt Miyosen yaşlı Fırat formasyonudur.

Şanlıurfa ilinin sınırları dahilinde Karaali Jeotermal alanı içinde kaynak olmayıp sıcak su kuyuları açılmıştır.

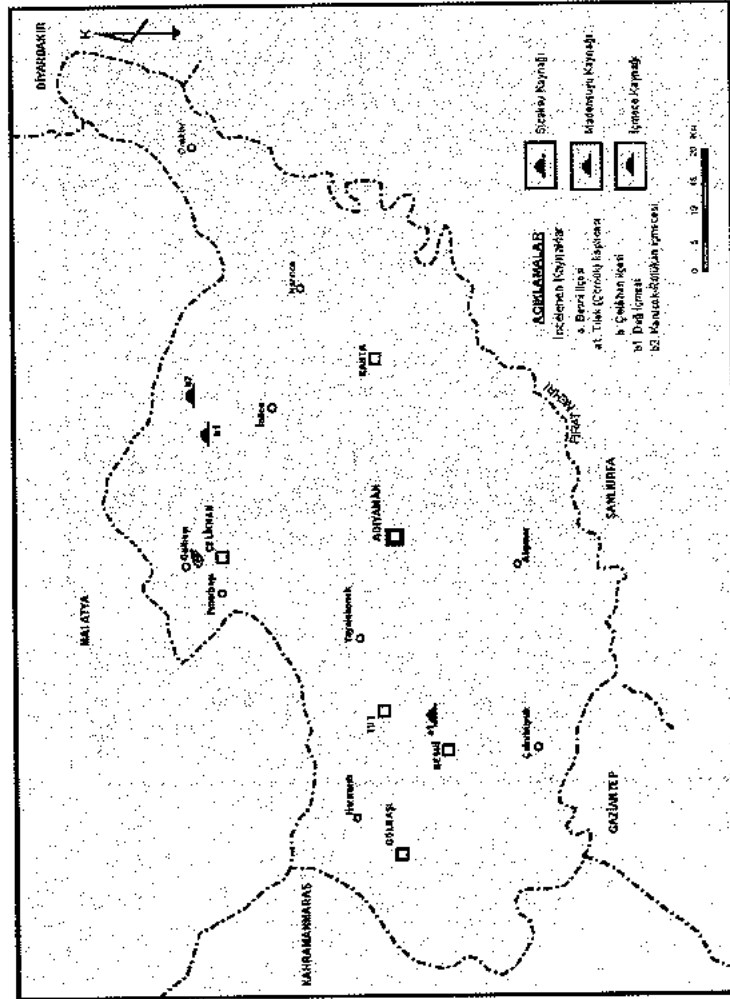
Yardımcı – Karaali Bölgesi Jeolojî Haritası

Karaali Jeotermal alanında açılan sondajlar

Kuyu No	Derinlik (m)	Sıcaklık (°C)	Debi (l/s)	Üretim Şekli
S-1	138	41,5	20	P
S-2	140	41,5	26	P
S-3	198	49	36	P
Karaali-1	183	48	38	P
MTA-KA-1	550	39,2	30-40	P
K-1	200	44	35-40	P
K-2	250	47	35-40	P
K-3	220	43	35-40	P
K-4	260	49	35-40	P
K-5	303	48	35-40	P
K-6	260	46	35-40	P
K-7	190	53	35-40	P
K-8	183	49	35-40	P
K-9	245	44	35-40	P
MTA-KA-2	160	21	35-40	P

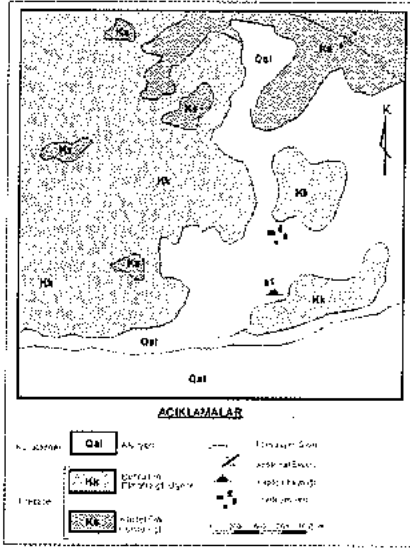
Karaali kaplıcası suları mineralce fakir termal su sınıfına girmektedir.

Adıyaman İli Jeotermal Alanları

Özet Jeoloji

İnceleme alanında altta Kretase yaşlı, kumlu kireçtaşlarından oluşan Kastei formasyonu ile yine aynı yaştaki Besni formasyonunun Elmalı kireçtaşı üyesi yer almaktadır. Tüm bu birimlerin üzerini Kuvaterner yaşlı alüvyonlar örtmektedir.

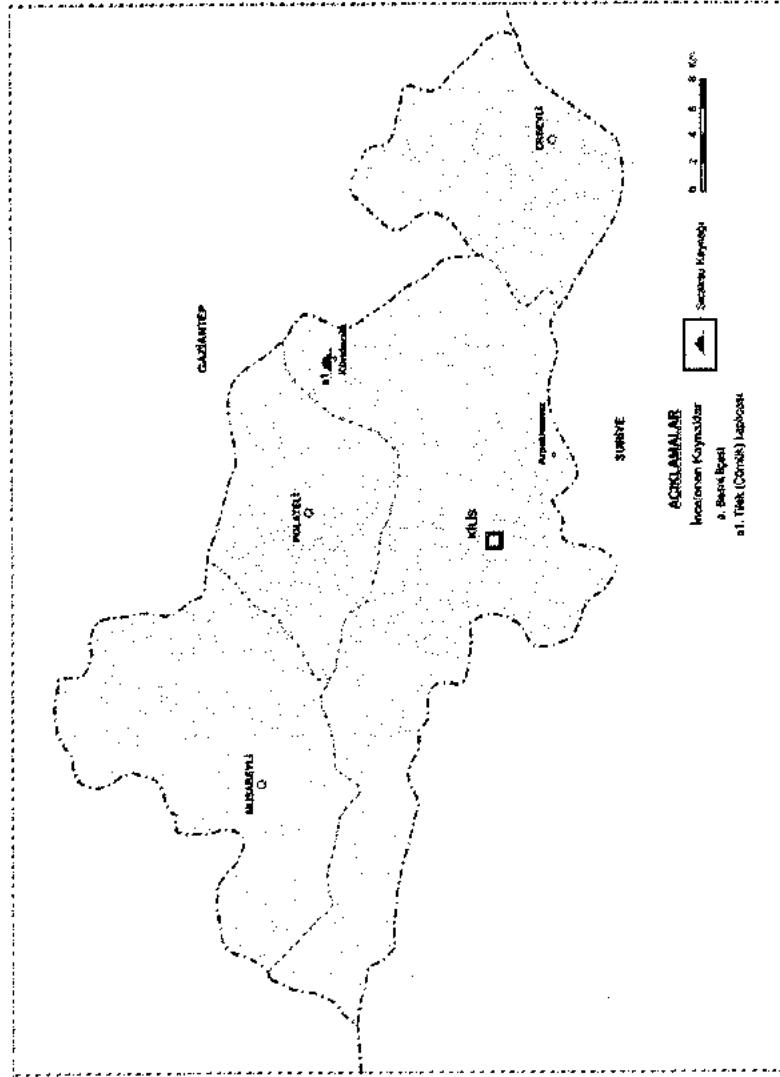
Adıyaman - Tilek Bölgesi Jeoloji Haritası

Tilek Kaplıcası

Kuyu No	Tarih	Derinlik (m)	Sıcaklık (°C)	Debi (l/s)	Üretim Şekli
Tilek (Çörmük)	1999		20	3	K

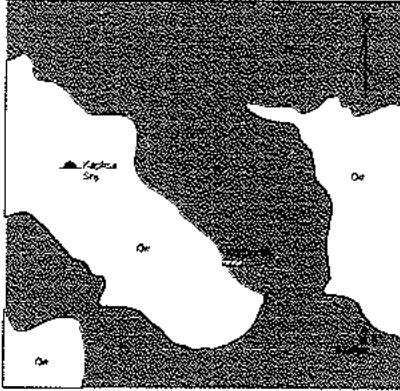
Tilek kaplıcası suları mineralce fakir termal su sınıfına girmektedir.

Kilis İli Jeotermal Alanları

Özet Jeoloji

İnceleme alanında altta Üst Miyosen yaşı, Yavuzeli Bazaltı, üstte Kuvaterner yaşı eski alüvyon birimi yer almaktadır.

AÇIKLAMALAR

- Alüvyon
- Bazalt, Prokambriyen
- Sınır (Kaşıkça)
- Yelmez Yarı

0 250 500 750 1000 m

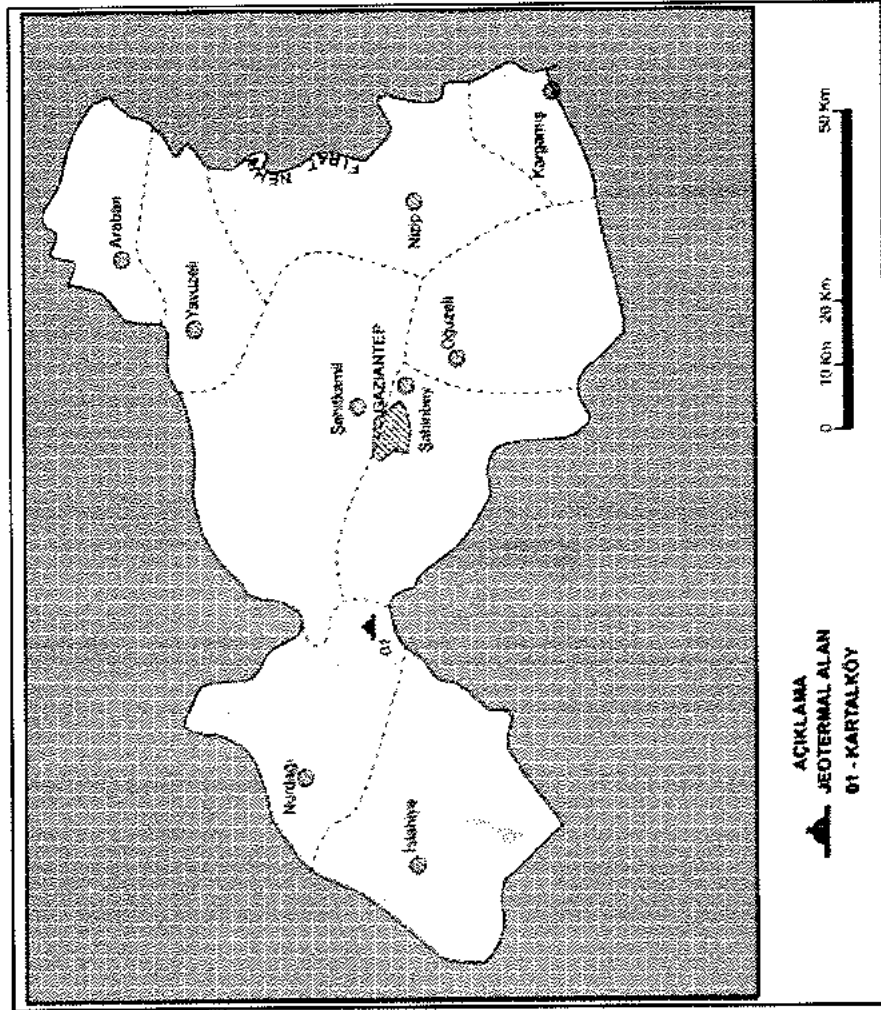
Kilis Bölgesi Jeoloji Haritası

Kürtüncük Kaynağı

Kuyu No	Tarih	Derinlik (m)	Sıcaklık (°C)	Debi (l/s)	Üretim Şekli
Kürtüncük	1998		35	2	K

Kürtüncük kaynağı suları mineralce fakir termal su sınıfına girmektedir.

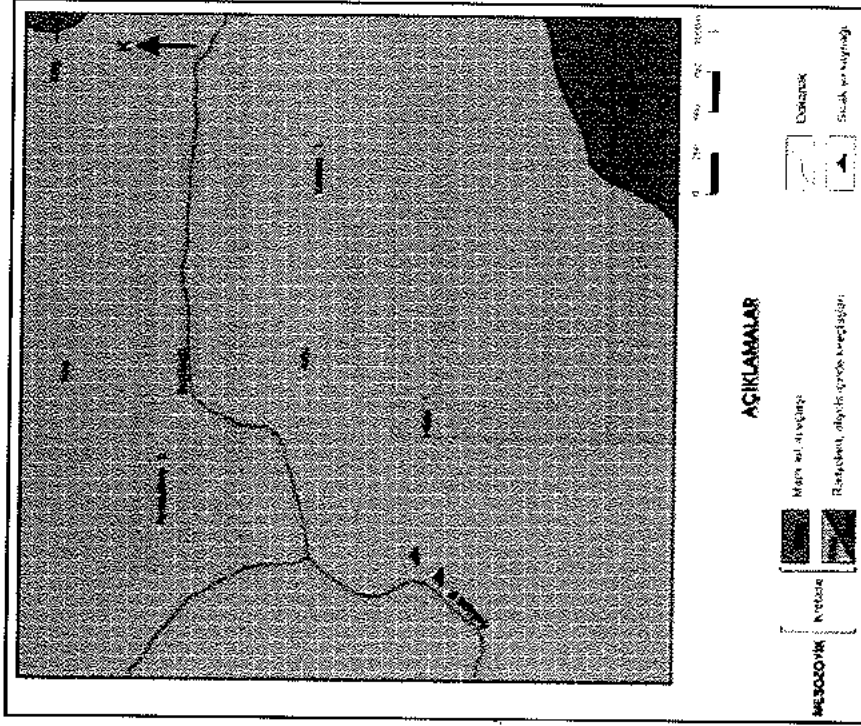
Gaziantep İli Jeotermal Alanları

Özet Jeoloji

Kaynak yakın çevresinde Kretase yaşlı radyolarit, ofiyolit (kireçtaşları içeriyor), marn, kil ve kireçtaşları yer almaktadır.

Kartalköy Sahası Jeoloji Haritası

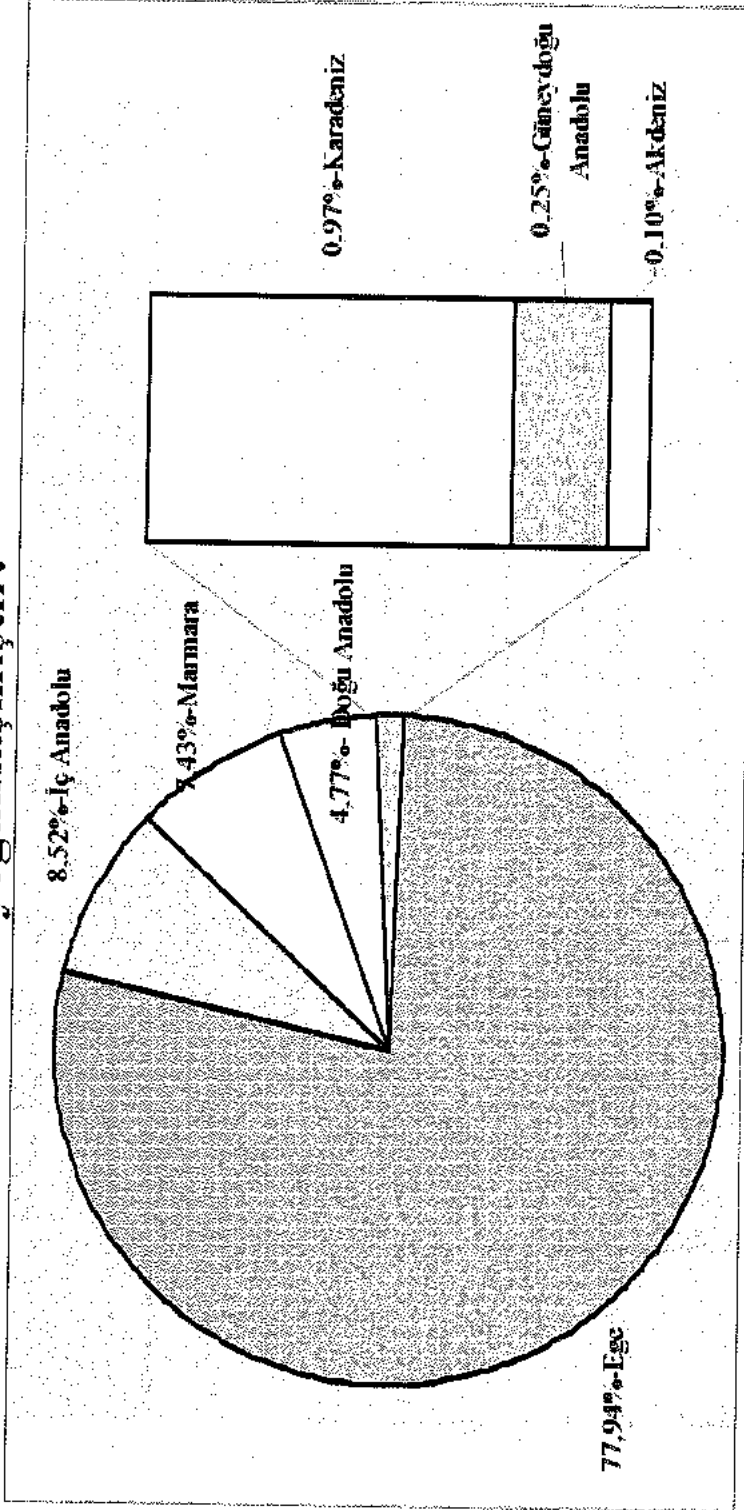
Sıcak su kaynakları

Kaynak Adı	Sıcaklık (°C)	Debi (l/s)
Kartalköy İçmececi-1	27	
Kartalköy İçmececi-2	27	1*

* Toplam debi

Bölgedeki sıcak sulardan içmece olarak yararlanılmaktadır. Kartalköy içmececi suları kalsiyumlu, sodyumlu, sülfatlı, klorüü, bikarbonatlı termal su sınıfına girmektedir.

Türkiye jeotermal potansiyeli bakımından, Avrupa'nın 1'nci, Dünyanın 7'nci, ülkesi konumundadır. Potansiyel oluşturan alanlar Batı Anadolu'da yoğunlaşmıştır.

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ JEOTERMAL ENERJİ POTANSİYELİ

İli	Sondaj	Derinlik (m)	Sıcaklık (oC)	Üretim (l/s)	Potansiyel (MWt)	Görünür Potansiyel	Teorik Potansiyel
Şanlıurfa	K-1	190	44	40	1,51	20,32	10
	K-2	130	47	42	2,11		
	K-3	170	42,8	80	2,61		
	K-4	190	49	48	2,81		
	K-5	200	48	39	2,12		
	K-6	200	46	35	1,61		
	K-7	180	53	45	3,39		
	K-8	190	48	44	2,39		
	K-9	170	44	47	1,77		
Diyarbakır	MTA-1	115,5	51	21	1,41	4,22	2
	Özel İdare	250	51	22	1,47		
	Özel İdare	250	51	20	1,34		
Siirt					0,00	0,00	2,00
Şırnak					0,00	0,00	4,00
Mardin					0,00	0,00	8,00
Batman	Şelmo-32A	2400	83	16	3,21	3,21	
Adıyaman					0,00	0,00	
Kilis					0,00	0,00	
Diger Alanlar			135	17	7,12	7,12	55,00
TOPLAM					34,87	34,87	81,00

Sonuç olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesinde teorik potansiyel 81 MWT olarak belirlenmiştir. Bugün için bu bölgede yer alan kuyu ve kaynaklardan elde edilen görünür potansiyel 34.87 MWT'dir.

Batman - şehir ısıtma, soğutma, sera ısıtma ve termal turizm

Diğer alanlar - sera ısıtma ve termal turizm

amaçlı yararlanmak mümkün olabilecektir.

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005

23-24 EYLÜL 2005

DİYARBAKIR

VI. OTURUM

GAP'ta Enerji ve Doğal Kaynaklar

Oturum Başkanı

Talip KIRAN / Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası Diyarbakır Şubesi YK Başkanı

Oturum Katılımcıları

Dr. İlker ŞENGÜLER

GAP Bölgesinin Kömür, Turba ve Asfaltit Yatakları

Tufan ERDOĞAN

Bölgenin Doğalgaz Potansiyeli

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYHAN, Öğ. Gör. Özgür AKKOYUN

Madencilik ve Yaşam; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Madencilik Profili

GD ANADOLU BÖLGESİNİN KÖMÜR, TURBA VE ASFALTİT YATAKLARI

Dr. İlker ŞENGÜLER

MTA Genel Müdürlüğü Enerji Dairesi, 06520 Ankara

ilker@mta.gov.tr

GİRİŞ

Bilindiği gibi enerji sanayileşmenin ve kalkınmanın temel girdisidir ve enerji denildiğinde de elektrik enerjisi algılanmaktadır. Günümüzde dünyada elektrik enerjisi üretiminde kömür kullanımı tüm çevresel faktörlere karşın diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında çok yüksektir.

Dünyada toplam enerji kaynaklarının %27 sini oluşturan kömür günümüz üretim teknolojileri ile 230 yılı aşkın bir süre talebi karşılayacak durumda olduğundan 21. Yüzyıl için de önemli bir enerji hammaddesi olma özelliğini koruyacaktır [1, 2, 3].

Ülkemiz elektrik enerjisi ihtiyacının yaklaşık ¼ i Güneydoğu Anadolu (GD) Bölgesi'nde yer alan GAP ve çevresinden karşılanmaktadır. GAP Projesinin "bölgesel kalkınma" temel anlayışının lokomotifini olan enerji sektörü, proje kapsamında %80 gerçekleştirme oranı ile başta yer almaktadır.

GD Anadolu Bölgesi kömür ve asfaltit yatakları ile ülkemizin enerji bütünlemede büyük önem taşımaktadır. Ülkemizde belirlenen 8.3 milyar ton linyit rezervinin 3.3 milyar ton ile en büyük bölümü Elbistan (Kahramanmaraş) havzasında yer almaktadır. Yine Elbistan havzasında kömür ile birlikte bulunan gitya ve leonardit ile Yüksekova (Hakkari) bölgesindeki turba organik tarım için önemli birer hammadde. Bölgedeki diğer önemli kömür oluşumları Hazro-Silvan (Diyarbakır), Gölbaşı-Harmanlı (Adıyaman), Karlıova (Bingöl) ve Ziyaretköy (Muş) sahalarında bulunmaktadır. Şırnak bölgesinde yer alan asfaltitler ise yörenin ve dolayısı ile ülkemizin önemli kaynaklarından [4, 5, 6, 7].

KÖMÜR, GİTYA, LEONARDİT, TURBA, ASFALTİT OLUŞUMU VE ÖZELLİKLERİ

KÖMÜR

Kömür, homojen olmayan, kompakt, çoğunlukla lignoselülozik bitki parçalarından meydana gelen, tabakalaşma gösteren, içerisinde çoğunlukla C, az miktarda H - O - S ve N elementlerinin bulunduğu ama inorganik (kil, silt, iz elementleri gibi) maddelerin de yer aldığı, bataklıklarda oluşan, kahverengi ve siyah renk tonlarında, yanabilen, katı fosil organik kütlelerdir.

Çoğunlukla bitkisel maddeler ya da bitki parçaları, uygun bataklik ortamlarda birikip, çöker ve jeolojik süreçler ile birlikte yer altına gömülür. Bu organik kütleler gömüldükten sonra, önceleri gömülmenin oluşturduğu basınçtan daha sonra ortamın ısısal şartlarından etkilenir. Bu etkilenme sonucu bu organik maddenin bünyesinde fiziksel ve kimyasal değişimler meydana gelir. Önceleri turba olarak adlandırılan ve kömürlerin ataları olarak bilinen bu organik maddeler zamanla daha koyu renklere ve daha sert yapıya sahip olur. Sıcaklık ve basınç şartlarının bu kütlelere etkisi sonucu, bu ortamdan, sırasıyla önceleri (turbadan-taşkömürü aşamasına kadar) su ve su buharı, karbon dioksit (CO₂), oksijen (O₂) ve en ileri aşamalarda hidrojen (H₂) (antrasit aşamasında) uzaklaşır. Tabii ki bu süreçte ideal şartlar ve ortamın ısısal şartlarının uzun bir dönem içerisinde (binlerce yıl) baskın olması ve artması gereklidir. Bilindiği gibi yer ısı her 30 metrede 1°C artmaktadır ve bu sıcaklık artışı ideal şartlar için geçerlidir. Bu şartların dışında (volkanik faaliyet, fay hareketleri, radyoaktif elementlerin bulunduğu ortamlarda) yerin ısı olağan

üstü bir şekilde ve normalden çok daha fazla artış göstermektedir. Yerin ısı arttıkça önceleri "turba" olarak adlandırılan ama kömür sayılmayan bu organik madde, sırasıyla "linyit" daha sonra "alt bitümlü kömür", "taşkömürü", "antrasit" ve en sonunda şartlar uygun olursa "grafit" e dönüşür. Bu ilerleyen olgunlaşma sürecine "kömürleşme" denilmekte ve her seviye de "kömürleşme derecesi" olarak adlandırılmaktadır.

GİTYA

Yüksek oranda hümitik materyal yanında makro ve mikro besin elementleri de içeren, kömürleşmeye başlamamış, sapropelik yapıda, tamamen doğal organik madde olan gitya rezervi Elbistan havzasında A sektörü dışında 1.2 milyon m³ dür. Yine Elbistan havzasında kömürün en üst seviyelerinde yer alan ve leonardit olarak adlandırılan altere olmuş düzeyler gerek hümitik asit eldesinde gerekse doğrudan kullanılabilir önemli bir hammaddedir.

Gitya İsveççe bir sözcük olup, organik madde içeren koyu renkli çamur veya çamurtaşını ifade etmektedir. Yüksek oranda hümitik materyal yanında makro ve mikro besin elementleri de içeren, kömür düzeyine ulaşamamış tamamen doğal organik madde olarak tanımlanabilir.

LEONARDİT

Altere olmuş (okside olmuş) linyit, alt bitümlü kömür ve bitümlü şeyler için kullanılan ve KOH veya bazı kimyasal maddeler ile farklı proseslerden geçirildikten sonra yüksek değerlerde hümitik asit (% 85 civarında) elde edilebilen organik maddelere denilmektedir. Arthur Gray Leonard tarafından ABD'de 1919 yılında ortaya atılan bir terimdir. "Gevşek Linyit" olarak ta bilinmektedir. En önemli özelliği kömürün en üst seviyelerinde işe yaramaz kısım olarak düşünülen altere olmuş, gevşek ve bozuk gibi görünen kısmı oluşturduğu için, bunu piyasadan ucuz temin edebilmek mümkün olabilmektedir. Hümitik asit elde etmede kullanıldığı gibi, sondaj çamurlarında (çamuru inceltici olarak) kullanıldığına da literatürde rastlanmaktadır.

TURBA

Bitkisel kökenli organik maddelerin uygun ortamlarda birikmesi ve bazı biyokimyasal değişimler geçirmesinden sonra meydana gelen genellikle kahverengi sarı renklerde, katı veya katıya yakın kömürleşme sürecinin ilk ürünü olan organik hammaddelerdir. Bölgede turba yatakları Yüksekova'da (Hakkari) yer almaktadır. Söz konusu turba sahası yaklaşık 19 000 km² lik bir alanı kapsamakta olup, rezervi orijinal bazda 74.5 milyon tondur.

ASFALTİT

Asfaltit, petrol kökenli katı bir yakıt olup yüksek yumuşama noktasına sahip doğal asfalt benzeri bir maddedir. Asfaltit maddelerin yerleşimi petrolün göçüne neden olan; hidrostatik basınç, gaz basıncı, kapilarite, gravitasyon ve sıcaklık gibi etkenlere bağlıdır. Hareket halindeki sıvı veya yarı sıvı asfalt, çeşitli kırık ve çatlakları izleyerek yüzeye kadar çıkabilir. Doğada bulunuş şekilleri çeşitli olan asfaltit, Şırnak bölgesinde fay ve çatlak dolguları biçimindedir.

Asfaltit terimi birçok isimle birlikte eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bunlar çoğunlukla; migrabitümen, doğal katı petrol bitümü, pitch ve tar'dır.

Asfaltitler; teshinde, boya, vernik, oto lastiği, elektrik yalıtımı, batarya koruyucuları, genleştirilmiş kauçuk, zemin karoları, su geçirmez kabloların yapımında ve benzeri çeşitli alanlarda kullanılmaktadır.

Ülkemizdeki asfaltitlerden sentetik petrol ile yan ürün olarak amonyak ve H₂S; küllerinden nadir minerallerin (V, Ni, Mo, U₃O₈, Ti) eldesine yönelik teknolojik çalışmalar Genel Müdürlüğümüz tarafından gerçekleştirilmiş olup laboratuvar ölçeğinde olumlu sonuçlar alınmıştır. Şırnak bölgesinde bulunan asfaltitler genellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ısınma amaçlı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yöre asfaltitlerinin kurulacak bir termik santralde katı yakıt olarak kullanılması imkanları da araştırılmıştır. Ülkemiz asfaltitleri 12 filon halinde olup toplam rezervi yaklaşık 82 milyon tondur.

GD ANADOLU BÖLGESİ KÖMÜR, TURBA VE ASFALTİT YATAKLARI

AFŞİN-ELBİSTAN (KAHRAMANMARAŞ) KÖMÜR SAHASI

Sahada temel kayalar Permkarbonifer yaşlı kireçtaşı, Üst Kretase yaşlı kireçtaşı ve ofiyolitler oluşturur. Havzanın güneyinde Eosen yaşlı çökeller temel kayaları üzerine uyumsuz olarak gelmektedir. Genellikle serpantinlerden oluşan ofiyolitler ise havzanın güneybatısında yüzeylenmektedir. Kömür oluşumu Pliyosen yaşlı limnik ve flüvial çökeller içinde yer almakta olup linyit horizonu üzerindeki gitya geniş yayılım göstermektedir. Kömürlü seri üzerinde göl ortamının son ürünleri olan kireçtaşları gelmektedir. Bu birimlerin üzerinde çakıl ve kumlardan oluşan, teraslar halinde gözielen flüvial çökeller yer almaktadır.

Sahada kömür kalınlığı 4-58 m arasında değişmekte olup ısı değeri 1050 kcal/kg dır. Orijinal kömürde nem %50, kül %20 olup 3.3 milyar ton görünür rezerv belirlenmiştir [7].

Koçak (2000) tarafından yapılan bir çalışma ile sahanın rezervi yeniden hesaplanmıştır. Elbistan linyit havzasındaki kömür rezervinin ve havzanın büyüklüğü nedeniyle linyit rezervinin belirlenebilmesi için havza A, B, C, D, E, F sektörlerine bölünmüştür. Havzanın ortasından geçen çayın batısındaki linyit rezervi C ve E sektörleri olarak, doğusundaki linyit rezervi ise A, B, D, F sektörleri olarak tanımlanmıştır [8].

Sahadaki kömür rezervi ve kalitesinin tespitinde; mevcut açık işletmedeki kazı ve yakma deneyimlerinden, hareketle aşağıdaki kriterler belirlenmiştir.

- Sondaj stamplarında 0.5 m ve üstü kömür kalınlıkları dikkate alınmıştır. Kalınlığı 0.5 m'den fazla olan ara kesmeler kömür kalınlığına katılmamıştır.

- Kalınlığı 0.5 m'den az olan ara kesmeler kömür kalınlığına katılmış bu seviyeler için kül %50, nem %50, ısı değeri 1 kcal/kg olarak kabul edilmiştir.

- Isıl değeri 750 kcal/kg'ın altında olan linyitli seviyeler rezerve dahil edilmemiştir.

- Sondaj stamplarının kalori ile ilgili ağırlıklı ortalaması alınırken ısı değeri 950 kcal/kg'ın altına düşmeyecek şekilde değerlendirilmiştir.

- Maksimum kül oranı AID (alt ısı değeri) 1000 kcal/kg olan linyitler için %25 alınmıştır. Ancak AID 1000 kcal/kg dan yüksek fakat kül oranı %25 'i aşan durumlarda sondaj genel kül ortalaması dikkate alınarak ve ortalama değer %25'i aşmayacak şekilde değerlendirilmiştir.

- Laboratuvar analizleri sonucunda tespit edilen yoğunluklar; kömür için 1,25 ton/m³, gitya (fosil ve linyit içeren, su tutma özelliği yüksek, %70-80'i CaCO₃ olan oluşumlar) için 1.44 ton/m³, ara kesme (kil) için 2 ton/m³ dir.

Rezerv hesaplamasına yönelik olarak tespit edilen kriterlerin ışığında 592 adet sondaj ile kullanılan Surpac Madencilik yazılım programının özelliğinden dolayı A Sektöründeki bazı sondajlar da değerlendirilmiştir.

Bu parametreler dikkate alınarak yapılan hesaplar sonucunda Elbistan kömür havzasında rezerv;

B1+B2+C1 sahalarının üretilebilir rezerv	: 3.309	milyon ton
A sektöründeki üretilebilir rezerv (2002 yılı)	: 395	milyon ton
A ilave " "	: 135	milyon ton
Havzanın güney ve güneydoğusunda görünür rezerv	: 91	milyon ton
Havza kuzeyinde topuk bırakılan görünür rezerv	: 377	milyon ton
Toplam görünür rezerv	: 4.307	milyon ton

olarak hesaplanmıştır.

TKİ tarafından yapılan bu hesaplamalar ile 3.3 milyar ton olan Elbistan kömürlerinin rezervi 4.3 milyar tona çıkarılmış ve Türkiye linyit rezervi de 9.3 milyar ton olarak bazı yayınlarda deklere edilmiştir. Yeni sahalar bulunmadan, kömüre ilişkin parametrelerde yapılan

değişikliklerle sağlanan bu rezerv artışı MTA tarafından kabul görmemektedir.

HAZRO-SİLVAN (DİYARBAKIR) KÖMÜR SAHASI

Türkiye jeolojisinde özel bir yeri olan bölgede Tersiyer çökelleri ve Mesozoyik (Jura-Kretase) çökelleri uyumsuz olarak Paleozoyik yaşlı birimler üzerine uyumsuz gelmektedir.

Tabanda gri-yeşil renkli kumtaşı, silttaşı ve kiltaşından oluşan Devoniyen yaşlı çökeller yer almaktadır. Hemen üzerine ise siyah-gri renkli petrolü kumtaşları ile başlayan, kumlu kireçtaşı ve kiltası ile devam edip, kömürlü seviyeleri içeren kırmızı-bej renkli kiltası ve kireçtaşı ile son bulan Permian çökelleri gelmektedir. Bu birimin tavanına 15-20 m mesafede birkaç kömür damarı yer almakta olup bunlardan iki tanesi ekonomik öneme sahiptir. Daha üstte Triyas yaşlı alacalı renkli silttaşı, kiltası ve kumtaşı ardalanması ile Jura-Kretase yaşlı gri-bej renkli yer yer dolomitik kristalize kireçtaşları yer almaktadır. İstifin en üst düzeylerini ise kırmızı renkli kiltası, silttaşı, kumtaşı ardalanması ile dolomitik kireçtaşlarından ibaret Tersiyer çökelleri oluşturmaktadır.

Sahada kömür kalınlığı 0.20-1.90 m arasında değişmekte olup ısı değeri 5190 kcal/kg dır [7]. Orijinal kömürde nem %1.17, kül %30.34 olup 1.8 milyon ton mümkün rezerv belirlenmiştir.

GÖLBAŞI-HARMANLI (ADİYAMAN) KÖMÜR SAHASI

Sahada temel kayaçları Üst Kretase yaşlı fliş ve serpantinitle oluşturmaktadır. Üzerine ise Eosen yaşlı beyaz-sarı renkli kireçtaşı gelmektedir. Birim 10-200 m arasında değişen kalınlıklar sunmakta olup 5-20 cm kalınlıklarda silis bantları içermektedir. Eosen üzerinde yer alan Neojen çökelleri tabanda konglomera ile başlamakta, silttaşı-kiltası ile devam etmekte ve kömürlü seri ile son bulmaktadır. Linyit oluşumu, kalınlığı 4-75 m arasında değişen killi kireçtaşı ile ardalanmalı olarak ve genellikle alt seviyelerinde yer almaktadır. Neojen çökelleri önceki

çalışmalarda Pliyo-Pleyistosen yaşlı olarak kabul edilmiştir.

Sahada kömür kalınlığı 3.90-87.00 m arasında değişmekte olup ısı değeri 1385 kcal/kg dır. Orijinal kömürde nem %49.72, kül %21.34 olup 53 milyon ton görünür rezerv belirlenmiştir [7].

KARLIOVA (BİNGÖL) KÖMÜR SAHASI

Sahada temeli Miyosen yaşlı andezit ve bazaltlar oluşturur. Bunların üzerine Pliyosen yaşlı tuf ve tüfitler ile silttaşı, kiltası, kumtaşı ve konglomeralardan oluşan birim gelmektedir. Bu çökeller üzerinde yer alan ve kalınlığı yaklaşık 2.50 m olan aglomera-tuf seviyesi üzerindeki kömürlü seriyi ayıran kılavuz düzey özelliğindedir. Kömürlü serinin kalınlığı 350-400 m arasında değişmekte olup iki kömür damarı içermektedir.

Sahada kömür kalınlığı 2-14 m arasındada değişmekte olup ısı değeri 1500 kcal/kg dır. Orijinal kömürde nem %46.56, kül %24.08 dir. Sahada 30 milyon ton açık işletmeye uygun, 53.884.000 ton kapalı işletmeye uygun görünür rezerv belirlenmiştir. Sahanın toplam görünür rezervi 88.884.000 tondur [7].

ZİYARETKÖY (MUŞ) KÖMÜR SAHASI

Muş ilinin kuzeyinde yer alan Ziyaretköy sahasında kömür oluşumu Pliyosen yaşlı gölsel çökeller içinde yer almaktadır. Zırnak kömürleri ile benzerlik gösteren kömürlü seviyeler bol gastropoda fosili içermektedir. Bölgede yapılan kısıtlı çalışmalar nedeni ile kömürün yayılımı belirlenememiş olup önümüzdeki yıllarda programa alınmıştır. Bugün için 14 milyon ton rezervi belirlenen kömürün ısı değeri 1386 kcal/kg dır. Kömür % 47.38 nem, %23.27 kül, %2.52 kükürt içermektedir [7].

YÜKSEKOVA (HAKKARİ) TURBA SAHASI

Yüksekova (Hakkari) turbiyeri Diryen deresinin boşalım bölgesinde yer almaktadır. Turbiyer killi yatay bir taban üzerine oturmakta olup kalınlığı yaklaşık 10 m dir. Turbiyerin yayılım alanı 18.507.800 km², görüntür rezervi ise orijinal bazda 74.507.800

ton ve havada kuru bazda 18.846.875 tondur. Turbiyer havzanın orta kesimlerinde bol gitya içermektedir. Turbiyerin su oranı %90 civarında olup tavanda çok lifli düzeyler yer almaktadır.

ŞIRNAK ASFALTİT SAHALARI

HARBUL FİLONU

Filon ile ilgili çalışmalara 1940 yıllarında başlanmış ancak sondajlı çalışmalara 1976 yılında geçilmiştir. 1976-84 yılları arasında sığ, dik ve eğik olmak üzere toplam derinliği 10.387.30 m olan 46 adet sondaj yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda ortalama 300 m derinliğe kadar olan kesim için toplam 25.765.000 ton (görünür+muhtemel) rezerv hesaplanmıştır.

SİLİP FİLONU

Harbul filonunun 1 km doğusunda yer alan filonda 1982-86 yılları arasında dik ve eğik olmak üzere toplam derinliği 5.112.70 m olan 22 adet sondaj yapılmıştır. Diğer filonlardan farklı bir yataklanma şekli olan Silip filonunda toplam 4.406.314 ton (görünür +muhtemel) rezerv belirlenmiştir.

ÜÇKARDEŞLER FİLONU

Harbul filonunun 4 km batısında yer alan filonda 1980-84 yılları arasında sığ, dik ve eğik olmak üzere toplam derinliği 10.584.10 m olan 54 adet sondaj yapılmıştır. 1985-86 yıllarında yapılan 5 adet eğik sondaj ile filonda yapılan sondaj derinliği 11.527.50 m ye ulaşmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda filonda toplam 20.352.000 ton (görünür+muhtemel) rezerv belirlenmiştir.

İSPİNDORUK FİLONU

Filonda 1972-74 yılları arasında 11 adet yarma ve 2 adet eğik sondaj yapılmıştır. Çalışmalar sonucunda 100 m derinlik için toplam 1.100.000 ton (görünür+muhtemel+mümkün) rezerv belirlenmiştir.

RUTKEKURAT FİLONU

Silopi' nin kuzeyinde Cudi dağında yer alan filonda sondajlı çalışma yapılmamıştır. Yapılan 7 adet yarma

ile 800 m yayılım ve 50 m derinlik için 1.000.000 ton mümkün asfaltit rezervi belirlenmiştir.

ULUDERE ORTASU FİLONU

Filondaki çalışmalar 1982 yılında prospeksiyon ile başlamıştır. 1984 yılında dik ve eğik olmak üzere 12 adet sondaj ve 12 adet yarma yapılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda toplam 604.985 ton asfaltit rezervi belirlenmiştir.

AVGAMASYA FİLONU

Asfaltit filonu üzerindeki çalışmalar, 1964-1983 yılları arasında kesikli olarak sürdürülmüştür.

Bu yıllarda toplam 208 adet sondaj yapılmıştır. Sondajlı çalışmaların 137 adedi (1677.85 m) sığ sondaj olup; asfaltit ön aramaları, işletme vb. amaçlara yönelik olarak yapılmıştır. Diğer 71 adedi (dik, eğik, derin; 11.060.95 m) arama ve rezerv amaçlı olarak yapılmıştır. Rezervi 8.154.000 tondur.

SEGÜRÜK FİLONU

Filona ait çalışmalar 1964-1965 yıllarında prospeksiyon ile başlamıştır. 1966-1967 yıllarında 1/2000 ölçekli harita alımı, yarma (10 adet), sığ sondaj (25 adet) (554.85 m), dik sondaj (3 adet) (285.5 m) ve eğimli sondaj (4 adet) (442.9 m) çalışmaları ile devam etmiştir. 1988 yılında TKİ kurumu adına ücretli olarak 12 adet sondaj (1177.3m) gerçekleştirilerek toplam sondaj sayısı 44' e ve toplam derinlik 2460.55 m ye ulaşmıştır. Rezervi 1.000.000 tondur.

MİLLİ FİLONU

Filon üzerindeki çalışmalara 1964 yılında başlanmış ve aralıklarla çalışmalar 1974 yılına kadar sürmüştür. Bu sürede filon üzerinde 23 yarma ve 10 adet eğik sondaj gerçekleştirilmiştir. Rezervi 6.500.000 tondur.

KARATEPE FİLONU

Filon üzerindeki çalışmalar 1972-74 yılları arasında aralıklı olarak yapılmıştır. 24 adet yarma ve toplam derinliği 307.3 m olan 4 adet eğik sondaj gerçekleştirilmiştir. Rezervi 5.000.000 tondur.

NİVEKARA FİLONU

Çalışmalar 1972-74 yılları arasında yapılmıştır. Bu süre içerisinde 22 adet yarma ve toplam derinliği 529.6 m olan 6 adet eğik sondaj gerçekleştirilmiştir. Rezervi 2.000.000 tondur.

SERİDAHLİ FİLONU

Filon üzerindeki çalışmalar 1972-86 yılları arasında yapılmıştır. Bu süre içerisinde 23 adet yarma ve toplam derinliği 1452.8 m olan 9 adet eğik sondaj gerçekleştirilmiştir. Rezervi 6.067.000 tondur.

KAYNAKÇA

1. Şengüler, İ., 2000. Sürdürülebilir Kalkınma için Linyit ve Termik Santraller. Türkiye 8. Enerji Kongresi, Bildiriler Kitabı, Cilt II, 275-285, Ankara.
2. Şengüler, İ., 2001. Ülkemiz Enerji Bütünlemede Linyit ve Termik Santraller. TMMOB Makine Mühendisleri Odası, II. Çevre ve Enerji Kongresi Bildiriler Kitabı, 121-126, İstanbul.
3. Şengüler, İ., 2003. Özkaynaklarımız İçinde Linyitin Yeri ve Önemi. Türkiye 9. Enerji Kongresi Bildiriler Kitabı, 59-67, İstanbul.
4. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2001. Özel İhtisas Komisyonu, Enerji Hammaddeleri Alt Komisyonu, Kömür Çalışma Grubu Raporu. TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, DPT: 2605 – ÖİK: 616, Ankara.
5. Şengüler, İ., 2001. Lignite and Thermal Power Plants for Sustainable Development in Turkey. 18th World Energy Congress, Buenos Aires, Argentina.
6. TÜSİAD Yayını, 1998. Türkiye' nin Fosil Yakıt Rezervleri, Üretim ve Geliştirme Olanakları. 21.Yüzyıla Girerken Türkiye' nin Enerji Stratejisinin Değerlendirilmesi, 316, İstanbul.
7. Türkiye Linyit Envanteri, 1998. (Hazırlayanlar: Gökmen, V., Memikoğlu, O., Dağlı, M., Öz, D. ve Tuncalı, E.), MTA Yayını, Ankara.
8. Koçak, Ç., 2000. Afşin-Elbistan Linyit Havzasının Yeniden Değerlendirilmesi. Enerji Dünyası Dergisi, 32, Ankara.

GAP BÖLGESİ DOĞAL GAZ SORUNU: ÇÖZÜMLER VE ALTERNATİFLER

L. Tufan ERDOĞAN

Petrol-Jeoloji Yük. Müh.

Enerji politikası olmayan ülkeler, 21inci Yüzyıl enerji haritasındaki yerlerini 1990'lı yılların ortalarında garanti altına alan ülkelerin kendilerine biçtiği rolleri üstlenmek zorundadır. Türkiye'nin durumu budur. Enerji politikasını hiçbir zaman oluşturamamış ülkemiz, bu konuda görevli siyasilerin ve onların atadığı işbirlikçi bürokratların bizzat kendi çıkarlarını kollayarak, inanılmaz hırsızlık, dolandırıcılık, ahlaksızlık örneklerini yıllarca sergilemiş olmaları nedeniyle bugün, utanmazca şişirilmiş talepler doğrultusunda yapmış olduğu doğal gaz alım anlaşmalarının yükünü yıllar boyu taşımak zorunda bırakılmıştır. Başta bize gaz satan ülkeler olmak üzere, hiçbir ülkenin yapmadığı ölçüde enerji üretimini %40'ları aşacak şekilde doğal gaza bağlayan Türkiye, hidroelektrik santrallerinde 1 sentin altında ürettiği elektriğin kilowat-saatini, eşe dosta alım garantisi ile dağıtılan doğal gaz santrallerinden 12-16 sent arasında satın alma durumuna düşürülmüştür; hem de hidroelektrik santrallerini sıklıkla devredışı bırakarak doğal gaz çevrim santrallerini desteklemek bahasına! Böylece dünyanın en fakir ülkeleri arasında yer alan ülkemizde elektrik fiyatları dünyanın en pahalı seviyesine taşınabilmiştir.

Ülkemiz, yine birkaç namussuzun para hırsı yüzünden, dünyanın en pahalı gazını satın alma durumuna da sokulmuştur. Bin metre küpünü Türkmenistan'dan gerçekte 28 dolar'a satın alan Rusya, bu gazı AB'ye 90-100 dolar'a satarken, bize 140 doların üzerinde satabilmektedir. Türkmenistan'dan aynı miktar gazı 32 dolar'dan alan İran da, bu gaz için bizden yine 140 dolar'ın üzerinde bir para almaktadır. Buna rağmen politikacılarımız, Türkiye'nin satın almayı ya da ödemeyi taahhüt ederek ülkemize yığıp, başımıza bela ettikleri bu

gazları batıya satacaklarını, en küçük bir utanma duymadan, söyleyebilmektedir. Bizim 140 dolar'dan daha pahalıya aldığımız aynı gazı 100 dolar'dan alabilen batıya nasıl gaz satabileceğimizi sormak hiçkimsenin aklına da gelmemektedir.

Ülkemizde medyanın en önemli bölümü, bu enerji anlaşmaları kepezeliğinden bizzat nemalanmakta; bu nedenle de konuyla ilgili hiçbir ahlaki girişimde bulunmamaktadır. Dolayısı ile, ülkemizde enerji politikası yoktur demek, aynı zamanda ahlaklı bir medyanın da olmadığı anlamını taşımaktadır. Hırsızların yıllarca devlet yönetebildikleri ülkede, meydan bu kadar boş kalabiliyorsa, bunda medyanın da, yargının da ne durumda olduğu sonuçlarını çıkartmak için müneccim olmaya gerek var mı?

Satın almada yaşanan kepezelikler, ne yazık ki dağıtımda ve vatandaşa satışta da kendini göstermektedir. İki yıl önce kabul edilen Doğal Gaz Piyasası Kanunu ile, gaz üreticisi ülkeler ile satın alan vatandaş arasında,

1. İthalatçı Şirket,
2. Toptan Satış Şirketi,
3. Depolama Şirketi,
4. İletim Şirketi,
5. Dağıtım Şirketi,
6. İç Tesisat Şirketi ve
7. Servis Hatları Şirketi,

olmak üzere tam yedi adet aracı sokulmakta; bunlara da fiyatlarını serbest piyasa koşullarında diledikleri gibi saptayabilme hakkı tanınmaktadır. Bu sayede, vatandaşın doğal gaz alımı için ödemek zorunda olduğu fahiş fiyata tam sekiz adet tarife eklenmektedir:

1. İthalat fiyatı,
2. Depolama tarifesi,
3. Toptan satış tarifesi,
4. İletim tarifesi,
5. Dağıtım tarifesi,
6. Perakende satış tarifesi,
7. Bağlantı tarifesi ve
8. Sistem kullanma ve servis tarifeleri.

Devlet, vatandaşını koruyacak en küçük bir tedbirden ve denetimden kaçmakta; vatandaş simsarın insafına bırakılmaktadır. Bu kanunun etkilerini önümüzdeki yıldan itibaren görmeye başlayacağız.

Gübre üretimi için gerekli hammaddelerin kaynağı olan doğal gaz, bu rezillikler neticesinde, inanılmaz bollukta ülkemize gelmesine rağmen, konuyla ilgili kullanılmayacak kadar pahalı hale gelmiştir. Türk tarımının en önemli gereksinimi olan gübrenin ülkemizde üretilmeyecek duruma sokulmasında, gübre fabrikalarının kapatılmasında, ithalatçıya gübre adı altında hertürlü rezilliği ülkemize sokma hakkı tanınmasında ne yazık ki ülkemizin içerisine sokulduğu enerji politikasızlığı batağının rolü büyüktür. Bu sorunların aşılmasında çaba göstermesi gerekli makamlar, her konuda olduğu gibi, çaresiz kalmakta; durumu seyreden, hatta sergilenen oyunlara noterlik yapan konuma girmektedir.

Gübre hammaddelerinin üretiminde kritik olan gazı, şu anda elimize tutuşturulan inanılmaz pahalı gaz dışında nereden temin edebileğiz? Böyle bir olasılık var mı? Bunları teker teker tartışmakta yarar var:

1. Nusaybin-Çamurlu Sahası: gerek üretilen gazın niteliği, gerekse üretim miktarının çok kısıtlı olması, bu sahayı, gübre sanayi için ciddi bir kaynak olmaktan çıkarmaktadır.
2. İran Doğal Gazı: Bölgeye en yakın olan boru hattına rağmen, İran'dan alınan gazın, en az Rusya'dan alınan kadar pahalı olması nedeniyle, bir alternatif oluşturmaktan uzak kalmaktadır.
3. Azerbeycan Doğal Gazı: Baku-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattına paralel yapılacak doğal gaz boru hattı,

Erzurum'da son bulacaktır. Ancak, Azerbeycan'daki yeni bulunan gaz sahalarının henüz geliştirilmemiş olması, gerekli miktarda üretimin sağlanmasına yönelik kuyuların kazılmasının bile henüz planlama aşamasını geçememiş olması, doğal gaz boru hattının da bunlara bağlı olarak henüz yapım aşamasına gelememiş olması, bu alternatifin daha uzun yıllar gerçekleşmeyeceğini ortaya koymaktadır.

İki ülkeden daha önce yapılmış olan 140 dolar ve üzerindeki alım anlaşmaları ortada durur ve uygulanırken, Azerbeycan'ın bize gazını çok daha ucuza vereceğini sanmak da saflığı aşan bir iyimserlik gibi görülmelidir.

4. Mısır Doğal Gazı: Bize ulaştırılabilmesi için yapılacak çok uzun boru hattının karadan geçmesi halinde, birbirinin boğazını sıkı birinden fazla ülkeyi katetmesi; denizden geçmesi halinde ise, hem ciddi teknolojik sorunlarla karşılaşılacağı ve hem de bu boru hattının bölgeye uzak bir noktadan Akdeniz sahillerimize gelecek olması, bu alternatifi de pek gerçekçi bir çözüm olmaktan uzak tutmaktadır.

Kaldı ki böyle bir projenin henüz ne düzgün bir fizibilitesi yapılmış, ne de finans kaynakları düşünülmüş değildir.

5. Kuzey Irak Sahaları: Kuzey Irak sahalarında ülkemize yönlendirilebilecek ciddi petrol üretimi olasılığı olmasına karşın, doğal gaz üretimi bulunmamaktadır. Kuzey Irak sahalarının eskimesi nedeniyle, üretimlerinin artırılması için rezervuarlara basılması gerekebilecek doğal gazın bile bulunmadığı Kuzey Irak'ın bu konuda çözüm olma olasılığı yoktur.

6. Kuzey Suriye Doğal Gazı: Suriye'nin, kuzeyindeki petrol ve gaz sahalarını Türkiye ile birlikte üretme isteği uzun süredir bilinir. Bu nedenle, konuyla ilgili girişimler 1970'li yıllardan beri iki ülke milli petrol şirketleri arasında, karşılıklı ziyaretler çerçevesinde yürütülür, durur ve hiçbir zaman -nedense- pozitif veya negatif bir sonuca erişmez.

Son yıllarda Suriye'nin yabancı yatırımcılara sağladığı yeni kolaylıkların ve iki ülke arasında hiç olmadığı ölçüde bir bahar havasının esmesinin, bu ilişkileri

yeniden canlandırdığı anlaşılmaktadır. Böyle bir işbirliğinin olması halinde, Suriye'de ürettiğimiz gazı kolayca ülkemize getirebilmemiz de mümkün olabileceğinden, ciddi bir alternatif olduğu görülebilir. Ancak, her iki tarafın da bugüne kadar olanlardan çok daha ciddi şekilde konuya yaklaşımları ön koşuldur.

Böyle bir yatırımın finansmanının da iyi düşünülmesi gerekecektir. Yabancı kredi kuruluşlarından alınan paraların daha sonra başımıza ne çoraplar ördüğü, parayı sağlayanların operasyonların hemen tüm kontrolünü ele geçirme sevdaları da gözönüne alınması gereken unsurlar olarak görülmelidir. Bu gibi finansman kuruluşlarının, Suriye için hiç de iyi niyet beslemeyen ABD yönetiminin sözünün dışında hareket edebileceklerini beklemek de safık olacaktır.

Tüm bu unsurlar ele alındığında, Suriye alternatifinin, belki orta vadede kalıcı ve akılcı bir çözüm oluşturabileceği, ancak kısa vadede katkısının olamayacağı gerçeği belirginleşmektedir.

7. Güneydoğu Anadolu Paleozoik Birimleri Gaz Potansiyeli: Gerek Shell ve gerekse TPAO tarafından

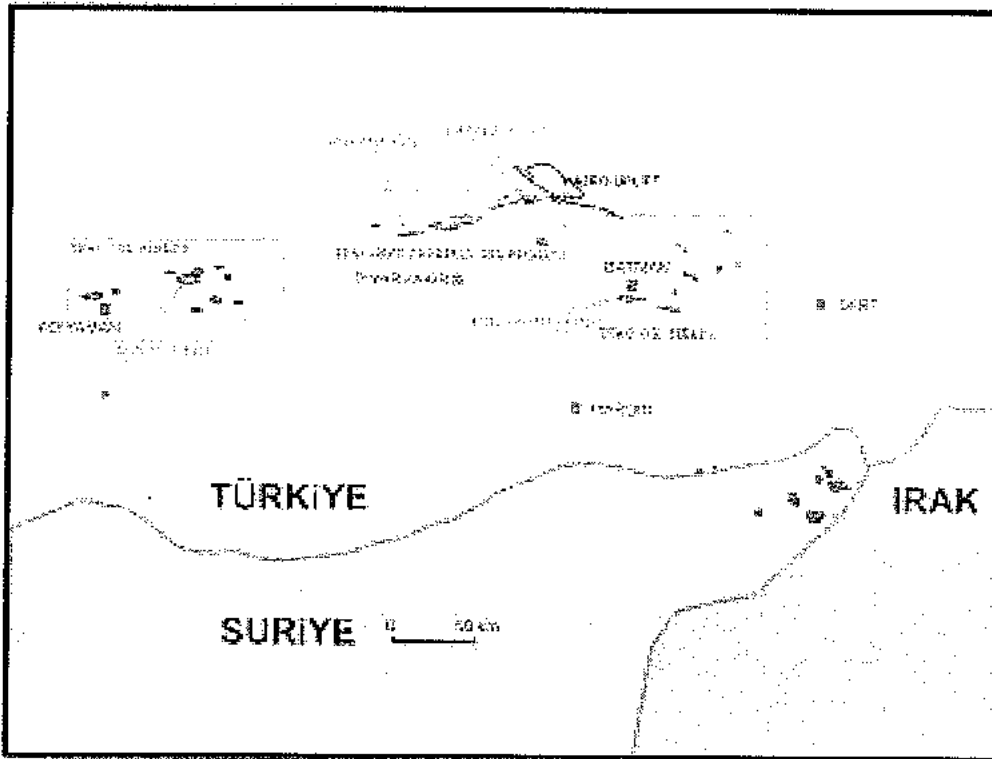
yapılan sondajlı aramalar, Güneydoğu Anadolu'nun Paleozoik yaşlı rezervuarlarında bir doğal gaz (ve kondanseyt) potansiyeli olabileceğini ortaya koymuştur.

1961'de Hazro-Silvan bölgesinde kazılan Handof-1 kuyusunda Paleozoik yaşlı kumtaşlarında 1,5-8 milyon scf/gün (42.500-227.000 m³/gün) gaz test edilmiştir.

1983'de Shell tarafından açılan Derin Barbeş-1 kuyusunda, aynı seviyelerden 400-900 varil/gün petrol ve 3-4 milyon scf/gün (85.000-113.000 m³/gün) gaz alınmıştır.

TPAO 1986 yılında Güney Hazro gaz-petrol sahasını keşfetmiştir. Hiçbir zaman üretime konmayan sahada yapılan çalışmalar, daha birçok umutlu seviyenin (Kaş, Hazro, Bedinan formasyonları) ve alanların varlığını ortaya koymuştur.

Vakit geçirmeksizin ve tüm olanaklar seferber edilerek yapılacak ek çalışmalarla, bölgedeki bu ciddi gaz potansiyelinin ortaya konması kısa sayılabilecek bir süre içinde gerçekleştirilebilir.

Bu çabalar sonucu çıkartılabileceğine inandığımız gaz, gübre hammaddesi üretiminde, en azından kısa vadeli ve çok-aşamalı üretim kademeleri için yeterli olabilecektir.

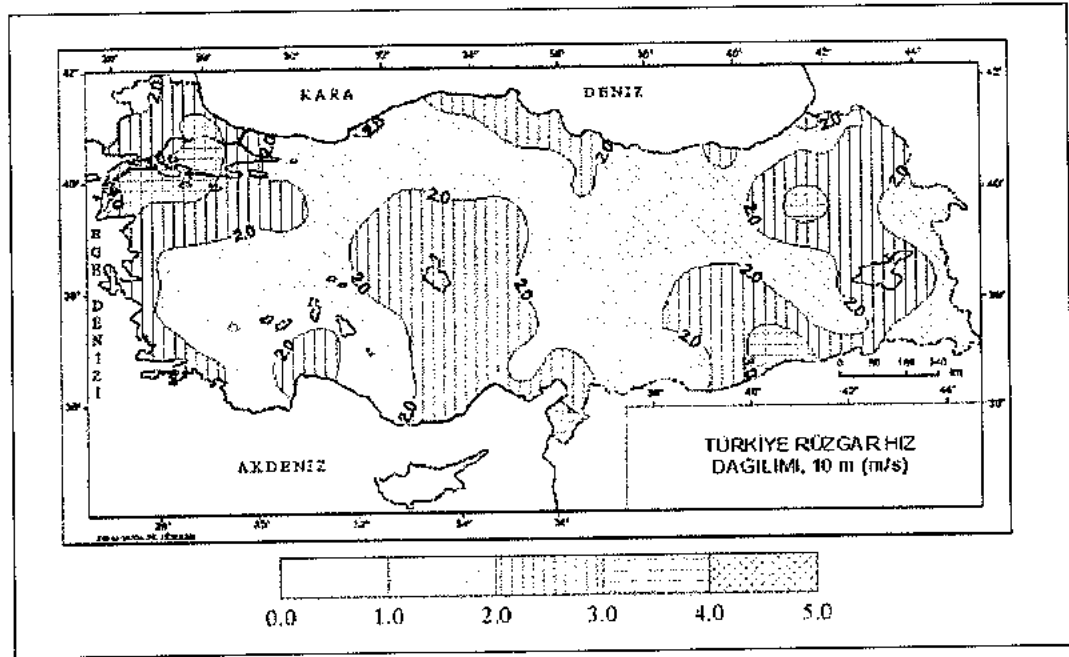
Ülke tarımının içerisinde bulunduğu acil sorunlar düşünüldüğünde ve gübrenin de mevcut sorunların en büyük parçalarından biri olduğu gözönüne alındığında, ulusal kaynaklarımızın devreye sokulmasının yaratacağı yararın büyüklüğü tartışma gerektirmeyecek kadar açıktır. Ülkemizde üretilecek gübrenin, yine ülkemiz kaynakları ile hammadde ve enerji yönünden desteklenmesi için gereken herşeyin yapılması, seferber edilmesi, bir yurtseverlik gereğidir.

8. Rüzgar Enerjisi: Doğal gaz, gübre sanayii içerisinde gerek hidrojen elde edilmesinde, gerekse

tüm işlemler için gerekli enerjinin sağlanmasında yeralmaktadır. Gerek suyun elektrolizinde, gerekse en azından gereken enerjinin elde edilmesinde bölgenin rüzgar potansiyeli de hesaba katılmalıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerimizde, rüzgar hızının 30-40 m/sn değerlerini bulduğu alanların varlığı gözardı edilmemelidir.

Rüzgar enerjisi emek yoğun bir enerji türüdür. Rüzgar ile elde edilen her MW enerji için 3 kişinin istihdam edilmesi gerektiği de unutulmamalıdır.

9. Güneş Enerjisi: Gübre sanayiinin gereksinim duyduğu hidrojenin elde edilmesinde ve yöresel enerji gereksinimi çözümlerinde GAP bölgesinde güneş enerjisinden de rahatlıkla yararlanılabilir. Bölge, Türkiye'nin en fazla güneş alan yerlerini temsil etmektedir.

GAP BÖLGESİ GÜNEŞ ENERJİSİ DEĞERLERİ (kWsaat/m ²)													
İSTASYON	AYLAR												ORT.
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
SİİRT	1,88	2,49	3,40	4,25	5,35	6,04	6,05	5,50	4,50	3,16	2,23	1,73	3,88
URFA	1,89	2,53	3,48	4,47	5,49	6,13	6,08	5,50	4,52	3,27	2,36	1,77	3,96
DİYARBAKIR	1,85	2,56	3,36	4,41	5,57	6,39	6,25	5,73	4,63	3,24	2,20	1,83	3,39
MARDİN	1,96	2,58	3,47	4,32	5,55	6,17	6,10	5,60	4,70	3,29	2,32	1,83	3,39
ADİYAMAN	1,87	2,32	3,30	4,19	5,34	5,66	6,07	5,53	4,49	3,02	2,26	1,73	3,82
GAZİANTEP	1,86	2,60	3,59	4,49	5,39	6,03	5,98	5,61	4,55	3,33	2,37	1,71	3,96
CİZRE	2,01	2,60	3,50	4,38	5,45	6,29	6,26	5,71	4,65	3,31	2,37	1,82	4,22

GAP BÖLGESİ GÜNEŞLENME SÜRESİ DEĞERLERİ (saat)													
İSTASYON	AYLAR												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	ORT.
SİİRT	3,33	4,08	5,30	6,35	9,23	12,48	12,32	12,08	10,15	7,13	5,39	3,36	7,46
URFA	4,24	5,33	6,35	8,35	10,45	12,58	13,26	12,16	10,43	8,45	6,31	4,19	8,44
DİYARBAKIR	3,49	4,59	5,34	7,24	9,47	12,39	12,52	12,09	10,32	7,57	5,49	3,54	8,07
MARDİN	3,58	5,08	5,30	7,00	9,13	11,31	11,38	10,56	9,43	7,43	5,49	3,59	7,41
ADİYAMAN	3,08	4,27	5,35	8,11	10,10	12,40	13,13	12,37	10,32	7,38	5,40	3,45	8,09
GAZİANTEP	3,18	4,03	6,09	8,24	10,34	12,59	13,20	12,17	10,20	9,05	5,58	3,31	8,15
CİZRE	3,46	5,09	5,22	7,09	9,34	13,08	13,21	12,26	10,46	7,15	5,42	4,14	8,10

Güneş enerjisi de emek yoğun bir enerji türüdür. Güneşten elde edilen her MW enerji için 7-8 kişinin istihdam edilmesi gerektiği de unutulmamalıdır. Bu rakam tüm alternative enerji türleri arasında en yüksek değer olarak karşımıza çıkmaktadır. En emek yoğun enerji türlerinden jeotermal enerjide bile, üretilen her MW enerji başına yaklaşık 6 kişinin istihdam edilebileceği bir gerçektir.

10. Serbest Tüketicilik: İki yıl önce kanunlaşan Doğal Gaz Piyasası Kanunu, yılda 1 milyon metreküp ve üzerinde doğal gaz tüketenleri "serbest tüketici" yapıyor. Serbest tüketici, doğal gazı dilediğinden alabiliyor; kendi anlaşmalarını yapabiliyor ve böylece rekabetten faydalanabiliyor. Kanunun bu maddesi, çoğunluğu oluşturan halkı, yani yılda 1 milyon metreküp gazdan tabii ki daha azını kullanmak durumunda olanları "serbest olmayan tüketici" yapıp, eline ne veriliyorsa almak zorunda bıraktığı vatandaşı soymaya, sermayeyi koruma ve kollamaya yönelikse de, gübre sanayii için -ne ilginçtir- bir çıkış yolu oluşturabilecektir.

11. Yatay Bütünleşmiş Tüzel Kişilik: Doğal Gaz Piyasası Kanunu'nun getirdiği bir yenilik de, binbir çeşit aracı şirkete, yani yeni tekelleri kurmasını tercih ettiği kişilere taktığı muhteşem isim: "Yatay Bütünleşmiş Tüzel Kişi". Bu yatay bütünleşmiş kişiler şöyle tanımlanıyor: "doğal gaz üretimi, iletimi, dağıtımı, ithalatı, ihracatı, depolaması, satışı işlerinden en az birini gerçekleştiren ve aynı zamanda doğal gaz sektörü dışında başka bir faaliyeti gerçekleştiren tüzel kişi". Bu tanımlanan işleri sadece Yatay Bütünleşmiş Tüzel Kişi'ler yapabilecek.

Dikey Bütünleşenler ise bizler, yani halk oluyoruz.

Bizim bu işleri yapma hakkımız yok. Bizim işimiz fahiş fiyatla gaz almak. Kısacası devir, ayakta dimdik, yani dikey durmayı başarmış onurlu kişilerin devri değil. Devir, yatay duruma geçenlerin, bu durumda bütünleşenlerin ve bütünleştirilenlerin devri.

Burada can alıcı nokta, "aynı zamanda doğal gaz sektörü dışında başka bir faaliyeti olanlar"dır. Hernekadar bu tanımdan, başta gazete ve televizyon kanalı sahibi medya patronları kastedilmiş ise de, "kime niyet, kime kısmet" özdeyişinden hareketle, gübre sanayii için de bir fırsat kapısı olarak değerlendirilebilir. Gübre üreten kuruluşlar, kanunda ister-istemez "yatay bütünleşmiş tüzel kişi" konumuna giriverdikleri için, herhangi bir yerli ya da yabancı doğal gaz arama, üretim, dağıtım vb. şirketi ile ortak olabilecek, kendi gazını kendi üretir, ya da en azından dağıtır duruma kolayca gelebilecektir. Örneğin, Kuzey Suriye'deki gaz sahaları ile ilgili yapılacak bir üretim anlaşması içinde, o ülkenin de çok gereksinimi olan gübrenin yerelması, Suriye için şüphesiz bir tercih nedeni olabilecektir. Aynı şekilde, TPAO'nun yıllardır ortak aradığı Hazro-Silvan ruhsatı için de benzer bir konsorsiyuma önderlik edilebilir.

12. Şirketleşme: Mazıdağ veya Diyarbakır Belediyesi tarafından yurtdışında, örneğin Seyşel Adaları'nda, kurulacak bir petrol şirketi (bu tür şirketleri artık çok az bir bedelle internetten bile kurmak olası) gerek Hazro bölgesi, gerekse Kuzey Suriye gaz sahaları ile ilgili adımlarda yardımcı olabilecektir. Tüm çok uluslu petrol şirketlerinin günümüzde bir gübre yan kuruluşu bulunmaktadır. Kurulacak petrol şirketinin doğal gaz konularında yapabileceği anlaşmalar, asıl amaç olan gübre sanayi konusunda

yaşamsal olacaktır. Belediye'nin kuracağı böyle bir şirketin, gerek TPAO ve gerekse Suriye petrol şirketi, ve/veya bu bölgelerdeki gaz potansiyeli ile yakından ilgilenen sayısız orta ya da küçük boyutlu yabancı petrol şirketleri ile kuracağı bir konsorsiyumun, kendi çıkardığı gazın %100'üne talip bir gübre sanayiini içinde barındırması ve tüm bu işlere bir sivil toplum kuruluşu olan bir belediye tarafından önyak olunması, AB, UNESCO ve BM'nin konu ile ilgili birçok kredisini de (çevre, tarım, vb) devreye kolayca

sokabilecektir. Bu konular ile ilgili olarak, başta TPAO olmak üzere, ilgili petrol şirketleri ile görüşmelere kısa sürede başlanması önerilebilir.

Sunumun başlığı hernekadar ülkemizin içine zorla sokulduğu doğal gaz çıkmazı ise de, bu çıkmaza orta ve kısa vadelerde çözüm bulunabileceği de bir gerçektir. Bu sunumda yapılmak istenen de, konuyla ilgili gerçekçi yaklaşımları sergilemek ve olası çözümlere dikkat çekmektir.

MADENCİLİK VE YAŞAM; GÜNEY DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN MADENCİLİK PROFİLİ

Mustafa AYHAN(*)

Özgür AKKOYUN(**)

(*) Yrd. Doç. Dr. Dicle Üniversitesi Maden Mühendisliği Bölümü, Diyarbakır

(**) Öğr. Gör. Dicle Üniversitesi Maden Mühendisliği Bölümü, Diyarbakır

ÖZET

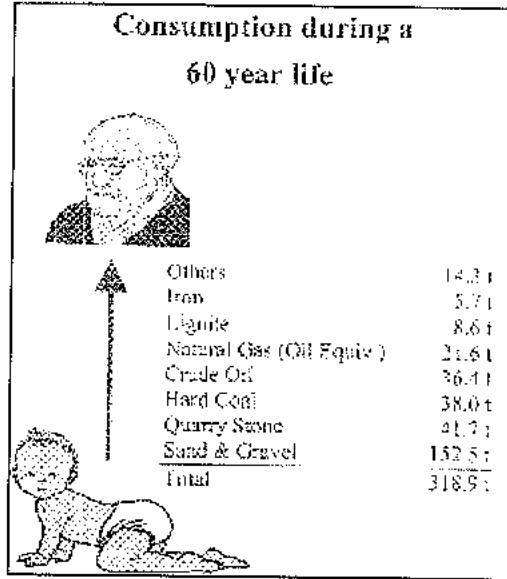
Bu çalışmada, öncelikle madenlerden elde edilen ürünlerinin insan yaşamındaki önemi vurgulanmıştır. Daha sonra Güney Doğu Anadolu Bölgesi (GAP) Bölgesinin maden potansiyeli ve halihazırda devam eden madencilik faaliyetleri özetlenmiş ve sektörün gelişimi için önerilerde bulunulmuştur.

1. MADENCİLİĞİN İNSAN YAŞAMINDAKİ ROLÜ

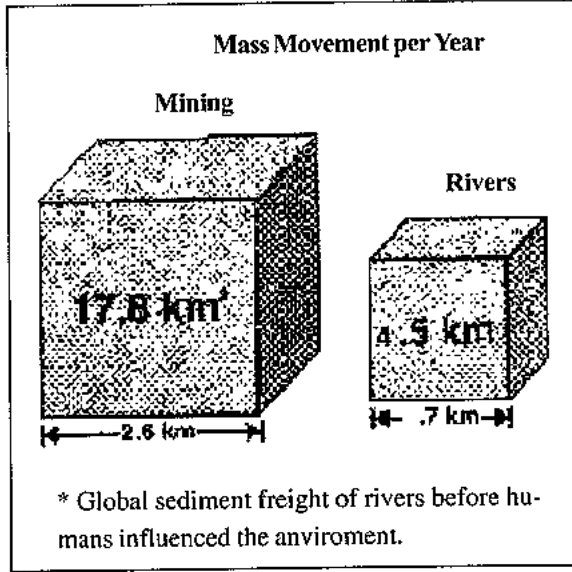
Madenlerden elde edilen ürünler insan yaşamının yapı taşlarıdır. Bu ürünler; yaşam alanlarını oluşturan yapılarda, yollarda kullandığımız makine araç ve gereçlerin birincil materyalleridir. Madencilik ürünleri daha çok temel ürün olup 21.yüzyıl sonrasında da insan yaşamındaki önemi artarak devam etmektedir.

Son yıllarda dünya ölçeğinde yaşanan küresel ısınma ve CO₂ emisyonu gibi çevreyi olumsuz yönde etkileyen olaylar kamuoyunda mineral yakıtların kullanımı ve madencilik faaliyetlerinin durdurulması kanısı uyandırmıştır. Ancak madenlere dayalı ürünlerin olmadığı yerde konut, yakıt, araç kullanımı ve geleceğe güvenle bakmaktan söz edilemez. 17. Enerji Kongresinde (1998) 21. yüzyıl ikinci yarısına kadar birincil (maden kaynaklı) enerji kaynakların baskın bir şekilde kullanılacağı öngörülmektedir. Buna karşın verimli ve çevre dostu teknolojilerin geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Günümüzde dünya madenciliğindeki büyümenin iki temel nedeni vardır. Bunlar; dünya nüfusundaki olağanüstü artış ve kişi başına düşen madencilik ürünlerindeki

gereksinimin giderek büyümesidir. Dünyada kişi başına yılda yaklaşık 5 ton maden ürünü tüketilmektedir. Bir insan ömrü ortalama 60 yıl olarak alındığında, bir insan yaşamı boyunca 300 ton maden ürünü tüketmektedir (Şekil 1). Bunun %90'lık bölümünü doğal ve mineral yakıtlar oluşturmaktadır. Kişi başı maden ürünü tüketimi ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre değişim göstermekte örneğin Almanya'da insan ömrü boyunca 1230 ton civarındadır (Wellmer and Stein, 1998). Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bu miktar çok daha düşük seviyelerde gerçekleşmektedir.

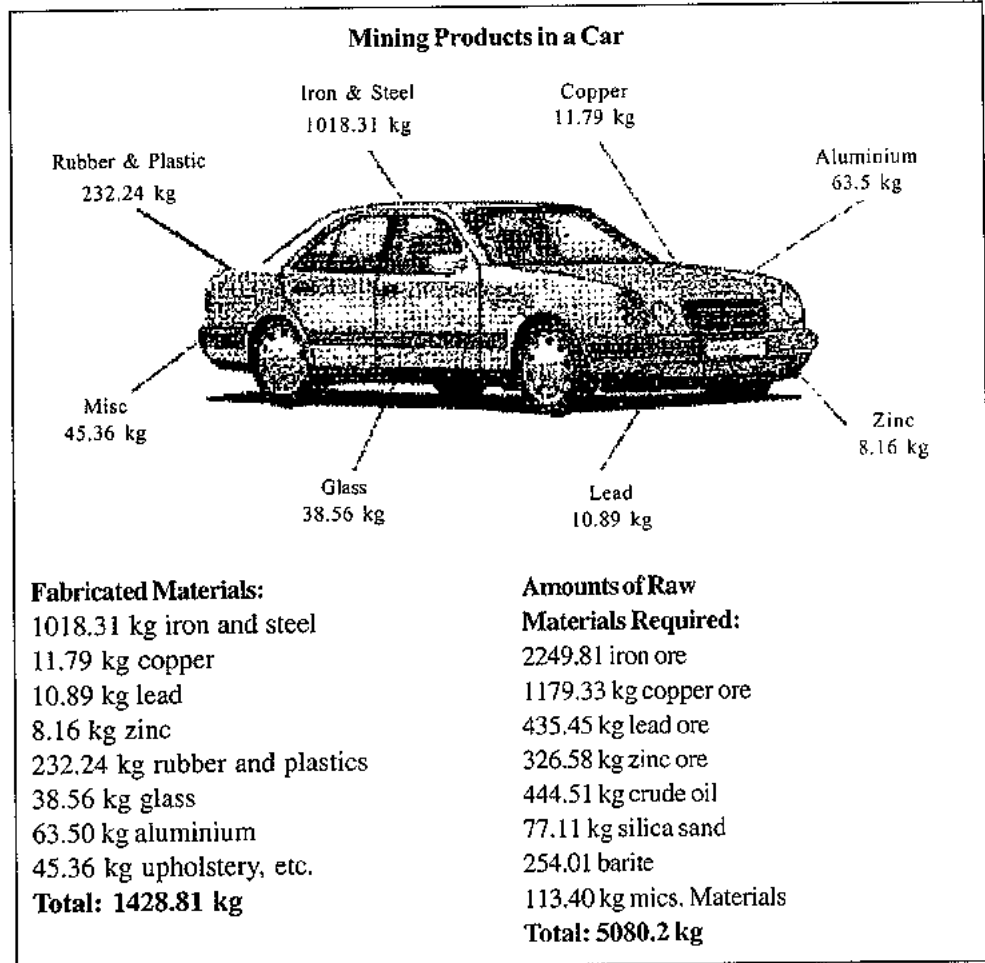
Şekil 1. Bir İnsanın Ömrü (60 Yıl) Boyunca Tükettiği Maden Ürünleri Miktarı (Wellmer&Stein, 1998).

Şekil 2. Madencilik Sektöründe Gerçekleşen Yıllık Kütle Hareketi (Neuman-Mahlkau, 1996).

Madencilik faaliyetleri sonucunda dünyada yılda yerkabuğunda 17.8 km^3 lük kütle hareketi (yer değiştirme) yaşanmaktadır. Bu rakam, insanlık tarihi boyunca nehirlerin oluşturduğu toplam aşınmanın 4 katına karşılık gelmektedir (Şekil 2). Bir başka bakış açısıyla bu kütle ile Hollanda'nın toplam karasal yüzölçümünün (37.333 km^2) 0.5 m'lik toprakla kaplanmasına denk gelmektedir. Böylesine büyük bir kütle hareketinin çevresel sorunları da beraberinde getirmesi kaçınılmazdır.

Dünya enerji tüketiminin yaklaşık %90'ı mineral yakıtlardan elde edilmektedir. Bu oran; madencilik ve mineral yakıtların işletilmemesi durumunda, her 10 lambadan 9'unun sönməsi; her 10 araçtan 9'unun durması ve her 10 ısıtıcı ve soğutucudan 9'unun kapatılması anlamına gelmektedir. Bu örnekleri

Şekil 3. Bir Binek Araç İçin Gerekli Olan Maden Üretimi

çoğaltmak mümkündür. Madencilğin yaşamımızı nasıl etkilediğini görmemizin en iyi yolu günlük yaşantımızda bizi çevreleyen araç gereçlere bakmaktır. Örneğin; Şekil 3'de bir otomobil için ne kadar maden üretimine gereksinim olduğu görülmektedir. Bir otomobil için toplam 5000 kg cevher ve diğer madencilik ürünlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Çevremizde kullandığımız ve dokunduğumuz nesnelerin bir çoğunun bir bölümü maden ürünlerinden oluşmaktadır.

2. GAP BÖLGESİNDEKİ MADEN KAYNAKLARI

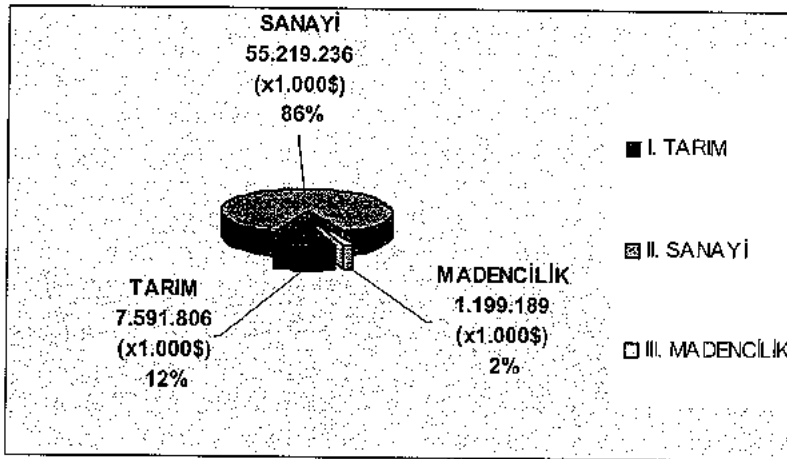
Bu çalışmada GAP Bölgesinin maden potansiyeline ait bilgiler; Nisan-2005'te Diyarbakır'da Dicle Üniversitesi ve Maden Mühendisleri Odası Diyarbakır İl Temsilciliği tarafından ortaklaşa düzenlenen "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Maden Kaynaklarının Değerlendirilmesi Sempozyumu" nun sonuçlarından derlenmiştir.

Ülkelerin kalkınmasında önemli yere sahip olan madencilik ve entegre üretim sanayi, en büyük katma değeri yaratmaktadır. Gelişmiş ülkelerde GSMH'da madencilğin payı; ABD'de %5, Federal Almanya'da %4, Kanada'da %3.7, Avustralya'da %6.5, BDT'da %20-25, Şili'de %8.5, G.Afrika'da %6.5 ve Türkiye'de %1.2 düzeyindedir (Aydın, 2004).

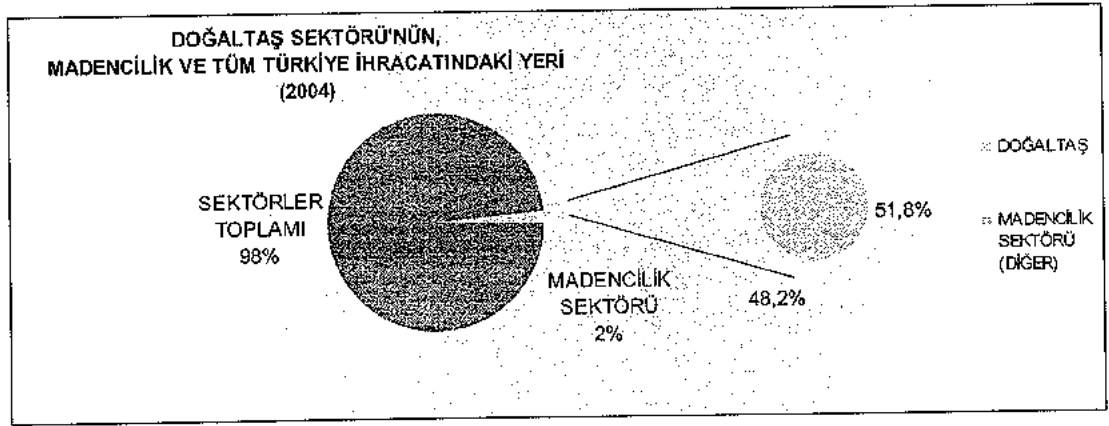
Madencilik sektörünün planlı geliştiği ülkelerden biri olan Kanada'da dünya madencilik şirketlerinin yaklaşık %50'si bulunmakta ve madencilik sektörünün ülke ekonomisine katkısı yılda 50 milyar dolar civarındadır. Bu ülkedeki madencilik faaliyetlerinin %85'in üstünde ileri teknoloji, elektronik ve uzman sistemler kullanılmakta ve ARGE çalışmalarına en fazla pay ayıran ülkelerin başında gelmektedir (Hassani, 2001).

Türkiye'nin 2004 yılı toplam ihracatının %2'sini madencilik sektörü oluşturmaktadır (Şekil 4). Doğal taş sektörü, 2004 yılında gerçekleştirdiği 629 milyon dolarlık ihracat rakamı ile madencilik sektörünün yaptığı toplam ihracatın %51.8'ni tek başına gerçekleştirmiştir (Şekil 5). Mermer, doğal taş ve teknolojilerinin tümü dikkate alındığında sektör ülke ekonomisine 1.2 milyar dolarlık katkı sağlamış ve toplam maden ihracatındaki payı %60'lara çıkmaktadır.

Güney Doğu Anadolu Bölgesi bazı maden yatakları açısından önemli rezervlere sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kalkınması için yapılanların bugüne kadar tatmin edici bir sonuç vermeyişinin en önemli nedeni maden sanayinin ihmal edilmiş olmasıdır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kalkınması bu bölgenin maden yataklarının değerlendirilmesinden geçmektedir. Petrolün çölleri

Şekil 4. 2004 Türkiye İhracatının Sektörel Dağılımı (Kaynak: İMİB, 2005 Doğal Taş Sektörü Çalışma Raporu).

Şekil 5. Doğal Taş Sektörünün 2004 Yılında Madencilik ve Tüm Türkiye İhracatındaki Yeri

yeşerttiği, maden işletmeleri sayesinde Alaska, Kanada ve Sibiry'a'nın en ücra köşelerine bile uygarlık götürüldüğü bilinen bir gerçektir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde maden sektörünü geliştirmek için yeni stratejiler, amaçlar, hedefler, politikalar, yasal ve kurumsal düzenlemeler, öncelikler ve çözüm önerilerinin kapsayan "Bölgesel Kalkınma Projesi" oluşturulmalıdır. Genelde kırsal alanlarda sürdürülen madencilik faaliyetlerine yapılan yatırımlar yöreye bir dinamizm getirmekte ve yeni çekim alanlarının çekirdeğini oluşturmaktadır. Üretilen ham veya yarı mamul maddeler yakın çevrede ilgili sanayinin kurulmasına katkıda bulunmakta, oluşturulan istihdam alanları kırsaldan metropole iç göçü azaltarak sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan hızlı kalkınmayı gerçekleştirmektedir. Yeni Maden Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile birlikte tüm Türkiye'de hızlı bir biçimde sahalar aramalara açılması ve madencilik faaliyetlerinde önemli bir artış yaşanmaktadır. Güney Doğu Anadolu Bölgesi Bölgenin maden kaynakları şu başlıklar altında toplanabilir (Kırşan, 2005).

2.1. Hafif Yapı Malzemeleri Sanayii

Siirt-Garzan-Rıdvan yöreleri toplam 23 milyar ton alçıtaşı (jips) görünür+muhtemel rezerve sahiptir. Türkiye'de yılda 4 milyon ton civarında alçıtaşı; çimento sanayi, alçı, pre-fabrik duvar, gübre, boya, kağıt ve seramik endüstrisinde dolgu malzemesi olarak tüketilmektedir (İmamoğlu, 2005).

Bununla birlikte Diyarbakır-Siirt arasında Neojen yaşlı kırmızı renkli, illitik büyük potansiyel rezervli tuğla kiremit mostraları bulunmaktadır (Özgüner, 2004).

Ayrıca Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Adıyaman'dan başlayan Diyarbakır Siirt'en güneyde Suriye'ye kadar uzanan mermer özellikli miyosen kireçtaşlarının tortullaştığı bir kuşak bulunmaktadır. Set resiflerinin olduğu Ergani, Hazro, Hani Çüngüş ve Çermik bölgelerinde verimli mermer yatakları mevcuttur. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin bilinen kireçtaşı rezervleri 9.000.000 m³ belirtilmesine rağmen sağlıklı jeolojik etütlerle gerçek rakamın bu değerinin çok üstünde oldu tahmin edilmektedir. 1992 yılında Diyarbakır yöresinde faaliyet gösteren 2 Ocaktan 3500 m³ üretim yapılırken, 2004 yılına gelindiğinde Diyarbakır yöresindeki ocak sayısı 39'a, üretim ise 220.000 m³ e çıkmıştır. Ocaklardaki bu gelişime paralel olarak Diyarbakır'daki mermer işleme fabrika sayısı da hızla artarak 16'ya ulaşmış, bunlardan 3'ü uluslararası standartlarda ürün işleyebilen entegre tesis niteliği taşımaktadır. Diyarbakır mermer sektörü ihracatta 2004 yılında 100 milyon \$'lık ciroya ulaşmıştır. Türkiye mermer sektörünün blok, plaka ve pazar potansiyelinde Diyarbakır bölgesi yaklaşık %10'luk paya sahiptir. Diyarbakır yöresi mermer ocaklarında üretilen blokların %36'sı mermer işleme fabrikalarından işlenen ürünlerin yaklaşık %40'ı yurt dışına ihraç edilmektedir (Ayhan, 2003). Diyarbakır mermerleri ağırlıklı olarak iç ve dış cephe kaplaması ve döşemede kullanılmaktadır. Diyarbakır'da kireçtaşı oluşumlarının yanı sıra Karacadağ çevresinde yaklaşık

10.000 km²'lik alana yayılan bazalt oluşumuna sahiptir. Bölgede yüzeydeki serbest bloklardan oluşmaktadır. Batman ve Siirt'te alçı taşı yatakları mevcuttur. Ayrıca bölgemizde çimento, kireç ve tuğla kiremit hammaddeleri yaygındır. Bölgede bazalt ve mermer özellikli kireç taşlarının yanı sıra Mardin-Midyat ve Şanlıurfa yörelerinde elle en çok işlenebilen tebeşirli kireçtaşı, rezervleri büyük bir potansiyel oluşturmaktadır.

2.2. Demir-Çelik Sanyii

Adıyaman'da demir cevher rezervi mevcuttur. Bunu değerlendirecek maden işletme, cevher hazırlama, konsantrasyon, peletleme, sinterleme ve kalsinasyon tesisleri ile zamanla bir iki demir-çelik fabrikası kurulabilir.

2.3. Demir Dışı Metaller Sanayii

Güneydoğu Anadolu'nun muhtelif yerlerinde çok sayıda bakır, kurşun, çinko, krom ve manganez yatakları mevcuttur. Siirt Madenköy'de bakırlı pirit yatağı %2 Cu tenörlü olup 24.52 milyon-ton'luk rezervi ile ülkemiz açısından önemli bir potansiyele sahiptir (MTA, 2000). Daha düşük tenörlerde yapılan zenginleştirme çalışmalarında; %1.83 Cu tenörlü mineral %18 Cu oranında yüksek kazanımla elde edilmiştir (Ayhan, 1996). Bu yatakların geliştirilmesi ve değerlendirilmesi ile büyük ölçekli metalurji tesislerinin kurulması mümkündür.

2.4. Suni Gübre Sanayii

Ülkemizin bilinen Fosfat potansiyelinin hemen hepsi, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin üç farklı yöresinde yer almaktadır. Türkiye'nin toplam fosfat rezervi 493

milyon ton olup, 220 milyon tonu görünür rezerv kategorisinde yer almaktadır (Tablo 1). Türkiye 220 milyon ton görünür rezerv ile dünya sıralamasında 7. sıradadır.

Adıyaman'da demir cevherine bağlı olarak fosfat yatağı mevcuttur. Bu yataklardan elde edilecek fosfat ve bakır izabesinin yan ürünü olan sülfürik asite dayalı olarak güçlü bir fosforlu gübre sanayi kurulabilir. Uzun vadede komşu ülkelerden getirilecek doğal gaza dayalı olarak da amonyak ve azotlu gübre üretimine geçilebilir.

Mardin Mazıdağı'nda önemli bir rezerve sahip fosfat yatağı mevcuttur. 1970'lerin sonuna doğru işletilmeye başlanmıştır. Bu yataklar 1974 yılında Etibank'a devredilmiş ve işletilebilir rezerv tespiti için Etibank tarafından bir seri sondaj çalışmaları yapılmıştır. Çalışmalar sonunda yörede takriben 80 milyon ton > % 15 P₂O₅ içeren ekonomik rezerv olduğu ortaya konmuştur. %21.7 P₂O₅ tenörlü 40 milyon tonu görünür rezerv (Karahan, 2005). Dünya Fosfat görünür rezervi yaklaşık 33,5 milyar tondur. Mardin-Mazıdağı bölgesindeki Eti Maden adına ruhsatlı sahalarda üç önemli yatak bulunmaktadır. Bu yatakların fosfat rezervleri ve özellikleri aşağıda verilmiştir (Tablo 2).

Ortalama damar kalınlığı şemikan fosfat yatağından 120 cm. kasrık seviyesinde ise 80 cm.dir. Mazıdağı Fosfat Tesisleri için bu günkü fiyatlarla yaklaşık **150 Milyon \$ harcandığı**, yapılan fizibiliteelerde, gübre yatırımının kompleksinin yaklaşık olarak; **200-250 milyon \$ mal** olacağı anlaşılmıştır. Böyle büyük bir yatırımın yabancı sermaye veya özel teşviklerle gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir (Çetin, 2005).

Tablo 1. Türkiye Fosfat Rezervleri

Bölge Adı	Toplam Fosfat Rezervi (milyon ton)	Görünür Rezerv (milyon ton)	Oluşum Tipi
Mardin-Mazıdağı	333	180	Sedimanter
Bingöl-Bitlis	70	40	Magmatik (Apatitli Manyetit)
Aşağı Fırat	90	-	Sedimanter
TOPLAM	493	220	

12. Lebküchner, R.F., "Kömür Bakımından Ümitli Olan Diyarbakır-Hazro Antiklinali Sahasında Yapılan Detay Jeolojik Etüdler ve Madencilik Çalışmaları Hakkında Rapor", MTA, 1961, s.16.
13. MTA, Türkiye Tersiyer Kömürlerinin Kimyasal ve Teknolojik Özellikleri, Ankara, 2002
14. MTA, "Türkiye Linyit Envanteri", 1993, Ankara
15. MTA, "Güneydoğu Anadolu Maden Envanteri", 2000
16. Neumann-Mahlkau, P., "Anthropogener Massentransport-ein geologischer Factor? Schriftenreihe Deutsche Geologische Gesellschaft No.1: Geologische Stoffkreisläufe und ihre Veränderung durch den Menschen. Hannover:1996
17. Ozanözgü, Ş., "Adıyaman-Gölbaşı Soykan Kömür İşletmesi Tanıtım ve Gelişimi", Kozan Ofset, 1997, ss. 136, Ankara
18. Özgüner, A.M., Eyüp, K., Sadık, Ş., ve Nurdoğan, S., " Batman ve Civarı Tuğla Toprağı Yatakları Jeolojik Etüdü", Maden Etüd Dairesi, 2004, Arşiv No.3034
19. Wellmer, F.M. and Stein, V., Möhliche Ziele nachhaltiger Entwicklungen bei mineralischen Rohstoffen. Erzmetall 51, 1998, No.1, pp.27-38.

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005

23-24 EYLÜL 2005

DIYARBAKIR

TMMOB GAP VE SANAYİ KONGRESİ 2005
SONUÇ BİLDİRGESİ

TMMOB GAP ve SANAYİ KONGRESİ

SONUÇ BİLDİRGESİ

TMMOB adına Makina Mühendisleri Odası sekreteryasında 23-24 Eylül 2005 tarihlerinde Diyarbakır'da gerçekleştirilen TMMOB GAP ve SANAYİ KONGRESİ'nde "Genel Bakış" adı altında bir açılış oturumu, 6 oturumda sunulan toplam 16 bildiri ve "Genel Değerlendirme" oturumuyla: Sanayileşme, Bölgesel Kalkınma ve GAP, GAP Sonrası Sanayileşmenin Bölgeye Etkileri, GAP ve Tarım, GAP'ta Enerji ve Doğal kaynaklar konularının ayrıntılı olarak irdelenmesi ve sunulan tebliğler ile yapılan tartışmalar sonucu ortaya çıkan aşağıdaki sonuçların kamuoyuna duyurulmasına karar verilmiştir.

Son 15 yıldır yaygınca kullanılan ve aslında ideolojik bir deyim olan "küreselleşme" süreci, sermayenin dünya çapında gerçekleştirdiği emek karşıtı saldırıdan başka bir anlam taşımamaktadır. Bu dönüşümün özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinde yarattığı sonuçlar çok ağır ve zaman zaman yıkıcı boyutlara ulaşmaktadır. Küreselleşen sermayenin ihtiyaçları devletin sosyal nitelikli görevlerden arındırılmasını, emek piyasalarının kural dışılaştırılmasını, esnekleştirilmesini ve sermayenin önündeki ulusal engellerin kaldırılmasını beraberinde getirirken aynı zamanda ulus devletlerin yeniden yapılanmasına yol açmaktadır. Bu zorunluluk aynı zamanda yerel yönetimlerin de yeniden yapılandırılmasını gündeme getirmektedir.

"Küreselleşme-yerelleşme" şeklinde ifade edilebilecek bu süreç, bölgesel kalkınma dahil kalkınma ve planlama yaklaşımlarını dışlayıcı yeni "uyum yasaları" eşliğinde ülkemize dayatılmıştır. Bunun doğrudan bir sonucu, ülkemizin her köşesinin ve özellikle entegre bir proje olan GAP'ın tamamen piyasa güçlerine terk edilmesi olacaktır.

AB'ye yönelik "uyum yasaları" uyarınca, GAP İdaresi ortadan kalkacaktır. GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin görev süresi 2007 yılı sonunda bitecek ve ondan sonra aynı uyum yasaları gereğince bölgede

kurulması planlanan 3 kalkınma ajansı devreye girecektir. Bu durum, GAP'ın, Proje birikiminin parçalanması ve uluslararası ekonomik etken ve çıkarlara açılması anlamına gelecektir. Öte yandan devreye girecek kalkınma ajanslarının altyapıyı geliştirme gibi bir görevlerinin bulunmaması, projenin geleceğini olumsuz etkileyecektir. Kalkınma ajanslarıyla ilgili düzenlemelerin kamu denetimini dışlaması ve Kamu İhalesi Yasasını devre dışı bırakmasıyla, GAP bölgesi ve projesi tamamen serbest piyasa faktörlerinin insafına terkedilmiş olacaktır.

GAP'ta enerji üretimi dışındaki hiçbir hedefin tutturulamaması hazindir. Enerjide %74, Ulaşım ve Haberleşmede %38, İmalatta %40, Sulamada %13, Tarımda %21, Turizmde %27, Kamu Hizmetlerinde %87, Genel gerçekleştirme oranında ise %52 civarında adım atılması düşündürücüdür.

GAP bir "planlama" eşliğinde kurgulanmış, ancak ülkemizdeki egemen sermaye birikim modeli, yıllar içinde onu yatırım ve planlama politikalarının dışlandığı bir ortamda el yordamıyla yürütür ve giderek tasfiye olmaya mahkûm kılınmıştır.

Su politikalarının ülkemiz ve bölge açısından önemini yanı sıra, uluslararası stratejiler açısından taşıdığı öneme karşın, sulamadaki başarısızlık ve sulamanın AB kontrolüne verilecek olması, ülkemiz ve bölgenin çok yönlü emperyal çıkar ve amaçların cirit attığı bir alan olmasına da neden olmaktadır.

Bu temel belirlemelerle birlikte GAP bölgesine yönelik;

- 2000 yılı sayımına göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 6,6 milyon nüfusu ile Türkiye nüfusunun yaklaşık %10'unu kapsamaktadır. Bölgede nüfus yoğunluğu, kilometrekare başına 112 kişi ile Türkiye ortalamasının üzerindedir. Nüfusun %62'sinin kentlerde yaşadığı bölgede, yaygın işsizlik vardır. 2004 yılı çalışma istatistiklerinden alınmış verilere

göre, bölgede genel işsizlik oranı %10,6, tarım dışı işsizlik oranı ise, % 16,1'dir. Bölgenin kalkınması ekonomik ve sosyal açıdan olmak üzere ikili bir hat üzerinden sürdürülmeli ve bu süreçte kamu kesimi devreye sokulmalıdır.

- Ekonomik ve maddî alt-yapı yatırımlarının yapılması için bölgeye yönelik kamu harcamaları artırılmalıdır. Bölgede, ekonomik faaliyetin başlatılması ve sürdürülebilmesi için kamu iktisadî işletmeciliği yaşama geçirilmelidir.

- Yeni Dünya Düzeni ve Küreselleşme dayatmaları altında yürütülen kamu kesiminin küçültülmesi ve özelleştirme politikalarına ilâveten, aşırı borç nedeniyle sıkışık olan bütçe olanaklarının dışında oluşturulacak özel fonlarla devlet aktif olarak bölge kalkınmasına katkı yapmalıdır.

- Güneydoğu Anadolu Bölgesi, doğal kaynaklar bakımından son derece zengindir. Dünyada stratejik bir konuma yerleşen su kaynakları, sınır aşan niteliği ile bölge ülkeleri arasında önemli çekişmelere neden olmaktadır. Geniş ve sulanabilir nitelikteki tarım arazileri yanında GAP bölgesi su kaynaklarının Orta Doğu'ya ulaşım açısından elverişli konumu, dikkatle izlenmeli ve bölge barışına hizmet edecek tarzda değerlendirilmelidir.

- Bölge halkı ve kalkınma projesinde rol alacak emek ve zengin yeraltı kaynaklarının işlenmeden bölge dışına satılması yanlına düşülmemelidir. Bölgenin kaderi değiştirilmeli ve emperyalistlerin iştahını kabartacağı alan olmaktan çıkarılmalıdır. Bu amaçla kamu eliyle ivedilikle sanayileşme süreci başlatılmalıdır.

- Bölgede yoğun bir şekilde iç ve dış göçlerin yaşanması, köy boşaltmalar, et ve süt sanayindeki özelleştirmeler nedeniyle hayvancılıktaki gerileme had safhaya ulaşmıştır. Zorunlu göçlere maruz kalan köylülerin ön koşulsuz olarak köylerine geri dönüşlerinin sağlanarak üretim sürecine dahil edilmeleri, çayır-mera alanlarının oluşturulması ve hayvancılığın kredi, teşvik vb yöntemlerle teşvik edilmesi sağlanmalıdır.

- Bölgenin ürettiğini kendi içinde tüketen bir pazar olmaktan kurtarılması için mevcut üretimin bölge dışında etkin bir şekilde pazarlanması sağlanmalıdır.

- Bölge kentlerindeki yapılaşma, boşaltılan köylerin kentlere akması sonucu sağlıksız bir biçimde oluşmaktadır. Alt yapı hizmetleri çok geri bir durumda olan bu yerleşim birimlerinin mevcut yapılaşmaları zaten yetersiz olan alt yapı ve ulaşım hizmetleri oluşturmayı bile zorlaştırmaktadır. Yerel yönetimler tarafından mevcut ve gelecekte oluşacak yerleşim birimlerine altyapı, ulaşım ve çevre sorunları konusunda çözümler üretilmeli; planlı, sağlıklı, kentleşmenin koşulları ilgili meslek odalarıyla birlikte bir an önce yaratılmalıdır.

- GAP projesi kapsamında bugüne kadar yapılması ve tamamlanması gereken arazilerin sulanması, tarım, hayvancılık, istihdam, eğitim, alt yapı, sağlık, çevre, kültür ve yerel hammaddeleri kullanabilecek sanayi yatırımları gibi entegre projenin bütünü oluşturulan kısımlar planlamanın çok gerisinde kalmıştır. Projenin 2005 yılında tamamlanacağı öngörüldüğü ve 2010'a uzatıldığı düşünülürse; GAP entegre projesi kapsamında amaçlanan tüm işlerin bugün itibarıyla ve bugünkü politikalarla tamamen gerçekleşme olasılığı oldukça düşüktür. Bu nedenle devlet ve sanayiciler bölgeye yönelik yatırımlarını gözden geçirmelidirler.

- GAP Projesinin ürettiği katma değer, projenin bitirilmesi için kullanılmalıdır.

- Bölgede tarım ve mera arazilerinin büyük çoğunluğu küçük bir azınlığın mülkiyetinde bulunmaktadır. Tarım üreticilerinin büyük bir oranı yarıcı olarak çalışmaktadır. Dolayısıyla yeni tarım arazilerinin de sulamaya açılmasıyla beraber toprak mülkiyeti önemli bir sorun teşkil edecektir. Toplumsal bir kalkınma ve adil bir bölüşümden söz edebilmemiz için toprak mülkiyeti yukarıda bahsedilen kesimleri kapsayacak şekilde düzenlenmelidir.

- Son dönemlerde gerek tarım kesimi bünyesinde gerçekleşen dönüşümler, gerekse iç ve dış ekonomik koşullarda meydana gelen değişiklikler, geleneksel tarım politikalarını etkisiz hale getirmiştir. Ancak, 5

yıldır ülke genelinde uygulanan “Doğrudan Gelir Desteği (DGD)”ne dayalı tarım politikaları da soruna çözüm olamamıştır. “Yeni” bir tarım politikasını tanımlamak, Türkiye’de siyasi iktidarlar için artık kaçınılmaz bir gündem maddesidir. Yeni tarım politikasının başarısı, değişimi ateşleyen sosyo-ekonomik ve teknik dinamiklerin yönünün doğru bir biçimde saptanmasına, tarımla ilgili önceliklerin günümüz Türkiye’sinin gereksinimleri doğrultusunda sıralanmasına bağlıdır. Yeni politika modeli tarım kesiminin özgün koşullarına uygun olmalıdır.

- Bölgede üretimin artırılabilmesi için çiftçilikle uğraşacak toprak sahiplerine teknik ve mali destek sağlanmalıdır.

- Gelecekte meyve ve sebze sektörünün rekabetçi bir konumda olabileceği düşünüldüğünde, GAP bölgesinin avantajlı bir konuma gelerek ileride önemli bir tarım ve tarıma dayalı sanayi bölgesine dönüşeceği öngörülebilir. Bununla birlikte tarımdaki dönüşüm sırasında oluşabilecek işsizliğin önlenmesi için ek önlemler alınmalıdır.

- Tarımda ve köylülükte düzen değiştirilmeli ve bu değişim doğadan ve emekten yana olmalıdır. Bölgesel kalkınma projesi (GAP) kapsamında olan; büyük alanların sulu tarıma açılması, bölge sanayinin gelişmesi ve bölgeler arası gelişmişlik farkının nispi oranda da olsa giderilebilmesi için gerekli planlamalar yapılmalıdır. Organik tarım teşvik edilmeli, boşaltılmış köyler ve sınır boyunca mayınlanmış bölgeler mayınlardan temizlenerek organik tarıma açılmalıdır. GAP bölgesinde kentlerin, sanayi bölgelerinin ve tarım alanlarının bilimsel bir planlaması yapılmalıdır.

- GAP bölgesi hidroelektrik potansiyeli ve üretimi ile ülke ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılamaktadır. Öte yandan bölgedeki enerji kaybının nedeni, iletim hatlarının eski ve yetersiz olması ve alt yapı eksiligidir. Ülke elektrik ihtiyacının %25’i bölgeden karşılanırken elektrik kilovat/saat fiyatı Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bölge sanayisi enerji yetmezliğinden, altyapı eksikliğinden ve pahalı tarifeden dezavantajlı olarak etkilenmektedir. Bölgede kişi başına tüketilen enerji

miktarı ise ülke ortalamasının altındadır. Bu olumsuzlukları giderici politikalar geliştirilmelidir.

- Olağanüstü durumlarda ihtiyaç duyulan mobil santraller (yüzer-gezer) bölgede kalıcı-sabit bir şekilde yoğunlaşmaktadır. Bu santrallere devlet tarafından verilen alım garantisinden dolayı ülke ekonomisi ciddi zarara uğratılmaktadır. Buldukları kentlerde çevre ve halk sağlığını tehdit eden mobil santraller kapatılmalıdır.

- GAP projesi ve master planlarının hazırlanma ve planlanması süreci katılımcılıktan uzak, meslek odaları, sivil toplum örgütleri ve ilgili toplumsal kesimlere rağmen yürütülmektedir. Bu durum projenin sahiplenilmesi ve başarısını etkilemektedir. Bölgesel master planlarının hazırlanmasında meslek odaları, sivil toplum örgütleri ve ilgili toplumsal kesimlerin katılımı sağlanmalıdır.

- GAP projesine katılımcı bir ruh ile ivme kazandırılması, bölge sanayinin gelişmesi, bölgesel kalkınmanın sağlanması, toplumsal refah ve huzurun sağlanması ve sosyal yaşamın yeniden düzenlenmesi ancak barışçıl demokratik bir ortamda mümkündür. Dolayısıyla ülke demokrasisinin istikrarlı bir zemine oturması için yapısal reformlar gerçekleştirilmeli, bölgenin özgün sorunlarına ilişkin insani, demokratik çözümler oluşturulmalıdır.

- Okur-yazar oranı düşüklüğünün, cinsiyetçi ayrımcılığın yaygınlığının, istihdama yönelik kamu yatırımlarının bulunmamasının, kamu ve özel girişimlerin verimsizliğinin ortadan kaldırılması için devlet tarafından eğitim ve teknoloji desteği verilmelidir.

- GAP bölgesinde var olan zengin tarihi ve kültürel mirasların korunması sağlanmalı, Hasankeyf’in yok edilmesinin önüne geçilmelidir.

- Kültürel kimliklerin baskı altında tutularak yok sayılmasına, her düzeyde milliyetçiliğin kışkırtılmasına, şiddetin çözüm yolu olarak sunulmasına karşı Kürt sorununun demokrasi ve kardeşlik temelinde çözümünden yana taraf olduğumuzu ifade ediyor, barış istiyoruz.

TÜRK MÜHENDİS VE MİMAR ODALARI BİRLİĞİ

